

DEEL 1**DR. ALEXANDER COMRIE****Predikant te Woubrugge****Zijn leven en werken, alsmede de historie van zijn gemeente****J. H. R. VERBOOM
1964****DEEL 2****ALEXANDER COMRIE. Blz. 94****ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
Doctor in de Heilige Godgeleerdheid,
Vrije Universiteit te Amsterdam.****ANTHONIE GERRIT HONIG.
1892.****DEEL 3****INSTEMMING - TOELICHTING – WEERLEGGING Blz. 186****OP DE VISIE VAN DR. A. COMRIE****INZAKE DIVERSE GELOOFSARTIKELEN****door****J. A. de Ruiter, inzake Comrie en Van der Groe****T. van Es, Pieter Rouwendal, G. A. van den Brink, L.M.P. Scholten,
Ds. W. van Gorsel, Ds. G.H. Kersten, prof. dr. J. van den Berg****STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2017**

VOORWOORD

Aandachtige lezer,

Dit digitale boek bestaat uit 3 delen en enkele bijlagen.

Het 1e deel is van de hand van J. H. R. Verboom. Dit betreft alleen het eerste gedeelte uit zijn publicatie over het leven en de werken van Dr. Comrie.

Het 2e deel betreft de bekende dissertatie van dr. A. G. Honig, 1892 Alleen het gedeelte waar de visie van dr. Comrie over de geloofsleerstukken werd beschreven, wordt hierin behandeld.

Het 3e deel betreft een studie van de J. A. de Ruiter over **de verhouding van Th. van der Groe en dr. Comrie**. Vooral met betrekking op hun beider inzicht in de leer van de Wedergeboorte en Rechtvaardigmaking.

De bijlagen zijn van recenter datum. Deze beschrijven – soms op kritische manier – enkele facetten uit het geloofsleven en de visie van die beide predikanten.

Comrie is nog steeds actueel. Wel zijn er in de laatste 50 jaar behoorlijke aanvullingen en correcties verschenen op zijn visie. Comrie leefde in een tijd dat de zogenoemde Verlichting zijn intrede deed in de Nederlands Hervormde kerk. Vertrouwde termen, zoals predestinatie, toegerekende erfschuld, Borggerechtigheid en de doodstaat van de mens tot geestelijke geloofsoefening, werden steeds minder gehoord. Een dorre rationalistische prediking – soms met nadruk op het woord Jezus en deugd, verdraagzaamheid en letterkennis, – kreeg de overhand. Deze ontwikkeling ontstond in een breed internationaal verband.

Theologisch speelde de tegenstelling tussen leraars als Voetius en Coccejus geen grote rol meer. Wel hield men rekening met iemands dogmatische ligging in dit opzicht bij benoemingen en in (kerk)politiek.

De persoonlijke inkleuring over de strijd tussen Voetsianen en Coccejanen waren in de achterliggende 80 jaar meestal gewijzigd. Zo waren er bijvoorbeeld onder de Coccejaanse predikers die diep ingeleid waren in het geestelijk leven. En er waren bijvoorbeeld onder Voetsiaanse predikers, mannen die strak voorwerpelijk bevindelijk preekten maar hart en liefdeloos anderen veroordeelden.

Een felle discussie in die tijd was ook de vraag: *waar het geloof begon en waar men de wedergeboorte moest plaatsen, vóór of ná het geloof*. De aanvang van het geestelijke leven betrof niet zozeer de vraag vanuit Gods kant gezien, maar waar men theologisch volgens de Schrift en de ervaring de wedergeboorte en de rechtvaardigmaking moest plaatsen.

In een Lijkrede over 1 Sam. 25 vers 1, betreffende de heer Cornelius van Schellingerhout, Baljuw, overleden 1749 op 64-jarige leeftijd, sprak Comrie zich als volgt uit:

"Dat onze overledene in der daad in Christus was ingelijfd, openbaarde zich aan allen, ook in zijn leven, gelijk wij horen zullen; maar wij moeten twee woorden eerst vooraf zeggen.

Eensdeels, dat het opmerkelijk is, dat bijna op dezelfde tijd, dat God zo in onze overledene die zalige verandering wrocht, dat ook zijn broeders en zuster krachtadig door Gods Geest bewrocht zijn geworden, zonder dat de een het van de ander wist of zij het tot elkander durfden zeggen.

Anderdeels, dat het zeer opmerkelijk is aangaande de bekering hier door Gods Geest

gewrocht, dat allen die terecht gekomen zijn, ***hebben leren werkzaam zijn met en omtrent de Persoon des Middelaars Zelf, en al wat de Borg zelf niet was leren verwerpen.*** En dit was niet alleen bij dezen en genen, maar algemeen; daar menig waar Christen, die veel handleiding hebben, hieromtrent donker blijven.

Toen had deze Gemeente rust en vrede en het werk Gods werd van Zijn knechten gezien. Daar was een gulle verkering en gemeenschap, zonder meesterachtigheid, liefdeloosheid, nijdigheid en achterdenken.

Maar naderhand zijn der stribbelingen gekomen over het beginsel van Gods zaligmakend werk in 't hart der uitverkorenen, over het geloof; en of ze zich met Christus Zelf verenigd hadden.

Doch die verschillen zullen we voorbijgaan, dewijl er geen nut door gekomen is.

Comrie heeft in zijn leerrede over de wedergeboorte in zijn prekenbundel *over de Eigenschappen des geloofs*, een uitvoerige verhandeling geschreven naar aanleiding van 1 Johannes 5: 4. Hij legt uit dat het zaad van Gods Woord door de Geest in het hart van een uitverkorene gelegd wordt. Hij vergeleek dat met de ontvanging van het menselijk zaad in de moeder, een zogenaamde embryo. Daarna volgt de groei, leven en beweging van de ongeboren vrucht, wat eindigt bij de uitgang en de geboorte zelf. De geboorte zelf verklaart hij in een geestelijke zin als de krachtig doorbrekende geloofsoefening in Christus. (Letterlijke citaten volgen in deze publicatie)

In Gods Woord wordt de nieuwe geboorte uit God ook met een ander beeld getekend. Het wordt vergeleken bij een pasgeboren kind, waaraan de barensweeën voorafgaan. Het eerste daad van het kind is schreien, hongerig en dorstig zijn. Het vervolg bestaat in groei en wasdom tot aan de volwassenheid en de huwelijks rijpheid. Al deze facetten kunnen toegepast worden op onderscheiden trappen en standen in het genade leven.

Deze beide beelden van het geestelijk leven geven aan dat er onderscheiden werkingen van de Heilige Geest zijn in het leven van degenen die door de Geest bewerkt worden.

In Gods woord zijn er veel meer beelden bekend waarin het geestelijke leven afgebeeld en getypeerd wordt. Niet alleen bij zaad in een akker maar ook bij een levendmaking. De levendmaking kent geen trappen, het is dood of levend.

Deze levendmaking van een dode, kent wel zijn diverse trappen, standen en gestalten in de geloofsoefeningen en de kennis van Christus. Zie Eféze 1: 16-20. Zacheüs werd door Christus geroepen uit de boom met de woorden: *haast u en kom af, want Ik moet heden in uw huis blijven.* Daarna volgde het volgen van een verachte Zalmaker, enz. De verklaarders hebben soms moeite om deze historie naar het geestelijk leven over te brengen. En toch komt het voor op dezelfde wijze als bij Zacheüs.

De samensteller van deze bundel kent iemand die dezelfde ervaring heeft gehad. Vanaf het eerste moment dat de hand van de Heere hem aanraakte, viel hij voor God in en kreeg een gevoel of ervaring, dat het een liefdehand was, die een liefdeband legde. Die Goddelijke liefde die op de achtergrond aanwezig was - maar niet voelbaar - bewaarde hem voor de wanhoop waarin hij anders ongetwijfeld gekomen was. Want daarna werd hij geleid in diepe ontdekking van zijn schuld en zonde en de rampzalige staat die hem te wachten stond in de eeuwige verdoemenis. Diezelfde hand onderwees hem later in Wie verzoening mogelijk was. *Deze is Mijn geliefde Zoon, in Wien Ik al Mijn welbehagen heb.* Dan volgden de geloofsoefeningen in vereniging met Christus.

In de variaties en veelzijdigheid in het werk van de schepping komt de wijsheid van de Schepper openbaar. Er is geen mens of dier hetzelfde onder de miljoenen soorten. Hoeveel temeer wordt de wijsheid van God gezien in de onderscheiden gangen van de nieuwe schepselen in het werk van God de Heilige Geest? Het onderscheidend licht wat ze krijgen in de Waarheid, toont dat ze door de Heilige Geest verlicht worden. Want het zijn verschillende bewerkingen *maar het is een en dezelfde Geest, zegt Paulus, die alles in allen werkt.*

Als de waarheid gebonden wordt naar het inzicht van één persoon in Gods kerk, wordt het een verstandelijk ingekort systeem. De Geest wordt dan bedroefd en tegengestaan. De Geest werkt steeds aan op persoonlijk onderwijs. De discipelen hadden dezelfde Leermeester; hoezeer verschilden ze in wijze van uitdrukken, toelichting en ervaring! Dat voorkomt na-aperij, wanneer wij de leiding van de Geest leren volgen. In het kerkelijk leven is er vanzelf wel een dogmatische leidraad nodig, zoals we kennen uit onze Formulieren van eenheid.

Er is veel geschreven over de visie van Comrie betreffende de rechtvaardigmaking. Zo duidelijk en geestelijk Comrie was in zijn pastorale preken, kan dat niet gezegd worden van zijn dogmatische uitleg in zijn brief over de Rechtvaardigmaking. Nog minder over zijn toelichting hierover op de Classisvergaderingen. Maar dit is ook gedeeltelijk te wijten aan zijn medecorrespondent ds. Holtius.

Ook hun samenspraken over het *Ontwerp van Verdraagzaamheid* is niet eenvoudig. Comrie was filosofisch doktor en dat kwam vanzelf om de hoek kijken in zijn uitleg over theologisch en dogmatische geloofszaken.

Een wijsgerige denktrant is niet goed voor eenvoudige lezers. Het wordt ook niet gewenst door hen die de Heere heeft afgebracht van hun psychologisch of rationalistisch beredeneren van geestelijke zaken en Goddelijke verborgenheden. Ook al wordt de waarheid orthodox verklaard, wij behoren ons te houden aan de woorden van de Heilige Schrift. De Heere heeft talenten verleend door Zijn Geest in de kerk van Christus om de Schriftuurlijke woorden uit te leggen in ondubbelzinnige taal. Maar de overdracht van een denkbeeld is heel moeilijk. Ten 1e *begrijpt een natuurlijk mens niet de dingen die des Geestes Gods zijn* en ten 2e indien er een verstandelijk kennis aanwezig is, waardoor men anderen ook kan leren, toch kan de geestelijke inhoud niet recht verstaan worden zonder het bevindelijk en persoonlijk onderwijs van God de Heilige Geest.

Als het lezen van deze samengestelde bundels de lezer mag opwekken om te smeken aan de genadetroon of de Heere het geloof in hem wil werken en versterken opdat Christus in hem verheerlijkt wordt, dan heeft de samensteller zijn doel bereikt.

- En tenslotte, laat alle lichten gedoofd worden opdat Christus alleen Zijn Goddelijk licht doe schijnen in goddeloze zondaarsharten.
- Laat alle stemmen verstommen, opdat de Vader, verzoend in Christus, alleen spreke tot Zijn kinderen in Vaderlijke liefde en troost.
- Laat alle wegen doodlopen, opdat de Heilige Geest alleen de Leidsman en Trooster moge zijn van Zijn gunstgenoten om hen te leiden tot de poorten van het Hemels Jeruzalem.

IK maak alle dingen nieuw; een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Het mooiste jaar moet nog komen: een eeuwig JUBELJAAR! Ere zij de Drie-enige Verbondsgod!

Middelburg, Oudejaar 2016

Willem Westerbeke, samensteller van deze serie

DR. ALEXANDER COMRIE

Predikant te Woubrugge

Zijn leven en werken, alsmede de historie van zijn gemeente

J. H. R. VERBOOM

1964

N.V. DRUKKERIJ-UITGEVERIJ „DE BANIER" - UTRECHT

INHOUD

Verantwoording

Voorwoord van burgemeester J. C. van Wageningen .

Deel I

1. Een sobere herinnering aan een verdwenen dorp
2. Het land van Jan de Bakker
3. Opvolgers van Pistorius tot aan de komst van Dr. A. Comrie
4. Geestelijke ontwaking
5. Drie voedsterheren van de Kerke Christi

Bovenstaand gedeelte is niet in deze digitale versie opgenomen.

Van onderstaande hoofdstukken zijn enkele niet relevante zaken ingekort

Deel II

6. De familie Comrie
7. De kinder- en jongelingsjaren van Alexander
8. Vreemdeling in een vreemd land
9. Op de kantoorkruk
10. Collegia Academica
11. Bedienaar van het Goddelijke Woord
12. En zij zullen tot één vlees zijn
13. De vreze des Heeren is het beginsel der wijsheid
14. Pastorale werkzaamheden
15. 'De incomste van de nieuwe Ambachtsheer'
16. "Kom over en help ons"
17. Met emeritaat
18. Naar de Pijpenstad
19. Want het einde van die man zal vrede zijn
20. Epiloog

Deel III.

21. Ds. Comrie als schrijver
22. Een ziedende pot in het noorden en de gevolgen daarvan
23. Nabeschouwing

TWEEDE DEEL

6. DE FAMILIE COMRIE

De stad Perth, Dr. Comrie's geboortestad, vroeger de hoofdstad van het oude Schotland, ligt 42 mijl in noordelijke richting boven Edinburgh aan de rivier de Tay. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 40.000 zielen.

Vierentwintig mijl ten westen van Perth aan de riviertjes de Earn en Lednock in een groenende vallei, ligt het kleine dorpje Comrie, een plaatsje van 2000 inwoners. In het begin van de 18e eeuw verkreeg bijna de gehele bevolking van Comrie haar inkomen met spinnen en linnen weven.

In ieder gezin, schreef de heer A. J. Tait, stadsbibliothecaris van Perth, ons, stond in die dagen een spinnewiel met een weefstoel. Als kleine zelfstandigen werkte men voor handelaren, die de stoffen en garens opkochten en doorverhandelden, zoals ook in ons land het geval was met de lakenwevers. Daarnaast waren er ook agrariërs, die in de landbouw en veeteelt een bestaan vonden. Thans is het plaatsje een "lovely little holiday tentre" - een klein lieflijk vakantieoord - waar de oude Schotse stijl en eenvoud nog te bewonderen valt.

In dit dorpje bewoonde aanvankelijk Patrick Comrie, de vader van Alexander Comrie, als landedelman het "Comrie House", een landgoed, dat vroeger het gehele dorpje beheerste. Het "Comrie House" bestaat nog. De tegenwoordige eigenaar is Sir Robert W. M. Dundas. (1964)

Waarschijnlijk heeft vroeger al het grondgebied van het dorp bij het landhuis behoord, doch in de loop der jaren werd het geslacht Comrie groter en het grondgebied per lid van de familie kleiner, zodat volgens voorheen verrichte onderzoeken door de heer W. Galloway, Schots historicus, de landerijen van het "Comrie House" in de tijd, dat Sir Patrick eigenaar was, betrekkelijk klein waren.

Dit neemt niet weg, dat de Erven Comrie tot de landadel van het oude Schotland behoorden, zodat van hun nazaat, onze Alexander, in de meeste encyclopedieën kortweg gezegd wordt, dat hij uit "een aanzienlijk geslacht gesproten was".

De naam van de familie en daaruit voortvloeiende ook die van het dorp, ontstond wegens de samenloop van de rivieren de Earn en Lednock. "The meeting of the waters" schreef de stadsbibliothecaris. "Comb - Ruidh"; comb van komen (bijeenkomen) en ruidh van rivieren, samengevoegd "Com-rie".¹

Uit één en ander kan men opmaken, dat de Erven Comrie in de landstreek "Perthshire" een belangrijke plaats innam. Wanneer wij echter niet meer dan de officiële gegevens ter beschikking hadden, was er van het geslacht Comrie weinig te vertellen. Dit vindt mede zijn oorzaak omdat, zoals de "Deputy Keeper of the Signet, van het St. Andrew Square te Edinburgh" ons mededeelde dat in Schotland eerst in 1855 een register van de burgerlijke stand werd aangelegd (in ons land tijdens de overheersing van Napoleon in 1811). De gegevens omtrent huwelijken, geboorte en overlijden vóór die datum moeten uit andere bronnen geput worden, zodat deze niet meer te achterhalen of vaak zeer onvolledig zijn. Gelukkig deelde Dr. Comrie zelf hier en daar in zijn geschriften iets omtrent zijn familie mee, zodat er tenslotte toch nog een vrij duidelijk beeld gevormd kon worden.

¹ St. John's Kirk is het oudste gebouw in Perth. De Schotse Reformatie begon in deze kerk toen John Knox op 11 mei 1559 zijn beroemde preek tegen de beeldendienst en de vervloekte paapse mis hier hield. Na de eformatie werd de kerk opgedeeld in 3 delen om de partijen uit elkaar te houden.

"Mijn eigen overgrootvader van moeders zijde was de beroemde prediker Ds. Andrew Gray", schreef Dr. Comrie, "zoon van Mylord Gray, beroemdt predikant te Glasgouw en collega van den waardigen Durham", en hiermede kregen we de draad omtrent de familie van Dr. Comrie in handen.

Ds. Andrew Gray, geboren in 1633 te Edinburgh, dus in de omgeving van Perth, is bekend als Schots godgeleerde. Reeds op 20- jarige leeftijd beklom hij de predikstoel. Hij moet bijzonder "wel ter tale" geweest zijn, zodat weinigen in de Schotse kerken zijn gaven nabij kwamen. Reeds in het jaar 1656 overleed hij aan roodvonk in de jeugdige leeftijd van 22 jaren. In Nederland is Ds. Gray bekend, omdat vele van zijn preken in onze taal werden overgezet.

Ds. Andrew Gray huwde met Rachell Baille, een dochter van de Schotse edelman Robert Baille uit de stad Jerviswood (Comrie schreef Feriswoodt), door Comrie "een uitmuntend edelman" genoemd, vanwege zijn ijver en strijd voor de Schotse vrijheid en daarmede verband houdende de godsdienst. Tijdens de beruchte regering van de "Old Pretender" Karel II stierf Robert Baille op het schavot, terwijl zijn goederen verbeurd werden verklaard.

Deze geschiedenis greep Dr. Comrie zoveel jaren later nog zo aan, dat hij er van schreef: "Ik ontroere te veel als ik er aan gedenke en zal het niet uitschrijven" (zie voorrede van Dr. A. Comrie voor het derde deel van de "Sakelyke en Pracktikale Verklaringe van de twaalf kleine Propheten" door Mr. George Hutcheson uit het Engels vertaald te Leiden bij A. Kallewier 1748).

Uit dit korte huwelijk werd één dochter geboren.

Na het overlijden van Ds. Gray huwde zijn weduwe met Mr. Hutcheson, een afstammeling uit een "oude adellijke familie" in Schotland. Mr. George Hutcheson was ook predikant, eerst in Irvine en later in de geboorteplaats van Gray te Edinburgh. Evenals Ds. Gray werd hij vanwege zijn godsvrucht en zakelijk inzicht vermaard onder het volk.

Zijn eerste standplaats Irvine was volgens Comrie de beste: "want daar zijnde, behalven den roem van zijne geleerdtheit, die elk met hoogachting vervulde, zoo hadt hij zulk een nabij leven met Godt, en daar blonk van hem af zulk een kracht van Godzaligheid, dat hij als de algemeene Vader en Bestierder van Kerkelijke zaaken wierde aangezien; en wegens zijn tederen Ommegang met Godt was de Liefde, en van Godtvruchtige Leeraars, en van de waere Heiligen, voor hem uitter maete groot". In zijn tweede standplaats Edinburgh werd hij "ingewikkeld in zulke moeilijke zaken wegens het bestuur van de kerk", dat volgens Dr. Comrie hem de tijd ontbrak om nogmaals een werk van belang te schrijven.

De geslachtslijn van Ds. Hutcheson laten we hiermede los om terug te keren tot de familie Gray, want in rechte linie van moeders zijde is Dr. A. Comrie daaruit geboren. Zoals we reeds vertelden, werd uit het korte huwelijk van Ds. Gray en Rachel Baille één dochter geboren, die evenals haar moeder ook Rachel heette.

Deze trouwde op haar beurt met de heer John Vause "Goodman of the Tolbooth" te Edinburgh. "Goodman of the Tolbooth" is in dit geval in het Nederlands "gevangenisdirecteur". Waarschijnlijk een erebaantje, waarvan hij de inkomsten trok, terwijl het werk door anderen werd verricht, want John Vause stamde uit het aanzienlijke geslacht van de Halliburtons, een Schotse adel, die destijds uit Frankrijk naar Schotland geëmigreerd was.

Uit het huwelijk tussen John Vause en Rachel Gray werden 2 dochters geboren, de oudste weer een Rachel en de tweede Margrett.

De familie was toen niet onbemiddeld, want volgens de naspeuringen van **Prof. Honig**

liet mevrouw Hutcheson, de grootmoeder van Rachel en Margrett, eerder weduwe van Ds. Gray, bij testament haar gehele vermogen na aan de echtgenoot van haar oudste kleindochter, echter onder voorwaarde, dat hij aan Margrett, wanneer die in het huwelijk trad, de som van 4000 Merks, dat is ongeveer f 6000,-, uit zou keren.

Rachel Vause trad in het huwelijk met James Drummond, kapitein in het Britse leger, die evenwel op jeugdige leeftijd overleed. Hun huwelijk werd gezegend met twee kinderen, James en Jean, de latere halfbroer en zuster van Dr. Comrie.

Omstreeks 1702 trouwde Rachel Vause, of de weduwe Drummond, voor de tweede maal, nu met de landeigenaar Sir Patrick Comrie, die toen het "Comrie House" te Comrie bewoonde. Uit dit huwelijk werden ook twee kinderen geboren, namelijk onze **Alexander**, de latere Dr. Comrie, en zijn zuster Joanna.

Het geslacht Comrie heeft van vader op zoon de landerijen aan de oevers van de Earn en Lednock in bezit gehad. Met beslistheid omhelsde de familie de beginselen der Reformatie. Van twee voorouders Duncan en Malcolm Comrie wordt in Engelse encyclopedieën verhaald, dat zij als "readers", letterlijk vertaald "lezers", de zaak der Reformatie goede diensten bewezen.

Het gebrek aan leraars was in die tijd groot, zodat vele gemeenten, waaronder ook die van het dorp "Comrie", vacant waren. Deze "readers" moet men zich voorstellen als lerende ouderlingen, meestal onbezoldigd, die elf een stichtelijk woord spraken óf een predicatie voorlezen.

Onder deze "readers" namen Duncan en Malcolm Comrie een voorname plaats in, wat de stadsbibliothecaris van Perth ons met de volgende woorden schreef: "It is interesting to note that a Duncan Comrie was a reader in the Church of Comrie (dedicated to St. Kessog) in 1567. He died in 1574. Reader obviously took the place of preacher. Again, a Malcolm Comrie became reader as from 1576 to 1580". In het Nederlands wil dit zeggen: "Het is belangwekkend om op te merken, dat Duncan Comrie voorlezer was in de kerk van (het dorp) Comrie (gewijd aan St. Kessog) in 1567. Hij stierf in 1574. Klaarblijkelijk nam de voorlezer de plaats in van de predikant. Een zekere Malcolm Comrie werd weer voorlezer van 1576 tot 1580".

Of Patrick Comrie in het kerkelijke leven ook één of ander ambt bekleedde, hebben we niet kunnen ontdekken. Evenals zijn voorgelacht lagen de reformatorische beginselen hem nauw aan het hart.

Dit komt bijzonder uit in de opvoeding, die hij zijn kinderen gaf. Waarschijnlijk zal hij wel zitting in de kerkenraad van het dorpje Comrie gehad hebben, temeer daar hij tot één van de leiders van de gemeenschap behoorde. Oorspronkelijk vervulde hij het beroep van "schrijver". In het Nederlands zouden wij zeggen "ambtenaar", welke bezigheid hij blijkbaar naast het beheer over zijn landerijen verrichtte. Het kan natuurlijk zijn, dat hij een pro-forma ambtenaar was in verband met de positie, die door hem in Comrie ingenomen werd; doch dit ligt niet voor de hand, want, schreef Sir Hugh Watson, Deputy Keeper of the Signet te Edinburgh ons, op 8th March 1704 (8 maart 1704) werd hij toegeleien tot de "Society of Writers to the Signet" te Edinburgh.

Hieruit blijkt dus, dat Patrick Comrie waarschijnlijk even vóór 41 het huwelijk met de jonge weduwe Drummond in 1702 zijn academische studie beëindigde, en later na het beslissend examen, de meestertitel verwierf, waarop hij tot de "Society of Writers to the Signet" werd toegelaten.

"Writer to the Signet" is een Schotse benaming voor advocaat. Dit ambt heeft hij waargenomen tot 27 juni 1751, dus ongeveer 47 jaar. Om zijn ambtelijk werk goed te kunnen verrichten, kon hij niet in het dorpje Comrie blijven wonen.

Voornamelijk in die tijd niet, schreef de stadsbibliothecaris van Perth ons: "Not in these times when transport and roads were difficult and almost nonexistent".

Achtenveertig mijl had Patrick Comrie dan dagelijks af moeten leggen door valleien en over beekjes te paard of in een koets over slechte kronkelwegen, die nauwelijks de naam van weg waard waren.

We nemen dan ook aan, dat Patrick Comrie, zodra hij voor de balie pleiten mocht, verhuisde naar Perth.

Dit klopt trouwens met het feit, dat onze Alexander volgens het officiële "Register of the City of Perth" te Perth geboren werd. Daarin staat opgetekend: "1706 Dec. 17 the. Patrick Comrie and Rachell Vaus, Lady Comrie, had a son bom, and baptised 17the December called Alexander".

In het Nederlands: "Op 17 dec. 1706 werd aan Patrick Comrie en Rachel Vaus een zoon geboren, die bij de doop de naam Alexander ontving".²

In het officiële register werd Lady met een hoofdletter geschreven in onderscheid van het gebruikelijke lady met een kleine letter. Men kan Lady nu vertalen als freule of jonkvrouw. De reeds eerder aangehaalde zinsnede, dat Comrie: "uit een aanzienlijk geslacht gesproten was", wordt hiermede bevestigd.

Hoewel Patrick Comrie naar Perth verhuisde, bleef hij toch eigenaar van het "Comrie House". Dit is op te maken uit zijn testament, waarin werd medegedeeld, dat hij tijdens zijn overlijden weer in het voorvaderlijke dorp woonde.

We hadden gehoopt, dat de "Deputy Keeper of the Signet" te Edinburgh, Sir Hugh Watson uit hetzelfde register waarin Patrick Comrie als "Writer to the Signet" ingeschreven werd, zijn geboorte- en overlijdensdatum zou kunnen putten.

Dit bleek niet het geval te zijn. Hij heeft nog de moeite gedaan om ons verzoek door te zenden naar het "Registrar General for Scotland" waar men: "several old parish registers, the Fasti of the Church of Scotland, the registers of testaments printed by the Scottisch Records Society, etc." (verschillende oude parochieboeken van de kerk van Schotland en de registers van testamenten, gedrukt bij de Scottisch Records Society) heeft nagezien, doch niets naders daaromtrent vond.

De overlijdensdatum van Comrie's moeder hebben we ook niet kunnen achterhalen. Het is zeker, dat Rachel Vause eerder overleed dan haar tweede man. Ook dit is na te gaan uit het reeds eerder genoemde testament van Comrie's vader, waarin alleen gesproken wordt over Mrs. Jean Drummond, dochter van Captain James Drummond, Mr. Alex. Comrie (onze Alexander) en Joanna zijn zuster. In de loop van het verhaal zullen we op dit testament nog nader terugkomen.

² In een wetenschappelijke studie (The origins and the genealogy of the landed families of Strathearn, 1996) stelt Gordon A. Mac Gregor echter dat Comrie toch in Comrie is gedoopt: *Alexander Comrie who wa baptised in Comrie on 17 December 1706, and became a miniser in Leyden, Holland. He is mentioned as such in his fathers testament.*

7. DE KINDER- EN JONGELINGSJAREN VAN ALEXANDER

In Perth groeide Alexander op. Bij gelegenheid reisden zijn ouders met hem naar het landelijke dorpje Comrie, waardoor de indrukken van het land, waar hij geboren was, diep in zijn geheugen werden gegrift. Hij noemde zich later niet voor niets: "Scoto-Brittanus". Zelfs aan de oevers van de Woudwetering, toen de vreemdeling, zoals hij zelf uitdrukte, tot rust gekomen was in de stille pastorie te Woubrugge, vergat hij nimmer de Schotse hooglanden en de diepblauwe loch's uit zijn geboorteland.

Zoals in die dagen gebruikelijk, vertrouwde het echtpaar Comrie de opvoeding van hun kinderen toe aan een kinderverzorgster. In hun geval een nicht, die in behoeftige omstandigheden geraakt was, en toen een toevlucht bij de familie gevonden had.

Dit vertelde Comrie zelf in een brochure met de weidse titel: "Berigt nopens de Waarschuwing van de heer J. J. Schultens; tegen de Catechismusverklaringe van den heer Alex. Comrie, gemeen gemaakt en met eene voorrede verrijkt door een Gezelschap van Liefhebbers der Waarheid die na de Godzaligheid is. Amsterdam, Nicolaas Bijl. 1755".

In dit boekje, dat door ons in de Universiteitsbibliotheek te Leiden werd doorgenomen, schreef hij o.a.: Een Juffrouw uit het Huis van Ormonston, een Nichte van my, welke het in het tydelyke was tegengeloopen, en aan welke onze opvoedinge was toevertrouwt, wiste ons, als wij uit de Schoole quamen, en als kinderen speelziek en woelende waren, te bedaaren en tot stilte te brengen, met ons voor te leezen uit een boek, dat men genoemd had ARABIAN TEALS, dat is Arabische vertellingen, in het welke zoo wonderlyke vercieringen, met ongemeene taal en figuurlyke spreekmanieren, voorquamen, dat het ons nooit verveelde die aan te hooren".

Die nicht had er blijkbaar slag van om met kinderen om te gaan. Wij veronderstellen dat James, Jean, Alexander en Joanna toch nog erg jong waren. Later las Alexander andere boeken! Dat vertelde hij ook in dezelfde brochure.

Toen de tijd daarvoor rijp was, werd Alexander naar een "the Grammer School" te Perth gezonden. Een gymnasium zouden wij zeggen, waar hij onderwezen werd in de Latijnse en de grondtalen. Zelf deelde hij dit nergens mede, maar de recensent van de "Boekzaal der Geleerde Werelt" uitgave van het jaar 1774, haalde dit in het overlijdensbericht van Dr. Comrie aan.

Van jongs af moet Alexander dus een goed hoofd voor studeren hebben gehad. Dat vader Patrick hem naar een "the Grammer School" zond, wijst er op welke plannen hij omtrent de bestemming van Alexander koesterde.

Zijn overgrootvader Ds. Andrew Gray was predikant, Mr. George Hutcheson eveneens. Andere leden van de familie waren ook "dienaren des Woords" geweest, en nu wenste vader Patrick dat zijn jongste zoon de voetsporen van de voorouders zou drukken. Hij koesterde deze wens overigens niet alleen op grond van bovengenoemde feiten.

Uit principiële en zielsoverwegingen bevorderde hij zoveel mogelijk het welzijn van de "kercke Christi". In hoeverre Patrick Comrie genade aan zijn ziel ondervonden had, kunnen we niet zeggen. Alleen Alexander zou daarover hebben kunnen oordelen. Tijdens zijn predikdienst te Woubrugge heeft zijn vader nog 16 jaar geleefd, maar nergens haalde hij in zijn geschriften iets van zijn vader, noch van zijn moeder of broer en zusters aan.

Het catechetisch onderwijs heeft Alexander van de beide broeders **Ralph en Ebenezer Erskine** ontvangen. Blijkbaar kwamen zij in Perth catechiseren om dan gelijktijdig in

de avonduren een spreekbeurt te vervullen. Door dit onderwijs werd in Comrie de grondslag gelegd voor zijn latere belijdenis. De gebroeders Erskine namen in de Schotse kerk een belangrijke plaats in. Vanwege hun godsvrucht stonden ze heinde en ver bekend. Comrie noemde jaren later, toen hij zelf al predikant was, Ralph Erskine: "mijn getrouwe ouden Vrient, welken Godt tot mijne bestieringe in mijn jeucht gebruikt heeft".

En de bovenaangehaalde brochure sprak hij nogmaals over hen, dat hij: "onder het onderwijs van beide Broederen de groote Erskines zyne Belydenisse geleert heeft".

Juist die zinsnede: "Welke Godt tot mijne bestieringe in mijn joucht gebruikt heeft" is veelzeggend. Hierin komt duidelijk uit, dat, Comrie reeds als kind bekeerd werd. Op welke wijze dit plaats vond, hetzij langs een weg van afsnijding, of door hongerend verlangen naar de eeuwige vrede die alleen in die dierbare Heilsfontein Zelf te vinden is, weten we niet. Het karakter van die geestelijk levend gemaakten (dat is Christus' kerk) is ook overal eender, hoewel de openbaringsvorm verschillend kan zijn.

De gebroeders Erskine gebruikten als leerstof de catechismus van de Schotse kerk. Daarnaast zullen zij natuurlijk ook andere leerboekjes doorgenomen hebben, terwijl het brandpunt voor die dagen in de Schotse kerk uitvoerig behandeld werd, namelijk het Systema van Richard Baxter, oorspronkelijk predikant in de Anglicaanse kerk en tenslotte non-conformist (systeem betekent in het Nederlands: de stellingen of de leer).

Bovendien was er nog de richting, die zich aanhangers van de "School van Saumur" noemde. Een theologische richting in de 17e eeuw te Saumur in Frankrijk, afwijkende van de gereformeerde belijdenis, in Arminiaanse geest. Verkapte remonstranten zouden wij zeggen.

Men leerde een hypothetisch universalisma, dat is: God besloot eerst alle mensen, indien ze geloven, zalig te maken en voegde aan dit hypothetische (iets dat men als waarheid aanneemt, zonder dat men het bewezen heeft, en waarop men verder logisch voortbouwt) besluit een tweede absoluut besluit toe, namelijk om enkelen het geloof en behoud te schenken. Daaruit volgde dat een ieder zijn eigen zaligheid kon bewerken door gebruik te maken van de middelen der genade.

Wat dit laatste betreft, kwamen zij geheel overeen met de remonstranten, die volgens "de vijf artikelen tegen de remonstranten" hoofdstuk 1 onder de afdeling: Verwerping der dwalingen enz. art. 4; leerden: "Dat in de verkiezing tot het geloof deze voorwaarde te voren vereist wordt, dat de mens het licht der natuur recht gebruike; vroom zij, klein, nederig en ten eeuwige leven geschikt". En vervolgens in hoofdstuk 2, art. 2. "Dat dit het doel van de dood van Christus niet geweest is, dat Hij met der daad het nieuwe verbond der genade door Zijn bloed zou bevestigen; maar alleen, dat Hij de Vader een bloot recht zou verwerven om met de mensen wederom zodanig verbond als het Hem believen zou, hetzij der genade, of der werken te kunnen oprichten".

In het kort gezegd komt dit hier op neer: Christus heeft de mogelijkheid verworven dat ieder mens zalig kan worden. Of een mens echter zalig wordt hangt af van hemzelf, van zijn vrije wil om gebruik te maken van de aangeboden mogelijkheid.

Zo ziet men dat de strijd tegen de dwaalgeesten in de Schotse kerk over dezelfde punten liep als in ons land. Hoe kan het ook anders. Vrije genade is altijd een doorn in het vlees van zelfverzekerde hoogmoedige mensen. Vrije genade en eeuwige verkiezing daar heeft de duivel al wat pijlen op afgevuurd.

In de namiddagpredicaties of zondagsavonds was het de gewoonte, vertelde Comrie, dat de leraars tijdens de verklaring van de confessie - in enger zin uitgedrukt van de

Catechismus - de dwaalgevoelens van Baxter en de aanhangers van de School van Saumur weerlegden.

Precies zoals wij dat ook kennen bij het verklaren van de Heidelbergse Catechismus. Behalve met de gebroeders Erskine heeft Comrie ook omgang gehad met de bekende dominee Thomas Boston, predikant bij de Schots presbyteriaanse kerk te Ettrick. Deze eerwaardige prediker werd geboren in 1676. Hij overleed in 1732. Evenals de gebroeders Erskine zal hij in het dorpje Comrie of te Perth meermalen het Woord bediend hebben, bij welke gelegenheden Alexander onder zijn gehoor kwam.

Intussen bekwaamde Alexander zich voor het afleggen van zijn belijdenis. Wanneer deze plechtigheid plaats vond en waar, is niet bekend. Waarschijnlijk heeft Comrie reeds op jeugdige leeftijd deze gewichtige stap gedaan, temeer daar bij hem de Godsvreze vroeg in zijn hart gelegd werd.

We veronderstellen dat Alexander een ijverig leerling was en een aandachtig toehoorder, die de "woorden des levens" indronk als water. Jaren later haalde hij nog uitdrukkingen van de Erskines aan, bij welke gelegenheid hij tevens vertelde dat hij de predicates voor het "meestendeel in zijn jeugd gehoord had" en "de substantie (hoofdinhoud)) nog onthoude".

Met het afleggen van zijn belijdenis verkreeg hij toegang tot het Heilig Avondmaal. De bediening van het sacrament moet een diepe indruk op hem gemaakt hebben om daar aan de tafel bij tijd en wijle te mogen ondervinden met de woorden uit het formulier om het Heilig Avondmaal te houden: "Want door Zijn dood heeft Hij (dat is Christus) de oorzaak van onze eeuwige honger en kommer, namelijk de zonde, weggenomen, en ons de levendmakende Geest verworven; opdat wij door die Geest (Die in Christus als in het Hoofd, en in ons als Zijn lidmaten, woont) met Hem waarachtige gemeenschap zouden hebben, en aan alle Zijn goederen, het eeuwige leven, de gerechtigheid en de heerlijkheid deelachtig worden".

Dat is vrije genade! Geschonken in het dierbare Middelaarsbloed, waarvan Comrie vertelde in de reeds meermalen aangehaalde brochure, dat hij : "de vrije genade Gods als één van de grootste zondaren geproefd en gesmaakt had".

Bij die leer wilde hij leven en sterven. De leer van Baxter van de "School van Saumur" vervulde hem met schrik, zodat het: "zijn zucht en bede altoos geweest is, nadat ik de vrye Genade Gods aan my, één van de grootste zondaren, geproeft en gesmaakt heb, dat God mij nauwe aan de Leer der Reformatie geliefde te houden".

In de studie maakte Alexander behoorlijke vorderingen en wellicht heeft hij met verlangen uitgezien naar het moment dat hij zelf in zijn vaderland de kansel beklimmen mocht.

Doch donkere wolken pakten samen boven de familie Comrie. Welke moeilijkheden zich voordeden zal altijd wel in het verborgen blijven. Dit is zeker, dat vader Patrick in grote geldzorgen verviel, zodat Alexander zijn studie af moest breken en trachten in zijn eigen onderhoud te voorzien.

Wat dit voor de leergierige jongeling betekende, behoeft geen betoog. Algemeen wordt aangenomen, dat zijn vader hem naar een familielid of goede kennis te Edinburgh zond om in de handel zijn brood te verdienen. Waarschijnlijk bij een zekere Gray, we vermoeden een nakomeling van Ds. Gray, een koopman, die volgens nu nog bekend zijnde gegevens veel handel met het buitenland dreef.

In het begin van de 18e eeuw waren bovendien te Edinburgh nog kooplieden gevestigd, die Comrie heetten. Het kan dus ook zijn, dat zij - als naaste of verre familie van Patrick - hem van dienst waren en zijn zoon op hun kantoor te werk

stelden.

Alexander was toen ongeveer 19 of 20 jaar oud, en naar we menen, ingeschreven op een universiteit. Dit is niet met zekerheid vast te stellen, maar het feit, dat hij later direct werd toegelaten tot één van onze hogescholen, wijst beslist in die richting.

Nu rijst de vraag: hoe raakte Alexander in Nederland verzeild?

Het kan niet zijn, dat hij zijn vaderland verliet vanwege het verval in de Schotse kerk, want het scheiden van zijn geliefde leraars de gebroeders Erskine met de verdere vrienden, moet hem zeer bitter en zwaar gevallen zijn. Het is ook niet waarschijnlijk, dat hij de Noordzee overstak met de bedoeling om zich in ons land een tijdelijk bestaan op te bouwen.

We menen dat: de volgende hypothese de meest juiste is.

Zijn patroon handelde veel met het buitenland en zal ongetwijfeld onder de Nederlandse relaties ook mijnheer Adriaan van der Willigen gekend hebben, door Comrie later genoemd "een vermaard koopman te Rotterdam".

Van der Willigen stond te Rotterdam en omgeving vanwege zijn voorbeeldige wandel en godsvrucht hoog aangeschreven. Het meest voor de hand ligt, dat Van der Willigen ingelicht werd dat Comrie zijn studie tot het vurig begeerde predikambt af had moeten breken. Men zal hem gewezen hebben op de goede eigenschappen van de jongeling, wat bij Van Willigen het plan deed rijpen met hulp van zijn vrienden Mr. Arnoldus de Sterke en de Woubrugse ambachtsheer en baljuw Cornelis van Schellingerhout Comrie in de gelegenheid te stellen zijn afgebroken studie voort te zetten.

Om zich van de goede getuigenis, die omtrent zijn persoon en levenswandel gegeven werd, zelf te overtuigen, liet hij Alexander naar Nederland overkomen en nam hij hem op in zijn huis, waar de jeugdige Schot zich de eerste tijd op het kantoor van Van der Willigen verdienstelijk maakte.

8. VREEMDELING IN EEN VREEMD LAND

Toen Comrie op de boot stapte om de overtocht naar Nederland te aanvaarden, zag de toekomst er voor hem niet rooskleurig uit. Zijn vertrek moet een bovenmatig droevig iets geweest zijn. Losgescheurd van zijn ouders, broer en zusters, van de gemeente en geliefde vrienden, reisde hij een toekomst tegemoet, die volkomen duister voor hem was. We kunnen niet aannemen dat de jonge Alexander, toen hij eenmaal op het deinende schip stond, vermoedde dat hij nooit meer zijn geboortestad Perth met de vaderlijke erve te Comrie terug zou zien! Het is zeker, dat hij de reis onder bidden en smeken aanvaard heeft. Maar het valt niet mee als de nacht - figuurlijk gesproken - donker is zonder één lichtpuntje, om dan nog in de zekerheid van het geloof de toekomst in te gaan.

Achteraf - ja achteraf - dan licht het pad op, en dan juichen de verlost en over de genade des Heeren; ook in verband met tijdelijke uitreddingen. Gods weg is echter zo vaak, volgens de woorden uit Psalm 68 vers 25, in het heiligdom. Dat is, naar het voorbeeld van de Oud Testamentische tabernakel, achter de dikke voorhang van het Heilige der Heiligen, waar de ark des verbonds was, dus verborgen. Zo is Gods weg vaak verborgen achter de dikke voorhang van Zijn eeuwige besluiten; ook voor Alexander Comrie, toen hij aan boord van het schip, dat hem naar Nederland zou brengen, stond, hoewel hij genade in zijn hart omdroeg.

Voor Alexander werd een levensperiode afgesloten, toen de haven van Edinburgh langzaam vervaagde in de nevelige verte, en de personen op de kade, die hem

uitgeleide deden, niet meer te onderscheiden waren. Hij zou de loch's nooit meer zien, noch de woeste en ruige bergen, waarvan de toppen bedekt met sneeuwplakaten in grillige contouren tegen de avondlucht afstaken. Het Schotse hoogland met hier en daar een cottage in het naamloos eenzame land, doorsneden met talloze beekjes en riviertjes, lag achter hem. Voor altijd!

Dat hij later, weer aan de oevers van een breed water, rust zou vinden, omringd van lieve vrienden, kon zijn samengeperste hart toen niet bevroeden. Hij was tenslotte ook nog maar een jongeling van nauwelijks 20 jaren! Het volle gewicht een "vreemdeling" te zijn, viel op hem en wat zou het nuchtere zakelijke Nederland aan de arme Schot bieden?

Gelukkig maar dat onze Alexander er iets van geleerd had wat Paulus schreef aan de gemeente van Corinthe, hoofdstuk 4 vers 17 en 18: "Want onze lichte verdrukking, die zeer spoedig voorbijgaat, werkt ons een gans zeer uitnemend eeuwig gewicht der heerlijkheid, dewijl wij niet acht geven op de dingen die men ziet, maar op de dingen die men niet ziet; want de dingen die men ziet zijn tijdelijk, maar de dingen die men niet ziet zijn eeuwig."

In die dagen was Amsterdam de grootste havenstad van Nederland, waar schepen uit alle windstreken samen kwamen. De verbinding met Engeland werd ook via Amsterdam onderhouden, zodat we aannemen, dat Alexander in de hoofdstad voet aan Wal zette.

Mijnheer Van der Willigen woonde echter te Rotterdam, vandaar dat hij toen nog de reis naar de Rotte-stad moest maken. Het beste vervoermiddel was destijds de trekschuit, die via de Haarlemmermeer en Leiden een regelmatige dienst onderhield. Toen Rotterdam in zicht kwam en daarmee voor Alexander het einde van de reis, zal er een mengeling van gevoelens door hem heen gegaan zijn. Daar lag de stad waar hij voorlopig zou vertoeven volgens zijn woorden: *"als een vreemdeling in een vreemd land"*.

9. OP DE KANTOORKRUK

Hoe de jonge Schot zich de eerste tijd in ons land voelde, laat zich voldoende begrijpen. Zijn conversatie bleef beperkt tot de kleine kring van hen, die zijn landstaal verstonden en spraken. Het werk, dat hij op het kantoor verrichtte, was aangepast aan de Engelse taal, doch door de gedurige omgang met het andere personeel kon hij zich al vlug in het Nederlands verstaanbaar maken.

Te Rotterdam begaf Alexander zich onder het gehoor van de predikanten, die toen de vaderlandse kerk dienden. Onder dezen nam Ds. Jacobus van Strijen een grote plaats in, waarvan Comrie later in zijn leerredenen vertelde, dat Ds. van Strijen meermalen "nat besweet op de predikstoel kwam".

Door deze aanhaling wordt bevestigd, dat onze Alexander voor 21 maart 1727 in de Maasstad vertoefde. (Dus niet te Amsterdam, zoals het door ons aangehaalde verhaal over het leven van Dr. Comrie wil.) Want Ds. van Strijen overleed op 21 maart 1727. Daar leerde hij verschillende personen kennen, die bij Van Willigen over huis kwamen, en raakte de "vreemdeling" bekend op de gezelschappen, zoals die toen algemeen gehouden werden. Hoe lang Comrie in Rotterdam woonde, kunnen we niet precies zeggen. Geen drie jaren! We denken ongeveer één of anderhalf Jaar. In die tijd hield hij aantekeningen van de gebeurtenissen, die in zijn leven voorvielen.

In een predicatie met het opschrift: "De doodige herstelt door (lodts genade-ryke toenaderinge" over Psalm 102 vers 18 en 19 vertelde Comrie dit.

In deze predicatie handelde hij o.a. over liet "Gebedt des gantsch ontblooten" waarin Comrie schreef: "Ofschoon men zijne gewoone tijden des Gebedts mag houden, zoo ben ik verzekert, dat indien wij niet uit de diepte roepen, in welke wij zijn en welke wij met aandoeninge gevoelen, dat wij om te kunnen bidden, en dat al wat wij doen maar sleurdienst is. Dan mijne Geliefde, gaat het eerst, als de ééne diepte tot de andere roept. De discipelen zeiden, gaat het u niet aan, wij vergaan. Jonas schiplieden in de diepte baden niet uit sleur een oudt versleten gebedt, maar elk in de diepte van gevaar zijnde, uit zijn harte.

Ik kan het niet voorbij, of ik moet u zeggen een geval of twee, dat ik zelve bij gewoont hebbe. In 't jaar 1727 was ik, volgens mijne aantekeninge, op zee met een schip van Zwartewaal, in de maand van December. Daar wierdt een gebedt 's morgens en 's avonds uit de Zeevaart van Van Leeuwaarden gelezen. Maar daar quam zulk een verschrikkelijke storm op, dat meer als veertig schepen rondtom ons verongelukten. Wij bergden het volk, zeven in getal, van een schip; het leezen van gebeden hieldt op, elk boog zijne knien en riep tot Godt, niemand ging zijn oude gebedt opprevelen. De Capitein, die nog leeft, en nu in 's Lands dienst is, en in den Briel woont, weet dit".

(Verzameling van Leerredenen door Alexander Comrie, tweede deel, Te Amsteldam, by Gerbrand Roos, en Hendrik Vermandel, MDCCXCIII).

Wij hebben deze passage uitvoerig geciteerd om het verband waarin Comrie dit voorval vertelde weer te geven.

Het doel van de reis, die Comrie met een schip uit Zwartewaal, een dorpje op het Zuid-Hollandse eiland Voorne, maakte, verklaarde hij niet nader. Hij vertelde wel, dat ze over de Noordzee voeren. Waarschijnlijk was hij voor zijn patroon op weg naar de Zeeuwse eilanden.

De "Nieuwe Waterweg" was toen nog niet gegraven, zodat de gebruikelijke waterweg van Rotterdam naar de zee via Zwartewaal en Brielle door het Brielse gat liep. Rondom deze gebeurtenis hebben de briefschrijvers aan Dr. Kuyper blijkbaar hun verhaal over de schipbreuk van Alexander geweven. De feiten zijn evenwel met elkaar verward, waardoor de juiste lezing verloren ging. (Het gaat over een brochure waarin meegedeeld werd hoe Comrie in Woubrugge kwam; welke niet geheel juist is)

Overigens vertelde Comrie niet, dat hij zelf schipbreuk leed, wel dat een ander schip in de golven verzonk, waarvan de opvarenden, zeven in getal, gered werden. Door het noemen van de maand december in het jaar 1727 is het vast te stellen, dat Alexander hoogstens anderhalf jaar te Rotterdam vertoefde. In 1725 verbleef hij nog in Schotland, terwijl hij in de maand mei 1728 zijn reis naar Woubrugge maakte, en kort daarop naar de universiteit vertrok. Zo heel erg belangrijk zijn deze jaartallen niet; ze geven alleen de juiste toedracht weer. Belangrijker was, dat Alexander voor zijn ziel ondervond, dat de Heere voor hem ook in Nederland zorgde.

Bij het ontluiken van de voorjaarsknoppen, (1728) terwijl de gouden zonneschijf al hogere en hogere banen langs het firmament maakte, gaat de jonge Schot weer op reis. Ongetwijfeld ook nu in opdracht van mijnheer Van der Willigen. Ditmaal trok Alexander een andere kant op; hij is op weg naar het landelijke Oudshoorn, onder de rook van Alphen a.d. Rijn. Zijn reis had geen commercieel doel.

Mijnheer Van der Willigen zond zijn beschermeling naar zijn vrienden, de familie Van Schellingerhout, om die in de gelegenheid te stellen nader kennis met hem te maken, Alexander, onbewust van de goede ontvangst die hem te wachten stond, moest

bij de deftige familie aankloppen en zich aandienen als de bediende van mijnheer Van der Willigen. Daar zag hij tegen op. Hij was zelf ook wel uit deftige ouders geboren, en had een goede opvoeding genoten, daar niet van; maar als beroorde vreemdeling, die aan lager wal geraakt was, paste hij niet meer in het milieu van de familie Van Schellingerhout. Wat viel dat echter allemaal mee. De ontvangst was hartelijk en de verzorging die hij genieten mocht vervulde hem met verwondering. Anna van Schellingerhout verzorgde toen het huishouden voor haar broer Pieter, de schout en secretaris van Oudshoorn, en voor Cornelis, de ambachtsheer en baljuw van Esselickerwoude en 's Heer Jacobswoude.

Vervuld met moederlijke tederheid en medelijden omtrent de jonge vreemdeling, deed zij hem al het nodige tot verkwikking van het lichaam toekomen.

Bij dit alles werden er bovendien geestelijke vriendschapsbanden gelegd. Koorden der liefde, waarvan Johannes schreef in zijn eerste zendbrief hoofdstuk 4 vers 7: "Geliefden, laat ons elkander liefhebben, want de liefde is uit God, en een iegelijk die liefheeft, is uit God geboren en kent God".

Dat zijn banden die nimmer verbroken worden; ook niet toen Anna van Schellingerhout nog maar nauwelijks 5 jaren later op 16 november 1733, aangegrepen door zware krankheden naar het lichaam, het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Alexander was toen al een heel eind op weg met zijn studie tot het begeerlijke predikamt. De bekroning op het werk, dat hij de kansel beklom, mocht zijn weldoenster niet meer beleven.

Het is mogelijk, dat Cornelis van Schellingerhout om de jonge Schot te ontmoeten, van Woubrugge naar het ouderlijke huis te Oudshoorn overkwam. Meer voor de hand ligt echter, dat zijn broer en zuster met Alexander naar 't Huijs Ter Aer reisden, gezien Comrie later omtrent die eerste ontmoeting vertelde, dat hij in de "maandt Mey van 't jaar 1728, eerst op deze plaatse Woubrugge) quam".

Dat hij Mr. Arnoldus de Sterke bij die gelegenheid ook ontmoette, vertelde hij er niet bij. Het verhaal over het leven van Dr. Comrie, wat we citeerden, vermeldde dit wel. Het is niet belangrijk. Men mag echter niet uit het oog verliezen, dat Comrie niet lichtvaardig "de handen opgelegd werden", noch wat zijn burgerlijke staat betreft, noch aangaande de geestelijke.

De oude Keur uit 1625, dat "Yeder, die in Esselicker en 's Heer Heobswoude komen wonen, moeten eerst bij den balluw vervoegen met behoorlicke ende soufficante ghetuijghenisse" was ook van toepassing op Alexander.

In verband hiermede heeft Ds. Tarée ook ongetwijfeld met Alexander gesproken. Niet zo overhaast en impulsief als het verhaal uit de "Catholic Presbyterian" wil. Dat was, als men de vervoermiddelen uit die dagen in aanmerking neemt, niet mogelijk. De afstand naar Tiel, waar Ds. Tarée in de maand mei van het jaar 1728 nog als predikant stond, vergde zeker een dag reizen.

Dat mocht Alexander ondervinden tegen alle verwachting in. Twintig jaren later terugdenkende aan dit eerste bezoek, noemde hij in verrukking Anna van Schellingerhout "een tweede Pheben, een dienseresse van de heilige, en ook van mij, onwaardige, moet ik zeggen. Die liefde, die aandoeninge, die bezorgtheit, die ze voor mij, een vreemdeling, toonde, doe ik in de maandt Mey van 't jaar 1728, eerst op deze plaatse quam, zal ik nooit vergeeten, maar hare gedachtenisse zal, zoo lang ik leeeve, in zegeninge bij mij blijven".

Uit het gunstige onthaal, dat Alexander bij de familie Van Schellingerhout ten deel viel, kan men opmaken dat ze niet weifelden om mede te werken hem in de gelegenheid te stellen zijn afgebroken studie voort te zetten.

Om de colleges goed te kunnen volgen, moest Alexander zich echter eerst voldoende bekwamen in de Nederlandse taal. Tevens kon hij dan de gelegenheid waarnemen om de oude talen op te halen en hetgeen hij geleerd had in Schotland aan te passen aan het Nederlandse onderwijs. Dit zal de oorzaak geweest zijn, waarom hij eerst op 8 september 1729 zich als student in de heilige Godgeleerdheid in liet schrijven aan de Groningse Hogeschool.

Waarom juist te Groningen en niet te Leiden, dat toch zoveel dichterbij Rotterdam en Woubrugge ligt, weten we niet. Aanwijsbare redenen zijn daar niet voor te vinden. Professor Honig veronderstelde, dat door zijn beschermers aan Groningen de voorkeur gegeven werd boven Leiden, omdat de professoren Antonius Driessen en Cornelis van Velzen aldaar in de theologische faculteit een belangrijke plaats innamen. Zij waren wakkere kampioenen voor de gereformeerde leer en hun ijver voor de rechtzinnige "oude waarheid" was alom bekend.

Voor Alexander moet dit een wonderlijke blijde tijd geweest zijn. Ongetwijfeld heeft hij teruggedacht aan de diep blauwe loch's uit zijn geboorteland; aan de ruige bergen in het Schotse hoogland; aan het lieflijke dorpje Comrie. Aan alles wat hij onder zulke benauwde omstandigheden verlaten had om als een "vreemdeling in een vreemd land" te gaan verkeren.

Zo zag hij met verlangen de 8e september van het jaar 1729 naderen. De dag welke altijd als een mijlpaal in zijn leven getekend zou blijven; toen zijn inschrijving als student in de heilige Godgeleerdheid een feit werd.

10. COLLEGIA ACADEMICA

Door zijn ijver en nauwgezette levenswandel viel hij op onder zijn medestudenten, waaronder overigens gelukkig ook jongelingen waren, die Alexander later "de edelste bloem der studenten" noemde. Wie hij daarmee op het oog had, verklaarde hij niet nader. Wel dat ze zielsvrienden van hem geworden waren wegens de ware geestelijke omkeer, die in hun harten plaats vond.

Op bladzijde 42 van zijn catechismusverklaring, uitgave "De Banier" 1941, vertelde hij dit als volgt: "In mijn studententijd te Groningen heb ik verkeerd met jonge lieden, die wegens hun geleerdheid en wetenschappelijke kennis, de edelste bloem der studenten uitmaakten. Deze heb ik ondertussen, wanneer zij hun ellende kwamen in te zien, menigmaal horen uitroepen, met aandoening en ontroering: o God, ik ben een groot beest! Uw weg is voor mij verborgen! Ofschoon ik nu, naar het lichaam, van hen afwezig ben, zo ben ik zulks echter niet naar de geest".

Vijfentwintig jaren later vertelde Ds. Rutger Maaier, één van zijn medestudenten, dat hij zich Alexander nog goed kon herinneren. Die was overigens geen bepaalde vriend van hem, want hij schreef aan een bestrijder van Comrie: "Dr. Comrie ken ik van omgang op de academie, maar ik heb in zijn stijve behandeling nooit zin gehad, dat is de reden, waarom ik geen van zijn schriften bezit".

"Nu geef ik in overweging - schreef Comrie - hoe diegenen deze eed doen kunnen, die pas een drie of vier jaar zich aan de hogescholen hebben opgehouden en veel van die korte tijd niet studeren, maar met beuzelingen en onnutte bezoeken doorbrengen? Dit zal onvermijdelijk de ruïne van Nederlands kerk veroorzaken, zo er niet in voorzien wordt. Ook weet ik niet hoe diegenen deze eed kunnen doen, die zo hoogmoedig zijn, dat ze de catechismus nog nooit onderzocht hebben, of de geloofsbelijdenis van onze

kerk nooit vóór en velen niet eens na dat ze de eed afleggen, gelezen hebben. En zulke predikanten zijn evenwel velen in getal".

Wat Comrie hier bedoelde is duidelijk. De korte studietijd aan de hogeschool werd in vele gevallen verkwest met onnutte bezigheden, waardoor de studenten alleen het hoognodige leerden. Nauwelijks voldoende om door de tentamens heen te komen. Het gevolg was, dat ze onbedreven in de grondstellingen van de waarheid Gods, later geen positief standpunt innamen; nog veel minder redenen konden bijbrengen om de gereformeerde leer te verdedigen tegen dwaalgevoelens, wat: "onvermijdelijk de ruïne - de afbraak dus - van Neérlands kerk zal veroorzaken".

Zijn standpunt over de studie in de Godgeleerdheid verklaarde hij op pagina 42 e.v. Comrie beriep zich eerst op een uitspraak van de bekende Ds. Jodocus van Lodesteijn.

"Lodesteijn zegt zeer wel: *Die niet heeft als de letter is maar een ketter*. O mijn geliefde vrienden, indien gij zoekt na te gaan of de morgenster dezer waarachtige kennis van de weg der verlossing wel ooit in uw harten is opgegaan, zo zult gij, volgens Gods Woord, bij bevinding weten, dat God Zelf het u geopenbaard heeft. Waarlijk, mijn geliefden, indien wij deze zaligmakende kennis van de verlossingsweg kunnen verkrijgen door slechts aan de hogescholen te studeren, zo mogen wij aan de hemelse academie wel een brief plakken en zeggen dat die niet meer nodig is, daar dan de hogescholen of goede catechiseermeesters voor ons genoeg zijn. Wij echter hopen en vertrouwen, dat geen leraar of lidmaat der Hervormde Kerk hiertoe zal komen, want dan waren zij volstrekt gelijk aan de Pelagianen, die niets anders dan een helpende of medehelpende genade dulden willen, om de vrije wil en de natuurkracht op de troon te zetten".

Even daarvoor op dezelfde bladzijde, haalde hij nog een voorbeeld aan dat een mens het niet op louter letterkennis wagen kan de eeuwigheid onbevreesd tegemoet te treden. "De bekering is een boven-natuurlijke kennis, stelde Comrie, die wij door de onmiddellijke werking des Heiligen Geestes in het Woord moeten verkrijgen. Dit blijkt uit de bevinding der heiligen, die allen moeten getuigen, hoever zij tevoren ook in de letterkunde mochten gevorderd zijn, dat, wanneer zij in zielsangsten kwamen en in hun ellendige akelige en rampzalige toestand, van nature waren ingedommeld, alsdan hun letterkennis hun ontviel en zij zich met geen aangeleerde waarheden meer konden behelpen.

Ik heb dit klaar gezien in een professor, onder wie ik studeerde; die eens, terwijl ik bij hem was, zulke vreselijke zielsangsten had, dat hij, nog hier op aarde zijnde, reeds in het diepste der hel scheen te wezen, daar hij als een worm langs de grond kroop, roepende: *o God, is er nog een weg van ontkoming, maak hem mij bekend*. En deze man had reeds voor die tijd zijn Gratia Victrix uitgegeven".

Wie Comrie hier bedoelde, behoeft geen twijfel over te bestaan; hij had het oog op zijn hooggeachte leermeester professor Dries- sen, die voor dat hij deze ontzettend diepe weg doormaakte zijn Gratia Victrix, dat is Latijn, en betekent "Overwinnende genade", reeds had uitgegeven. De pen was, om zo eens te spreken, aan de hand van de professor ontvallen. De glorie van het overwinnende Lam was verborgen in helse duisternis, zodat hij in plaats van overwinnende genade kermde: *o God, is er nog een weg van ontkoming, maak hem mij bekend*.

Deze mededeling geeft ons meteen een indruk van wie Alexander les ontving. Betere leraars kon hij niet wensen. Op pag. 204 noemt hij zijn oude leermeester onomwonden: "de nu zalige heer Driessen", een bewijs, dat Comrie er van overtuigd

was, dat professor Driessen "de witte keursteen" had ontvangen.

Op 10 juli 1733 verwisselde Alexander Groningen met Leiden. Wat daartoe de aanleiding was, vertelde hij nergens. Wij vermoeden dat hij te Leiden beter de colleges in de filosofie kon volgen, want de leergierige jongeling volgde tegelijkertijd twee studierichtingen, de theologie en de filosofie. De filosofie bevat overigens ook de leer over God, alleen voor zover hij door de natuurlijke rede kenbaar is, uitgedrukt met het woord theodice of de natuurlijke Godsleer.

Leiden had beslist het voordeel boven Groningen, dat hij dichter bij zijn beschermers woonde.

In de sleutelstad gaven de professoren Franciscus Fabricus, Taco Hajo van den Honert en Wesselius de lessen in de theologie. Behalve in de opdracht voor zijn proefschrift, noemde Comrie later nergens de namen van deze leermeesters. De filosofische lessen ontving hij van professor 's-Gravensande, die hem ook terzijde stond bij de vervaardiging van zijn dissertatie.

Ruim een jaar vertoefde Alexander op de Leidse universiteit. Hij bracht zijn tijd ook daar niet door met ijdele beuzelingen, want gelijktijdig met de voltooiing van de studie, verdedigde hij een proefschrift, zodat hij de hogeschool als doctor in de filosofie verliet.

Artium liberalium Magister

Op 5 oktober 1734 volgde voor Alexander de bekroning op het werk. Met grote dankbaarheid dacht hij terug aan zijn weldoeners die hem in de gelegenheid gesteld hadden zijn afgebroken studie te voltooien. Wel hing er een schaduw over de blijde gebeurtenis, want toen Alexander nog maar 4 maanden in Leiden woonde bij de weduwe Kiwitsbergen op het Rapenburg, dus vlak bij de universiteit, was Anna van Schellingerhout - zoals we reeds mededeelden - op 16 november 1733 overleden. Hoewel Comrie zeker van haar geloven mocht, dat ze een "goede ruil" gedaan had, bleef de open plaats in de familie achter.

Ongetwijfeld zijn verschillende, zo niet allen, van zijn beschermers, bij de promotie tegenwoordig geweest. Het komt niet zoveel voor, dat een student bij het afsluiten van zijn studie meteen een proefschrift inlevert om de doctorstitel te verkrijgen. Van Alexander zou men verwachten, dat hij promoveerde in de theologie, temeer daar hij op goede gronden de "theologia ectypa" (dat is de kennis, welke de mens, in het bijzonder de gelovige, aangaande God heeft) kon verklaren.

Toch deed hij dit niet! Hij promoveerde in de filosofie met een dissertatie getiteld: "de Moralitatis Fundamento et Natura Virtutis".

In het Nederlands betekent dit: "Over de grondslag van de moraal en over de aard van de deugd".

Het proefschrift telde 17 pagina's en werd verdeeld in twee hoofdstukken. Het sloot met 25 stellingen. Bovendien werd er een lofgedicht aan toegevoegd van J. Huysinga J.U. Doet. et S.S. Theol. Studiosus. Wie er belang in stelt kan het doornemen in de Leidse Universiteitsbibliotheek.

Waarom Alexander de wijsbegeerte koos in plaats van de theologie, zal wel nooit opgelost worden. Professor Honig veronderstelde, dat hij in navolging van zijn familie William Comrie, professor in de filosofie, en de beide Erskine's met Ds. Boston, die "Master of Arts" waren, gehandeld heeft. ("Master of Arts" is de Engelse titel voor doctor in de letterkunde en geschiedenis).

Bovendien moet men bedenken, dat Alexander op jeugdige leeftijd reeds onder de

"geleerden" gerekend kon worden. Naast zijn theologische vorming wilde hij ook diep doordringen in de universele of allesomvattende wetenschappen om de tegenstanders van de zuivere theologie op hun eigen terrein te kunnen bekampen. Want de filosofie richt zich op de beginselen, waarvan de wetenschap in het algemeen uitgaat, en op de veronderstellingen, die de grondslagen vormen voor de bijzondere wetenschappen. Vele theologen hebben een afkeer van de filosofie, omdat volgens haar beginsel de mens moet trachten de dingen in hun onderscheid en hun samenhang te zien, en inzicht te verkrijgen in de laatste gronden en de diepste oorzaken van alles wat bestaat. Dit staat lijnrecht tegenover de eenvoudigheid van het geloof, om aan te nemen zoals God Zich in Zijn Woord heeft willen openbaren. De filosoof wil vastheid hebben volgens de leer der logica; maar een eenvoudig kind van God neemt aan zoals de Bijbel het leert. Van dat geloof sprak Paulus in de brief aan de Hebreëën, hoofdstuk 11 : 1: "Het geloof nu is een vaste grond der dingen die men hoopt, en een bewijs der zaken die men niet ziet". Helderder kan het niet uitgedrukt worden. Een vaste grond èn een bewijs van de zaken die men niet ziet, alleen door het geloof.

Omdat de filosofie er naar streeft inzicht te krijgen in de laatste gronden en diepste oorzaken, is het een uiterst principiële wetenschap, of anders uitgedrukt, krachtens de grondregel of grondstelling. Gaat men daarop weer verder bouwen, dan volgt daaruit, dat de principes samenhangen met de overtuiging op religieus of godsdienstig gebied en in de innigste betrekking staan tot ons geloof. Daarom is de christelijke filosofie in haar beschouwing over het ontstaan van de wereld en het leven en alles wat daarmee verband houdt, wezenlijk onderscheiden van alle andere filosofieën. Want een christen kan zijn geloof in God niet buitensluiten, wanneer hij over de wijsgerige problemen nadenkt.

Het geloof in een Drieënig God opent voor hem principieel de gelegenheid de dingen zo te zien, als ze in werkelijkheid zijn, en al het gebeuren te beoordelen naar de van God gegeven absolute maatstaven. Daarom mag een christen wel de wijsbegeerte beoefenen. Hij zal echter tot een andere uitkomst komen dan de wereldse filosofen. Die verzinken in het eindeloze niet, omdat er geen laatste grond (volgens hun redenering dan) van al het geschapene te vinden is, terwijl een christen juist de laatste verklaringsgrond van alle dingen in God vindt. Daarom riep Paulus in verrukking uit: "O diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennis Gods! Hoe ondoorzoekelijk zijn Zijn oordelen, en onnaspeurlijk Zijn wegen. Want wie heeft de zin des Heeren gekend, of is Zijn raadsman geweest? Of wie heeft Hem eerst gegeven en het zal hem wedervergouden worden? Want uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen. Hem zij de heerlijkheid in eeuwigheid. Amen". Rom. 11 : 33-36.

In het laatste vers wordt de gehele christelijke filosofie met een paar woorden neergelegd. Alles begint in God; uit Hem. Alles wordt door God in stand gehouden; door Hem. En alles eindigt in God; tot Hem zijn alle dingen.

Dat Comrie in zijn dissertatie René Descartes, beter bekend als Cartesius, die van 1629 tot 1649 in ons land verbleef, bestreed, behoeft nauwelijks betoog.

Cartesius wordt de vader van het rationalisme genoemd; de aanhangers van de rede als bewijsgrond. Voetius keerde zich ook met kracht tegen Cartesius, maar in de 17e en 18e eeuw wonnen de denkbeelden van Cartesius steeds meer veld en oefenden een verderfelijke invloed uit op de theologie.

Niet al de geestverwanten van Alexander konden het waarderen, dat hij "Artium liberalium Magister et Philosophiae Doctor" ofwel "Meester in de vrije kunsten en doctor in de filosofie" werd. Waarom bleef hij niet op het terrein van de theologie?

Bij de inwoners van Woubrugge lag het nog vers in het geheugen, dat ruim 2 jaren

geleden, op 14 mei 1732, de oudste zoon van Ds. Blom promoveerde tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift over het: "Wonder en geheim van de brandende en niet verteerde braambos". Wat heeft een aanstaande predikant met wijsbegeerte te maken, dachten velen!

Deze gedachte vond haar grond in de veronderstelling, dat alle filosofen min of meer godloochenaars zijn, en zo niet, toch zeker zeer ver afstonden van de gereformeerde belijdenis, zoals die vastgelegd werd in de Synode van 1618-1619 te Dordrecht.

Alexander stelde later in zijn catechismusverklaring daar tegenover, dat de mensen een kwalijk begrip van de filosofie hebben, als zij denken dat die wetenschap bestaat in winderige begrippen, zonder te letten op de natuur (de aard, het karakter) der zaken; neen, het is een wetenschap, die wij niet door ingeschapen denkbeelden hebben, en die wij dan op zaken toepassen; maar die wij door considereren (overweging) van de natuur en eigenschappen der dingen krijgen, en dus in alle omstandigheden toepassen, daar zulks geëist wordt.

Toen op een gegeven moment tijdens de verdediging van zijn dissertatie het beslissende "Hora-est" - de tijd is om - uitgesproken werd, kon men Alexander de hand drukken. De proef was geslaagd en daarmee trad hij in de rij van de doctoren. Voortaan zou onder zijn naam staan A.L.M. Philos. Doctor.

Bijna 28 jaren oud was Comrie toen hij uit handen van zijn promotor professor 's-Gravensande de bul ontving.

Alexander zal er ongetwijfeld blij mee geweest zijn; doch dat met de beëindiging van zijn studie tevens de weg geopend werd tot "dienaar des Goddelijken Woords", was voor hem en voor zijn beschermers zeker het hoogtepunt van de vreugde.

Kandidaat tot de heilige dienst

Korte tijd na de promotie meldde Alexander zich aan bij de Classis van Leiden en Neder-Rhijnlandt om praeparatoir, dat is voorbereidend, te worden geëxamineerd. Op 2 november 1734 vond in een buitengewone vergadering het examen plaats. Gelijktijdig met Comrie werden nog drie studenten onderzocht.

Ds. Simon Lodewijk van der Groe, predikant te Zoeterwoude, de jongere broer van de bekende Ds. Dirk of Theodorus van der Groe, nam het examen af.

Aan Alexander werd opgedragen een preekvoorstel, met een vreemd woord ook wel propositie genoemd, te doen over 2 Tim. 2 : 20 en 21: "Doch in een groot huis zijn niet alleen gouden en zilveren vaten, maar ook houten en aarden vaten, en sommige ter ere, maar sommige ter onere. Indien dan iemand zichzelf van deze reinigt, die zal een vat zijn ter ere, geheiligd en bekwaam tot gebruik des Heeren, tot alle goed werk toebereid".

Het eerste was een gemakkelijk onderwerp. Uit het tweede gedeelte moest hij zijn roeping verklaren, want daarin wordt rechtstreeks over het dienstwerk voor de Heere gesproken, en wie is daartoe uit zichzelf bekwaam? Noch zijn ijverige studie, noch het behaalde doctoraat konden een goede predikant van hem maken zo de leiding van de Heilige Geest gemist werd. Daar was Alexander veel te goed van overtuigd, "want niet wie zichzelf prijst, maar wie de Heere prijst, die is beproefd", 2 Cor. 9 : 18. Hij kon overigens van de leidingen des Heeren, zelfs van zijn jeugd aan, een ruim getuigenis geven.

Na het preekvoorstel volgde een ondervraging in de Hebreeuwse en Griekse talen, en eindelijk, zo staat het in de officiële acta: "In de meeste en wigtigste hoofdstukken van den waaren Christelycken godsdienst, ende de leere der Waarheyd die naar de godzaligheyd is".

Tot het volle genoegen van alle aanwezigen beantwoordde Alexander de vragen, zodat de classis hem met algemene stemmen verlof verleende om in het openbaar het Evangelie te mogen prediken.

Vervolgens moest hij zich nog rechtzinnig verklaren omtrent de veroordeelde gevoelens van professor Roëll en doctor Becker, wier afwijkende stellingen o.a. door de vurige strijder voor de gereformeerde waarheid, Ds. Fruytier in zijn boek "Sions worstelingen" aan de kaak waren gesteld. Professor Roëll was cartesiaans gezind en loochende zelfs de eeuwige generatie.

Nadat hij tenslotte "de formulieren van eenigheyd onderteekent, de postacten van de Synode Nationaal raakende de Sabbath aangenomen, den eed teegens de Simonie afgelegd, en teffens aangenomen geen boeken in de H. Godgeleerdheid zonder voorgaande goedkeuring uyt te geven, als meede de formulieren van den H. Doop en het H. Avondmaal, inzonderheid de drie vragen van het Doopformulier, zonder verandering en geheel van woord tot woord te leezen - is hem door den W. Praeses des Heeren ryken zeegen toegewenscht, en den Scriba aanbevoelen hem uyt naam der E. Vergaderinge een zeer lof felyke attestatie te bezorgen".

Van toen af stond de weg tot de kansel voor Alexander open. Zo goed had hij zich van de opgelegde taak gekweten, dat de classis hem een loffelijke attestatie, dat is getuigenschrift, deed bezorgen.

Waar Alexander voor het eerst als proponent geprekeert heeft, staat nergens vermeld. Mogelijk was dit op verzoek van Cornelis van Schellingerhout te Woubrugge, die er zeker zeer mee vereerd zal geweest zijn, dat de beschermeling van de familie aldaar voorging. Er is temeer reden voor dit te verwachten, aangezien de gemeente van Woubrugge toen vacant was. Want in de maand mei van hetzelfde jaar dat Alexander voor de classis zijn voorbereidend examen aflegde, overleed Ds. Carolus Blom in de leeftijd van 60 jaren.

Ds. Holtius te Koudekerke had op 16 mei 1734 in het kerkgebouw te Woubrugge een "lijkpredikaatsie" gehouden naar aanleiding van de woorden uit Numeri 20 : 23 tot 29, welk bijbelgedeelte handelt over het sterven van Aäron. De hoogachting, die men voor de eenvoudige Ds. Blom koesterde, hoewel hij na zijn bekering altijd vanwege eigen geringschatting zijn preken voorlas, werd daarmee wel duidelijk getekend.

Volgens de voorschriften werd op 27 jan. 1735 door de kerkenraad een drietal opgesteld, n.l. Dr. A. Comrie, Ds. M. Westerhout te Bodegraven en Ds. S. Barovius te Renswoude, waaruit één gekozen moest worden.

Het is te begrijpen dat de kerkenraad in overleg met de ambachtsheer direct het oog op Comrie liet vallen om hem in de plaats van Ds. Blom te beroepen. Aan zijn zuiverheid omtrent de Dordtse leer behoefde men niet te twijfelen. Zonder uitstel te nemen werd dan ook de beroepingsbrief opgesteld en aan Alexander overhandigd. De "Boekzaal", jaargang 1735, deel A, bladzijde 238, meldde dit belangrijke besluit met het volgende bericht. "Leiden en Nederrijnlandt. In dezelve Classis is ingebracht, dat D. Comrnerie te Woubrugge in de plaats van den overleden D. Blom beroepen, en van de Heren dier plaatse is goedgekeurt. Welke beroeping ook is goedgekeurt in deze Classis. Vervolgens is de tijdt tot het examen gestelt tegen den 12 April, mits bewijs te brengen uit Schotlandt, het landt zijner geboorte, dat Zijn Eerw. de vereiste jaren, tot de beroepinge hier te lande vereischt heeft".

Het was nog vroeg in het voorjaar, toen de kerkenraad van Woubrugge met Alexander op de buitengewone vergadering van de classis, gehouden 14 februari 1735, verschenen om de zaak betreffende de beroeping voor te leggen. De classis maakte

niet het minste bezwaar het beroep te approberen (goed te keuren), zodat meteen werd vastgesteld, dat Alexander op 12 april daaraanvolgende het peremptoir of beslissende examen af zou leggen - opdat, volgens de officiële acta., "syn Eerw. ondertussen tydt soude hebben nader bewysen te produceeren aangaende syne tot den Dienst gerequireerden ouderdom en uyt de Hooglanden van Schot-landt Syn Vaderlandt diens aangaende attestatie te ontbieden".

Het is wel zeker dat Alexander gelijktijdig met het verzoek om een "uittreksel uit het doopregister" zijn ouders, broer en zusters met verdere bekenden op de hoogte stelde hoe de Heere hem uit het slijk verhoogd had. Ook zijn oude leermeesters zal hij niet onkundig gehouden hebben van de genade aan hem bewezen. Ds. Boston kon niet meer, die was in 1732, dus ongeveer twee jaar daarvoor, overleden, maar de gebroeders Erskine waren in de volle kracht van hun predikdienst. We geloven dan ook vast, dat zij zeer verblijd zijn geweest met de blijden.

Intussen naderde de 12e april, de dag dat Alexander het beslissende examen af moest leggen. "Ook dit peremptoir examen liep schitterend af", schreef professor Honig.

"Eerst hield Comrie een predicatie over Rom. 5 : 16: "En niet gelijk de schuld was door de enen die gezondigd heeft, alzo is de gift. Want de schuld is wel uit ene misdaad tot verdoemenis, maar de genadegift is uit vele misdaden tot rechtvaardigmaking".

Daarna werd hij naauwkeuriglyk onderzocht in de Hebreeuwsche en Grieksche grondtaelen, als meden in de wesentlyke stukken van de H. Godgeleerdheit so van de kerk, H. Sacramenten als andere voorname hoofdeelen; in welk examen - zo vervolgde de scriba, Ds. Gibbe - bovengemelde Ds. Alexander Comrie sig so mannelyk gequeten heeft dat aan de Hoog Eerw. Heeren gedeputeerden der Synode en de geheele Classis, synde in de uysterste oplettenheit geweest, een algemeen groot en seer volkomen genoeg en gegeven, niet alleen met syn regtsinnige, maar ook gereede doorgeleerde en wonderwel gepaste antwoorden, betonnende eene seer gegronde beproeftheit in de H. Godgeleertheit onder des Heeren genade te besitten, in so verre dat een ygelyk en alle de leden sig verheugende in het groot talent en groote gaven van dezen Jongen Nazireër met veel blydschap en volle ruymte van hun gemoedt syn Eerw. een seer waardig wakker en bequam Herder in de Kerke van Woubrugge verklaert hebben, als waartoe syn Eerw. vervolgens des Heeren ryken Zegen toegewenscht wierdt, hebbende voorts alles voldaan en dat te ontekenen was ook onderschreven, ook den eed tegen de Simonie afgelegd en alles verrigt het geen volgens Synodale resolutiën gevordert mogt worden".

Acta Classis, 14 febr. 1735, art. 2.

We menen dat het niet nodig is hieraan nog wat toe te voegen! De verwachting dat "de kerke van Woubrugge" in Alexander een "seer waardig, wakker en bequaam Herder" kreeg, zou niet beschaamd worden.

11. BEDIENAAR VAN HET GODDELIJKE WOORD

Op zondag 1 mei 1735 voormiddags zou de beroepen kandidaat Dr. Alexander Comrie in de dienst des Woords bevestigd zou worden.

Bij iedere inwoner van het ambacht was het bekend, dat door de bemiddeling van hun ambachtsheer met zijn familie, de jonge Schot in de gelegenheid werd gesteld zijn studie aan de universiteit te voltooien. Met lof was hij geslaagd! Met een "seer loffelyke testimonia" van de professoren in zijn bezit en dit op de kerkelijke vergaderingen getoond.

Maar de ouderlingen Klaas Janz. Poldervaart, de veenbaas uit Benthuisen, tegen wie ieder in het dorp opzag vanwege zijn diepe kennis en waarachtige Godsvreze, met Albert Harmsz. Schipper en Peter Dirckz. Ridder, hadden verklaard, dat hij ook van God "geleerd" was. En dat wilde nogal wat zeggen.

Van hun overleden leraar Ds. Carolus Blom wist men het zeker, dat Gods genade aan zijn ziel verheerlijkt was. Die predicatie over de stokbewaarder te Filippi zouden ze nooit vergeten.

Ds. Nicolaas Holtius beklom de kansel. "Ende gelijk Moses de slange in de woestijne verhoogt heeft, alsoo moet de Sone des menschen verhoogt worden" - las de Koudekerkse prediker uit Joh. 3 : 14 en 15 - "Opdat een yegelick die in hem gelooft, niet en verderve, maer het eeuwige leven hebbe".

Het was duidelijk waar Ds. Holtius heen wilde. "Ende gelijk Moses de slange in de woestijne verhoogt heeft, alsoo moet de Sone des menschen verhoogt worden". De geleerdheid van de jonge kandidaat - hoe loffelijk ook - viel daarbij geheel weg. Want Christus moet verhoogd worden. De toeleidende weg tot het kruis loopt langs de Sinaï, om door een eisende wet de totale verslagenheid en doodstaat te leren. Maar dan. Dan staat daar het kruis van Golgotha. „Opdat een yegelick die in Hem gelooft, niet verderve maer het eeuwige leven hebbe".

Wie had ooit kunnen denken, dat hij juist te Woubrugge, de woonplaats van één zijner weldoeners, geroepen zou worden om Gods Woord te verkondigen? Een gemeente, waar de Heere voor enkele jaren terug zo wonderlijk met Zijn dierbare Geest in had willen werken. De vruchten waren nog duidelijk merkbaar, zodat er van dit dorp gezegd kon worden, dat er nog "veel volks" in woonde.

Plechting mocht Alexander met de volle overgave van zijn gemoed op de gewichtige vragen antwoorden: "Ja ik, van ganser harte, waarop Ds. Holtius zijn hand op het hoofd van de nu in de dienst bevestigde jonge prediker legde en sprak:

God, onze hemelse Vader, Die u geroepen heeft tot deze heilige dienst, verlichte u door Zijn Geest, versterke u door Zijn hand, en regere u zo in uw bediening, dat gij daarin behoorlijk en vruchtbaar moogt wandelen, tot grootmaking van Zijn Naam, en tot uitbreiding van het rijk van Zijn Zoon Jezus Christus. Amen.

In de namiddagdienst beklom Alexander - nu geordend voorganger van de gemeente te Woubrugge - de kansel, waar al zovele godzalige leraars op gestaan hadden.

De tekst voor zijn intrepredicatie had hij gekozen uit Zacharia 6 : 15: "Ende die verre zijn, zullen komen, ende zullen bouwen in de tempel des Heeren, ende gijlieden zult weten, dat de Heere der heyrsharen mij tot u gesonden heeft: Dit zal geschieden, indien gij vlijtiglick zult hooren na de stemme des Heeren uwes Godts".

Hoewel deze tekst, volgens opgave uit de "Boekzaal", vrij algemeen als intreetekst gebruikt werd, lag er voor Alexander toch wel een bijzondere betekenis in. Als zwerveling was hij uit het verre Schotland gekomen, niet met de bedoeling om opgeleid te worden tot predikant. En nu stond hij op de kansel als een levend

getuigenis dat de Heere hem uit de "Hooglanden" geroepen had om aan de oevers van de Woudwetering de herdersstaf op te nemen. Uit het diepst van zijn hart kon de jonge doctor dan ook getuigen: "Ende gijlieden zult weten, dat de Heere der heyscharen mij tot u gesonden heeft".

Zijn innigste begeerte was vervuld. De gouden lijn van overgrootvader Ds. Andrew Gray en George Hutcheson, was doorgetrokken, door de jaren heen, over de zee, tot het eenvoudige dorpje in Nederland. Naar Woubrugge, waar Jan de Bakker met de vele andere dienstknechten vóór Alexander het "zaad des Woords" reeds uitgestrooid hadden.

Als een geleerd man, die A.L.M. et Phil. Doct. onder zijn naam mocht schrijven, stond hij op de kansel. Ondanks dit bleef zijn eenvoudigheid hem bij, zodat hij later tegen zijn vijanden getuigen kon, dat ze hem eens moesten aanwijzen wanneer hij "styfkoppig" was geweest. "Lasteraars die my niet kennen - schreef Comrie - hebben dit wel verspreidt, om my telkens van den dienst in verscheide Gemeintens te weeren; dat ik geduldig gedragen hebbe, zonder my daar over te quellen, alzoo ik naa geen verandering haake; en het getuigenis myner geheele gemeente, zelfs myner vyanden, zoo ik ze hebbe, en van allen die mij kennen, zal zyn, dat ik recht het tegendeel ben: al te toegevende, al te goedhartig uit myne Landaardt en opvoedinge, al te ligtgeloovig in het goede van mynen even-mensch te denken, telkens allen twist uitblussende, al te gulhartig myne gedachten aan anderen mededelende, waardoor ik menigmaal ben bedrogen geworden, dat ik hoope dat de Heere (mij)) niet tot schuld zal toerekenen". "Ende die verre zijn, zullen komen, ende zullen bouwen in de tempel des Heeren".

Aan het einde van de dienst mocht Comrie de zegenwens van Paulus uit de Hebreënbrief hoofdstuk 13 : 20 en 21 overnemen en op de gemeente leggen:

"De Godt nu des vredes, Die den grooten Herder der schapen door het bloedt des eeuwigen Testaments uyt den dooden heeft wedergebracht, (namelick) onzen Heere Jesu Christum: Die volmake u in allen goeden wercke, op dat gy sijnen wille meugt doen: werkende in u 't geene voor Hem welbehagelick is, door Jesum Christum: den welcken zij de heerlickheyt in alle eeuwigheyt. Amen".

Ter aanvulling vermelden we nog, dat het bericht over de bevestiging en intrede van Dr. A. Comrie in de "Boekzaal" jaargang 1735, deel A. bladz. 617 als volgt luidt:

"Woubrugge. D. Alexander Commerie A.L.M. en Phil. Doet. op ren Conventie van non prejuditie, tusschen de Vrij heeren van Esselijkerwoude het regt van Collatie enes Predikants pretenderende ter eene, en de Ouderlingen der Kerke te Woubrugge ter luidere zijde, Predikant geworden in die Kerke, is daar den 1 May In den H. Dienst bevestigd, door D. Nicolaas Holtius, Predikant te Koudekerke dewelke predikte uit Joh. III - 14-15. *En gelijk*, enz. en de bevestigde predikte des namiddags uit Zach. VI - 15. En die verre zijn, enz."

12. EN ZIJ ZULLEN TOT ÉÉN VLEES ZIJN

De eerste tijd, nadat Alexander de herdersstaf te Woubrugge had opgenomen, bracht hij in ongehuwde staat door. Daar kwam echter na twee jaren verandering in, want al vrij spoedig kreeg hij kennis aan Johanna de Heyde, dochter van Johannes de Heyde en Cornelia Berdenis. Deze familie woonde te Middelburg.

De toeleidende wegen tot de kennismaking laten zich vrij gemakkelijk verklaren. De enige broer van Johanna, genaamd Johannes Wilhelmus, kende Alexander reeds van de Groningse universiteit. Hij behoorde tot de studenten, waarmede Alexander omgang had. Door het vertrek van Alexander naar Leiden verloren zij elkaar enkele jaren uit. Het oog, doch de vriendschap werd opnieuw bevestigd, toen ook Johannes Wilhelmus Groningen met Leiden verwisselde. Vanuit de sleutelstad zocht hij Alexander in de pastorie te Woubrugge op en zo werd Comrie in de kring van de familie De Heyde binnen geleid.

Op 24 juli 1737 had de ondertrouw plaats, terwijl op 15 augustus daaraanvolgende te Middelburg hun huwelijk bevestigd werd. De simpele aantekening in het trouwboek te Middelburg luidt: "15 augustus 1737 - De Heer Alexander Comrie, j.(onge) m.(an), van Comry in Schotlandt, predikant te Woubrugge, en Juffr. Johanna de Heyde, j.(onge) d.(ochter) van Middelburg".

Alexander was toen 31 en Johanna 27 jaren oud. Wie het huwelijk kerkelijk bevestigd heeft, hebben we niet kunnen achterhalen. Zover we weten was Johanna's broer in 1737 nog niet afgestudeerd, zodat waarschijnlijk een andere goede vriend deze plechtigheid vervulde. Welk een feestelijke dag moet het voor Alexander geweest zijn, toen hij zijn jonge bruid de pastorie aan de oevers van de Woudwetering binnen mocht leiden! "En die twee zullen tot één vlees zijn!"

De vreemdeling die, zoals hij zelf later schreef, door "zoveel tegenheden ben geleid geworden van de jeugd aan", werd van toenaf omringd met die bijzondere warme liefde, welke van een "goed" huwelijk uitstraalt. Zijn vrouw paste bij hem en hij paste bij haar. Niet alleen in aardse liefde en overeenstemming, maar ook wat geestelijke zaken betrof.

In het najaar van 1738, op 17 oktober, werd het ouderpaar verblijd met de voorspoedige geboorte van een dochttertje. Er kwam jong leven binnen de wanden van de pastorie, dat onbegrijpelijke, waarbij ons verstand stil staat.

Als een mare ging het door Woubrugge, dat bij de dominee gezinsuitbreiding had plaats gevonden.

Maar acht.... hoe broos is menselijk geluk! Enkele dagen na de geboorte werd Johanna aangetast door de gevreesde kraamvrouwenkoorts en reeds op 29 oktober, dus nog geen 14 dagen na de bevalling, weggerukt van hem, die zij zo innig liefhad.

Alexander ziende dat haar einde naderde, lag overstelpt van droefheid aan haar bed. In het sterven dacht Johanna niet aan zichzelf, maar troostte haar man en wees hem op de enige Bron, waar hij zijn ondersteuning zoeken moest, zeggende: *"God zal voor u zorgen, zoek Hem en dien Hem, Hij zal der wezen Vader zijn en der weduwen Man"*. Dit waren haar laatste woorden.

De slag, die de nog jonge dominee trof, drukte hij zelf het beste uit in de Opdracht van zijn boek, het A.B.C. des geloofs, dat in 1746 verscheen, dus ongeveer 8 jaren na deze droeve gebeurtenis. De feiten lagen nog vers in zijn geheugen.

Want hoewel Alexander intussen weer hertrouwde, was de liefdeband met de familie De Heyde niet verslapt, zodat hij voorin het boek liet drukken:

Opdracht
aan mijn hooggeachte en zeer teder geliefde moeder
meijuffrouw
KORNELIA BERDENIS
weduwe van wijlen de heer
JAN DE HEYDE
en de weleerwaarde en zeergeleerde heer
JAN WILLEM DE HEYDE
getrouw en geacht predikant te Purmerland,
mijn geliefde en geachte broeder.

De "opdracht" begint met een verklaring over koning Hiskia, wie !wi, ook zo bitter was toen Jesaja hem zijn sterven aankondigde, om dan over te gaan in een persoonlijke aanspraak, waarin Comrie ons een blik vergunde in zijn privé-leven. Hij deed dit, omdat zijn overleden vrouw de grootste aandrang op hem uitgeoefend had om hetgeen hij nog voor hun huwelijk, in 1735, over de benamingen des geloofs gesproken had, zou laten drukken.

"Ik moet erkennen - schreef Comrie - Gods goedheid aan mij, van de eerste dag af dat ik mij in de echt begaf met mijn hartelijk geliefde echtgenote, Juffr. Johanna de Heyde, UEd's enige en zeer geliefde dochter en beminde zuster. Meer dan een zaak maakte het huwelijk met haar Ed. mij tot een grote troost en uitnemende blijdschap.

Zag ik op haar stille en zachtmoedige geest - zij bezat in alle opzichten datgene, dat het rechte sieraad der vrouwen is - zag ik op haar bescheidenheid, die was aan alle mensen, groten en geringen, openbaar, hebbende zij steeds op haar hart een beseffen van Gods nabijheid; zag ik op haar nederigheid in gevoelen en in gewaad, elk die haar kende moest zeggen dat zij een voorbeeld in zulk een bedorven eeuw was; zag ik op haar gezetheid om God te dienen, gelijk God Zijn vrees zeer vroeg in haar hart had ingelegd, dezelve straalde door in het naarstig waarnemen van alle godsdienstplichten, in het openbaar en in het bijzonder haar tijd gedurig uitkopende om de goede en welbehagelijke wil Gods te kennen en met haar God te wandelen in dit tranendal!

Zag ik op de liefde, die tussen mijn dierbare echtgenote en mij was: o, wat was die teder, innig en wederzijds vast en nooit afnemende, maar aangroeiende indien enige toeneming in zulk een liefde zijn kon; dit was UEd. tot grote blijdschap te zien, dat wij niet alleen door de echt, maar vooral in liefde één waren.

Zag ik op haar zorg om mij wel te doen en van alles te bezorgen, wat mij enige verkwikkingen kon toebrengen: het was zonder weerga, zij zou haar ogen bijna uitgerukt hebben. Zag ik op de zoete hulp in mijn studie en haar geoefendheid in de Goddelijke waarheid: zij was machtig in de Schriften, haar toeleg was om mij gedurig aan te zetten om te prediken, niet dingen die boven het begrip van een gewone toehoorder gingen. Zij zeide dikwerf: *gij kunt niet genoeg geloven hoe onvatbaar de mensen zijn*; was ik nedergebogen over de vruchteloosheid van de middelen, wat sprak mijn allerliefste vrouw mij moed in het hart. Zulk een stille kalmte gaf mij God met mijn lieve vrouw en hoe aangenaam dit was voor mij, kan elk nagaan, die weet, dat ik een vreemdeling verkeer in een vreemd land, en dat ik door zoveel tegenheden ben geleid geworden van de jeugd af aan; is rust aangenaam voor een vermoeide, troosteloze en voortgedrevene, immers dat genoeg, dat ik had kan ik niet uitdrukken. Hier kwam nog bij, tot volmaking van onze blijdschap (indien er nog iets aan mocht ontbreken), dat de Heere ons zegende met de gewenste vruchten van het huwelijk, ons gevende een lieve, welgeschapen dochter, naar UEd., waarde Moeder, genoemd, en de Heere gaf zulk een gezegende en voorspoedige verlossing, dat ik en

mijn hartgeliefde vrouw dikwerf moesten uitroepen: *Looft de Heere, Die ons met Zijn goedertierenheid bebroont, als met een rondas.*

Daar kwam nog bij, tot mijn grote verkwikking, *dat de Heere uit Zijn oneindige goedheid mijn zeer lieve vrouw op een zonderlinge wijze verzekerde van haar aandeel*, daar zij altoos met veel ongelooft te worstelen had. Dus had ik alles, dat mijn ziel op de aardbodem begeren kon.

Maar ziet, in de vrede is mij de bitterheid bitter, ja zeer bitter geweest. God liet niet alleen de dood aankondigen door sterke en aanhoudende koorts, maar hem zelfs als een zeer wrede tiran, mijn zeer lieve vrouw van mij wegrukken. Dit was UEd., als een zeer liefhebbende moeder en broeder bitter, omdat zij uw enige, liefhebbende dochter en zuster was. Maar mij was het bitter, zeer bitter, ja onuitsprekelijk smartelijk; als ik er aan denk, mijn hart wordt overstelpt, ik moet mijn aangezicht met Hiskia dikwerf naar de wand keren, en mijn bitter bedroefd hart in tranen lozen, terwijl mijn ziel wegdruipt van treurigheid, en mijn smart in geen schaal kan gewogen worden: deze smart doet mijn ziel kwijnen en verandert mijn kracht in zomerdroogte. Vele smarten heb ik ondervonden, maar deze gaat boven alle: ze krenkt het hart en doet mij doorgaans piepen als een zwaluw en kirren als een duif.

Ik kan in dit alles nochtans niet ontkennen Gods goedheid; de Jehovah omhelst wel meer dan op ene wijze mijn ziel; wanneer ik mij vast voorstelde wegens de droefheid van mijn hart buiten staat te zijn tot mijn predikdienst, God gaf een moede kracht, meer dan eens; ja, dat is tot opbeuring van mijn ziel, dat ik met grond kan geloven, mijn lieve vrouw niet verloren, maar weggezonden te hebben, daar ik haast, hoop ik, volgen zal. De Heere beurt ook wel nu en dan mijn ziel op door vele troostrijke beloften, onder welke deze een grote klem op mijn hart heeft, die mijn lieve vrouw mij zeide, mijn grote droefheid ziende: *God zal voor u zorgen, zoek Hem en dien Hem, Hij zal der wezen Vader en Rechter zijn, en der weduwen Man.* Dit waren haar laatste woorden; en die tot mijn bemoediging gezegd hebbende, gaf zij terstond de geest.

Deze stervende woorden beuren mij nu en dan op, om al mijn zorgen op de Heere te wentelen, gelovende in mijn bittere droefheid, dat God het wel zal maken, en voor mij, bitter bedroefde vreemdeling, zorgen, en mij leiden niet alleen tot de dood, maar met Zijn stok en staf mij in die donkere vallei en schaduw ondersteunen".

Helaas ruim een jaar had. Alexander zijn geliefde Johanna mogen bezitten. De "vreemdeling", die zoveel hartverwarmende liefde in die korte periode gesmaakt had, bleef eenzaam in de grote pastorie achter.

Het is opvallend, dat Comrie toen hun dochttertje nog maar twee dagen oud was, er reeds toe overging haar te dopen. (Zoals veel andere ouders)

Bij deze plechtigheid, die op 19 oktober 1738 plaats vond, kon de moeder niet aanwezig zijn, zodat de kleine Rachel Cornelia door haar grootmoeder de weduwe Cornelia de Heyde-Berdenis ten doop werd gehouden.

Als getuigen traden op de grootmoeder en een zekere Rachel Yance, wier naam verder nergens meer voorkomt. Mogelijk was Rachel Yance een goede bekende van de familie De Heyde, die voor hulp van Johanna tijdelijk te Woubrugge vertoefde.

Ongeveer 2 jaren leefde Comrie als weduwnaar verder, toen trad hij op 3 april 1741 opnieuw in ondertrouw, ditmaal met mejuffrouw Maria van der Pijll, dochter van Pieter van der Pijll en Gloritje Jans. Deze familie woonde te Lexmond in de Krimpenerwaard, waar Pieter van de Pijll het ambt van schout bekleedde. Hoe Alexander in kennis kwam met Maria van der Pijll weten we niet.

Op 25 april 1741 vond de huwelijksbevestiging te Lexmond plaats. En zo kreeg de

pastor van Woubrugge weer een hulp die als tegenover hem was.

Dit huwelijk bleef echter zonder kinderen. Bijna 23 jaren hebben beiden lief en leed gedeeld, tot 4 januari 1764, toen verwisselde ook Maria van der Pijll het tijdelijke met het eeuwige, waardoor de inmiddels al op jaren gekomen pastor andermaal eenzaam achterbleef.

Toen Alexander 5 jaren met Marie van der Pijll getrouwd was, kwam het A.B.C. des geloofs aan de markt, waarin de reeds eerder besproken "Opdracht" stond. Men zou hieruit kunnen afleiden dat hij zijn geliefde Johanna maar niet kon vergeten en Maria van der Pijll op de achtergrond geschoven werd.

Deze gedachte mist echter alle grond, want nergens vertelde Comrie iets van zijn privé-leven. Alleen de "Opdracht" maakte daarop een uitzondering.

Comrie's tweede vrouw was zeer vermogend! Zij bezat verschillende landerijen onder Lakerveld, Achthoven en Meerkerk en bovendien nog een bedrag van f 14.000,- aan effecten.

Ook Johanna de Heyde bracht bij hun huwelijk reeds enig kapitaal mee, waardoor de Woubrugse pastor na zijn trouwen nimmer in geldzorgen verviel.

Overigens beheerde Comrie het hem toevertrouwde goed als een wijs rentmeester. Vóór zijn tweede huwelijk liet hij bij notaris 't Hooft te Rotterdam een "acte van vertigtinge" opmaken, waarin hij zich verbond niet alleen aan zijn dochter een behoorlijke opvoeding te geven, maar haar ook bij haar huwelijk, of op haar vijfentwintigste jaar, de som van f 1800,- uit te keren.

Met Maria van der Pijll trouwde Alexander op huwelijkse voorwaarden. Waarschijnlijk op aandrang van hemzelf liet zijn tweede vrouw op 28 augustus 1743 een testament opmaken, waarin zij bepaalde, dat wanneer haar echtgenoot haar overleefde, hij tot aan zijn dood de rente van haar goederen zou genieten, maar dat daarna haar bezittingen moesten verdeeld worden tussen haar broer Pieter of zijn wettige erfgenamen en de kinderen van wijlen haar zuster.

Vanwege de soberheid van Comrie's mededelingen weten we niet of Maria van der Pijll een vrouw was die ware zielsverandering ondervonden had. Dat de ondertussen reeds ruim vijftig jaar tellende pastor vervuld met droefheid over haar verscheiden treurende achterbleef, is wel zeker.

Weer vergleden drie jaren, toen leidde Comrie ten derde male een bruid zijn woning binnen, genaamd Catharina de Reus, wonende te Beverwijk.

Volgens de gegevens was deze derde vrouw ongeveer 44 jaren oud, toen hun huwelijk op 2 december 1766 voltrokken werd. Blijkbaar had Catharina de Reus geen familie, want het valt op, dat de kerkelijke bevestiging niet te Beverwijk, maar volgens het trouwboek van Esselickerwoude te Woubrugge plaats, vond.

Catharina de Reus - die zoals zijn andere vrouwen eerder nooit getrouwd was geweest - heeft Comrie verscheidene jaren overleefd. Evenals over Maria van der Pijll bewaarde Comrie ook over Catharina de Reus het stilzwijgen.

De liefdebanden met de familie De Heyde werden overigens niet doorgesneden, want telkens liet Comrie bij het verschijnen van een nieuwe druk van het A.B.C. des geloofs toe, dat de "Opdracht" weer voorin geplaatst werd.

We keren terug tot 16 juni 1757.

Het was een gewichtige dag voor de familie Comrie en De Heyde, wan I, de enige dochter van Alexander, Rachel Cornelia, trad toen op de jeugdige leeftijd van 20 jaren

in het huwelijk met de heer Gerhardus Boufy uit Schiedam. Te Rotterdam werd het huwelijk gesloten en naar alle waarschijnlijkheid door haar vader in het huwelijk bevestigd. Het behoeft geen verwondering te wekken, dat Rachel Cornelia niet te Woubrugge trouwde vanuit het ouderlijk huis aan de brede Woudwetering.

Na het plotselinge overlijden van zijn eerste vrouw, had de bedroefde en smartelijk terneergeslagen vader de opvoeding van de kleine baby toevertrouwd aan zijn schoonmoeder de weduwe Cornelia de Heyde, die het hulpeloze wicht meenam naar Middelburg. Toen haar enige zoon Johannes Wilhelmus in 1738 in de dienst des Woords te Purmerland bevestigd werd, trok moeder Cornelia met Rachel Cornelia mee naar Noord-Holland.

In 1743 verwisselde Ds. de Heyde Purmerland met Zierikzee, waar hij tot 1751 werkzaam was in 't Koninkrijk Gods.

In 1751 vertrok hij van Zierikzee naar Rotterdam om aldaar tot zijn dood in 1787 Gods Woord te verkondigen.

Ook op rijpere leeftijd bleef Rachel Cornelia steeds bij de familie De Heyde, vandaar dat ze te Rotterdam trouwde, vanuit de pastorie van haar oom.

Het jonge echtpaar vestigde zich te Schiedam in de straat 't Nieuwerk.

Ruim vier jaren daarna kregen ze hun eerste dochttertje en werd de inmiddels vergrijsde pastor van Woubrugge grootvader. Op 27 november 1761 werd het kindje gedoopt, waarbij Alexander en zijn tweede vrouw getuigen waren. In het doopregister van de "gereformeerde kerk" te Schiedam werd dit feit als volgt vermeld: "Gedoopt den 27 november 1761 Johanna Maria, kind van Gerhardus Boefy en Rachel Cornelia Comrie, de getuigen Alexander Comrie waardig predikant te Woubrugge, en Maria van der Pijl".

In de maand augustus van het jaar 1765 vond andermaal gezinsuitbreiding plaats. Het was weer een dochttertje dat de nog jonge moeder aan haar borst mocht drukken.

Intussen was het echtpaar Boefy-Comrie overgegaan naar de Waalse kerk, zodat aldaar hun tweede kind gedoopt werd door Ds. A. Clarion uit Delft. De aantekening in het doopboek van die gemeente luidde:

"Registre des baptêmes et mariages de l'Eglise Wallonne". "1765 Dimanche 18 Aotit 1765. Aujourd' hui á été baptizee Cornelia Petronella née le lie Aott 1765. Fille de Mr. Gerard Bouffy et mevrouw Rachel Cornelia Comrie. Elle á été présentée au Baptême par son Pere et baptizee par Mr A. Clarion Pasteur te Delft".

In het Nederlands: Register van dopen en huwelijken van de Waalse Kerk. 1765. Zondag 18 augustus 1765. Vandaag werd gedoopt Cornelia Petronella geboren de 18 augustus 1765. Dochter van de heer Gerard Bouffy en mevrouw Rachel Cornelia Comrie. Zij is ten doop gehouden door haar vader en gedoopt door A. Clarion, dominee te Delft".

Niet lang echter heeft Rachel Cornelia aan haar beide dochttertjes haar moederlijke zorgen kunnen wijden. In de maand oktober van het jaar 1774 overleed zij in de jonge leeftijd van 36 jaar. Op 11 oktober vond de begrafenis plaats. Haar vader woonde toen reeds als emeritus predikant te Gouda en overleed ook in datzelfde jaar, precies 2 maanden na zijn enig kind.

Verder delen we nog mede, dat de oudste dochter van Rachel Cornelia in 1780 op 19-jarige leeftijd trouwde met de heer Nicolaas Wouter Schermer, terwijl Cornelia Petronella in 1784 op 19-jarige leeftijd in de echt verbonden werd met Cornelis

Leonardus Kolff, zoon van Ds. Lambertus Kolff.

Volgens onderzoekingen van de Woubrugse historicus O. C. van Hemessen, waren de laatste erfgenamen van de familie Comrie de heer en mevrouw Marx-Zandstra. Zij hebben de gehele nalatenschap van de Woubrugse pastor, waaronder ook een origineel geschilderd portret van hem, aan de gemeente Woubrugge geschonken. In het sluitstuk van deze levensschets komen wij op één en ander nog nader terug.

14. PASTORALE WERKZAAMHEDEN

Zoals we reeds terloops hebben medegedeeld, waren Claes Jansz. Poldervaart, Albert Harmz. Schipper en Peter Dirckz. Ridder ouderlingen, toen Ds. Comrie zijn dienstwerk te Woubrugge aanving.

Van Albert Harmz. Schipper en Peter Dirckz. Ridder weten we niet of zij genade in hun harten omdroegen, we vermoeden van wel. Van Poldervaart weten we het zeker.

De Heere had hem in het jaar 1718 tot de geestelijke opwekking te Woubrugge willen gebruiken, waardoor hij naast de dominee voor de bevolking de vraagbaak werd omtrent hun zielszaken. Dat men hem later begeerde als ouderling, geeft de goede gezindheid van de bevolking weer.

Behalve de ouderlingen, was ook Cornelis van Schellingerhout met zijn aangetrouwde neef Mr. Arnoldus de Sterke, de jonge predikant tot grote steun. De voortreffelijke geest, die in deze mannen woonde, was de oorzaak dat er behalve vriendschapsbanden, geestelijke liefdekoorden gelegd werden, waardoor de eenheid in de gehele gemeente bevorderd werd.

Jammerlijk genoeg werd die eenheid door listige inwerpingen des satans later geschud en gescheurd, waarover Cornelis van Schellingerhout zich bitter bedroefde. Hij stond altijd als een wachter voor de stoffelijke belangen van Woubrugge in de bres en probeerde door zijn "eenvoudige oefeningen", waartoe hij een akte van de kerkenraad verkregen had, ook de geestelijke welstand te bevorderen.

Over deze bloeiende gemeente werd Alexander tot herder en leraar aangesteld.

Met nauwgezette ijver vervulde hij zijn taak. Al heel vlug voerde hij met goedvinden van de vrijheren (Cornelis van Schellingerhout en Mr. de Sterke) in om tijdens de wintermaanden een "weekbeurt" te houden. De vrijheren gaven hem zelfs f 150,- per jaar extra voor deze moeite.

En als Alexander iets op zich genomen had, dan deed hij het ook goed. Van zijn preken maakte hij zeer veel studie op de hem eigen manier, terwijl hij toch - mede op raad van zijn jong overleden eerste vrouw - in alle opzichten de eenvoudige uitleg betrachtte.

Algemeen wordt aangenomen, dat Comrie een "vlot" spreker was. De taal gaf hier en daar wel eens moeilijkheden. "Gij weet - schreef hij zelf - dat ik geen geboren Hollander ben".

De bevolking van Woubrugge gaf daar niet om en de menigte hoorde hem gaarne, zodat al ras zijn naam uitging tot ver in de omtrek. Volgens overlevering kwamen er voornamelijk veel toehoorders uit Leiden om de Woubrugse prediker te beluisteren, waarvan Comrie later schreef, "dat er veelen waren, zoo van mijne gewoone toehoorders, als van anderen, die uit verscheide steden en plaatsen van Holland nu en dan quamen, om mij over sommige materiën te hooren".

Het waren goede dagen voor de gemeente!

In het voorgaande hebben we al verteld, dat Comrie het catechetisch onderwijs niet

aan de meester overliet. Zelf hield hij ook twee catechisaties per week, zodat er naast de noodzakelijke pastorale arbeid tijdens de wintermaanden, waarbij hij dan ook de "weekbeurt" te vervullen had, nauwelijks enige tijd overschoot voor bijzondere arbeid. Hoewel hij zelf "niet veel op gezelschappen ging", was Comrie geen tegenstander van het gezelschapsleven, mits dit niet ontaardde in verheerlijking van de mens en het zegenen van elkander.

Op pagina 13 van de Catechismusverklaring moedigde hij zelfs het bijeenkomen aan om tot een beter verstaan van de verhandelde waarheid te komen. "Mocht Goed mij licht geven, om u de oude en beproefde leer voor te dragen, en u opgewektheid, om elkander in de week ter aanhoring van de catechismuspredikatiën voor te bereiden, door onderling te catechiseren over de Zondag, die verhandeld zal worden".

Tegen het onnodige uitgaan en bezoeken afleggen waarschuwde hij echter ernstig in zijn Leerredenen deel II, pag. 100. "Nu weet gy, hoe droevig het by deze en die onder u gestelt is. Het is als of eenige vrome menschen den duivel in haar binnekamers gezien hadden; ze konden der niet in blyven. Het is al praaten; gezelschappen houden; zoo lang by malkanderen .blyven, dat er weinig tyt is om zonder bekrompenheit Godt te zoeken en gemeenschap met Hem te houden; alles geraakt in ,ongeregeltheit in de huisgezinnen; de tyt van afzonderinge is verloopen, men is vadzig, leëclig en uitgepraat".

Dat zijn scherpe, waarschuwende woorden. Het schijnt dat er personen in zijn gemeente waren, die het "praten" vóór de "orde" stelden. Mensen die de les van Paulus blijkbaar nog nooit gelezen hadden, welke hij aan de Corinthiërs schreef in 1 Cor. 14 vers 32: "En de geesten der profeten zijn aan de profeten onderworpen". Met andere woorden, laat alles eerlijk en met orde geschieden, ook de geestelijke gesprekken. Daar mag nooit het gezin om verwaarloosd worden, en nog veel minder, om in het eenzame God te zoeken.

Zelf was Comrie een ingetogen man, die veel - naar de smaak van verschillende gemeenteleden wel eens te veel - in zijn studeerkamer vertoefde. Die klachten waren hem ter ore gekomen, waarop Comrie in de "opdracht aan mijne zeer geliefde en waarde gemeente van Woubrugge" voorin zijn boek "Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs", uitgave "De Banier" 1930, op pagina 17 antwoordde: "Om dus eenigen hun klagen, dat wij zoo weinig uitgaan te doen staken. Dat wij zoo weinig uitgaan, hopen wij, dat gijlieden ten beste zult nemen; wij hebben het nooit tot een gewoonte gehad, gelijk sommigen, die dat doen tot vele stichting. Gij ziet hier en uit onze voorgaande werken, dat, schoon wij niet veel op gezelschappen gaan, dat wij evenwel onze tijd wel kunnen besteden. Ik ben voor het verborgen eenzaam.

Hebben anderen daartegen, laten zij hun Christelijke vrijheid gebruiken en mij de mijne laten houden. Komen wij niet veel uit, wij geven nu en dan een nuttig werkje uit en gij kunt die dan gebruiken, in welke gij zult kunnen denken aan de stoffen, die wij verhandeld hebben".

Met deze uiteenzetting tekende Comrie zijn gehele persoon en leven. Een stille teruggetrokken man, die zich altijd nog een klein beetje "vreemdeling" voelde. Wars van veel praten met een sterke behoefte aan het verborgen geestelijke leven met God. "Ik ben voor het verborgen eenzaam", schreef Comrie, waarmede hij overigens niet beweerde, dat er geen zegen op kon rusten, wanneer anderen een tegenovergestelde weg bewandelden. Hij vertoefde het liefst maar in zijn eigen gemeente, en streefde er

niet naar veel in andere plaatsen te preken. De gewone vacaturebeurten werden natuurlijk door hem getrouw waargenomen, maar buiten dien zijn de diensten elders te tellen.

In hetzelfde jaar, dat zijn geliefde Johanna stierf, bevestigde hij zijn zwager Johannes Wilhelmus de Heyde te Purmerland met een tekst uit Jesaja 3 vers 10 en 11: Zegt de rechtvaardige dat het hem wel gaan zal, dat zij de vrucht hunner werken zullen eten. Wee de goddeloze, het zal hem kwalijk gaan, want de vergelding zijner handen zal hem geschieden".

Dertien jaren later, in 1751, trad hij nogmaals als bevestiger op, ditmaal van de kandidaat J. Oosterbaan te Benthuisen. Als tekst koos hij toen 2 Timotheüs 4 : 2: "Predik het woord; houd aan tijdig, ontijdig; wederleg, bestraf, vermaan in alle lankmoedigheid en leer".

Blijkbaar verrichtte Alexander deze plechtigheid zo tot volle tevredenheid van de kerkenraad en toehoorders, dat de scribent in de kerkenraadsnotulen schreef: "dat het een zeer gepaste, zeer geleerde en doorwrochte predicatie was".

Vervolgens sprak Ds. Comrie bij het overlijden van zijn naaste collega Ds. Koning te Hoogmade een lijkrede uit naar aanleiding van de woorden uit Psalm 89 : 49: "Wat man leeft er die de dood niet zien zal, die zijn ziel zal bevrijden van het geweld des grafs?"

Deze predicatie verscheen in druk en is thans nog in het gemeentemuseum te Woubrugge aanwezig.

Tenslotte vertelde Ds. Comrie zelf bij gelegenheid dat hij eens voor een grote schare te Leiden gepreekt heeft. Er zullen nog wel meer bijzondere diensten buiten Woubrugge door hem geleid zijn en dan denken we aan de huwelijksbevestiging van zijn enige dochter met de latere doopdienst van zijn kleinkind waar hij als getuige optrad; doch zekerheid hieromtrent hebben we niet.

Onder de pastorale arbeid viel zeer zeker het huisbezoek, dat de Woubrugse pastor bij de leden aflegde. Uit het voorgaande zou men kunnen opmaken, dat Ds. Comrie met dit gedeelte van zijn dienst het niet zo nauw nam. Men moet echter het bezoeken van "gezelschappen" niet verwarren met het afleggen van "huisbezoeken".

Ds. Ouboter, de opvolger van Ds. Comrie, schreef in een verhandeling, waarin hij verschillende zaken aangaande de gemeente optekende: "hier wordt 3 maal des jaars tegen het avondmaal van Paasschen, Juli en october Huisbezoeking gedaan, doch niet des winters tegen het avondmaal in Januari, met eene ouderling volgens toerbeurten". Het woord "hier wordt" duidde aan, dat het een reeds jaren bestaand gebruik was om regelmatig de leden te bezoeken, behalve dan in de wintermaanden, wanneer de "weekbeurt" daarvoor in de plaats kwam.

Om bij iedereen op tijd te komen heeft Ds. Comrie handen vol werk gehad, want volgens een door hem zelf aangelegd "Ledematen-Boek der Kerke te Woubrugge" (dit moet zijn lidmaten- boek) moesten er 125 gezinnen bezocht worden. Dit aantal geeft een beeld hoe groot de gemeente ongeveer was.

Als de overlevering op dit punt juist is, moet de wijze waarop Ds. Comrie huisbezoek verrichtte, zeer aangrijpend zijn geweest. Hij nam er ruim de tijd voor ieder lid van het gezin te ondervragen naar de welstand van zijn ziel, om dan ten slotte bij het weggaan met al de aanwezigen neer te knielen teneinde gezamenlijk een zegen van de Heere af te smeken.

Er ging een "geur des levens" van zijn bezoeken uit, zodat de gemeente hoog opzag tegen hun herder en leraar, terwijl omgekeerd Ds. Comrie zich zeer verblijdde in de liefde en toegenegenheid, die hij van de leden ondervond.

In de reeds eerder aangehaalde "Opdracht" voor de "Eigenschappen des Zaligmakende Geloofs" drukte hij dit onomwonden met de volgende woorden uit. "Om hiermede openbaar mijn erkentenis van uwe liefde en toegenegenheid voor mijn persoon en dienst te bekennen. Ik was in het eerst vreemd en onbekend, doch door de verkering is uw liefde tot mij zeer aangegroeid, hetwelk voor mijn persoon, een vreemdeling in het midden van u, overaangenaam moet zijn en mij al mijn verdriet doen vergeten, maar vooral is het mij aangenaam als uw leraar, dewijl de bevinding leert, dat, als men weinig achting voor de persoon des leeraars heeft, zijn leer ook weinig ingang zal vinden. Gelijk ik mij aan u verplicht erken voor uwe liefde, zoo betuig ik met deze dezelve nog steeds aan het toenemen voor u te vinden; en gelijk ik bid en hoop, dat de Heere mij wil bekwaam maken om uit liefde voor uw onsterfelijke zielen als in barensnood te zijn, zoo verzoek ik, dat de liefde blijve, dat gij er in volhardt en daar op uit moogt zijn om een naarstig gebruik te maken van dat geringe talentje, dat God in mij voor ulieden gelegd heeft".

Wanneer we in onze gedachten teruggliden naar het midden van de 18e eeuw, en Alexander, gehuld in zijn deftige zwarte mantel, gewapend met een stevige wandelstok, door het dorp zien wandelen, rijst onwillekeurig de vraag, hoe de economische toestand onder de bevolking van Woubrugge toen was.

Uit het "Ledematen-boek" weten we al, dat de gemeente uit 125 gezinnen bestond. Het is echter mogelijk, dat niet al die gezinnen tot de kerkelijke gemeente van Woubrugge behoorden, want op de classisvergadering van 3 augustus 1739 kwam een klacht van de Oudhoornse predikant ter tafel, dat enkele leden, die feitelijk ressorteerden onder de gemeente van Oudshoorn, altoos door de Woubrugse predikant bezocht werden en waarschijnlijk ook aldaar ter kerk gingen. Blijkbaar zijn dit één of twee gezinnen geweest, die op de scheiding van de kerkelijke grens woonden. De oplossing van deze kleine moeilijkheid vermeldde men niet, zodat we aannemen, dat het geval in der minne geschikt werd. De som van 125 gezinnen geeft overigens maar een zeer summier beeld van de grootte van de gemeente, omdat het aantal personen per gezin zo variabel is.

En het gemeentearchief is echter nog een lijst aanwezig waarop precies alle "weerbare mannen" vermeld staan, die in 1747 te Woubrugge woonden. Daardoor kunnen we een veel zuiverder beeld verkrijgen. Deze lijst werd door Cornelis van Schellingerhout opgemaakt naar aanleiding van de politieke troebelen in 1747, toen de Fransen ons land binnen vielen en zelfs doorstootten tot Bergen op Zoom. In verband met de verdediging van het vaderland verordende de hoge regering te 's-Gravenhage, dat alle weerbare mannen in elk ambacht geregistreerd moesten worden. Te Woubrugge, met een klein gedeelte van Hoogmade, telde Cornelis van Schellingerhout er precies 378.

Ook Ds. Comrie werd onder de weerbare mannen gerekend. Zelfs de wapenen, die men ter plaatse ter beschikking had, komen op de lijst voor.

Door deze opgave is het mogelijk om na te gaan welke neringen en ambachten er te Woubrugge in het jaar 1747 uitgeoefend werden, en uit welk soort personen de gemeente van Ds. Comrie bestond.

Ter informatie van de nieuwsgierige lezer zullen we de gehele lijst hier tussen lassen.

Weerbare mannen van 18 tot 60 jaar

33 turfveners met 7 knechts en 132 daggelders

41 landbouwers met 22 knechts
 1 vetweijer
 13 turfschippers met 12 knechts
 5 bakkers met 4 knechts
 7 scheepmakers met 4 knechts
 5 timmerlieden met 4 knechts
 1 houtkoper
 1 verwer
 8 kleermakers met 3 knechts
 10 schoenmakers met 5 knechts
 2 smeden met 3 knechts
 1 blokmaker met 1 knecht
 1 schipper op Rotterdam met 1 knecht
 1 marktschipper op Leiden
 2 kaaskopers
 2 linnenwevers 10 tuinlieden
 7 molenaars (w.o. 1 korenmolenaar)
 4 bierstekers 3 winkeliers
 2 koperslagers
 2 rietdekkers 1 metselaar 1 draijer
 1 wagenmaker 1 kuiper
 1 mandenmaker
 1 zadelmaker
 1 visser
 2 klapwakers
 2 dienaren van justitie
 1 bode
 1 schoolmeester/voorzanger
 1 chirurgijn
 1 secretaris
 1 rentenier (C. J. Lans)
 1 predikant (A. Comrie met zijn knecht Jan Stelligers)

De gehele legermacht had de beschikking over 31 snaphanen, 4 hartsvangers, 5 degens en 2 houwens.

Uit deze opgave blijkt, dat de turfveners met hun 7 knechts en 132 daggelders de grootste groep vormden. Daarop volgden de landbouwers, terwijl de rest hoofdzakelijk hun brood verdienden door de turfveenders en agrariërs van het nodige te voorzien. Het is wel opvallend, dat in deze bloeiende gemeenschap slechts één "verwer" zijn kwast hanteerde. Het schilderen werd blijkbaar veel door de bewoners zelf verricht. Daar staat tegenover dat er een respectabel aantal schoenmakers met hun knechts zorgden, dat de bevolking droge voeten hield, terwijl de 8 kleermakers of snijders met hun 3 medehelpers er ons aan herinneren hoeveel er op dit gebied veranderd is.

Cornelis van Schellingerhout maakte de lijst wel secuur op! Zelfs zijn vriend, de rentenier C. J. Lans, vergat hij niet.

De enige rentenier van Woubrugge was ongehuwd en behoorde tot de intieme vrienden van Ds. Comrie en Cornelis van Schellingerhout. Hij moet een zeer

vermogend man geweest zijn. Zijn geweldige bibliotheek wijst er op, dat hij ook een ruime ontwikkeling bezat.

Later kocht hij al de rechten van het ambacht Koudekerk, waar Ds. Holtius predikant was, doch bleef zelf te Woubrugge wonen. In zijn testament vermaakte hij deze rechten aan een zoon van de Koudekerkse prediker.

Uit deze opgave blijkt ook, dat Ds. Comrie als huispersoneel behalve een dienstbode, Cornelia Menting, Jan Stelligers tot knecht had om de grote pastorietuin met toebehoren te verzorgen. Overigens leefde het domineesgezin, ondanks het feit dat de tweede vrouw van Alexander vele aardse goederen bezat, zeer eenvoudig.

Alexander begeerde geen aardse grootheid. Van nature zacht hij zijn vermaak in de studie, en haakte hij er niet naar om groot in de wereld te worden, terwijl daarnaast zijn hart een betere rijkdom had leren kennen, dan alles wat de wereld aan eer en aanzien te bieden had.

Terwijl het water van de brede Woudwetering zachtkens heen- vloeiende en geen "troubelen" de landelijke rust verstoorde, werd op een gegeven moment de bevolking van Woubrugge opgeschrikt uit de gewone gang van het leven door verschillende brandstichtingen binnen haar landpalen.

Het was duidelijk, dat er opzet in het spel moest zijn, zodat er naarstig naar de dader van deze gruwelstukken gezocht werd. Doch hoe de twee "Dienaren van Justitie" ook speurden en zelfs nachten op de loer lagen, de dader bleef onvindbaar. Dat verhoogde niet weinig de onrust. Men durfde 's avonds nauwelijks het moede hoofd neerleggen, want wie weet zou de onvindbare pyroomaan 's nachts uit zijn schuilhoek te voorschijn komen om nieuwe misdrijven te volvoeren.

Vanzelfsprekend werd ook Ds. Comrie in deze zaak gemoeid. Terwijl nu de "dienaren der gerechtigheid" met uitgetrokken zwaarden op de loer lagen om de dader in zijn kraag te vatten, lag de pastor van de gemeente op zijn knieën in zijn bidvertrek. Hij bad tot Hem, Die harten en nieren proeft en smeekte om het behoud van de man, die zozeer verstrikt was in de netten van satan.

Psychologisch dacht Ds. Comrie natuurlijk veel dieper en anders dan de grote groep van de bevolking. Hij was niet voor niets doctor in de filosofie. Zijn stille geest ontzette zich bij de diepdoorwrochte gedachte, welke drijfveren de dader aanzette om zich buiten alle normaal gevoel om, te verlustigen in het grillige vlammenspel, terwijl het vuur in niets ontziende vraatzucht de bezittingen van zijn medeburgers verteerde.

De eerstvolgende zondag haalde Ds. Comrie de vijf of zes gevallen van brandstichting op de preekstoel aan. Met welgekozen woorden schilderde hij de schrikkelijke toestand, waarin de man terecht was gekomen. Hoe 'de vlammen van de hel' bij levende lijve reeds om zijn hart krulden, om hem eerlang aan de helse pijniging naar lichaam en ziel over te geven. Bovendien vergreep hij zich aan het goed van zijn naaste, waarop ook nog een tijdelijke straf te wachten stond. "We moeten thans in het gemeenschappelijke gebed de noden van de ganse gemeente opdragen aan de troon der genade - riep Alexander uit - maar voor deze man, die zulke gruwelstukken bedreef, kunnen we niet bidden. Hij heeft zich buiten de gemeenschap gesloten en ook buiten het openbare gebed. Zolang hij zich verborgen houdt en mogelijk doorgaat met snode plannen smeden voor volgende gruweldaden, mogen we niet voor hem bidden of God en de mensen hem vergeving willen schenken. We kunnen alleen vragen of God hem tot openlijke schuldbekentenis wil brengen".

Ds. Comrie hield het voor het publiek verborgen, hoe hij in het eenzame geworsteld had aan de troon der genade.

En o wondere zaak! De brandstichter zat ook onder de schare toehoorders, toen Ds. Comrie zo aangrijpend en vurig sprak. Zijn verwarde geest werd geroerd en getroffen. Hij hield zich evenwel schuil, de zware straf vrezende wanneer hij voor de "vierschaar" gedaagd zou worden. Onder benauwde gemoedsgesteldheden verliet hij het kerkgebouw.

In feite was hiermede het stille gebed van Alexander al verhoord.

Thuis gekomen wist de gejaagde man niet beter te doen dan een brief te schrijven, waarin hij er bij de dominee ernstig op aandrong om toch voor hem in de bres te treden. Hij verzocht om de eis te laten vallen, dat hij zich eerst bekend moest maken voordat de dominee wilde bidden of God en de mensen hem zijn misdrijven vergeven wilden. Die eis is onredelijk, meende hij, want: "wie heeft ooit zijn eigen vlees gehaat".

In het donker van de avond sloop hij weer door het dorp en legde de brief voor de pastorie neer. Toen de zaak eenmaal aan het rollen was, schreef hij nog drie brieven, welke hij op de stoepen van andere inwoners deponeerde in de hoop hun medelijden op te wekken.

Hoe het met hem afgelopen is, weten we niet. De geschiedenis zwijgt er verder over, zodat we vermoeden dat de brandstichter, dank zij de voorspraak van Ds. Comrie, er met een milde straf afkwam. De vier brieven, die hij schreef, moeten volgens de catalogus - opgemaakt door O. C. van Hemessen - nog in het gemeentearchief van Woubrugge aanwezig zijn.

Tijdens zijn 38-jarige leraarsloopbaan te Woubrugge heeft Ds. Comrie ook verschillende slagen moeten incasseren. De eerste grote slag trof hem in 1738, toen zijn geliefde Johanna zo plotseling het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, en de jonge dominee hartverscheurend bedroefd, eenzaam achterbleef,

Ongeveer 6 jaren later, in 1744, overleed één van zijn weldoeners, Mr. Arnoldus de Sterke. Op de dag van zijn begrafenis - die Alexander zou leiden - was Ds. Comrie echter ziek, zodat hij van zijn voornemen om een "lijkrede" uit te spreken af moest zien.

In Mr. de Sterke verloor hij niet alleen een tijdelijke, maar ook (en geestelijke vriend. De Dordtse leer was de Leidse rechtsgeleerde krachtig toegedaan, niet alleen in woorden, ook in daden. Zelfs trad Mr. de Sterke openlijk in het strijdperk om de Gereformeerde leer te verdedigen tegen de afwijkende gevoelens van Prof. Friedrich Adolph Lampe, die een boek had uitgegeven onder de Latijnse titel: "Commetarius analytico-exegeticus o gelii secundum Johannem" door het tegenschrift van Prof. Anthonius Driessen (aan wiens voeten Alexander te Groningen zat) getiteld: "Verdediging der plaatsen in het Euangelium na de beschrijving van Johannes, de Natuurlyke Geboorte des Zoons Godts uit den Vader en de Natuurlyke Uitgang des H. Geestes van den Vader en den Zone Directelijk lerende" uit het Latijn in het Nederduits te vertalen.

De "gewone" man kon hierdoor kennis nemen van de dwaalgevoelens van Prof. Lampe, waartegen ook Ds. Jacobus Fruytier zo krachtig optrad.

Hoeveel Ds. Comrie Mr. de Sterke eerde en liefhad, ligt opgesloten in hetgeen hij van hem zei: "dat hij voor hem een vader, ja veel meer dan een vader geweest was".

In 1749 trof hem nog zwaarder slag. Toen overleed zijn geliefde vriend en weldoener Cornelis van Schellingerhout in de leeftijd van 64 jaren.

De ambachtsheer, tevens baljuw, werd temidden van hen, die hij met zoveel liefde en trouw beschermd en geregeerd had, te Woubrugge begraven. Bijna de gehele

bevolking was bij de begrafenis tegenwoordig. Ds. Comrie sprak enkele dagen na de plechtigheid in het kerkgebouw een "Lijkrede" uit naar aanleiding van 1 Samuël 25 : 1: *"En Samuël stierf; en gans Israël vergaderde zich, en zij bedreven rouw over hem, en begroeven hem in zijn huis te Rama"*.

Deze predicaatie verscheen in druk en werd behalve in brochurevorm ook nog opgenomen achterin de bundel leerredenen. Zoals we reeds vertelden, hebben we in de Leidse universiteitsbibliotheek dit boekje doorgezien en de belangrijkste passages overgenomen.

Na een korte inleiding behandelde Ds. Comrie: le Het leven en de persoon van Samuël; 2e Samuëls uiteinde en de grote smart daarover onder de oudste en de beste van het volk; 3e Davids vluchten daarop naar de woestijn Paran; om dan tot de toepassing over te gaan. In de toepassing bracht hij naar voren: a. Het leven en de persoon van Cornelis van Schellingerhout; b. Zijn uiteinde; c. De droefheid door zijn dood verwekt, om daarop te besluiten met een aansporing tot alle aanwezigen - naar hun maatschappelijke positie in verschillende categorieën gesplitst - om de overledene na te volgen en in zijn voetstappen te wandelen.

Het *lichaam der predicaatie*, zoals Ds. Comrie dat noemde, laten we rusten. Een paar van de belangrijkste gedeelten uit de toepassing zullen we hier tussen lassen om een indruk te geven hoeveel eerbied en achting Ds. Comrie voor Cornelis van Schellingerhout had.

Vooraf merken we nog op, dat deze "gelegenheidspreek" wat stijl en inhoud betreft, geheel uit de toon valt in vergelijking met andere predicaties van Ds. Comrie. De bijzondere sympathie en hoogachting, die hij voor de overledene koesterde, brachten Alexander er blijkbaar toe van zijn goede gewoonte, om nooit de mens te verheerlijken, af te wijken.

Toen de predicaatie op de markt verscheen, stoven zijn vijanden er op af en maakten hem bittere verwijten over de "mensverheerlijking", waaraan hij zich schuldig had gemaakt. De geestelijke vriendschap werd opzij geschoven; het waren de tijdelijke weldaden - zei men - die Ds. Comrie alzo hadden doen spreken. Alexander begint dan zijn toepassing met te vertellen, hoe hij bij de jaarwisseling in 1749 een bezoek had gebracht aan Cornelis van Schellingerhout en voor zichzelf "ruim" gesteld met hem sprak over de vrije genade Gods.

"Het zal mij niet licht vergeeten, dat ik het laatste nieuwjaar daar zijnde, en een levendige gestalte hebbende, zoo dat Godt mij gaf te spreken van den wegh van vrije genade, hoe hij verquikt wierde.

Hoe zal ik in staat zijn in 't korte een afbeeldzel van hem te geeven! Hij was van Lichaams gestalte zeer wel gemaakt, nog te kort, nog te lang, nog te tenger, nog te zwaarlijvig, dat tot een last strekt. Zijne oogen waren als Arents ooghen, waar uit ieder kon bemerken wat een groote geest hij bezat. Zijn wezen was mannelijk, ernsthaftig; der lag een glans op hem, om hem ontzagheijk en gelieft te maaken, gelijk hij ook inderdaadt bij ieder ontzien en gelieft was.

Als een Regent hadt hij in alles, ja veel meer als wij hebben konnen zeggen, een diepe kennisse van de zaken tot zijn ampt behoorende, zoo dat andere hem raadt pleegden. Groote neerstigheid hadt hij om zijne weetenschap te vermeerderen. Getrouwheit, rechtveerdigheid, langkmoedigheid en zachtmoedigheid openbaarde zich als om strijdt in alle zijn handelingen. Niets besloot hij met een precipitant oordeel, en het wel beslootene voerde hij met groote standvastigheid uit. In zijne keuze van Regenten zocht hij altoos de beste, en zoo mogelijk was Godtvrezende mannen, en veranderde ze bijna nooit.

Als een Christen, was zijn padt geheel effen. Hij kende die laagstens en hoogstens niet, die hertstochtelijke Christenen hebben, terwijl zijn temperament zeer effenbaar was. Hij was niet schielijk om de hand aan iemand te geven, maar eens de hand van Broederschap gegeven zijnde, trok hij die nooit of zelden te rugge.

Hij was nederig, klein gevoelende van zich zelve, zeer gezet om gemeenschap met Godt en zijn Volk te oeffenen. Nauwkeurig was hij in 't waarnemen van zijn plichten: niet twistgierig, maar zich over de twisten, die Godts Volk eenigen tijt zulk een nadeel toegebracht hebben, uitermaten beklagende.

Zijne mildadigheid was groot, en hij besteedde het zoo, dat zijn rechterhandt niet wiste, wat zijn linkerhandt deedde. Hij voegde bij zijn geloove deught kennisse, en bij de lijdzaamheit Godzaligheid, en bij de Godtzaligheid Broederlijke liefde, en bij de Broederlijke Liefde, Liefde tegen alle.

Wat zal ik zeggen? Ik kan hem na waarde niet afmalen, maar wilt gij in een kort tafereel zien wat een Man hij was, ziet het in de beschrijvinge, die men vindt Psalm 101 : 3-8 en Job 29 : 7-17.

Eenige dit alles hoorende, zullen denken, heeft hij dan geen gebreeken gehad, is hij volmaakt geweest? Neen mijne Vrienden, der is niemand die leeft en niet en zondigt, de rechtveerdigste struikelt zevenmaal daags, de gevorderste heeft noch maar een klein beginzel der zake.

Maar mijne vrienden, terwijl de spreuke is "de mortuis nil nise bene", dat is "van de dooden niet dan alles goeds" terwijl wij ze niet kennen, terwijl hij ze in zijn leven betreurt heeft en vergeevinge daar van gevonden, terwijl hij nu volmaakt is in heiligheid, zoo kunnen wij 'er ook niet van spreken.

Nu kome ik tot zijn Uiteinde.

Ach mijne Geliefde, daar quam een droevige en naare dagh, die mij ontstelde, die veele beroerde. Onze Samuel, onze Schellingerhout, stierf. De dootd eijndigde dit zijn vergankelijke en brooze leven. Onze zalige rust nu van zijn arbeit, en zijne werken volgen hem. Van de wijze van zijn dootd wil ik niet meer melden als alleen u verzekeren dat hij niet onbereidt was, dat hij de dootd niet vreesde, dat hij zich aan de dootd in zijn leven gewendt hadde, en de dootd van zijn prikkel berooft hem wegh nam. En wij hebben hem met eere ten grave bestelt. De oudste inwoners van Woubrugge, na zijne bestellinge in zijn leven, hebben het gedaan. Zijn stoffelijk deel legt bij ons onder zijne Zerke, en zijn kostelijke deel is ingegaan tot de genietinge Godts tot in alle eeuwigheit.

O Woubrugge, Woubrugge, inwoonders van de beide heerlijkheden van Esselijkerwoude en Heer Jacobswoude, beweent uw groot, uw smertelijk, uw onherstelbaar verlies. Klaagt vrij en geeft openinge aan uwe benauwde herten. Laat uw hoofd als een Fonteyne zijn, en uw oogh als een Spring-Bron van tranen. Maakt klaagliederen en zingt ze met betraande ooghen over uwen Josiah. Want onze Schellingerhout en is niet meer, onze Regent, onze Vrij-Heere, onze Raadtsman, onze waarde Vrient, hij is niet meer, wij zullen hem niet meer zien. Waarlijk gij hebt reden:

In 't gemeen, om dit alle te doen, en dit huis tot een Boghim te maken.

a. Gij geniet nu de zamenwooninge van dezen liefelijken man onder u niet meer. Hij was onder u als een pylaar, als een eyken en de haag-eyken tot steunzel, als zout om u voor verderf te bewaren.

b. Gij hebt zijn Voorbeeldt niet meer, die u tot zulke stichtinge strekte, en dien gij gewoon waart met zoo veel gewilligheit en liefde te volgen.

c. Gij hebt zijne wijze, zachte, lieftallige regeeringe niet meer. Hij is niet langer aan het roer, om door alle stormen het Scheepje te sturen, en te letten en te waken dat er

geen stormen opkomen.

d. Gij hebt zij ne stichtelijke aanspraken tot behoudenis van uw Zielen niet meer te wachten, want de wreede doodt heeft zijn gulden mondt toegesloten. (Van Schellingerhout had consent van de kerkenraad om een stichtelijk woord te spreken. Hij was dus hulpprediker.)

e. Gij Weduwen, Weezen, en die geen helper hebben, hebt een Man, een Vader, een Vriendt, en een raadsman, tot uwe onherstelbaare schade, verlooren.

f. Gij Vrome, gij hebt verlooren uw toevlucht in noodt, uw op- wekker in afgezaktheit, uw bestierder, uw beschermer, uw liefhebber, uw Broeder in Christus Jezus.

Maar laat ik mij tot u wenden, aanwien neffens hem de Regeeringe van deze plaatze aanbevolen geweest is.

a. Heer Secretaris, gij weet van lange hoe hij gewent was te regeeren, hoe doordringende zijn oordeel was, hoe stichtelijk zijn gezelschap, hoe onvermoeit en geduldig zijne onderrichtingen tot uwe leeringe, bestiering, en verdere bequaammakinge geweest zijn. Ik kan niet twijffelen, of uw herte is geraakt: gij zoudt wenschen lucht te hebben.

b. Gij Ambachtsbewaarders, Schepenen, Welgebooren mannen, Armmeesters, enz. Gij hebt reden om hem te beweenen, want gij kondet u gerust .op hem verlaten en hem alles toevertrouwen, wetende dat hij een algemeene Vader was, trouw, eerlijk, deugtzzaam, rechtveerdig, spaarzaam, niet zijn eigen maar het algemene nut behertigende; dat hij u was een compas waar gij op zeilen kondet; een licht, dat alle uwe duisternisse in donkere en twijfelachtige zaken verdreef; zo dat gij in zijn raadt ten vollen kondet berusten.

Wat ik (Dr. Comrie) verlooren hebben, weet ik best, en dus ben ik zoo een, die met u alle de smertelijke doodt van uwen en mijnen geliefden Vrient uit 's herten grondt betreure. Doe mij op den dagh van zijne begravenisse gevraagd wierde, hoe ik zoo stil was, zeide ik: kleine droefheit, daar een openinge is, kan geuit worden, Maar groote overstelpt het hart, sluit den mondt, bindt de tranen tot groote onderdrukkinge van de Ziele in.

Maar laat ons, mijne Geliefde, wel den Overleedenen beweenen, doch niet op zijn. Heidensch, maar met mate. Daar zijn dingen, die onze droefheit temperen moeten. Hij was zwack en afgeleeft, hij kende niet veel meer doen. Hij heeft een heerlijke Verwisseling gedaaen, wie zou het hem misgunnen?

God leeft noch, tot wien een ieder den toegang heeft in alle nooden door Christus, die de versche en levendige wegh is.

Zijne Waarde en van Godt begenadigde Zuster leeft nog, als de laatste uit de Familie, van wier liefde gij verzekert zijn kunt, en van hare hulpe in de zake des Heeren. Uwe kinderen, een Zoon en Dochter, van den Edelen en Gestrengen Heere De Sterke, leven noch. Ze kennen de Vromen van der jeugt af, en zullen als kinderen van zoo veel gebeden, vertrouwen wij, alle hunne heerlijke- heit in dit Zion trachten in te brengen.

Laat ik nu ten einde spoeden met een woordt of twee.

Eerstelij k wende ik mij bij deze gelegenheit tot U, wel Edele Heere (Theodorus van der Aar de Sterke, zoon van Mr. Arnoldus de Sterke) die de plaatze van uwen Waarden nu zaligen Vader bekleedt, nevens mejufvrouwe uwe Zuster.

Ik neeme 'er vrijheit toe, wegens, de betrekkinge, die op mij legt, de ommegang met U Edele van ouden tijt, de hertgrondige begeerte tot uw tijdelijk en eeuwig welzijn.

Mijn Heer terwijl U Edele mij de eer aandoet om bij deze plechtige actie tegenwoordig te zijn, zoo condoleere ik van herten u wegens het verlies van uwen neef. Godt heeft u vroeg van uwen waarde Moeder berooft, die een Moeder in Israel

was, ja ook van uwen Vader, die mij ook een Vader ja meer als een Vader geweest is (Dr. Comrie memoreerde hier hoe Mr. Arnoldus de Sterke, één van de drie personen was, die hem in staat stelde zijn studie te vervolgen) en nu van uwen Neef. Godt heeft u veele goede hoedanigheden gegeven.

De Heere vermeerdere ze! U Edele heeft voor Godts Volk liefde gehadt van tedere jeugt af. Ik heuge wel, dat gij ze met liefde pleegt te behandelen, en wat een vreugd gij hadde, als ze in uw Vaders huis inquamen, met wat blijdschap gij ze verquikte en bediende, al was het geringe. Gaat daar in voort Mijn Heer. Godts volk heeft u zeer lief, gij hebt een groote plaatze in hun herte en gebeden. Gelooft nooit het quade, dat hunne vijanden zouden u aan willen brieven. Gij weet dat de Wereldt ze haat, om dat ze niet van de wereldt zijn; gij weet dat ze voor Godt kostelijk zijn, dat die hen aanraakt, zijn oog-appel aanraakt. Laat ze een zitplaats in uw herte hebben, gij hebt hunne liefde en genegentheit, beschut, bewaart, beschermt ze. Godt zelve hoore hunne gebeden voor U Edele, hij make u een man na Zijn herte, op dat, als gij het padt der eeuwen zult intreden, gij tot uwe Vaders vergadert moogt worden.

Mejufvrouw, die met mij het verlies van Uwen Broeder beklaagt, laat het gemaagt zijn. Gij hebt hem niet verloren, hij is maar voor af gegaan, gij zult hem haast volgen. O wat moet gij den hemel met blijdschap aanzien. Daar is uwe Godt en Vader; daar is uwe beminde Verlosser, uwe geliefde Jezus; daar is de Geest, wiens tempel gij zijt; daar zijn zoo veele van uw Godtzalige kennissen; daar zijn drie broeders en twee zusters. Houdt dan moedt, gij zult er haast komen, Godt weet den arbeit uwer liefde, de kroone die gij voor de voeten des Lams zult werpen, zal u ook haast op het hoofd gezet worden. Houdt ons en deze Gemeinte, daar uwe Broeder zoo veel liefde voor hadt, in gedachten, en laat ons zoo lange gij op aarde zijt, uwe liefde en bescherminge hebben. Heer Schout, die hem opgevolgt zijt in zij ne bedieninge, gij hebt iets van zijn wandel en wijze van doen gehoord, gij treedt in zij ne plaatze als Balliuw en Schout. Is het voor een Leeraar, schoon goetd en oprecht, een ongeluk, als hij de opvolger is van een groot, begaafd, geleerd en godtvruchtig Voorzaat; zoo is het ook voor een Regent. Gij hebt beloofd in zijne voetstappen te wandelen, houdt uw woordt, wij zullen u eere geeven, al kunt gij 't met gelijke schreden niet doen. Gedenkt dat Gij bij het nemen van de Communie, heden over 14 dagen, u hebt als een Amasia verbonden en onder een verplichinge gestelt om den Heere vrijwillig te dienen. Godt geeve er u genade toe, en hij make u getrouw tot de dootd.

Geliefde Regeerders, zijt in uwe Bedieninge getrouw, vreedzaam, het waare Welzijn van deze plaatze behertigende. Maar laat Vrede onder malkander steunen op waarheit en gerechtigkeit. Zijt een Vader voor de Weezen, en Mannen voor de Weduwen, en oogen voor de blinde, en een mondt voor de stomme. Dit zal u aangenaam maken voor Godt en voer de mensschen, hier door zult gij geëerd en gelieft worden.

Groot en klein, gij hebt den Wande] van onze Overleedenen gezien, gij hebt 'er hu ook iets van gehoord, maar de helft is u niet gezegt.

Volgt hem dan na, wandelt in zijne voetstappen, en gij zult hebben een zalig einde.

Uit deze woorden kan men opmaken, hoe lief Alexander zijn overleden vriend had.

In overdrachtelijke zin was Cornelis van Schellingerhout voor Woubrugge ook inderdaad een Samuël geweest, die het volk in de vreze des Heeren leidde. Vandaar ook de treffende tekst die Ds. Comrie koos tot stof voor de "lijkrede", hoewel hij bij het eindigen van de predicatione vóór tot de toepassing over te gaan nog zeide: "Wat de Overleedenen betreft, gij moet niet denken dat wij onzen Overleedenen op een gelijke trap met Samuel willen stellen: want wij weeten dat zulks niet zou passen. Gij moet

ook niet verwachten, dat wij steeds de overeenkomsten, die uitdrukkelijk zijn, zullen noemen, veel minder dat wij alle punten, in de Verklaringe gelegd (op Van Schellingerhout) zullen toepassen".

Met het overlijden van Cornelis van Schellingerhout was er weer één van die zuchters heengegaan, die in de praktijk van het leven toch een "eik - of haag-eik zijn" tot steunsel van de strijdende kerk.

Terwijl de "vreemdeling" zich mocht verheugen in de liefde en hoogachting van zijn gemeente, en ondertussen al 16 jaren de kleine kudde aan de oevers van de Woudwetering geweid had, kwam de tijding van over zee, in 1751, dat zijn vader Patrick Comrie op de voorvaderlijke erve te Comrie overleden was.

Zevenenveertig jaren was hij lid geweest van de "Society of Writers to the Signet". Aan het einde van zijn leven kon de oude man niet langer aan zijn verlangen naar het landelijke dorpje Comrie weerstand bieden, zodat hij Perth verliet om zich weer op het oude landgoed "Het Comrie House" te vestigen.

Op de erve van zijn vaderen stierf hij, bijgestaan door zijn stiefdochter Jean Drummond. Jean was de enige van het gezin, die ongetrouwd bleef. Joanne - de eigen zuster van Alexander - trad in het huwelijk met William Black, Officer of Excise; doch haar man overleed op jeugdige leeftijd, zodat Joanna tijdens het sterven van haar vader weduwe was.

Tijdens zijn leven had Patrick Comrie een testament op laten maken, waarin Mrs. Jean Drummond tot testamentair-executrice werd aangewezen.

Hij had veel verplichtingen aan zijn stiefdochter. In het "The Testament Dative and inventory of Mr. Patrick Comrie" (Commissariot of Dunblance Testaments Vol. 21. Fol. 295) werden Mr. Alex Comrie Minister of the Gospell at Aufberg in the Presbytery of Lyden Holland, And Joanna Comrie at Grenock Relict of the Deceas'd Wm. Black, Officer' of Excise at Comrie" (Mr. Alex. Comrie, dominee in de orthodoxe kerk te Woubrugge bij Leiden, Holland, en Johanna Comrie, weduwe van de overleden William Black, ambtenaar bij de accijnzen te Comrie) als enige erfgenamen genoemd. De begrafenis kosten, die Jean voorgeschoten had en de schulden, die ze enkele jaren vóór het overlijden van haar stiefvader voor hem betaalde, werden van de baten afgetrokken, waardoor de balans vrijwel in het evenwicht kwam te hangen. Voor Alexander en Joanna bleef het "Comrie House" over.

Onder de goederen, welke op de inventarislijst vermeld werden, kwam o.a. ook voor een old Dutch jelsan's teatable (een oudhollandse theetafel), welke op een waarde van achttien shilling geschat werd. Zou Patrick dit meubelstuk soms van zijn zoon Alexander uit Nederland als geschenk ontvangen hebben? Hoe kwam hij anders in Schotland aan een oudhollandse theetafel?

Hoewel Alexander in september 1752 zijn Catechismusverklaring uitgaf, dus nauwelijks een jaar na het overlijden van zijn vader, roerde hij noch in de "Opdracht aan de graaf en gravin van Gronsfeld, noch in de voorrede "Aan den Lezer" iets van deze gebeurtenissen aan. De stille, teruggetrokken prediker bracht niet gaarne zichzelf of zijn familie op de voorgrond.

Ook hiervan zou hij gezegd hebben: "Doe mij op den dagh van zijne begravenisse gevraagd wierde, hoe ik zoo stil was, zeide ik: Kleine droefheit, daar een openinge is, kan geuit worden, maar groote overstelpt het herte, sluit den mondt, bindt de tranen tot groote onderdrukkinge van de Ziele in".

Hij leed in stilte, binnen de vier wanden van zijn studeerkamer met een diepdoorvoelde smart, welke het hart heiligde.

Het is een zeer duidelijk standpunt dat Ds. Comrie innam ten opzichte van hen, die de aloude leer van de "Drie stukken", ellende, verlossing en dankbaarheid met een waar hart omhelsden.

"Te allen tijde is er over de grondartikelen hevige twist geweest - schreef hij in zijn Catechismusverklaring op pag. 34 - Hier vinden wij alles tot drie stukken gebracht. Die deze waarachtig kent en bevindelijk gelooft en de kracht van dezelve aan zijn hart gevoelt, die is een waar Christen, onze broeder en zuster, in onzen lieven Heiland en Zaligmaker; ofschoon men in andere stukken van elkander mocht verschillen gelijk als in de verklaring van een tekst of 't stellen van deze of gene wijze van kerkbestuur".

De lijn, die door hem getrokken werd om de gelovigen, stuitte niet af op kerkmuren, noch op de wijze waarop het kerkbestuur van deze of die gemeente samengesteld werd; noch op het verklaren van een tekst, noch op een andere zaak waarin de broeders en zusters onderling verschillen mochten. Ds. Comrie stelde vóór alles, dat het fundament goed moest zijn.

Uit dit standpunt bezien is het verklaarbaar, dat Alexander er altijd geweldig tegen op zag om hogere kerkelijke vergaderingen bij te wonen. De twisten, die op zulke vergaderingen vaak ontstonden over allerlei bijzaken, die het wezen van de leer niet raakten, vervulden zijn hart met droefheid. Vrienden werden van elkaar gescheiden, gemeenten verdeeld in vóór en tegen; de godsdienstplichten verzaakt, en dat alleen om onbenullige dingen. "O, wat heeft de duivel het arme Christendom verdeeld! Het is te beschreien voor een ieder, die met aandacht rondom Sion gaat en hare torens telt" (Catechismusverklaring pag. 34). (In de tijd van Ds. Comrie woedde de strijd nogal hevig tussen Voetianen en Coccejanen).

"Want ik betuyge uit grond van myn hert, dat ik alle, die in de Leere der Rechtvaerdigmakinge recht staan, voor myne Geloofsgenoten en waarde Broeders en Sisters in den Heere hoede: en in opzicht van andere pointen en kerkgebruiken de Tolerantste Man ter waereld ben, wetende, dat wy elkanderen daar in dragen en dulden moeten, tot dat Godt het onse Broederen openbaare" (Berigt, pag. 8).

Ds. Comrie was geen vechter voor een "kerkelijke richting"; hij was wèl een vechter voor de zuivere leer die naar de Godzaligheid is. Wie niet met "de Leer" meeging, die werd door hem bestreden!

Daarom heeft hij er nooit naar gestreefd op de classikale vergaderingen enige invloed uit te oefenen. Hij bleef maar liever op de achtergrond.

Toen het zijn beurt was om het scribaat van de classis op zich te nemen, vroeg hij aan de broeders om hem wegens zijn ongenoegzame kennis van de Nederlandse taal hiervan ontheffing te verlenen.

Blijkbaar had de zin door de Visitatores Librorum in de Approbatie voor zijn boek "Het A.B.C. des Geloofs", "doch met naricht, dat zijlieden sommige uitdrukkingen door de Eerw. heer auteur gebruikt, laten tot zijn verantwoording"; en bij de uitgave van zijn eerste bundel "Leerredenen", "latende echter eenige uitdrukkingen en spreekwijzen voor rekening van den Auteur", hem dermate ontmoedigd, dat hij het niet aandurfde om de acta van de classis op te maken.

De broeders keken even vreemd op. Ze wisten heel goed dat Alexander zeer begaafd was, zodat men het opmaken van de acta heus wel aan hem toevertrouwen kon. Doch Ds. Comrie bleef op zijn standpunt staan; hij wilde gaarne van de opdracht ontslagen worden.

Nadat zijn verzoek in bespreking werd gebracht, stemden de broeders toe, echter

onder voorwaarde, dat hij dan ook nimmer praeses of assessor kon zijn. (Praeses is voorzitter en assessor bijzitter om de voorzitter behulpzaam te zijn).

Het standpunt van de vergadering is wel verklaarbaar. Men ging van de gedachte uit, als Ds. Comrie zich onbekwaam acht, om de acta op te maken, kan hij ook geen voorzitter zijn. in artikel 1 van de acta der classis van 2 mei 1746 werd dit punt als volgt vastgelegd:

"De Vergaderinge met den Gebede ingezegent, en de namen opgelesen zynde, heeft Ds. Comrie, welke was aangetekent om in dese Classis te fungeeren als Schriba, by monde versogt om van desen last te worden geexuiseert, voor reden gevende dat Hy de Nederduytsche taaie niet genoeg machtig was waar over omvrage zynde gedaan, soo heeft de Vergadering in dat versoeck wel bewilligt, doch onder conditie dat Ds. Comrie dammede voor nu en altoos van alle de deelen der directie gelyk het Presidium en Assessorschap soude disisteren; welke conditie door Ds. Comrie aangenomen synde, soo is syn Eerw. Opvolger in den Ring in het Scriba's ampt gesuccedeert, en dit op goetvinden der Vergadering ter gedachtenis aangetekent".

Van toen af behoefde Alexander geen bepaalde functie op de vergaderingen van de classis meer waar te nemen, wat er waarschijnlijk toe meewerkte, dat hij de vergaderingen slecht bezocht.

Het was destijds de gewoonte, dat de classis zes maal per jaar in een gewone vergadering bijeen kwam. Wie verzuimde te komen werd beboet met de som van 6 stuivers. In zijn achtendertigjarige loopbaan werden ruim 220 vergaderingen gehouden, waarvan er niet minder dan 100 door Alexander werden verzuimd. Natuurlijk kan men zulk een verwaarlozing van zijn roeping in Ds. Comrie niet goedkeuren.

Slechts eenmaal, op 8 mei 1736, nam hij een praeparatoir, en op 2 maart 1736, 18 oktober 1740 en 20 april 1751 een peremptoir examen af. Hij deed dit tot volle tevredenheid van de classis-broeders. De studenten, die hij ondervroeg, hadden het niet gemakkelijk, want in 1740 zegt de scriba, dat hij een "geleerd examen" afnam, en in 1751 dat hij examineerde "op een zeer verstandige en geleerde wijze".

Volgens de gewone toerbeurt werd hij viermaal afgevaardigd naar een synode van Zuid-Holland. In juli 1746 was hij deputaat te Rotterdam.

Zeven jaren later, in juli 1753, te Dordrecht. In juli 1757 te Schiedam en ten slotte in juli 1767 te Gouda.

Op de synoden heeft hij echter (tot onze verwondering) ook nooit een rol van betekenis gespeeld. In het moderamen - dat is het bestuur, belast met de leiding van de vergadering - werd hij nimmer gekozen. Ook werd hij nimmer tot deputatus-synodi of Let, correspondent naar een andere synode benoemd, terwijl in zijn 38-jarige loopbaan het niet is voorgekomen, dat hij aangezocht werd tot het houden van een leerrede bij de opening of aanvang van de vergadering. Wel werd hij tweemaal tot secundus dat is tweede, dus plaatsvervanger bij ontstentenis van de eerste benoemd.

Zoals we reeds schreven, bleef Ds. Comrie in elk opzicht, bepaald door hem zelf gewild, de man van de achtergrond. Slechts eenmaal - schreef Prof. Honig - in de bange dagen van 1755-1758 kwam hij uit zijn schuilhoek naar voren. Wel ging hij ook toen niet voorop, maar toen hij zich eenmaal bij Ds. Holtius (die altijd in alle opzichten op de voorgrond trad) had aangesloten, wist Ds. Comrie van geen wijken. Het punt waarover de strijd toen liep, komt nog ter sprake in het volgende deel, bij de bespreking van zijn geschriften.

De verkondiging van "het Woord Gods" kan men onder de pastorale werkzaamheden wel tot één van de hoofdzaken rekenen.

Om dit gewichtige punt juist te beschrijven kunnen we het beste Ds. Comrie zelf aan het woord laten en een gedeelte citeren uit de "Aanspraak aan zijn gemeente" voorin de "Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs".

Ds. Comrie betuigde daar zijn gemeente: "Van oude tijden af dan, heeft de Heere hier een Kerk gesticht en u vele brave mannen toegezonden. Ondertussen, gelijk ge weet, is het werk van krachtdadige bekering op een bijzondere wijze doorgebroken onder u, door de dienst van wijlen uw geliefde leraar, de Eerwaarde, geleerde en nu zalige Ds. Carolus Blom, mijn waarde voorganger in het werk des Heeren onder u.

Hoe ik het werk des Heeren onder u heb zoeken te bevorderen, is u bekend. Althans ik ben bewust, dat, schoon ik in vele opzichten mijn eigen gebrekkigheid ken, ik evenwel de vraag van een goede consciëntie heb, dat ik naar mijn zeer gering talent, nooit anders dan de zuivere en onvervalste leer van de Gereformeerde Kerk u heb zoeken voor te dragen, geen ander fundament leggende, dan dat alrede gelegd was door de Profeten en Apostelen, namelijk Jezus Christus, Die het fundament is in Sion gelegd, op Wien, zo iemand bouwt, hij nimmer zal beschaamd worden. Gijlieden weet, dat de tijd die wij beleven zeer vruchtbaar is van nieuwe gevoelens en opinien, zelfs betreffende de zaligmakende werking des Heiligen Geestes in de harten der uitverkorenen, welke van onervaren en onstandvastige mensen voortgebracht worden, die, bijna alle jaren van gevoelen omtrent de Godsdienst veranderen. Ondertussen betuigen wij openlijk, dat wij zoveel zielsvoldoening en rust in de oude beproefde waarheid vinden, dat wij nooit naar wat nieuws staan, maar altoos bekommerd zijn, als wij er van horen, u waarschuwende daarvoor en naar ons vermogen opwekkende om in dat geloof, de Heiligen eenmaal overgeleverd, te blijven, en voor hetzelfde te strijden, zonder immermeer een jota, ter rechter of ter linkerzijde af te wijken, dewijl Jezus heden, gisteren en in der eeuwigheid dezelfde is.

Wij hebben niet alleen de zuiverheid van de leer behartigd, maar ook vooral het eeuwig belang van uwe onsterfelijke zielen, of het God believen mocht deze en gene te trekken uit de macht der duisternis en over te zetten in het Koninkrijk van de Zoon Zijner liefde, en anderen in hun allerheiligst geloof op te bouwen. Daartoe hebben wij menigwerf de onbekeerde onder u zoeken uit de slaap op te wekken, hun voor ogen stellende hun gevaar en de gewisheid van de eeuwige verdoemenis, zo zij niet zochten door bekering en geloof de toekomstige toom te ontvliesen. Zodra wij enige verbrijzeling des harten bespeurd hebben, zijn wij er altoos op uit geweest om in de predikatiën zulken te onderscheppen, hunne zwarigheden op te lossen en bij hen aan te houden, opdat zij Jezus het ja-woord zouden geven, en de zonde en de wereld de dienst opzeggen, dezelve verder bestierende en voordragende wat een Christen al op de weg ontmoet, ondertussen, dat men niet te bezwijken heeft, dewijl alle de lichte verdrukkingen, die zo haast voorbijgaan, uitwerken een oneindig eeuwig gewicht van heerlijkheid. En hoewel wij over velen reden van klagen hebben, dat zij onze prediking niet hebben geloofd, zo moeten wij tot roem van Gods genade bekennen, dat onze arbeid niet geheel ijdel geweest is, maar dat de Heere, enige tijd herwaarts, de harten van sommigen hier en die ook van elders opkomen, geopend heeft. Om hetwelk wij lang in het verborgene gezucht hebben; en schoon nu en dan al vrij wat gebukt onder de onvruchtbaarheid, hebben wij nooit de moed of lust opgegeven. Jezus en uwe onsterfelijke zielen met elkander verenigd te krijgen, was ons van zulk een gewicht, dat wij onder zuchting dan aan de ene, dan aan de andere zijde het net uitgeworpen hebben, al afwachtende, wanneer de tijd der minne, dat stondeke van

eeuwigheid bepaald, daar zijn mocht.

Wij hebben de eenvoudigheid des Evangelies zoeken te behartigen, nooit de gemeente met winderige wijsheid zoeken op te houden, noch met onnodige verschillen te beroeren, dewijl beide weinig stichting toebrengen.

Wij hebben ook niemand in zijn wijze van verhandelen berispt, en wij hopen, dat niemand onze wijze van verklaren en toepassen zal laken, elk toch naar zijn beste weten, hopen wij, zoekt zijn order tot stichting aan te richten.

Of ons werk nu tot opbouw van de geestelijke Tabernakel bij goud of zilver, of wel liever bij de geringere gaven van kemelshaar en dassenvellen moet vergeleken worden, willen wij niet beslissen om niet te verwaand aan de ene zijde te schijnen, noch ook te kleingevoelend aan de andere zijde".

Uit dit citaat blijkt dat Ds. Comrie een predikant was, die zoals men dat vroeger uitdrukte: "Zeer onderscheidelijk preekte",

d.w.z. hij trok een scherpe lijn tussen bekeerden en onbekeerden, historisch geloof en waar zaligmakend geloof, eeuwig behouden of eeuwig verloren, die echter niet alleen de zuiverheid van de leer, maar ook vooral het eeuwig belang van zijn toehoorders op het oog had.

Zoals alle rechte predikers had Ds. Comrie veel te klagen over de "hardheid" onder zijn toehoorders.

In zijn Catechismusverklaring op bladzijde 250 riep hij uit: "De leer der eeuwige straffen is ons voorgesteld, maar hoe veel geloof hecht men er aan en welke uitwerking heeft ze op onze gemoederen, om ons aan te sporen dat wij Gods wraak en de hittigheid Zijns Goddelijken toorns zoeken te ontvlieden?

Hoe weinig ontroering brengt de leer der eeuwige straffen teweeg? De banden van Belsazar lendenen werden los, maar velen uwer blijven zo hard en ongevoelig als de zerken die op de graven liggen. O, wat is het wonderlijk! Alle andere dingen kunnen u bewegen, maar de leer der straffen kunt gij aanhoren alsof het u niet aangaat en of gij er niets voor te vrezen hebt, ofschoon de grootheid en zekerheid daarvan u onwedersprekelijk betoogd wordt.

Is er soms al enige bekommering bij deze en gene, zij is slechts als een morgenwolk en een vroeg opkomende dauw!

O mijn vrienden, overdenkt toch eens ernstig de grootheid der straffen die gij na dit leven beide aan ziel en lichaam zult moeten ondergaan. Gij zult voor eeuwig Gods aanschijn moeten missen, ja eeuwig van Zijn gemeenschap verbannen zijn; thans strekt u dit gemis van Gods aanschijn wel tot blijdschap, naardien gij alleen in de zonde uw genoegen vindt, maar dan zal dat gemis een groot deel uwer rampzaligheid uitmaken; gij zult dan dat gemis, gevoelen en het erkennen, zonder dat gij met al uw kermen ooit tot Gods gemeenschap en gunst zult toegelaten worden; thans is er nog hoop, maar als eenmaal het wee over u uitgesproken wordt: gaat weg van Mij, gij goddelozen, dan is het voor eeuwig onmogelijk".

De predicaties van de Woubrugse pastor waren niet alleen "zuiver"; maar ook bovenal "leerzaam". Hij hield niet vast aan bepaalde geijkte termen of enige versleten uitdrukkingen. Steeds probeerde hij zijn gehoor door een secure uiteenzetting het onderscheid tussen de zuivere leer en de valse duidelijk te maken. Dat daarbij veel "gevoeligheid" wat in wezen niet anders was dan een zucht naar zelfbehoud, omver moest rollen, behoorde tot de onvermijdelijke gevolgen.

Op bladzijde 310 van zijn Catechismusverklaring gaf hij daarvan een duidelijk voorbeeld.

"Mijn geliefden, uit de listige Pelagiaanse grond kan men zover komen, dat wij overtuigd worden, dat wij niet betalen kunnen door onszelfen; dat wij daartoe onmachtig zijn. Maar wat doen wij? Wij zeggen, werken kan ik nu niet meer! Dat is gedaan, dat is tevergeefs om daardoor tot genade te komen; nu zal ik een andere weg inslaan. Wel wat voor een weg? Wilt gij voor God in de schuld vallen? Of wilt gij u als een arm machteloos zondaar laten zaligen uit vrije genade, zonder uw eigen toedoen?

Ik moet u zeggen, zal zulk een zeggen, die weg versta ik niet. Maar wat ik zal gaan doen, dat zal ik u zeggen! Ik zal naar Jezus gaan en ik zal uitroepen: O Goddelijke Heiland, ik ben onmachtig om te betalen, dat zie ik. Maar ik kom tot U; ik heb geen geld om te betalen. Belieft het U mij wat ter leen te geven? Ik zal dat ene talent zoeken twee te maken door een ernstig en naarstig gebruik daarvan, om zoveel te doen ter betaling als ik kan, door een goed gebruik te maken van Uw geleende krachten, van Uw geleend geld. Om zulk een arm schepsel als ik ben, wederom in staat te stellen om eerlijk iets ter betaling van mijn gemaakte schuld te geven en om niet wederom in verval te komen, Hierin ligt het listig verzonnen stelsel van de pelagianerij. Hebt gij 't ooit begrepen? En gij moet - hoe schoon dit schijnt - begrijpen, dat het niet een jota doet om van de straf te bevrijden, noch om ter genade weder te brengen.

Mijn geliefden, wij kunnen zo laag bukken en voor de Borg vallen, dat wij met natuurlijke oprechtheid roepen: *O Goddelijke Borg, ik heb niets, niet een penning om te betalen! O, geef mij om Gods wil, uit vrije genade, geld om te betalen; het geld zal het Uwe zijn en blijven, en ik zal zeggen en erkennen, dat ik het van U gekregen heb in mijn wanhopige toestand. Ik begeer niets meer dan door Uw geld zelf te betalen. Ofschoon het Uw geld is, als ik het maar mag toetellen en als de toetelling van Uw geld als mijn daad mag aangemerkt worden, dan ben ik tevreden.*

Wat dunkt u hiervan? Evenwel, hoe schoon dit schijnt, het is met de weg van zaligheid uit vrije genade onbestaanbaar en louter Pelagiaans". (Pelagianen ontkennen de erfzonde).(1,

Met de "duidelijke", betrachtte Alexander naar de wijze raad van zijn eerste vrouw in alle opzichten ook de "eenvoudige" uitleg, omdat hij naar het zeggen van zijn vrouw, maar niet genoeg geloven kon hoe onvatbaar de mensen waren. Vandaar ook dat hij later schreef, dat hij "nooit de gemeente met winderige wijsheid had zoeken op te houden". Hij maakte wel heel veel studie van zijn preken. Van zijn Catechismusverklaring weten we dit zeker, maar we hebben zelfs het idee, dat hij ook de vrije stof in zijn studeerkamer van te voren geheel "uitschreef". In zijn "Aanspraak aan de Lezer" voorin de "Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs" vertelde hij tenminste, dat de bundel preken door hem naar de drukker gezonden was, precies zoals hij ze in het jaar 1739 en in het begin van 1740 van de predikstoel uitgesproken had, behalve dat de toepassingen verkort waren "opdat het werk voor onvermogenen niet te groot mocht zijn".

Alexander was nog maar 4 jaar pastor te Woubrugge, toen dit boek verscheen.

In genoemde verhandeling komen 13 preken voor, waarvan de zesde, met 75 bladzijden, de langste is. Van deze preek heeft Alexander blijkbaar de toepassing, die uit 33 bladzijden bestaat, niet verkort. Hieruit kan men opmaken, dat Ds. Comrie vlug sprak om binnen een redelijke tijd zijn punten te kunnen afhandelen, doch ondanks dit, de kerkdiensten beslist niet met een uur en een kwartier afgelopen waren.

In navolging van de Dordtse Kerkenorde werd het **Heilig Avondmaal** door Ds. Comrie op geregelde tijden gehouden. In die dagen was het nog de gewoonte dat alle lidmaten, die niet onder censuur stonden, aan de bediening deelnamen, zodat te Woubrugge, volgens het al eerder genoemde relaas van Ds. Oubouter "gewoonlijk 5 flesschen wijn bij den Heilige Disch benodigd waren".

Dat niemand overigens ongewaarschuwd toetrad, kan men gevoegelijk aannemen.

Het sacrament van de **Heilige Doop** werd in aanpassing aan het landelijke leven in het voorjaar en in de winter verschillende zondagen achtereenvolgend bediend. Volgens de oude doopregisters doopte Ds. Comrie tenminste in het jaar 1752 op 6, 13, 20, 27 en 31 mei. En in datzelfde jaar nogmaals op 6, 9, 13 en 23 december. Hoeveel leden de gemeente telde, weten we niet precies. Uit de opsomming van "weerbare mannen" kunnen we een schatting maken dat dit er gemiddeld 500 á 600 waren. Per jaar werden ongeveer 35 kinderen gedoopt, wat weer overeenstemde met de grootte van de gemeente.

Ten opzichte van de vragen, die aan de doopouders gedaan werden volgens het "Formulier om de Heilige Doop te bedienen aan de kleine kinderen der gelovigen", leverde Ds. Comrie op bladzijde 135 van zijn Catechismusverklaring een uitleg, die uniek te noemen is. Hierin stemde hij geheel overeen met Ds. Smytegeldt, die in zijn verklaring over de 26e zondag ook uitvoerig uiteenzette hoe het formulier en de vragen begrepen moeten worden. Wat Ds. Comrie er over schreef zullen we citeren.

"Het is tot grote ergernis voor de rechtzinnige leraars, dat men zo over de doop hoort zintwisten. Deze willen de vragen niet voorlezen, andere willen dat de ouders of getuigen moeten bekeerd zijn, alsof de doop een verzegeling van het geloof der ouders of der getuigen was, en dat juist alleen de kinderen van zulke bekeerde ouders recht op de doop hadden, daar integendeel de doop onze erfsmet betekenende, niet verzegelt het onderwerpelijke geloof der ouders, noch een geloof in hen, die gedoopt worden, maar alleen Gods belofte, dat, gelijk allen die tot Adam behoren, in hem verdoemd zijn, ook allen die tot Christus, de tweede Adam, behoren, wederom door Hem zullen zalig worden. Deze Goddelijke waarheid betuigen wij in de doop te geloven, daarom laten wij de kinderen dopen. Deze Goddelijke waarheid verzegelt God in en bij de doop en vervult de belofte op Zijn tijd".

In iedere gemeente is er kaf onder het koren vermengd. Ook te Woubrugge tijdens de dienst van Ds. Comrie was dit zo. Toch is het opvallend, dat in de periode van 1749 tot 1766 slechts twee onechte kinderen gedoopt werden, terwijl het aantal dopelingen, zoals we reeds vertelden, per jaar toch zeker 35 bedroeg. Het zedelijk leven stond dus op een hoog peil. Ditzelfde mag ook gezegd worden ten opzichte van openbare misdrijven. Behalve in het jaar toen de bevolking opgeschrikt werd door de verschillende brandstichtingen, behoeften de dienaren van de justitie weinig speurzin aan de dag te leggen voor het opsporen van misdadigers, om de eenvoudige reden, dat er geen misdrijven gepleegd werden.

Slechts eenmaal is het voorgekomen, dat iemand ter dood veroordeeld werd. In zijn leerredenen haalde Ds. Comrie deze droeve gebeurtenis aan. Wij vermoeden dat hij toen het oog had op een jonge Duitser, die in een roeiboot op de Brasemermeer zijn broer vermoordde om hem zijn geld afhandig te maken. Volgens O. C. van Hemessen woonde de moordenaar echter niet te Woubrugge, maar in één van de nabij gelegen dorpen, doch de moord vond binnen het rechtsgebied van Woubrugge plaats en werd ook aldaar berecht.

Tenslotte deed zich volgens een bericht in de Nederlandse jaarboeken; 6e deel, 1752, pag. 47, nog een geval van diefstal voor uit de gemeentekas. Het bericht luidde: "1750. 4e van de zomermaand werd uit de Secretarykassen gestolen een som van 2261 guldens, 18 stuivers en 8 duiten. De kas, met 3 sloten verzekerd, bleek opengemaakt. Verdacht werd de Baljuw. Het proces duurde 2 jaren. 4 Mei 1752 werd de verdachte door het Hof van Holland vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs".

Wie de ware schuldige was, is nooit tot klaarheid gekomen. Of de baljuw, die in de plaats van Cornelis van Schellingerhout benoemd werd, na zijn vrijspraak gehandhaafd bleef, weten we niet.

Als hij de dief geweest is, heeft hij zich wel zwaar bezondigd, want hij had tijdens zijn aanstelling volgens de toespraak van Ds. Comrie beloofd: "in zijne (dat is Cornelis van Schellingerhout) voetstappen te wandelen, houdt uw woordt. Gedenkt dat Gij bij het nemen van de Communie (de bediening van het Heilig Avondmaal) heden over 14 dagen u hebt als een. Amasia verbonden en onder een verplichtinge gestelt om den Heere vrijwillig te dienen".

Zou de man, nog geen jaar later, zijn woord al gebroken hebben en aangedreven door hebzucht zich verrijkt hebben met het goed van een ander?

Over het algemeen had Ds. Comrie echter niet te klagen over een losbandige levenswandel onder zijn gemeenteleden. Er zullen genoeg dingen overgebleven zijn die hem met zorg vervulden, voornamelijk dat hij: "nu en dan al vrij wat gebukt ging onder de onvruchtbaarheid" bij zijn toehoorders.

Het meeste verdriet heeft hij echter gehad van de "**secte der Hebreëen**", waarvan enkele aanhangers zich aan de oevers van de Woudwetering genesteld hadden. Ondanks zijn ernstige vermaningen en gevoerde polemieken wilden de volgelingen van Jacobus Verschoor zich niet laten overtuigen. Een zeer vreemde leer kleefden deze mensen aan.

Verschoor, geboren in 1648 en overleden in 1700, woonde te Middelburg, waar hij de voorganger was van een groep personen, die de naam "Hebreeën" aangenomen hadden, welke naam zij ontleenden aan het feit, dat zij de Bijbel slechts in de grondtalen lezen wilden. Aanvankelijk had Verschoor in de theologie gestudeerd, doch was herhaaldelijk voor het proponentsexamen afgewezen. In een zekere Grietje van Dijck vond hij een vurige aanhangster, die hem trouw ter zijde stond.

Deze sekte was doortrokken met antinomiaanse gevoelens, dus; volgens het Griekse woord "anti" - dat is tegen - en "nomos" - dat is wet - waren het "wetsbestrijders". Nu moet men niet veronderstellen dat antinomialen een bepaalde secte is, die door alle eeuwen heen een groep gevormd hebben, want er is nooit een antinomiaanse kerk geweest. Antinomialisme is een "gevoelen", een gevoel van sommige personen in verschillende tijden en in verschillende secten.

Jacob Verschoor leerde aan zijn navolgers, dat de rechtvaardigmaking van eeuwigheid is, daarom kan een gelovige in dit leven geen zonde meer doen.

Ook beweerde hij, dat er geen erfzonde bestond. In het stuk van de genade hield hij staande, dat Jezus' dood geen voldoening is, doch een verklaring dat God niet meer toornst. Belijdenis van schuld, berouw noch bidden was voor de gelovige nodig.

Zijn stellingen waren indertijd al scherp door Ds. Jac. Fruytier aan de kaak gesteld, doch ondanks dit had Grietje van Dijck zelfs in Holland aanhangers weten te verwerven.

Te Woubrugge probeerden ze ook deze leer ingang te doen vinden, en maakten alzo

de gemeente onrustig. Of het ooit zo ver gekomen is, dat er conventikelen gehouden werden, weten we niet. In later tijden leest men er niet meer van. Ds. Comrie hebben ze verdriet en last genoeg bezorgd.

15. DE 'INCOMSTE' VAN DE NIEUWE AMBACHTSHEER

In het voorgaande gedeelte hebben we verteld, dat in 1744 Mr.

Arnoldus de Sterke en in 1749 zijn neef Cornelis van Schellingerhout zijn overleden. Cornelis van Schellingerhout had geen opvolgers, zodat hij al de rechten, die hij op de ambachtsheerlijkheid Esselickerwoude en 's Heer Jacobswoude had, vermaakte aan de kinderen van zijn neef. Het bezit kwam daardoor geheel in handen van de familie De Sterke.

In het jaar 1752 was de enige zoon van Mr. de Sterke, Theodorus, meerderjarig geworden. Op 24 april van datzelfde jaar werd hij als een vorst met veel pracht en praal Woubrugge binnen gehaald. De festiviteiten werden opgeluisterd met illuminaties, wat over de brede Woudwetering een fantastisch gezicht moet zijn geweest. Voor dat hij te Woubrugge het prachtige "'t Huijs ter Aer" betrok, had Theodorus de familienaam van zijn moeder voor De Sterke laten voegen, zodat de Woubrugse ambachtsheer zich voortaan "Van der Aar de Sterke" noemde. Dat gaf meer eer en aanzien en paste bijzonder goed bij het landhuis "'t Huijs ter Aer".

Ds. Comrie was natuurlijk van al deze dingen op de hoogte. En hoewel hij in zijn toespraak bij de begrafenis van Cornelis van Schellingerhout tot Theodorus; zeide: "God heeft u vele goede hoedanigheden gegeven" - ja zelfs "dat de jongeling Gods volk lief had van zijn jeugd aan" - zag de pastor nu met droefheid dat de hoogmoed het hart van de jongeling steeds meer in beslag nam. Van feestvieren had Ds. Comrie een afkeer. Vanuit de ramen van de pastorie zag hij echter het dansende schimmenspel van de verlichte roeiboten, die de Woudwetering afvoeren en de flikkering van de talloze teertonnen, die langs de oevers opgesteld waren. De bevolking werd opgezweept in een opwindende feestroes. Wat zou daarvan terecht komen?

Het antwoord gaf Ds. Comrie zelf op grond van 's Heeren Woord In een gelegenheidspreek uit Spreuken 18 : 12: "Voor de verbreking zal des mensen hart zich verheffen, en de nederigheid gaat voor de eer".

De inhoud van deze predicatie behoeft geen nadere uitleg. Hoewel Ds. Comrie zeer veel verplichtingen had aan de vader van de nieuwe ambachtsheer, belette dit hem niet om Theodorus in het openbaar vanaf de kansel te bestraffen.

Daar was heel wat moed voor nodig, want de burgerlijke regeerders konden het de predikanten in die dagen door de grote invloed, die zij op het kerkelijke leven hadden, ontzettend moeilijk maken. In bepaalde gevallen probeerden zij zelfs om de "getrouwe knechten" de mond te snoeren.

Ds. Comrie liet zich echter door geen van deze overwegingen afschrikken. Hij koos een zodanige tekst, waarvan de toepassing niet kon missen. Gezeten op de "herenbank" met de brede luifel hoorde Theodorus de oratie aan: "Voor de verbreking zal des mensen hart zich verheffen, en de nederigheid gaat voor de eer". Dat was heel andere taal dan hij zich - in zijn jeugdige overmoed - had voorgesteld. Als een getrouwe Godsgezant zei Ds. Comrie hem zijn hoogmoed aan zonder de mens naar de ogen te zien. De verwachting van de classis, dat Woubrugge in Alexander een "seer waardig, wakker en bequaam Herder" zou krijgen, werd mede door dit voorval bevestigd.

Gelukkig zette de bestraffing bij de jonge ambachtsheer geen kwaad bloed. De hoge achting, welke Theodorus voor Ds. Comrie koesterde, die hij vanaf zijn prille jeugd als een huisvriend van de gehele familie kende, zal er mogelijk nog door vermeerderd zijn.

Om zijn genegenheid te laten blijken, liet hij ten gerieve van Ds. Comrie de pastorie

verbouwen, waardoor de pastor een zeer ruime en gerieflijke studeerkamer verkreeg, volgens

Bestecg - Conditie en Voorwaarden
Besteedinge
van het maken en Setten van Een Nieuwe kamer aan
des Predicants huijs van Esselickerwoude
In Dato den 13 May 1754.

In het kerkelijke archief te Woubrugge is dit stuk nog aanwezig, waar wij het ook doorgenomen hebben.

Denk niet dat de vaderen licht over de verbouwing dachten. Met sierlijke krullen en halen werd het "Bestecg en Kondytie" - zo heet het weer aan de binnenkant van het blad - in liefst 59 artikelen opgemaakt, om de "Tegenswoordige Pastoorie te verbouwen. Met de Leverantie van hout en Steenen, Schilpkalk en Tras en Sant, mitsgaders yserwerk en Spykers en alles wat daar verder toe benoodigt is; Blijvende alleen het Verwen ent glase maken, mitsgaders het loot dater noodig mogt zijn ent Behangen ende plaat (stookplaat) voor Rekn. van de besteders.

Nota de Meeting volgens rynlantse Maat van 12 duim in de voet".

In die 59 artikelen werd nu letterlijk met alles rekening gehouden. Het uitschrijven alleen al van het "Bestecg" moet uren arbeid gevergd hebben. Op het achterste blad werd de uitslag van de gehouden aanbesteding vermeld, kennelijk door een andere hand geschreven, onder het opschrift: "bedwang en Executie als naar Regten op alle welke voorenstaande Conditien besteed werd. Na gedane Inschryvinge is aanneemer van het Voorz: Timmer en Metselwerk geworden Gerrit van Tol voor de Somme van, als het moet met Juffers gehijt worden Vijtien hondert Ses en Sestigh Guldens Tien Stuij vers en wanneer bevonden mogt werden dat het haij werk met masten moet werden gedaan voor de somme van Sestien hondert en Seventig Guldens.

Actium den 13e Maij 1754.

w.g. Gerrit van Tol

Aannemer van het werk werd dus Gerrit van Tol.

Men zou zo denken dat er met zo'n uitvoerig bestek geen spijker verkeerd geslagen zou worden. Maar dat viel tegen.

Bij het naspeuren van de vele documenten in het kerkelijk archief vonden we een gezegeld stuk dat het tegendeel bewijst. Gerrit van Tol had gesmokkeld met de lengte van de palen. Een ernstig feit, want als het fundament niet goed is, komt het gehele gebouw in gevaar.

Hoe de heren "Schout en Kerkmeesteren" het bedrog ontdekten, vermeldden ze niet. Het feit legden ze echter sekuur op papier vast en Van Tol werd ter verantwoording geroepen. Eenmaal voor de heren staande, beweerde hij dat het "haij werk" zoals door hem uitgevoerd, voldoende deugdzaam was om de nieuwe kamer te dragen. Blijkbaar kon de nog jeugdige Gerrit, want hij handelde nota bene nog in opdracht van zijn moeder de Wed. van Tol geboren Vos, goed zijn woord doen en overtuigend praten. In ieder geval kreeg hij het gedaan, dat de "aanbesteders" er in toestemden om het "haijwerk" te laten voor wat het was, mits Van Tol een verklaring tekende waarin hij alle verantwoording op zich nam als de nieuwe kamer gebreken, door verzakking

veroorzaakt, begon te vertonen.

Haastig tekende hij het "Contract" om gedurende zijn "leven lang, omme zoo daar en eenige de minste versakkinge aan het voorsz. gebouw mogte werden bespeurt - het zelve gebouw ten mijnen Costen en zonder daar van iets ten lasten ofte Costen van de Kerk te zullen moogen vorderen, altoos sodanig met behoorlijk Haij en Muurwerk te zullen versterken, onder stutten en Schragen".

Het originele stuk, dat wij ten gerieve van de lezer in haar geheel hebben overgenomen, luidt als volgt:

Verklaren wij ondergeschrevene Schout en Kerkmeesteren van Esselickerwoude ten eene; Ende Gerrit Cornelisz van Tol Timmerman en Anneemer van de Nieuwe Kamer, ingevolge de besteedinge in dato 13 Majj 1754 aan de Pastorie van den Predikant binnen den dorpen Woubrugge gemaakt, ten andere zijde.

Dat vermits gebleeken is, dat het Haijwerk van Voorsz: gebouw door mij Gerrit van Tol als aannemer niet in allen deelen met paalen van die behoorlijke lengte, en dus niet tot die sterkte, en in die nette ordre gemaakt is, als ik aannemer ingevolge het bestek had behooren te doen. En wij Schout en Kerkmeesteren dus ingevolge het zelve bestek bevoegt waaren geweest, mij Aannemer voornoemt het Haijwerk wederom te doen opbreken en exactelijk ingevolge het Voorsz: bestek te doen maaken.

Egter ten Versoeke van mij Anneemer ganstelij k met mij waaren overeengekoomen en hadden geaccondeert, dat ik Onderget: Gerrit Cornelisz van Tol, zoude aan en op mij neemen, zoo als ik verklaare aan en op mij te neemen bij deezen, geduurende mijn leven lang, omme zoo daar en eenige de minste versakkinge aan het voorsz. gebouw mogte werden bespeurt, sodanig, dat 't selve bij Examinatie van Twee Neutrale Timmerlieden hen des verstaande mogten bevonden werden door mij ondergeSz; versuijm van niet na het bestek te hebben gemaakt te sijn veroorzaekt ofte mij sulks bij Schout en Kerkmeesteren voornoemt mogte werden gelast, het zelve gebouw ten mijnen Costen en zonder daar van iets ten lasten ofte Costen van de Kerk te zullen moogen vorderen, altoos sodanig met behoorlijk Haij en Muurwerk te zullen versterken, onderstutten en Schragen, als bij dezelve Schout en Kerkmeesteren zal geoordeelt werden te behooren.

Verbindende tot Naarcominge van 't geene voorsz: staat mijn Persoon en goederen deselve stellende Subject alle 's Heeren Regten ende Regteren.

Aldus gecontracteerdt den 1755 (Clein Segel van 12 stuivers)

Th. v. d. Aar de Sterkt, Leendert van Leeuw Cornelis Kooy

Gerrit van Tol Per Ordre mijn Moeder Cijtle Vos

De heren schout en kerkmeesteren konden gerust zijn; de zaak was tot in de puntjes geregeld. Overigens kan men uit de hoge aanneemsom concluderen, dat het geen geringe verbouwing betrof. Maar Theodorus van der Aar de Sterke had het voor Ds. Comrie, ondanks dat de pastor hem bij zijn inkomst te Woubrugge ernstig bestrafte, gaarne over.

16. "KOM OVER EN HELP ONS"

Overdrachtelijk gesproken is de bede "Kom over en help ons" ook van toepassing op de beroepen, die een predikant ontvangt.

De eerste maal dat deze bede tot Alexander kwam, was in de maand november van het jaar 1735. Hij was toen nog ongehuwd en pas 6 maanden te Woubrugge in de dienst des Woords bevestigd. De gemeente van Kralingen begeerde hem als voorganger en had de jonge doctor uit de voorgestelde nominatie gekozen en een beroep op hem uitgebracht. Edoch, dit was niet naar de zin van de heren burgemeesters van Rotterdam, die als ambachtsheren het beroep moesten goedkeuren.

Waarom zij hun goedkeuring onthielden vermeldde "De Boekzaal" niet, waarin het bericht als volgt werd doorgegeven. "1735, deel B bladz. 645. Kralingen. Uit een voorgaande Nominatie is hier beroepen D. Alexander Comrie, Phil. Doet. Predikant te Woubrugge, welke beroeping door de Ed. Groot Achtb. de Heeren Burgemeesteren van Rotterdam, als Ambachtsheren van deze plaats, is geimprobeert".

De gemeente van Kralingen sloeg overigens wel het oog in noordelijke richting, want 5 jaren later werd de bekende Ds. Theodorus van der Groe, predikant te Rijnsaterwoude, welk dorp vlak bij Woubrugge ligt, te Kralingen beroepen, die het beroep aannam en aldaar zijn verdere leven gesleten heeft.

Het tweede beroep bracht Naarden uit in augustus 1740, terwijl ongeveer een jaar daarna, in juni 1741, Schoonhoven Alexander als voorganger begeerde.

Doch ook in deze twee steden was Ds. Comrie bij de heren burgemeesters de gewenste man niet, zodat de beroepen "door Burgemeesteren werd geexcuseert". Van Naarden is niet bekend waarom de Overheid tegenwerkte, terwijl in Schoonhoven de Magistraat in 1740 uitdrukkelijk had bepaald dat de nominatie moest bestaan uit "drie Weerdige Godvruchtige Predikanten van de Coccejaensche studie".

Ds. Comrie was volgens de gedachte van de Stadsregeerders een Voetiaan, hoewel Alexander van zichzelf schreef dat *"hij noch Voetiaan, noch Coccej aan wenste te wezen"*. En - schreëf hij verder - wat mij aangaat, mijn Getuige is in de hemel, die weet welke afschrik ik van alle scheurzieke geesten heb. Behalve dat ik er de man niet naar ben, noch doortrapt genoeg, om mij tot een hoofd, of een deel van een partij te stellen, daar ik God hartelijk voor dank. Neen, ik zoek zelf te blij ven bij de enigheid des waren Geloofs, en anderen daar toe te brengen, waar toe ik poge, door Gods hulp, mij meer bekwaam te maken, en daar toe vraag ik naar de oude paden, opdat wij in de goede weg mogen wandelen". Berigt, pag. 25.

Inmiddels vergleden 7 jaren voordat de 4e bede: "Kom over en help ons", tot Alexander kwam. Ditmaal was het de gemeente van Den Bommel op de Zuid-Hollandse eilanden, welke het oog op de Woubrugse pastor had laten vallen. In de maand juni 1748 werd het beroep uitgebracht en het- heeft Alexander heel wat moeite gekost om er voor te bedanken.

Dit vertelde Ds. Comrie zelf in de "Opdracht" voor de "Verzameling van Leerredenen" deel I. "Nooit hebben wij enig werk van ons uitgegeven, of wij hebben uwer (de gemeente van Woubrugge) altoos gedacht; overmits: al hetgeen, dat wij aan het gemeen ten nutte mededelen, eerst tot u gesproken is. En nu, terwijl wij dit eerste stuk van een werk uitgeven, hetwelk gij met graagte gehoord hebt, en ook wenste het te mogen hebben om te lezen, hebben wij u niet vergeten, overmits uw liefde en genegenheid zich zonderling t'. onswaarts openbaarde in het vorige jaar, toen ons een beroep van de gemeente te Den Bommel opgedragen werd, en ik, in het eerste niet

anders, om vele redenen, dacht, als om hetzelfde te accepteren; toen drongen eenigen, die ik het' beste van u achtte, zo sterk aan, met zovele klemmende redenen, die ik (ver)zwijge, dat schoon mij enige tijd van de Kerkenraad van Den Bommel gegeven was om mij, die dat niet begeerde, te beraden, ik evenwel mij zelve, door uwe liefde en redenen van mijne vorige mening overhaald vindende, heb per expresse daarvan in alle liefde aan de voornoemde gemeente kennis gegeven; opdat ze door mij niet verhinderd zoude worden, om zo spoedig tot ene andere beroeping over te gaan, voordat het jaargetij te ver zoude verlopen, en dus heb ik mij naderhand, zolang de Heere wil, aan u verbonden".

Weer verliepen enige jaren, toen beriep in februari 1752 de stad Steenwijk Alexander. Ds. Comrie legde de beroepingsbrief niet achteloos terzijde; hij vroeg aan de kerkenraad van Steenwijk 3 weken tijd om zich te beraden. Aan het einde van deze periode schreef hij echter dat hij geen vrijmoedigheid had om zich van Woubrugge los te maken.

In de maand maart 1752, dus een maand na Steenwijk, ontving hij het 6e beroep, nu van de gemeente te 's-Gravendeel. Dat was juist in de tijd, dat Theodorus van der Aarde Sterke plannen maakte om in Woubrugge te komen wonen. Waarschijnlijk woog de zorg over zijn „geliefde" gemeente toen dubbel zwaar bij Alexander, zodat hij er niet aan dacht de kudde te verlaten. Hij vroeg aan de kerkenraad van 's-Gravendeel slechts 8 dagen bedenktijd. Toen deze verstreken waren, bedankte hij - zonder verder uitstel - resoluut. Hij wenste de broeders in zijn brief nog een zegen toe voor de volgende beroeping.

Tenslotte kwam de zevende bede om over te komen in de maand juni 1753. Ditmaal begeerde Oude Tonge hem als herder en leraar. Reeds 18 jaren had Alexander te Woubrugge Gods Woord verkondigd, zes beroepen had men in de loop der tijden op hem uitgebracht, wat zou het zevende voor uitwerking hebben? Ook nu vroeg Ds. Comrie maar 8 dagen beraad, doch het einde was zoals in alle voorgaande gevallen, dat hij geen vrijmoedigheid vond om Woubrugge te verlaten.

Bij zijn intrepredicatie had Alexander tot de gemeente gesproken uit Zacharia 6 : 15: "Ende die verre zijn zullen komen, ende zullen bouwen in de tempel des Heeren, ende gijlieden zult weten dat de Heere der heyrsharen mij tot u gesonden heeft".

Langs wonderlijke wegen was hij te Woubrugge gekomen, ver over zee uit Perth in Schotland, om in het kleine dorpje in des Heeren tempel te bouwen. In Woubrugge had God hem gebracht en daar had hij zijn roeping te vervullen. Bij het klimmen van de jaren werd de gemeente steeds meer op zijn hart gebonden en dit is zo gebleven 38 jaren lang, tot de in de dienst van zijn Zender vergrijsde pastor afgelost werd van zijn post en in mocht gaan in de vreugde zijns Heeren.

Ter aanvulling vermelden we nog, dat Ds. Comrie behoudens de 7 beroepen die hij ontving, ook nog in de maand september 1737 door de gemeente van Arnemuiden op een viertal geplaatst werd, en vervolgens op een drietal te Oostzaan in januari 1740; tweemaal op een vijftal te Oude Tonge, respectievelijk in september 1741 en januari 1742; tweemaal op een twaalfstal te Aalsmeer, februari en maart 1742; op een acht- en viertal te Oud Beijerland in augustus 1746; op een zes- en drietal te Aalsmeer in maart 1749; op een zestal te Zierikzee in april 1749; op een viertal te Alblasterdam in december 1749; op een twaalf-, zes- en drietal te Rijswijk in juni 1752; op een tweetal te Steenwijk in juli 1752; op een twaalfstal te Voorburg in mei 1755; op een twaalfstal te Vlaardingen in oktober 1755 en op een groslijst van 35 personen te Oud Beijerland in september 1759.

Tenslotte hebben ook de Schotse en Engelse kerken in Nederland hem meer dan eens op een nominatie geplaatst, maar tot een beroep is dit niet gekomen.

Het zal de lezers opvallen, dat na zijn 50e jaar geen beroepen meer tot hem kwamen. Het was echter niet alleen zijn leeftijd, welke de kerkenraden weerhield om hem als voorganger te begeren. De boze geruchten, die zijn bestrijders rondstrooiden waren ook veel de oorzaak dat de keuze op een ander viel. Door woord en geschrift werd zijn naam zwart gemaakt. Hij was "eigenwijs en stijfkoppig". Een man van bitteren gemoede, die van geen aanpassen wist.

Ds. Comrie weersprak deze beschuldigingen zeer beslist in zijn "Berigt aan Schultens". "Styfkoppig ben ik nooit geweest. Lasteraars, die my niet kennen, hebben dit wel verspreidt, om my telkens van den Dienst in verscheide Gemeintens te weeren; dat ik geduldig gedragen hebbe, zonder my daar over te quellen, alzoo ik naa geen verandering haake".

17. MET EMERITAAT

In de winter van 1770-1771 toen Ds. Comrie ongeveer 35 jaren de gemeente van Woubrugge diende, werd de 64-jarige pastor door een langdurige ongesteldheid getroffen. In verband hiermede verscheen op de classisvergadering van 11 februari 1771 Cornelis Valk, ouderling te Woubrugge, die namens de kerkenraad aan de classis verzocht of de ringpredikanten wegens ziekte en zwakheid van hun leraar de predikbeurten wilden waarnemen.

De broeders gaven gaarne gehoor aan het verzoek, zodat zij elk op hun beurt te Woubrugge voorgingen. Op de volgende classis- vergadering, welke gehouden werd in de maand mei 1771, verscheen ouderling Valk andermaal, bij welke gelegenheid hij een brief van Alexander overhandigde, waarin Ds. Comrie mededeelde dat hij nog niet was hersteld, maar dat hij hoopte door "de naderende zomerwarmte tot meerdere sterkte te zullen geraken en zo weer in staat te zijn om te kunnen prediken. Mocht de Heere een andere weg met hem houden, dan zou hij er toe overgaan zijn emeritaat aan te vragen".

Welke ziekte Ds. Comrie aangreep, vermeldde de geschiedenis niet. Het was wel kenmerkend, dat Alexander verlangend uitzag naar de voorjaarszon om door haar koesterende stralen zijn vervallen levenskrachten terug te winnen. Wij veronderstellen daarom dat zijn lichaam door reumatische pijnen werd gesloopt. Het dienstwerk, waarin de Heere hem had geplaatst, lag Ds. Comrie echter zo nauw aan het hart, dat hij ondanks zijn kwaal op herstelling bleef hopen; ja zelfs verlangend uitzag naar de dag dat hij zich weer geheel aan zijn taak zou kunnen wijden. Toen de classis in de maand juli haar 3e vergadering hield, bleek echter dat de voorjaarszon niet die uitwerking op zijn zwakke gestel uitgeoefend had, zoals Ds. Comrie en zijn gemeente gehoopt hadden. De oude pastor bleef maar sukkelende, zodat hij nogmaals noodgedwongen de hulp van zijn medebroeders inriep, echter met de bijvoeging dat hij wel "eenigsints aan de beeterhand was".

De broeders waren hem ook nu weer gaarne terwille. Zij bekeken de zieke evenwel met andere ogen dan de gemeente van Woubrugge dit deed. De gemeente wilde er niet aan, dat ze waarschijnlijk binnen korte tijd hun "oude vader" zoals ze uitdrukten, zouden moeten missen.

De broeders zagen wel, dat er in het geheel geen vooruitgang te bespeuren viel, zodat ze tevens te kennen gaven: "alzoo men met Leedwezen voorzag dat de door Ds.

Comrie gehoopte volkoomene herstellinge niet te verwagten was - dat het hun voorkwam, dat het beter geweest zou zijn als hij nu zijn Emeritaat maar had besolliciteerd".

En zij kregen gelijk! Ondanks de zomerwarmte nam het verval van krachten bij Ds. Comrie eerder toe dan af. Zijn getrouwe vriend Ds. Nicolaas, Holtius zag dit ook met leedwezen aan, zodat hij zijn medestrijder aanspoorde om de moeilijke stap te doen en tot de aanvraag van zijn emeritaat over te gaan. Hij wees Ds. Comrie er op, dat de vijanden wellicht oorzaak van lastering zouden hebben, wanneer hij aan zijn gemeente verbonden bleef, hoewel het dienstwerk niet door hem kon worden waargenomen. Bovendien kleefden er bij het naderende wintertij voor de ringbroeders zeer veel bezwaren aan om steeds weer de moeilijke reis naar Woubrugge te moeten maken, terwijl tenslotte de gemeente in verval zou raken wanneer er geen huisbezoek plaats vond en de huwelijks- en begrafenisplechtigheden door hem niet verricht konden worden. Aanvankelijk bleef Alexander aarzelen, doch toen hij korte tijd daarna tweemaal achtereen een vrij ernstige inzinking kreeg, besloot Ds. Comrie aan de raadgevingen gevolg te geven.

Op 5 augustus vergaderde de classis weer. Alexander vroeg toen schriftelijk aan de broeders om hem behulpzaam te zijn bij de aanvraag om ontslag uit zijn dienst te verkrijgen. Daar waren enkele formaliteiten voor nodig, welke zij gaarne voor hun oude medebroeder wilden vervullen, wat tot resultaat had, dat kort daarop aan Ds. Comrie door de Hoog Mog. Staten Van Hollandt en West Vrieslandt emeritaat "Salvo honore et stipendio" dat is "Met behoud van eer en jaarwedde" werd verleend.

De uitslag van hun bemoeiing en zijn dankbaarheid daarvoor, meldde Ds. Comrie aan de classis op 4 november 1771 met het volgende schrijven:

WelEerw: Heeren en Zeer Hooggeachte Medebroederen,

Wyl Haar Ed: Gr: Mogende, de Staaten van Hollandt en West Vrieslandt goedgunstiglyk gelieft hebben op myn Request my te verlenen Acte van myn Emeritusschap, salvis honore et stipendia, den 17 Oct. laatstleden, zoo vinde ik my verplicht UWelEerws hier van behoorlyke kennis te geven, en met eenen UWelEerws hertgrondig met alle verschuldigde ootmoet te bedanken voor de hulpe my verleent tot verkryginge myner rust. Ik zal altoos daarvoor ene dankbare erkentnisse in myn harte bewaren, en met der daadt nae myn vermogen trachten te betoonen.

WelEerw: Heeren en Zeer Hooggeachte Medebroederen, het nu zynde myne hertelyke wensch en innige begeerte, dat deze zaeke zoo haast mogelyk is, haer vollen beslag mogte verkrygen, door de afdoeninge der differenten hier over voor vele jaeren ondernomen, door opkomende incidenten zynde gestaakt, en deze zaeke aan de Classicale Tafel anhangkelijk gebleven is, zoude ik ootmoedig verzoeken de WelEerw: Classis tot de finale determinatie daarvan geliefd mede te werken, en ten dien einde zodanige orders te stellen, als het dezelve naa haer wysheid zoude noodig vinden te behooren, mitsgaders van derzelve schikkinge in deezen gemaakt, kennis te geeven aan deezen Broeder Ouderling, met voorkennis van den Kerkenraadt afgezonden, om deezen missive over te leveren, opdat dezelve Kerkenraadt mag weeten, hoe zig te moeten gedragen tot verkryginge van een ander Predikant in myn plaatse, en ik eindelyk in myn zwakheid door beroeping van een opvolger in myne bedieninge; in den avontstont mynes leevens enige rust mochte bekomen.

Voorts Godts Allerdierbaarste zegeningen over de WelEerw. vergaderinge toewenschende, blyve
 WelEerw. Heeren en Zeer HoogGeachte Medebroederen, U WelEerws. allerootmoedigste dienaar en Medebroeder,
 A. COMRIE
 Woubrugge, den 3 Nov. 1771.

Het had Alexander heel wat moeite gekost voor hij tot het gewichtige besluit kon komen zijn emeritaat aan te vragen. Nu het zover was gaf de grijze pastor zich gewillig over aan de leiding des Heeren.

Door de "Boekzaal" werd het bericht in haar aflevering van januari 1772 op pag. 112 als volgt medegedeeld. "Woubrugge. Vermits de WelEerw. Heer Alexander Comrie, A.L.M. Philos Doctor en getrouw en gelieft Herder en Leeraar der Gemeente alhier, wegens aanhoudende en toeneemende Lichaamszwakheden, door Hun Ed. Groot Mog. de Heeren. Staaten van Holland en West- Vriesland, gunstig Emeritus verklaart is, salvo honore et stipendio, zal deze plaats vakant worden".

Hiermede was aan alle formaliteiten voldaan, maar toch duurde het nog geruime tijd voordat Ds. Comrie kon vertrekken. Wat hiervan de oorzaak was, vereist een korte toelichting.

Wie het tweede gedeelte van zijn brief aan de classis leest, zal zich waarschijnlijk afvragen: wat bedoelde Ds. Comrie dat de "afdoeninge der differenten (verschillen) door "opkomende incidenten" (storende voorvallen) gestaakt was, zodat "deze weke aan de Classicale Tafel aanhangkelijk gebleven is" (d.w.z. nooit opgelost) zodat hij "ootmoedig verzocht dat de classis tot de "finale determinatie (eindbesluit) daarvan geliefde mede te werken"? Bovendien verzocht hij de afgezonden broeder ouderling orders mee te geven hoe de kerkenraad handelen moest "tot verkryginge van een ander Predikant in myn plaatse".

Het oude zeer "**het recht van collatie**", waarover de strijd tussen de kerkenraad-classis, enerzijds en de ambachtsheren anderzijds in de loop der jaren steeds weer ontbrandde, werd hier door Ds. Comrie aangeroerd. Hoeveel ellende dit de gemeente bezorgde, hebben we bij gelegenheid reeds verteld.

Stilzwijgend zijn we tot dusver voorbij gegaan dat Cornelis van Schellingerhout en Mr. de Sterke tijdens de beroeping van Ds. Comrie daarover ook in twisting met de classis geraakt waren. De kerkenraad van Woubrugge was het met de ambachtsheren eens, doch toen stak de classis weer een spaak in het wiel. Niet dat Ds. Comrie de gewenste man niet was - daar liep het niet om - maar beide partijen wilden de eerste viool spelen.

De verschillen van mening, die de partijen hadden, werden feitelijk over het hoofd van Ds. Comrie uitgespeeld. Figuurlijk gesproken trokken beide partijen aan hem, terwijl de jonge doctor niet wist welke partij hij kiezen zou. Hij had aan de ene zijde zeer veel verplichtingen aan zijn weldoeners en leefde met hen heel vriendschappelijk. Aan de andere zijde gebod het gereformeerde kerkrecht hem beslist de partij van de classis te kiezen.

Ds. Comrie deed noch het één, noch het ander, ja wat veel erger was, hij helde dan eens naar deze en dan weer naar de andere partij over, wat voor een vlotte oplossing niet bevorderlijk was. Door de classis, met aan het hoofd Ds. Holtius, werd hij vanwege zijn halfslachtige houding ernstig berispt.

Bij Ds. Comrie was het echter niet alleen de achting die hij voor de vrijheren koes-

terde, waardoor hij geen definitief standpunt innam. Zijn opvatting over het bestuur van de kerk was: "dat geen form van regeringe en bestier der Kerke duidelyk in Godts Woord geleert word" zodat hij het twisten wie het recht had om een predikant te beroepen maar 'ondergeschikt vond bij de vraag of men in "De Leere der Rechtvaerdigmakinge recht stond". Die hield hij voor zijn "Geloofsgenoten en waarde Broeders en Sisters in den Heere", en in "opzicht van andere pointen en kerkgebruiken was hij de Tolerantste Man ter waereld".

Ook de Ouderlingen van Woubrugge kregen van de classis er geducht van langs. Het heeft geen zin om de "Memorie" en "Acte van Donatie en Acceptatie" door de kerkenraad ingeleverd, gevolgd door een "Contra-Memorie" van de classis, weer te geven. De gemoederen waren wel zo fel opgezwepen, dat de classis de "Memorie" van de kerkenraad met aan het hoofd Ds. Comrie "een veragtelijk en walcheljk instrument" noemde.

Eén en ander had tot gevolg, dat Ds. Comrie meermalen niet op de classisvergaderingen verscheen, wat natuurlijk niet goed te keuren is.

Door het overlijden van Mr. de Sterke werd de strijd niet verder voortgezet, hoewel men niet tot een oplossing gekomen was, zodat Ds. Comrie schreef dat: "deze zaeke aan de Classicale Tafel aanhangkelijk gebleven is".

Wat de oude pastor echter vreesde, gebeurde. Zolang Alexander in het ambt stond, had de nieuwe ambachtsheer Theodorus van der Aar de Sterke, uit achting voor Ds. Comrie, de zaak laten rusten. Maar toen Ds. Comrie zijn emeritaat verkregen had, haalde hij de oude zaak te voorschijn en weigerde hij pertinent zijn medewerking te verlenen om een predikant in de plaats van Ds. Comrie te beroepen, op een wijze zoals de classis dit wenste. Het ging dus niet om de persoon, alleen om de wijze van beroeping.

Maar ondertussen kon Ds. Comrie zijn gemeente niet verlaten om: "in den avontstont zynes leevens enige rust" te bekomen, want de kerkelijke kwestie te Woubrugge maakte, dat pas na de rechterlijke beslissing een beroep kon worden uitgebracht. De kerkenraad probeerde nog ten gerieve van hun "oude vader" hieraan te ontkomen door de classis voor te stellen: "of men niet, ter bevordering van de rust van Do. Comrie, zou kunnen goetvinden, by Request H.E.G.M. (de Staten) te verzoeken, dat dezelve interim (tussentijds) naar hoogst derzelven souveraine macht, geliefden te stellen eenen Predikant".

Doch tevergeefs!

Toen het voorstel in bespreking werd gebracht, bleek dat de broeders er niets voor voelden om daarop in te gaan, bevreesd zijnde "dat niet misschien door het inwilligen van denzelven de zoo noodige dicisie (rechterlijke uitspraak) van dit geschil vertraagd worde of wel mogelyk geheel achter blyven".

Zij gaven daarentegen aan de kerkenraad de raad: "opdat Do. Comrie de hem toegestane rust te eerder genieten mogte den Ed. Hove by Request (verzoekschrift) te verzoeken, om deeze zaak by korten termynen te willen decideren" (te beslissen).

En zo bleef de kwestie hangende.

De winter van 1771-1772 vergeleed zonder dat de partijen bij elkaar kwamen. Gelukkig knapte Alexander in het voorjaar van

164 1772 zoveel op, dat hij in de loop van dat jaar nogal eens de predikstoel beklimmen kon en de diensten waarnemen. De behoefte aan rust deed zich echter steeds sterker gevoelen. Ondertussen wist de kerkenraad al, dat de ambachtsheer Ds.

Bartholomeus Ouboter verkoren had om Ds. Comrie op te volgen.

Op 24 november 1771 had Theodorus van der Aar de Sterke, volgens het recht van patroonschap zijn acte van collatie op Ds. Oubouter (anders uitgedrukt zijn beroepingsbrief) aan de kerkenraad gepresenteerd, die daarover zo verontwaardigd was, dat ze de acte oningezien, ja zelfs onaangeroerd, door de kerkedienaar terug liet brengen.

Een jaar later op 27 november 1772 deed het Hof van Holland uitspraak in deze netelige kwestie. De ambachtsheer werd geheel in het gelijk gesteld en de kerkenraad "gecondemneerd (dat is veroordeeld) tot het aanneemen van opgenoemde Acte; en dezelven (dat is de kerkenraad) gelast, nopens den inhoud van dien te doen volgens zodanig gebruik, als in de Classis van Leyden en Neder-Rhynland, tot den 19 july 1624 is gevolgt".

Met andere woorden; aan de kerkenraad werd opgedragen zich te onderwerpen aan de ambachtsheer en volgens de vanaf 19 juli 1624 gevolgde gedragslijn inzake het beroepen van een predikant, de beroepingsbrief op te stellen en aan Ds. Oubouter te zenden. De kosten van het proces moest de classis dragen.

Later ontstond er tussen de kerkenraad van Woubrugge en de classis nog een kleine moeilijkheid over de betaling, want de classis meende dat het proces gevoerd was ten behoeve van de gemeente te Woubrugge, terwijl de kerkenraad beweerde, dat zij aanvankelijk niet het plan had om te procederen, doch alleen op aandrang van de classis daartoe was overgegaan. Ook deze kwestie werd opgelost en hiermede was de zaak beslist.

Wij moeten nog wel vermelden, dat Ds. Comrie zich geheel buiten dit geding hield. Alleen drong hij er terstond bij Ds. Holtius op aan na de gevallen beslissing niet in hoger beroep te gaan, waardoor zijn emeritaat nog langer uitgesteld zou worden.

Op 6 januari 1773 werd de beroepingsbrief aan Ds. Oubouter verzonden, die het beroep aannam, zodat de grijze pastor eindelijk, ruim een jaar nadat hem zijn emeritaat verleend werd, de herdersstaf over kon geven.

In de "Boekzaal" werd in februari 1773, op pagina 217 de beroeping als volgt medegedeeld:

"Woubrugge. Door den WelEd. Gestr. Heer Mr. Theodorus van den Aart (moet zijn Van der Aar) de Sterke, Vryheer van Esselykerwoude en Heer-Jacobsroude, het Herders- en Leeraarsampt alhier, by Collatie opgedragen zynde, aan den WelEerw. Heer Bartholomeus Ouboter, Pred. te Giesen Oudekerk; is zyn Eerw. den 6 van Jan. 1773 ten overstaan van DD. Consulanten, ook Kerkelyk beroepen, en is dit beroep den 1 van Febr. door de Eerw. Classis van Leiden en Neder-Rhynland goedgekeurd, en van den beroepenen in des Heeren vreeze aangenomen".

Op zondag 4 april 1773 beklom de oude pastor voor het laatst de preekstoel in de ovale kerk om een korte "belijdenispredicatie" te doen.

Achtendertig jaren had hij getrouw Gods Woord te Woubrugge uitgedragen. De rechtvaardigen waren door hem aangezegd dat het hun wel zou gaan, en de goddelozen was voorgehouden dat het hun kwalijk zou gaan. Hij had zich in die achtendertig-jarige predikdienst vastgeklemd aan de "Onzienlijke" en was door Zijn genade noch ter rechter- noch ter linkerhand van de aloude Dordtse leer afgeweken. Bovenal had hij geijverd voor het eeuwig belang van de onsterfelijke zielen van zijn toehoorders of het God believen mocht deze en gene te trekken uit de macht van de

duisternis en over te zetten in het koninkrijk Zijner liefde. De meer gevorderden op de weg van de genade had hij gezocht op te bouwen in hun allerheiligst geloof.

Nu was het uur aangebroken, dat hij, vergrijsd in de dienst des Heeren, de herdersstaf over zou dragen aan Ds. Ouboter, de gemeente aanbevelende aan Hem, Die eeuwig leeft en nooit laat varen de werken Zijner handen.

Hij had bijna de leeftijd van de sterken bereikt. Zijn lichaam was verzwakt door de langdurige ziekten, welke de laatste tijd over hem gekomen waren, zodat overdrachtelijk gesproken het avondrood reeds gloorde aan de kimme, ja zelfs de schemering van de naderende nacht aan kwam zweven.

Ondanks dit viel het scheiden hem zeer zwaar. Zijn gevoelige gemoed schoot zo vol bij het aanzien van de kudde, die hij binnen enkele dagen verlaten zou, dat het voor hem niet doenlijk was een directe afscheidspredicatie uit te spreken.

In de plaats daarvan sprak hij een "belijdenispredicatie" uit naar aanleiding van de woorden uit de Eerste Zendbrief van Johannes, hoofdstuk 2 vers 24: *"Hetgeen gijlieden dan van den beginne gehoord hebt, dat blijve in u. Indien in u blijft dat gij van den beginne gehoord hebt, zo zult gij ook in de Zoon en in de Vader blijven"*.

Met ontroering hoorde de gemeente de laatste vermaning van hun oude vader aan om te blijven bij die waarheid, welke hij vanaf het begin van zijn predikdienst aan hen verkondigd had, opdat het grote voorrecht hun te beurt mocht vallen, dat zij geborgen zouden worden in een Drieënig God.

Nu had Ds. Comrie nooit te klagen gehad over het meeleven van de gemeente. Meermalen haalde hij in zijn geschriften de hartelijkheid en de liefde aan, die hij als "vreemdeling" mocht ondervinden. Maar bij het uitspreken van zijn laatste vermaning werd de ontroering de meesten te machtig, zodat het precies ging als in de gemeente te Eféze waarvan Paulus afscheid nam: "Er ontstond een groot gewezen van allen".

Ook de oude pastor kon zijn ontroering niet bedwingen bij het zien van zoveel hartelijkheid. Zelfs de over het algemeen nogal koele en zakelijke recensent van de "Boekzaal" voelde aan dat dit een bijzonder afscheid was, zodat hij het vertrek van Ds. Comrie op de volgende wijze beschreef:

"April 1773, pag. 476. Woubrugge. Den 4 April 1773 heeft onze WelEerw. hoog en teder geliefde Leeraar Alexander Comrie, Scoto Britannus Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge, voor de laatste reize, een belydenis Predicatie gedaan uit Joh. I Brief Cap. II : 24. Hetgene gyliden van den beginne gehoord hebt enz. waarover zyn Wel. Eerw. ons zo nadrukkelyk vermaande, uit den grond zynes herten, dat wy zouden by die waarheid blyven ten einde toe, en tevens aan ons kort dog nadrukkelyk en met groot aandoening van zyn Wel. Eerw. gemoed en niet minder van de Gemeente betuigd, niet bestand te wezen, voor een Gemeente, daar zyn Wel. Eerw. circa 38 Jaar gestaan heeft, een directe afscheid Predicatie te doen.

Nu komt zyn Wel Eerw. tot de rust van zyn Wel Eerw. Openbaaren dienst dog wy wenschen, de Heere zyn Wel Eerw. zal sterken na ziel en lighaam; op dat zyn Wel Eerw. nog in geschrift nuttig voor Gods Kerk mag zyn; vertrouwende zyn Wel Eerw. zal ons er nog steeds by den genade throon blyven gedenken. De Heere zy, zyn Wel Eerw. tot eene schuilplaats om geduriglyk in te gaan en in te wonen".

Ter aanvulling vermelden we nog dat de opvolger van Ds. Comrie, Ds. Bartholomeus Ouboter, op 9 mei 1773 te Woubrugge in het ambt bevestigd werd door Ds. Chr. Steenveld, predikant te Scheveling. De gemeente was dus feitelijk na het vertrek van Ds. Comrie niet zonder herder en leraar geweest.

In de "Boekzaal" werd de bevestiging en intrede als volgt medegedeeld:

"May 1773. pag. 608. Woubrugge. Op heden den 9 May is onze Eerw. en geagte Leeraar D. Bartholomeus Oubouter, (moet zijn Ouboter) in tegenwoordigheid van een zaam gevloede menigte van menschen in den H. dienst Ingehuldigt, door den WelEerw. Heer Christiaan Steenveld, waardig Predikant tot Scheveling, de bevestiger nam tot zyn onderwerp deze Woorden uit Hagg. 1 : 8: "Klimt op het Gebergte, en brengt hout aan en bouwet dit huis", enz. en de bevestigde deed zyn Intrede met de woorden welke Paulus zegt 1 Cor. 11 : 4: "Want ik en hebbe niet voorgenomen iets te weten onder u" enz. met welke woorden de plaatsvervanger van onze voorgaanden ouden Vader Comrie tot ons, als met een aangename boodschap, gekomen is. De Heere zy zyn Eerw. tot een ligt en sterkte onder ons tot in lengte van dage".

18. NAAR DE PIJPENSTAD

Het is te begrijpen, dat Ds. Comrie, die zozeer voor zijn verzwakte lichaam rust nodig had, niet als "rustend pastor" te Woubrugge kon blijven wonen. In de gemeente welke hij 38 jaren gediend had, kende hij de inwoners van klein tot groot. Hij was altijd de vraagbaak voor allen geweest, voornamelijk wanneer het hun zielszaken betrof, zodat het te verwachten was, wanneer hij aan de oevers van de Woudwetering bleef wonen, dat hij dan de verlangde rust toch niet zou krijgen. Vandaar dat Alexander naar Gouda verhuisde, om in de "Pijpenstad" de avondstond van zijn leven door te brengen.

Waarom hij juist Gouda verkoos, kunnen we niet zeggen.

Om zich binnen de wallen te mogen vestigen, moest de oude pastor eerst toestemming hebben van de burgemeester en schepenen, terwijl bovendien de eed als poorter afgelegd moest worden. Het was voor Ds. Comrie niet mogelijk om zelf al deze formaliteiten te vervullen, zodat hij de heer Johannes van der Hoeve Adriaanz. opdracht gaf de benodigde toestemming aan het stadsbestuur te vragen, terwijl hij deze heer tevens machtigde om "de eed als poorter" in zijn naam af te leggen.

Volgens het "Poorterboek" van Gouda vond deze plechtige verklaring plaats op 30 maart 1773, (Dr. Honig vermeldde abusievelijk 6 april 1773), in handen van de heer burgemeester Mr. Aelbrecht van der Burch. Gelijktijdig werd aan Ds. Comrie en zijn echtgenote toestemming verleend om binnen "Die Goude" te mogen wonen.

Op 30 maart vond de inschrijving in het Poorterboek als volgt plaats:

"Op versoek, gedaen door Johannes van der Hoeve, door Ds. Alexander Comrie, Predikant te Woubrugge.

Is na voorgaende deliberatie goed gevonden te admitteeren om binnen dese stad te mogen woonen en heeft de gem: Johannes van der Hoeve, ingevolge van de speciale procuratie gepasseert voor Secretaris en twee Schepenen, der Vrije Heerlijkheid van Esselickerwoude, op den 30 Maart 1773 den Eed als poorter in de ziele van meergein: Ds. Alexander Comrie in handen van den Heer president Burgemeester Mr. Aelbrecht van der Burch afgelegd".

Op zondag 4 april had Ds. Comrie voor het laatst tot zijn gemeente gesproken en als een "oude vader" zegenende zijn handen over de gemeente opgeheven. Twee dagen daarna, op dinsdag 6 april waren de benodigde formaliteiten voor de verhuizing vervuld, zodat we aannemen dat Ds. Comrie nog diezelfde week naar de Pijpenstad verhuisde.

De gemeente leidde hem uit in de hoop dat hij te zijner tijd gesterkt zou worden om

een volledige afscheidspredicatie uit te spreken. Deze hoop werd echter nimmer vervuld.

In Gouda betrok Ds. Comrie één van de oude patriciershuizen op de Westhaven. Welk pand dit was valt uit de oude archieven niet meer op te maken, omdat Ds. Comrie de woning huurde. Wij hebben hierover het "Verpondingsregister" in de gemeenteliberie van Gouda nagezien; een transport ten name van Ds. Comrie komt echter niet voor.

Kort voor zijn vertrek uit Woubrugge werd de oude pastor nog getroffen door het plotselinge overlijden van zijn geliefde vriend en medestrijder Ds. Nicolaas Holtius, die op 10 februari 1773 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde.

In Gouda heeft Ds. Comrie stil en teruggetrokken - geheel naar zijn aard - zijn levensavond gesleten. Hij ging wel zoveel zijn zwakke lichaam dit toeliet op onder het gehoor van de 5 Goudse predikanten, Samuel Francois de Moraas, Pieter Blaauw, Petrus Theodorus Couperus, Diderikus Joh. Metske en Tako Sibelius, die destijds de kerk van Gouda dienden. We verwachten ook dat deze predikanten elk op hun beurt de oude pastor in zijn woning op de Westhaven bezochten, doch over dit alles ligt een sluier. We weten zo weinig van deze arbeiders in de wijngaard des Heeren, wier namen alleen nog maar diep verscholen in de oude kerkarchieven voorkomen.

De wens, zoals de recensent van de "Boekzaal" die neerlegde in zijn bericht over het afscheid van Ds. Comrie: "dat zijn WelEerw. nog in geschrift nuttig voor Gods kerk mag zijn" is ook niet in vervulling gegaan.

Toen Ds. Comrie de kracht er toe had, schreef en studeerde hij veel. Bij het klimmen van de jaren ontviel - om zo eens te spreken - de pen aan zijn bevende hand. Het was ook niet meer nodig om nog nieuwe kopij naar de drukpers te zenden. Reeds tijdens zijn leven beleefden vele van zijn boeken een herdruk en tot heden toe mogen verschillende van zijn werken veler belangstelling genieten.

In de maand oktober 1774 overleed zijn enige dochter Rachel Cornelia in de jeugdige leeftijd van 36 jaren. Of haar vader de begrafenis, die op 11 oktober 1774 te Schiedam plaats vond, nog heeft kunnen bijwonen, weten we niet. Alexander was toen 69 jaren oud. Met treurige gedachten vervuld zal hij teruggedacht hebben aan het plotselinge overlijden van zijn eerste vrouw, zijn geliefde Johanna, die hij te Woubrugge begraven had. Zijn tweede vrouw, Maria van der Pijll had ook aldaar een laatste rustplaats gevonden. Doch wie had kunnen denken dat zijn oogappel, Rachel Cornelia, hem nog voor zou gaan?

Na dit smartelijke verlies scheen Alexander te voelen, dat de tijd van zijn ontbinding ook aanstaande was, zodat hij tijdig zijn zaken regelde. Door het overlijden van zijn dochter, die hij als "universeel" erfgenaam had aangewezen, werd het nodig dat zijn testament opnieuw opgemaakt werd.

Op 3 november 1774 begaf Ds. Comrie zich naar de Goudse notaris Cornelis Brack om door hem met vernietiging van „alle testamenten, codicillen en andere actens van uytterste wille by hem voor dato deses op eenigerley wyse gemaekt ofte gepasseert" zijn laatste wilsbeschikking opnieuw vast te laten leggen.

Daarin legateerde Alexander aan zijn zwager Ds. Johannes de Heijde alle zijn "manuscripten geene van dezelve uitgesondert". Het bleek dus dat Ds. Comrie van al zijn werken nauwkeurig afschrift hield en deze afschriften zuinig bewaarde.

Aan zijn schoonzoon Gerardus Boufy vermaakte hij: "alle syn klederen van linnen, volle en andere stoffen", terwijl hij aan zijn derde echtgenote Catharine de Reus, de gehele inboedel gaf.

Tenslotte wees hij zijn twee kleindochtertjes Johanna Maria en Cornelia Petronella, toen respectievelijk 13 en 9 jaar oud, aan als universele (dat is algehele) erfgenamen en benoemde gelijktijdig als voogden en administrateurs hun vader, oom Johannes Wilhelmus de Heijde en de reeds eerder genoemde heer Van der Hoeve.

Hoewel Ds. Comrie te Woubrugge als predikant maar een vrij sober traktement ontving, was hij door het wijze beheer van zijn inkomen en nog veel meer door de vele goederen welke zijn vrouwen bezaten, niet onbemiddeld.

Met Catharine de Reus, zijn derde vrouw, was hij bij hun huwelijk op 2 december 1766, overeengekomen, dat zij als hij voor haar kwam te overlijden "tot een Douarie" (dat is weduwegeld) een gerechtelijk kindsgedeelte ontvangen zou, zodat Catharine de Reus niet onverzorgd achterbleef. Zij was overigens zelf ook niet zonder enige middelen van bestaan, want vóór de voltrekking van zijn derde huwelijk wilde Ds. Comrie dat er een lijst van haar goederen werd opgemaakt, om eventuele moeilijkheden na zijn overlijden te voorkomen.

In verband met bovenstaande is het niet verwonderlijk, dat Ds. Comrie een keurige inboedel, met veel zilver en porcelein, waaronder waarschijnlijk vele erfstukken van de familie De Heijde en Van der Pijll, en bovendien nog ruim f 10.000,- aan effecten en contanten bezat.

Om zo compleet mogelijk te zijn hebben we het officiële testament van Ds. Comrie uit de minuten van notaris Brack woordelijk overgenomen. Met een forse handtekening heeft Ds. Comrie zijn laatste wil bekrachtigd. De volledige tekst luidt als volgt:

Testament van een Perzoon

635

zonder Fidercommis

no. 63

Den Heer Testateur heeft verklaart beneden de Twintig Duijsent guldens gegoet te zijn.

Den 3e November Ao 1774, Compareerde voor mij Cornelis Brack openbaer Notaris bij den Have van Holland, geadmitteerde binnen de stad Gouda, resideerende ter Praesentie van de nagenoemde getuijgen.

Den Weleerwaarde Heer Alexander Comrie, Rustend Predikant van Woubrugge, wonende binnen dese Stad.

Te kennen gevende genegen te sijn om van Zijne nalatende goederen te disponeren, weesende daer toe gequaam, zoo uijterlijk bleek,

Dog eerst en alvorens bij dese te niet doende alle Testamenten Codicillen en andere Actens van Uijtterste Wille bij hem Heer Comparant voor dato dese op eenigerleij wijze gemaekt ofte gepasseert.

Ende nu geheel opnieuws bij desen disponeerende Verklaerde hij Testateur eerstelijk te Legateeren aan Zijn behuwd Broeder den WelEerwaarde Heer Johannes Wilhelmus de Heijde te Rotterdam alle Zijn Heer Testateurs Manuscripten, geene van dezelve Uijtgesondert.

Voorts aen Sijn Heer Testateurs Schoonzoon de Hr. Gerardus

Boufy, wonende te Schiedam, alle Sijn Heer Testateurs Klederen, van Linnen Wolle en andere Stoffen.

En wijders tot Zijne eenige ende Universeele Erfgenamen te nomineeren en Institueeren Johanna Maria en Cornelia Petronella Boufy eenige nagelate kinderen van wijlen Zijn Heer Testateurs overlede dogter Mejuffrouw Rachel Cornelia Comrie, in leven Huijsvrouw van de voorn. Heer Gerardus Boufy, hem Heer Testateur in Zijn eerste Huwelijk verwekt bij wijlen Mejuffrouw Johanna de

Heijde en bij vooroverlijden van een van hen de langst levende van haer benden, ende zulks met volle Regt en Titel van Institutie.

Nog verklaerde hij Testateur te begeven dat Zijne jegenswoordige Huijsvrouw Meijuffrouw Catharine de Reus, indien zij hem Testateur overleeft, op ordinaere Taxatie zal mogen behouden en aenneemen alle de meubelen, Huijsraed en Inboedel van hem Testateur zoals, zulks: in den ruijsten zin kan genomen worden, offwel de zodanige van de Zelve als Zijn gen: Huijsvrouw zal komen goed te vinden en bij afdien geoordeelt mogte worden eenig meerder voordeel door de overneeming aen Zijn gem: Huijsvrouw toegevoegt te Zijn dan dezelve naer regten zou mogen genieten, Uijt hoofde dat hij Testateur bij de Huwelijks Voorwaarden met haer voor banden van. Huwelijk opgeregt en gepasseert aen dezelve tot een Daurie besproken heeft een kindsgedeelte in Zijne Nalatenschap, dat dan die Taxatie naer redelijkheid zal worden verhoogt, Zoo als zijn gem: Huijsvrouw met zijn Testateur voornz: kindskinderen offwel met de natemelden voogden en overdezelfen zal overeenkomen, zonder dat egter deswegens eenige verkoping zal mogen geschieden.

Stellende hij Testateur tot Excouteur van Zijne voorsi. uijtterste wille mitsgaders tot voogden over Zijne minderjarige Erffgenamen en tot administrateurs van der Selven goederen De voorn. Heeren Johannes Wilhelmus de Heijde, Gerardus Boufy, alsmede de Heer Johannes van der Hoeve AdriaanSz., wonende binnen dese Stad. Gevende en opdragende hij Testateur aen Zijn gem. Executeurs, voogden en administrateurs allen Zodanige ample magt en gezag, als aen Executeurs, voogden en administrateurs in eenigerhande manieren kan ofte mag worden gegeven, als mede, omme op Zijn Heer Comp.ts overlijden in Zijne Boedel en Sterfhuijs te treden, op de Begraaffenis als anders behoorlijke ordres te stellen, den Boedel te Inventariseren en tot Liquidituijt te brengen, mitsgaders omme de goederen roerende en omroerende, uijtgesondert de geene waer van hier voren ter Contrarie is gedisponeert en die zij als voogden voor de minderjarigen zullen verkiesen te bewaren, te konnen en mogen verkopen 't Zij publijcq oft uijt de hand en aen de kopers van dien op te dragen en te Transporteeren, De kooppenningen te Ontfangen, Qutantien te Passeren en voor namaninge te Caveeren, zonder oft Geregten van noden te hebben.

Verlenende mede aen dezelfen en aan ij der in 't bijzonder de magt van assumtie, Substitutie en surrogatie, Successivelijk gedurende tot der eijnde van de opgem: Commissien toe.

Secludeerende voorts hij Testateur uijt Sijnen Boedel en nalatenschap alle Weeskameren en Heeren Weesmeesteren en Speciael die van deese Stad.

Laestelijk verklaerende hij Testateur aen hem te reserveeren de magt en faeulteijt om dit Zijn Testament met Legaten en Preelegaten te ampliceeren het gemaekte te revoneeren, vermeerderen oft verminderen en voorts zoodanig te disponeren als hij Testateur na dato deses te rade sal worden.

't Zij bij acte onder Zijne Particuliere onderteikening, 't Zij anderszinds te Passeeren Zoo bij Compt zal komen goed te vinden. Begeerende dat alle 't geene alzo bij hem Testateur nader gedisponeert en verklaert sal zijn van Sodanige krag en waarde sal moeten worden gehouden als oft alle 't zelve van woorde te woorde en deese waren geinsereert en vervat.

Alle 't welke voorsz. Staet verklaerde hij Testateur te weesen zijn uijtterste Wille begeerende dat 't Zelve Effect sorteeren sal 't Zij als Testament Coduit oft in zulken voegen eijmands uijtterste Wille best naer regten oft Costumer deese Landen sal kunnen oft mogen bestaan versoekende 't meeste benefice te mogen

genieten.

Aldus gepasseert binnen Gouda voorsz: ten Presentie van
Izaak Petrus Gosenson en
Jan Bunnik, als getuijgen hier toe versogt
ALEXANDER COMRIE

I. P. Gosenson
J. Bunnik
CORN. BRACK,
Nots. Publ.

Bovendien hebben we nog doorgenomen de inventarislijst betreffende inventaris van den Boedel nagelaten bij A. Comrie, opgemaakt door dezelfde notaris na het overlijden van Alexander. Deze lijst bestaat uit totaal 85 bladzijden. Zes en een half blad was nodig om de effecten te beschrijven, 3 bladzijden voor goud- en zilverwerk; 2 voor tinwerk, 3 voor koperwerk, 11/2 voor blikwerk, 11/2 voor ijzerwerk, 4 voor porcelein, 21/2 voor Del 118 aardewerk, 2 voor glas en glaswerk, 6 voor houtwerk, 1 voor mandewerk, matten en boengoed, 31/2 voor lijnwaad, 4 voor beddegoed en gordijnen en tenslotte 27 voor de beschrijving van de onroerende goederen.

Uit deze beschrijving konden we ook opmaken de diverse acten, die bij de huwelijken van Alexander gepasseerd waren. Zij werden aangehaald met vermelding van het betrokken notariskantoor. Onder artikel 20 betreffende de "Gedrukte Boeken, prenten etc." stond jammerlijk alleen vermeld: "Van de respe. gedrukte boeken, losse prenten en kaarten, zal worden geformeert een behoorlijke Catalogus welke zal worden gehouden als ten Deesen geinsereert diendende mede voor memorie". Een catalogus was er niet bij. We weten wel wat zijn boeken opgebracht hebben.

Onder het hoofdstuk "Epiloog" komen we hier nog op terug.

Onder de "onroerende goederen" waren 4 boerderijen en tientallen andere bezittingen aan grienden en akkers land, welke alle uit de bezitting van Alexanders tweede vrouw waren.

Het geweldige vermogen wat in genoemde inventarislijst beschreven werd, stemde niet overeen met het testament van Alexander waarbij hij voor notaris Brack verklaarde een persoon te zijn die "beneden de Twintig Duijsent guldens gegoet was". Bij het nauwkeurig doorlezen, bleek echter dat Alexander over het gehele bezit van zijn tweede vrouw het beheer voerde en het vruchtgebruik daarvan genoot. Na zijn dood zouden volgens het testament van Maria van der Pijll, haar bezittingen terugvloeien naar de Erven Van der Pijll, met namen haar broer Pieter en de kinderen van haar overleden zuster Anna Dorothea. Pieter van der Pijll was echter voor het overlijden van Alexander reeds overleden, zonder kinderen na te laten, zodat zijn deel - naar de wil van Alexanders tweede vrouw - toen toekwam aan Alexanders universele erfgenamen, in dit geval zijn beide kleindochtertjes.

Deze meisjes werden hierdoor ook zeer vermogend.

Blijkbaar hield Alexander tijdens zijn leven wel van wandelen; onder de afdeling "goud en zilver" werd tenminste ook nog vermeld: "drie rottingen", waarschijnlijk met een zilveren knop, waardoor zij onder die afdeling gerangschikt werden.

Omdat de gehele familie van Alexander uitgestorven is, meenden we dat het geen bezwaar was zijn testament en enkele gegevens uit de inventarislijst te publiceren.

Overigens hebben we deze weinig terzake zijnde gegevens vermeld om duidelijk uit te laten komen dat Ds. Comrie geen man was die slordig heenleefde wanneer het op de

aardse goederen aankwam. Integendeel betrachtte hij in alle opzichten ook in Rel; beheer van de stoffelijke zaken naar Gods Woord te leven.

19. WANT HET EINDE VAN DIE MAN ZAL VREDE ZIJN

Het omzwerven was voorbij! Hij had de goede strijd gestreden en we mogen met Paulus volgens 2 Timotheüs 4 : 7 over hem uitroepen: "hij heeft de loop geëindigd, hij heeft het geloof behouden. Voorts is hem weggelegd de kroon der rechtvaardigheid, welke de Heere, de rechtvaardige Rechter, in die dag geven zal". De eens zwervende "vreemdeling" had God voor eeuwig thuis gehaald.

Op goede gronden mocht de oude pastor de doortocht vol vertrouwen tegemoet zien. Vooraf had hij nog te kennen gegeven "dat ten zijnen opzigte geen breedvoerige bekendmakinge in de Boekzaal zonde geplaatst worden", terwijl hij ook niet wilde dat er een "Lijkpredicatie over hem geschieden zoude". Tijdens zijn leven was het Ds. Comrie niet om eer en aanzien te doen geweest; bij zijn sterven nog veel minder!

Zijn geliefde gemeente Woubrugge bleef op zijn hart gebonden en in wijder verband al Gods volk in Nederland, in Schotland, ja allen, over de lengte en breedte der aarde. Feitelijk had hij zich nooit losgemaakt van Woubrugge. Alexander wachtte het af tot zijn grote Zender het zou doen.

Dat moment brak aan op zaterdag 10 december 1774, toen de getrouwe prediker in de leeftijd van 69 jaren zijn laatste adem uitblies en overdrachtelijk gesproken zijn loop beëindigde. Alexander Comrie, de geroepen dienstknecht des Heeren, mocht zich toen neervleien in de armen van een Drieëinig God.

Volgens voorschriften werd het overlijden van Alexander op zaterdag 10 december 1774 aangegeven om in de hoogste klasse - dat was het avondbegraven - ter aarde besteld te worden. Voor het avondbegraven was een speciale toestemming nodig. Het behoorde tot de meest deftige begrafenis, zodat ook door de Erven het hoogste recht ad f 30,- betaald werd.

In het "Kamerboek" van Gouda, d.d. 12 december 1774, staat omtrent de begrafenis van de oude pastor het volgende opgetekend: "Is geconsenteerd de Groote Baar om het lyk van Ds. Alexander Comrie, Philosophiae Doctor en Emeritus Predikant van Woubrugge ter aarde te bestellen. Is geconsenteerd het Lyk van Ds. Alexander Comrie, Philosophiae Doctor, en Emeritus Predikant van Woubrugge by Avond te mogen begraven, mits aan de Heeren Kerkmeesteren betalende het Recht van alle Klokken, ter somma van ses en dertig guldens twaalf stuyvers boven en behalven van de Armen, en zig reguleerende na het Reglement op het Avondbegraven geëmaneert". Op dinsdag 12 december vond de inschrijving plaats, zodat waarschijnlijk Alexander op woensdag 13 december 1774 begraven werd.

Of één van de Goudse predikanten, of mogelijk zwager Ds. Johannes Wilhelmus de Heijde bij de geopende groeve nog gesproken heeft, konden we nergens vinden. Het was destijds de gewoonte bij het afsterven van een predikant, dat een vriend van de overledene, de eerstvolgende zondag een speciale lijkrede uitsprak. Het ligt daarom voor de hand dat er niet veel werd gesproken tijdens het ter aarde bestellen van het stoffelijk overschot.

In welk graf het gebeente van de grote prediker rust, is niet meer na te gaan, want op uitdrukkelijk verzoek van Ds. Comrie mocht er geen inscriptie in zijn grafzerk gebeiteld worden, zodat we alleen weten uit het "Begraafboek" dat hij begraven werd

in het Oude Noord pand, no. 12 - 5 L : 19.

Hoewel volgens de wens van de overledene "ten zynen opzigte geen breedvoerige bekendmaakinge in de Boekzaal zoude geplaatst worden" kon de berichtgever het toch niet over zijn hart verkrijgen geheel te zwijgen over de verdiensten van Ds. Comrie, die hij noemde: "een der eerste (vooraanstaande) Wagters op Slons muuren".

Hij schreef een paar bladzijden vol waarin de levensloop van Ds. Comrie in korte trekken gememoreerd werd en besloot zijn relaas met de opmerking dat hij wegens: "de overvloedige getuigen en opregte tekens niet met byzonderheden behoefde te staaven, hoe Comrie met den monde de gemeente Woubrugge niet alleen, maar ook met de penne van een ervaren, geoeffenden en getrouwen Godgeleerden Gods Kerk en Waarheid overal gebouwd, gevestigd en mannelyk verdedigd heeft", daaraan toevoegende:

*Werd Macedonisch Vorst; met recht genoemd den Grooten
Om dat gansch Asiën zijn Scepter hulde bood?
Dees Alexander, in dit sombre graf besloten,
Was grooter, want zyn pen verwon en Hel en Dood.*

Het behoeft geen betoog dat deze versregels geheel in strijd zijn met de wens van Alexander. Bovendien verwon zijn pen de hel en dood niet, dat deed Christus door Zijn verzoenend sterven. Maar de bedoeling van de recensent begrijpen we wel, hoewel hij zich zeer ongelukkig uitdrukte.

Met groot leedwezen vernamen de inwoners van Woubrugge het overlijden van hun oud-pastor, die hen 38 jaren lang in de weg der waarheid onderwezen had. Slechts even anderhalf jaar had hij van de rust mogen genieten. Weemoedig gestemd zullen velen er aan gedacht hebben dat er nog steeds een stille hoop was geweest, dat Ds. Comrie een "afscheidspredicatie" zou komen houden. God had het anders gewild.

Omdat Ds. Comrie bevolen had dat er geen "lijkpredicatie over hem geschiedde zoude" herdacht Ds. Ouboter het verscheiden van zijn geliefde voorganger op zondag 18 december 1774 in een voorafpraak uit Hebreë 13 : 7: "Gedenckt uwer voorgangeren, die u het woordt Godts gesproken hebben: ende volght haer geloove na, aenschouwende de uijtkomste harer wandeling".

Een beter uitgangspunt had Ds. Ouboter niet kunnen kiezen. Hij wees de gemeente op hun oud-leraar; hoe die altijd naar zijn eigen woord: "niet alleen de zuiverheid van de leer behartigd had, maar ook vooral het eeuwig belang van hun onsterfelijke zielen". Verder memoreerde hij, dat Ds. Comrie Gods genade bevindelijk aan zijn ziel ondervonden had en steeds met hen sprak over het allerheiligst geloof, dat echter volgens 2 Thess. 3 : 2 niet aller is, want het is een parel, die maar alleen gevonden wordt in de harten van de uitverkorenen Gods. Nu mocht de strijder rusten. Ziet en aanschouwt de uitkomst zijner wandeling. Hij mocht nu juichen voor de troon. Want de laatste vijand, volgens het woord van Paulus aan de Corinthiërs in zijn eerste brief hoofdstuk 15 vers 26, was te niet gedaan. De dood was verslonden tot overwinning door onze Heere Jezus Christus.

Ter aanvulling van zijn relaas in de Boekzaal dato december 1774, vermeldde de berichtgever in de uitgave van januari 1775, op pag. 105 met enkele welgekozen woorden de herdenking, die Ds. Ouboter hield, als volgt:

"Woubrugge. Den 18 December 1774 heeft D. Ouboter, onze geliefde en geachte Leeraar, in eene voorafpraak over Hebr. XIII : 7 de nagedachtenis gevierd van den

Wel-Eerw. Godzaligen, nu zaligen Heer Alex. Comrie, A.L.M. Phil. Doct. en rustend Leeraar van Woubrugge, welke zalig in den Heere ontslaapen was den 10 derzelve Maand, welke in zyn leven was, een zeer bekwaam en yverig voorstander en verdediger van de Leere der Waarheid, die naar de Godzaligheid is; een uitstekend licht in Nederlands Kerk, en in deze Gemeente den tyd van byna 38 jaaren zynen Heere in het Euangelie gediend heeft; wiens nagedagtenis niet alleen by allen, die waarheid en Godsvrucht beminnen, maar vooral ook in deeze Gemeente, die zyn Wel-Eerw. altoos alle liefde en achting toegedragen heeft, in zegeninge blyven zal. De overledene heeft niet gewild, dat er een Lykpredicatie over hem geschieden zoude; welke eere onze geliefde Leeraar anders volvaardig de nagedagtenis van zyn Wel-Eerw. na zynen dood zoude hebben aangedaan".

Intermezzo

Hennie van Dolder-de Wit over de exacte ligging van het graf

Oude Paden 1 maart 2002

In zijn biografie over Comrie zegt Verboom dat 'niet meer is na te gaan in welk graf het gebeente van de grote prediker rust.' We weten alleen, zegt Verboom, 'uit het 'Begraafboek' dat hij begraven werd in het Oude Noord pand no. 12- De 34ste rij, het 7de graf'

Diepgaand onderzoek van Hennie van Dolder-de Wit, archivaris van de Hervormde Gemeente van Gouda, bracht recent meer informatie aan het licht over Comrie's begrafenis. Ook wijst zij de plaats van zijn graf aan:

'Het overlijden van Comrie werd op 12 december 1774 bij de stadssecretaris aangegeven door Johannes van der Hoeve, die tevens een van de executeurs was van Comrie's testament. Hij kocht voor hem ook een graf in de St. Janskerk, 'liggende in het Oude Noordpand, **de 34ste laag (rij) het 7de graf** (voor een bedrag van 50 gulden). Later kwam het door erfenis in het bezit van de familie Van der Hoeve.

Geheel in overeenkomst met zijn burgerlijke status van geleerd en gefortuneerd man was Comrie's begrafenis. Het Kamerboek van de stad vermeldt op 12 december 1774: Is geconsenteerd (toegestaan) de Groote Baar om het Lyk van Ds. Alexander Comrie, Philosophiae Doctor en Emeritus Predikant van Woubrugge ter aarde te bestellen. Is geconsenteerd het Lyk (..) bij avond te mogen begraven, mits aan de Heeren kerkmeesteren betalende het Recht van alle de klokken, ter somme van ses en dertig guldens, twaalf stuwers boven en behoeven van de Armen en zig regulerende na het Regiment op het Avondbegraven gemaneert: (Reformatorisch Dagblad, 13 juni 1997).

De begrafenisstoet voerde op 13 december 1771 naar de aan Johannes de Doper gewijde St. Janskerk. het voornaamste monument van Gouda en met haar lengte van 123 meter de langste kerk van Nederland. De eindbestemming van de droeve schare die de Groote Baar volgde, was het Oude Noordpand. Ze moesten zijn in de 34.ste rij, bij het 7de graf.

De archieftekst voert naar de Noorderzijbeuk. Geheel rechts in de hoek prijkt een van de beroemde zestiende eeuwse Goudse Glazen, voorstellende de Inwijding van de tempel' en 'Het laatste Avondmaal.' Daaronder moet Comrie's reiskleed in de aarde zijn neergelaten. Het is zo'n beetje het soberste hoekje van deze imposante kruisbasiliek. Tegen de wanden staan twee banken. Verweerde teksten en monumen-

tale memorieplaten in de vloer herinneren aan de tijd dat er nog in de kerk begraven mocht worden. In 1832 vond de laatste begrafenis in de St. Janskerk plaats.

20. EPILOOG

Tijdens zijn leven had Ds. Comrie zich een geweldig bezit aan boeken aangeschaft. Bij zijn verhuizing naar Gouda hadden de vele folianten een plaatsje gevonden in één van de grote kamers van zijn huis op de Westhaven. Na zijn overlijden vond de Erven het beter dit bezit op te ruimen. Op 24 augustus 1775 en volgende dagen werd door de boekverkoper H. Beman de gehele bibliotheek in veiling gebracht en "publicq verkocht".

Vooraf werd reeds zeker door een goede kennis die de voorkeur voor een bepaald werk had, een boek voor f 5,30 overgenomen. De gehele bibliotheek bracht f 1.675,80 op. Niet alle boeken zullen voor f 5,30 per stuk verkocht zijn, zodat uit het hoge bedrag van f 1.675,80 valt af te leiden, dat Alexander een grote collectie boeken had.

Nu moet er volgens de Woubrugse historicus O. C. van Hemessen in het gemeentearchief van Woubrugge ook nog een lijst aanwezig zijn, waarop de verkoop van de bibliotheek van Ds. Comrie aan de ouderling Corn. Valk voorkomt.

Jammer genoeg kon burgemeester J. C. van Wageningen ons deze lijst niet verstrekken, anders was het mogelijk geweest om een peiling te maken welke soort boeken de kasten van Ds. Comrie gevuld hebben. We mogen echter gevoeglijk veronderstellen dat dit alleen uitstekende werken van Schotse, Engelse en Nederlandse godgeleerden waren.

Overigens klopt het niet, dat de boekverkoper Beman verschillende dagen het bezit onder de hamer bracht, terwijl volgens andere gegevens Corn. Valk ineens de gehele bibliotheek overdeed. Daarom veronderstellen we dat Ds. Comrie bij zijn vertrek naar Gouda slechts een gedeelte aan Corn. Valk verkocht heeft, omdat hij van al zijn werken nog geen afstand kon doen. Beman zou dan het gedeelte wat Ds. Comrie meenam, later geveild hebben. Belangrijk zijn deze mededelingen niet; we wilden ze echter de lezer niet onthouden.

Toen Ds. Comrie op 10 december 1774 in de leeftijd van 69 jaren overleed, was zijn derde vrouw Catharina de Reus ongeveer 52 jaren oud. Vijfendertig jaren heeft zij Ds. Comrie overleefd. Uit de aangifte van haar overlijden blijkt dat zij later van de Westhaven naar de Gauwe verhuisde, waarschijnlijk naar een kleinere woning.

In het "Register der aangegeven Lyken te Gouda, waarvan Permissie-Biljetten tot begraven zyn afgegeven" werd op den 26 April 1809 aangegeven het lijk van Catharine de Reus wede. Ds. Alexander Comrie, gehuwd geweest zonder kinderen na te laten. Overleden in den ouderdom van 87 jaren, gewoond hebbende op de Gauwe". Volgens het "Begraafboek" van de Janskerk werd zij op de 27 april 1809 begraven.

Wie thans het dorp Woubrugge bezoekt zal daar nog veel tegenkomen wat aan Ds. Comrie herinnert. In het gemeentehuis, op de burgemeesterskamer, hangt een groot portret van hem, destijds door de laatste afstammelingen uit zijn geslacht de heer en mevrouw Marx-Zandstra, aan de gemeente Woubrugge geschonken.

Onder dit portret hangt de "bul", die Alexander eens uit handen van zijn promotor Professor 's-Gravensande ontving; keurig ingelijst met een apart kastje onder de brede lijst voor het zegel.

In de kerkenraadskamer van de Nederlands Hervormde Kerk kwamen we nog een

portret van hem tegen, terwijl in het gemeentemuseum een derde afbeelding aan de wand hangt. Vanaf de muur staart Ds. Comrie - om zo eens te spreken - op de verschillende voorwerpen welke rechts en links uitgestald liggen en een brok geschiedenis uit zijn tijd openleggen.

De pastorie met de "nieuwgebouwde" studeerkamer, waarvoor Gerrit van Tol indertijd moest tekenen dat hij op zijn "tosten" zolang hij leefde de muren met behoorlijk "Haij werk zou versterken Onderstutten en Schragen" wanneer zij gebreken door verzakking veroorzaakt zouden vertonen, is er niet meer. Die werd omstreeks de eeuwwisseling afgebroken en door een nieuwe vervangen.

Maar de kerk - de prachtige ovale kerk met de mooie dakruiter - zoals algemeen aangenomen wordt het werk van Pieter Post, die staat daar als een voorbeeld van bijzondere bouwheerskunst, tot sieraad voor het dorp dicht aan de oever van de brede Woudwetering. Voor enkele jaren terug werd het gebouw grondig gerestaureerd.

Ds. Lodovicus de Dieu sprak omstreeks 1655 de eerste predicatie in de nieuwe kerk uit. Ook Ds. Comrie stond 38 jaren lang regelmatig op de preekstoel om Gods Woord te verkondigen. Ruim 3 eeuwen is het historische gebouw thans oud en het beantwoordt tot heden nog ten volle aan het doel. Het interieur werd alleen wat veranderd. Vroeger stond de preekstoel - ook tijdens de ambtsperiode van Ds. Comrie - tegen de zuiderwand. Thans staat de kansel tegen de noorderwand en zijn de rijen stoelen in het schip in een grote boog om de preekstoel gegroepeerd. Verder is alles vrijwel gelijk gebleven.

En dan - voor de kerk langs de westelijke oever van de Woudwetering - waar Ds. Comrie ook zoveel voetstappen heeft liggen, daar komt men het straatnaambordje tegen "Comriekade". Het bestuur van de gemeente heeft voor enkele jaren terug het prijzenswaardige initiatief genomen de westelijke oever naar de grote prediker te vernoemen.

Daar valt tevens ons oog op een grote hardsteen, die naast de brede zeven treden tellende zerkstenen trap, welke toegang tot de kerk verleent, is ingemetseld. Het blijkt dat Woubrugge, behalve al haar leraars - waaronder Ds. Comrie wel een bijzondere plaats innam - ook niet vergat dat Jan de Bakker als pastoor van Jacobswoude het eerste zaad van de Reformatie binnen het grondgebied van Esselickerwoude en 's Heer Jacobswoude gestrooid heeft. In het kort hebben we de geschiedenis van de jonge martelaar in het eerste deel verteld.

Ter gelegenheid van zijn 400e sterfjaar werd die steen als een herinnering aan zijn marteldood in de kerkmuur geplaatst. Geheel protestants Nederland moet de gemeenschap van Woubrugge daar dankbaar voor zijn. Niet om haatgevoelens tegen andersdenkenden op te wekken, maar opdat de alleenzaligmakende leer naar Gods Woord tot ons allen spreken mocht.

In de steen hebben de initiatiefnemers een couplet uit het gedicht "Historie van een martelaar" laten beitelen, terwijl de gehele inscriptie als volgt luidt:

Toegewijd aan de eerbiedwaardige gedachtenis van
JAN DE BAKKER, Pistorius
geboren te Woerden in 1499
als pastoor werkzaam te Jacobswoude in 1522
Om zijn getrouwe belijdenis van het Evangelie van Gods
genade te 's-Gravenhage levend verbrand den 15den
september 1525

Hij sprack zijn boeders soo lieflick aen
Ick ga U voren, volcht ghij mij na
Sij antwoorden met ghesanghen
Och Broeder, strijdt vroom en vreest U niet
Christus zal U ontfangen.

WOUBRUGGE - JACOBSWOUDE
1525 - 1925

Hij sprack zijn broeders soo lieflick aen.

Dat deed Jan de Bakker, de jonge martelaar, nauwelijks 26 jaar oud; dat deed Alexander Comrie, de predikant van Woubrugge; dat deden al de getrouwe leraars, die te Woubrugge in 's Heeren wijngaard werkzaam zijn geweest.

En, zij spreken ook nu nog, nadat zij gestorven zijn! Ook tot ons!

DERDE DEEL

DS. COMRIE ALS SCHRIJVER

De bekendheid die Ds. Comrie tot de huidige dag in brede lagen van ons volk geniet, vindt hoofdzakelijk haar grond in de verschillende boeken die hij geschreven heeft. Hij spreekt daardoor nog tot ons - volgens de woorden uit de Hebreeënbrieff, hoofdstuk 11 : 4 - nadat hij gestorven is.

In het geheel zijn 23 werken verschenen waaraan de naam van Ds. Comrie verbonden werd. Van die 23 zijn er 9 waarvan hij de auteur is; 4 werden door hem uit het Engels in het Nederlands vertaald; 5 uitgaven van andere schrijvers van een "voorrede voorzien" en tenslotte volgen nog 5 titels welke met medewerking van zijn vriend Ds. Holtius en mogelijk meer anderen tot stand kwamen.

De diverse titels luiden als volgt:

Werken waarvan Ds. Comrie auteur is:

1. Zijn dissertatie "de Morality Fundamento et Natura Virtutis"
2. Het A.B.C. des Geloofs
3. Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs
4. Samuel in zijn Leven zeer gelieft, in zijn Doodt betreurt en hooggeeft ofte Lijk-Reden over Sam. XXV Vs. 1
5. Verzameling van Leerredenen
6. Stellige en practikale verklaring van den Heidelbergschen Catechismus (de eerste 7 zondagen)
7. Berigt nopens de waarschuwingen van de Heer J. J. Schultens
8. Missive wegens de Regtvaardigmakinge des Zondaars
9. Brief over de Rechtvaardigmakinge des Zondaars onderwijs direct gericht op de praktijk - in dit geval de bevinding - van het leven) die Ds. Comrie zo geliefd en bekend gemaakt hebben als prediker-schrijver bij hen, die de oude beproefde leer niet onverschillig is.

Werken door Ds. Comrie uit het Engels vertaald:

10. De Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking door Walter Marshal
11. Eene beschouwing van het Verbondt der Genade door Thomas Boston
12. De Gelijkenis der Tien Maagden, door Thomas Sheppard
13. De Leere der Waarheit die na de Godtzaligheid is door Isaac Chauncy

Werken door Ds. Comrie van een voorrede voorzien:

14. Sakelyke en Practicale Verklaringe van de twaalf kleine Propheten door Mr. George Hutcheson
 15. Openinge van de Arminianery door Johannes Owen
 16. Godt verzoend, de Wet in haren tweederleyen eisch verheerlijkt en van haren Vloek ontwapent door Stephen Charnock
 17. Proeve van de Kragt der Godzaligheid, door Gybert Voetius
 18. De inwonende Zonde in de Gelovigen door Johannes Owen
- Werken welke in samenmerking met anderen tot stand kwamen:
19. Examen van het Ontwerp van Tolerantie
 20. Aanspraak aan Ds. Antonius Van der Os.
 21. Beschermmer van de Aanspraak aan Ds. Ant. Van der Os
 22. Baniere van wegen de Waarheit Opgereggt tegen den Heer Joan van den Honert
 23. De Lasterzugt van Cornelius Nozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft

De 9 titels waarvan Ds. Comrie auteur is, kunnen weer verdeeld worden in één filosofisch werk, zijn dissertatie; drie dogmatische werken: de verklaring van de Heidelbergse Catechismus; de Missive en de Brief over de rechtvaardigmaking des zondaars; één polemisches geschrift: Berigt nopens de waarschuwing van de heer J. J. Schultens; vier praktikale werken: Het A.B.C. des geloofs; Verhandeling van enige eigenschappen des zaligmakenden geloofs; Verzameling van leerredenen en tenslotte nog de "Lijkrede" over Sam. 25 : 1.

Van deze 9 werken zijn het voornamelijk zijn 3 dogmatische (dat wil zeggen leerstellige uiteenzetting van de godsdienstleer) en de 4 praktikale (dat is een enigszins verouderde benaming voor het,

Praktikale werken

Zover we weten was het A.B.C. des Geloofs het eerste boek van de praktikale werken, dat aan de markt verscheen. Feitelijk is het een bundel preken waarvan Ds. Comrie echter opzettelijk om het werkje binnen ieders bereik te brengen, de inleiding van iedere leerrede, het verband en de toepassing weggelaten heeft. Naar de letters van het alfabet A, B, C, D, E enzovoort deelde hij het in. De eerste druk verscheen in het jaar 1739 en de laatste, volgens de onveranderde uitgave in 1746, in 1957. Meer dan 20 drukken zijn in de periode 1739-1957 verschenen.

Het lag aanvankelijk geenszins in de bedoeling van Ds. Comrie de stof, die hij vanaf 1735 bezig was in zijn gemeente te verhandelen, voor de drukpers gereed te maken. Op aandrang van zijn eerste vrouw ging hij er toe over en zo gretig werd het boekje ontvangen, dat reeds in hetzelfde jaar, dat het verscheen, een herdruk nodig was om aan de vraag te kunnen voldoen. De eerste uitgave verscheen in octavo (8°), telde 11 bladzijden voorrede en 326 pagina's tekst. De kostprijs was f 1,40.

Volgens de zwager van Ds. Comrie Johannes Wilhelmus de Heijde, die een voorrede schreef bij de 9e uitgave, gebood God zozeer Zijn zegen over deze arbeid, dat het boekje niet alleen in alle "Provintien", maar zelfs "tot in de ver gelegen gewesten der Aarde" met veel vrucht gelezen werd".

Het tweede praktikale werk: "Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakende Geloofs" is ook een bundel preken, waarvan Alexander in de aanspraak aan de "Waarde lezer" mededeelde: "wij hebben ze in het licht laten gaan, evenzo als wij ze van de predikstoel uitgesproken hebben in het jaar 1739 en in het begin van 1740, behalve dat wij met voorbedachtheid de toepassingen hebben verkort, opdat het werk voor onvermogenen niet te groot mocht zijn".

Verder sprak Ds. Comrie de wens uit: "Ik vertrouw, dat gelijk het A.B.C. des Geloofs de goedkeuring van velen weggedragen heeft, dat ook de geëerde lezer zal bevinden, dat deze verhandelingen in alle opzichten aan de titel zullen beantwoorden en de lezer tot nut strekken".

Zijn vertrouwen werd niet beschaamd. In 1744 verscheen de eerste druk in kwarto (4°) terwijl de kostprijs f 2,10 bedroeg. Het werk omvatte 14 pagina's voorrede en 397 bladzijden tekst, waaraan nog een toevoegsel van 46 pagina's. Een lijvig werk dus. Hoewel de kostprijs 50% hoger lag dan van het A.B.C. des Geloofs, was de vraag evenwel zo groot, dat in het jaar van uitgave een tweede druk nodig was. Inmiddels zijn er meer dan elf drukken verschenen. Voor zover we weten verscheen de laatste druk in 1930.

De "Verzameling van Leerredenen" is het derde praktikale werk van Ds. Comrie. Zoals ook in voorgaande gevallen, was het de vraag van zijn hoorders om het eerst tot hen "gesprokene in boekvorm te mogen bezitten om het nog eens over te kunnen lezen", die Ds. Comrie deed besluiten zijn bundel preken door de druk gemeen te maken. In de "Opdracht aan mijn zeer geliefde en waarde gemeente van Woubrugge" verklaarde hij nog nader hoeveel moeite het beroep van Den Bommel hem kostte: "en ik in het eerste niet anders, om vele redenen, dacht, als om hetzelfde te accepteeren". Hij kon echter geen vrijmoedigheid vinden Woubrugge te verlaten: "en dus heb ik mij naderhand - schreef Ds. Comrie - zolang de Heere wil, aan u verbonden".

In zijn voorwoord aan de lezer vertelde Alexander: Het is geen schrijflust om u te overkroppen met boeken of ook om ons eenigen naam te maken, dat ons tot de uitgaaf van dit werk aanzette, maar alleen het aandachtig beschouwen, met droefheid des harten van de nare en ellendigen toestand van Gods Kerke, in welke zich een dood wezen voordoet".

Met schrik in zijn hart zag Ds. Comrie aan, dat de kerken in Nederland afzakten en een geest van lauwheid steeds meer veld won, met het gevolg, dat ketterijen en zedeloosheid de kerk inslopen. Vandaar dat hij in zijn Leerredenen een ware boetprediker was, die zonder omhaal de vinger op de wonde plek legde. In deze leerredenen is Ds. Comrie niet alleen een bestraffer, hij is tevens de onderwijzer, die leert wat het enige spoor der zaligheid is. In het jaar 1749 verscheen het eerste gedeelte, en in 1750 het tweede, respectievelijk ad f 1,10 en f 1,-.

Het eerste gedeelte was binnen acht weken uitverkocht, zodat Ds. Comrie bij de tweede druk van het eerste gedeelte kon schrijven: "Gelijk mijne voorgaande werken uwe goedkeuring gehad hebben, zoo is het mij ook zeer aangenaam, dat dit werk zoo wel van u ontvangen is, zijnde in den tijd van acht weken zoverre uitverkocht, dat er gesproken is van een nieuwen of tweeden druk".

De tweede druk van het tweede gedeelte vond in 1751 plaats. Na die tijd zijn er meer dan 8 drukken verschenen, wel een bewijs hoe gaarne de geschriften van Ds. Comrie ontvangen werden.

De laatste van zijn praktikale werken is het boekje "Samuël in zijn leven zeer gelieft, in zijn Doodt betreurt en hooggeeft ofte Lyk-Reden over Sam. XXV Vs. 1". Zoals we reeds schreven in het gedeelte "Pastorale werkzaamheden" sprak Ds. Comrie deze preek uit in verband met het zalig afsterven van zijn vriend en weldoener, de ambachtsheer en baljuw van Woubrugge, Cornelis van Schellingerhout.

De inhoud van dit boekje valt geheel uit de toon vergeleken bij zijn andere werken, aangezien hij - in tegenstelling met zijn gewoonte - Cornelis van Schellingerhout zeer roemde. Hiermede haalde Ds. Comrie zich de scherpe kritiek van zijn tegenstanders op de hals in het werk "De kansel ontluistering" Amsterdam, Diederich, 1853, pag. 128-131.

De predicatie, die feitelijk alleen bestemd was voor de inwoners van Woubrugge, heeft toch nog twee herdrukken beleefd. Op 27 juli 1749 sprak Alexander de gedachtenisrede uit; in datzelfde jaar verscheen ook de eerste druk, groot 39 pagina's, kostprijs f 0,30. De tweede druk verscheen niet afzonderlijk maar werd opgenomen in de vierde druk van de "Verzameling van Leerredenen", terwijl de derde druk gevoegd werd achter de achtste druk van de "Verzameling van Leerredenen".

Dogmatische werken

Onder de 3 dogmatische werken neemt de verklaring van de Heidelbergse

Catechismus de grootste plaats in.

De aanleidende oorzaak, dat dit werk tot stand kwam, verklaarde Ds. Comrie uitvoerig in zijn voorwoord "Aan den Lezer". Hij begon met te vertellen dat het werk hem niet - zoals sommige auteurs wel voorgeven - afgeperst was vanwege de noodzaak dat het volstrekt noodzakelijk geoordeeld werd dat er een dergelijke verklaring zou verschijnen.

"Laat de geëerde lezer het werk lezen en overdenken en dan zelf over de nuttigheid en tijdigheid van hetzelfde zijn oordeel vellen. Zo het werk zichzelf aanprijst, zal het mij zeer aangenaam zijn en zo niet, zal het mij smarten de wereld met iets, dat niet nuttig noch tijdig geoordeeld wordt, belast te hebben".

Verder vervolgde Ds. Comrie: "De aanleiding tot deze mijne uitvoerige verklaring is zeer eenvoudig geweest. Mijn schriftelijke verklaring van den Catechismus, die ik altoos jaarlijks voor de gemeente gedaan heb, was zeer klein en met bleeken inkt geschreven, zodat het mij somtijds moeilijk viel om mijn eigen werk te lezen".

Zo gevoelde Ds. Comrie zich opgewekt om nu hij voor de 12e of 13e maal het leerboek met zijn gemeente zou gaan behandelen, de oude schetsen terzijde te leggen en nieuwe te vervaardigen.

Door het insluipende verderf in de kerk, kwam hij op het denkbeeld ditmaal aan de verklaring bijzondere zorg te besteden. Zo kwam het dat hij, ofschoon in oktober 1750 reeds begonnen, toch in december 1751 pas zeven zondagen behandeld had. Ziekte en andere drukke werkzaamheden hebben hem belet het vervolg voor de drukpers gereed te maken, zodat het bij de eerste 7 zondagen gebleven is.

Om de predicates in de openbare godsdienst oefeningen voor te lezen is bezwaarlijk. Daarvoor heeft Alexander de stof te uitvoerig behandeld; hoewel men overigens niet moet denken dat de verklaring langdradig is.

Zelf schreef hij daarover op bladz. 13, uitgave De Banier 1938: "Wat de wijze van onze verklaring betreft, die zal, zo wij hopen, klaar en zielindringende zijn, vermits wij er geen aangeleerde stelsels van de Goddelijke waarheden zullen invoegen, dan alleen daar het pas geeft, maar enkel onze Catechismus verklaren. In het uitspreken zullen wij langzaam zijn, opdat degenen die lust hebben, en voornamelijk de catechisanten, iets zullen kunnen optekenen tot behulp van hun geheugen. De auteurs die wij gebruiken zijn, gelijk gij weet, niet veel in getal. Het werk van den heer Van der Kemp is naar mijn oordeel, voor leergierigen een kostelijk boek. Voor de mingeoefenden, die op de praktijk gezet zijn, is de verklaring van vader Smytegelt weergaloos. Bij deze, om den Catechismus te verstaan, zijn voor meer geoefenden de onderwijzing van Calvijn en de verklaring der Geloofsbelijdenis van Olevianus zeer nodig. Mocht God mij licht geven, om u de oude en beproefde leer voor te dragen en u opgewektheid om elkander in de week ter aanharing van de catechismuspredicatie voor te bereiden, door onderling te catechiseren over den Zondag, die verhandeld zal worden, dan zouden wij mogelijk uit vrije genade in deze onze 12- of 13-malige verklaring meer zegen hebben dan ooit tevoren".

De eerste druk van dit boek verscheen in 1753 en omvatte 28 bladzijden voorrede enz. en 496 pagina's tekst in kwarto formaat. De prijs was f 2,30. Nadien zijn nog 7 drukken verschenen. Voor zover we weten de laatste in 1938.

Het volgende dogmatische werk "Missive van den Wel Eerw: zeer Geleerden Heere Alexander Comrie wegens de Regtvaardigmakinge des Zondaars en de toeëigening van deze weldaad van Gods Vrije Genade aan hem door het ingewrocht gelove" is veel minder bekend.

Volgens het voorwoord aan de "Godvrugtige Leezer" had D. Comrie dit geschrift

nimmer voor de pers bestemd.

Een vriend van Ds. Comrie had hem eens een bezoek gebracht en toen met hem gesproken over "het gewichtige leerstuk" van de Rechtvaardigmaking. Met de uiteenzetting die Ds. Comrie hem reeds vroeger en toen bij vernieuwing daarvan gaf, kon zijn ongenoemde gast zich goed verenigen. Maar twee bezwaren - door vrome mensen ingebracht -- (tegen Ds. Comrie dus) kon die vriend toch nog niet voldoende weerleggen en daarom richtte hij zich op 16 maart 1757, nogmaals tot Alexander om advies. Deze diende hem gaarne van antwoord; maar hij moest kort zijn omdat hij weinig tijd had.

Dit schrijven kwam in handen van een zekeren M.P., die het zo belangrijk vond dat hij Ds. Comrie verzocht het te mogen uitgeven. Alexander had daar geen bezwaar tegen, en zo zag de "Missive" het licht, nog verrijkt met enige citaten uit de werken van Owen en Bunyan en met de "Consideratiën" (hoogachting) van Ds. W. Sluiter te Rouveen. De eerste druk verscheen in 1757, groot 2 pagina's voorrede en 74 tekst in kwarto (4°). De tweede druk kwam in 1851 aan de markt. Voor zover we weten zijn er nadien geen herdrukken verschenen.

We voegen hier nog aan toe, hoewel Alexander kort moest zijn vanwege de tijd, hij toch nog 74 bladzijden vol schreef om de leer der rechtvaardigmaking uiteen te zetten. Zijn derde dogmatische werk "Brief over de Rechtvaardigmaking des Zondaars door de onmiddellijke Toerekening der Borggerechtigheid van Christus" is weer veel meer bekend. Aanvankelijk had Ds. Comrie dit boek geschreven om het te overhandigen aan de classis, toen professor J. v. d. Honert en "neffens hem den wel Eerw. Holtius (zijn latere vriend dus) Alexander beschuldigden 'van "Antinomianéry en Machinalisterye".

Hij liet dit voornemen echter varen, toen na mondeling overleg de bezwaren opgeruimd werden.

Nadat hij het manuscript enige jaren bewaard had, zond hij het op de 15e augustus 1760 (waarschijnlijk als aanvulling op zijn hiervoor genoemde Missive) aan een belangstellende vriend toe "tot nut in deeze twistzieke eeuw".

Deze gaf het op zijn beurt te lezen aan enkele kennissen en tenslotte kreeg ook de uitgever van de "Missive" het in handen. Die oordeelde dat het "in dees tyd van te veel belang was om in het (luister te blijven)", waarop hij de kopij zonder Alexander daarin te raadplegen naar Nicolaas Byl zond die het boek vaardig liet drukken, zodat het in 1761, groot 12 pagina's voorrede en 152 pagina's tekst, op de markt verscheen. Nadien is het nog zeker drie gemaal herdrukt.³

Toen die onbekend gebleven vriend, zich verschuilende achter de letters C.M., oordeelde dat het werk: "in dees tyd van te veel belang was om in het duister te blijven" had hij volkomen gelijk.

Want ... hoewel Ds. Comrie bij het overgrote deel van de gereformeerde denkende

³ Van den Brink: "Ik wijs erop dat sommige opvattingen door het leven gaan als zijnde die van Comrie, terwijl ze afkomstig zijn van A. G. Honig (die op Comrie is gepromoveerd).

De invulling van de "vierderlei rechtvaardigmaking" bij Honig is ronduit strijdig met Comrie zelf. " (G.A. van den Brink RD 11-10-2003)

Zie ook J.A. de Ruiter in een bijlage in: *De Rechtvaardigmaking door het geloof*, door Th. Van der Groe

bevolking zeer geliefd was en als het ware op de handen werd gedragen, waren er toch ook onder hen, die meenden dat hij afweek van de zuivere leer. Het is smartelijk dit te moeten schrijven, maar onder die - mogelijk wel één van de vurigste - behoorde ook de bekende Jacob Groenewegen.

In het jaar 1742 was Groenewegen al in conflict gekomen met mijnheer A. van der Willigen te Rotterdam (de man waar Ds. Comrie ook zoveel dank aan verschuldigd was) over het "Wezen des Geloofs". Ds. Theodorus van der Groe had toen de zijde van Van Willigen gekozen en zijn zienswijze neergelegd in het werk: "Beschrijvinge van het oprecht en zielzaligend Geloove".

Eén der bezwaarden wendde zich daarom op aandrang van enkele van zijn vrienden tot Theodorus van der Groe, toen predikant te Kralingen, met het verzoek om, zoals in het geschil met de heren Groenewegen en Van der Willigen, ook thans zijn opinie te zeggen.

Ds. van der Groe voldeed aan dit verzoek in een particulier schrijven, groot 171 bladzijden, naar men aanneemt in het jaar 1759.

Deze brief ging van hand tot hand en zo kwam Ds. van der Groe op het denkbeeld om zijn mening door de druk algemeen te maken. Zover is het echter nooit gekomen, want ondertussen kwam "De Brief over de Rechtvaardigmaking" van Ds. Comrie uit, waarin Alexander zo helder zijn zienswijze omtrent dit gewichtige leerstuk uiteenzette, dat de reden om hem van onzuiverheid in de leer te wantrouwen, weggenomen werd.

Jacob Groenewegen wilde het evenwel niet "overnemen", zoals men dat vroeger wel uitdrukte. Die wilde zich trouwens ook niet laten leren door Ds. van der Groe. Alexander schreef dit niet toe aan "onrechtzinnigheid" bij Groenewegen, maar aan onkunde, waarom hij hem raadde eens bij zijn broer Ds. Johannes Groenewegen te informeren. Deze koos echter haastig de zijde van broer Jacob en beweerde dat hij, zoals Jacob Groenewegen poneerde, alleen maar "een rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie kende", tegen het gevoelen van alle gereformeerde oudvaders in., Ds. Comrie achtte het niet nodig daar dieper op in te gaan. Hij had zijn standpunt in de "Brief over de Rechtvaardigmaking des Zondaars" duidelijk uiteenzet en wilde niet verder twisten. Wel liet hij toe, dat een gemeentelid van hem een brochure tegen Groenewegen schreef. Deze kwestie laten we echter verder rusten.

Polemisch werk

Als eigen geschrift van Ds. Comrie rest ons nu nog te bespreken zijn polemisches werk: "Berigt nopens de waarschuwing van de Heer J. J. Schultens, Professor en Regent van het Staten Collegie te Leiden; Tegen de Catechismus-Verklaring van den Heer Alex. Comrie, gegeven door een Brief van den Weleerw. Heer Alexander Comrie".

De titel zegt al wat de lezers te wachten staat.

Toen de catechismusverklaring van Alexander op de markt verscheen waarin hij de gereformeerde leer zo helder en krachtig verdedigde tegen allerlei fijne en grove insluipingen, rees er bij de tegenstanders, voornamelijk bij hen die zich "De Toleranten", dat is de verdraagzamen noemden, een storm van verontwaardiging op. We kunnen gerust schrijven, dat Ds. Comrie uitgemaakt werd voor al wat mooi en lelijk was. Hij was een "dol- drijvend man", een "scheurmaker", een "ketterjager", een "stijfkoppig persoon", een "twistziek mens" die niet het belang noch de eenheid van de kerk in het oog hield. Meer dan 1000 bladzijden wijdde, Prof. Schultens aan de bestrijding van. Ds. Comrie en Ds. Holtius, waarin hij beschuldigingen neerschreef

die hij niet met bewijzen staven kon.

Ds. Comrie liet de storm over zich heen waaien, en had er niet de minste lust in om Prof. Schultens in het openbaar tegen te spreken. Wel schreef hij aan zijn vrienden een uitgebreide brief, waarin Alexander van stuk tot stuk de beschuldigingen van Prof. Schultens weerlegde. Daarin vertelde hij ook veel in verband met de weerlegging van verschillende zaken van zijn eigen persoon, zodat het "Berigt" door ons in de voorgaande bladzijden meermalen werd aangehaald. Zijn vrienden, het "Gezelschap van Liefhebbers der Waarheid die na de Godzaligheid is", meenden dat het toch wel wenselijk was om Alexander van de blaam, die Prof. Schultens op hem geworpen had, te zuiveren. Het beste kon daarvoor zijn brief aan hen gericht dienen, waarom zij Alexander verzochten de brief uit te mogen geven. Ds. Comrie vond dit goed, zodat het geschrift verrijkt met een 14 bladzijden tellende voorrede van het "Gezelschap" in 1755 op de markt verscheen. Het boekje telde behalve de voorrede, 69 pagina's tekst, en was verkrijgbaar voor f 0,50. Voor zover we weten is hierop nimmer een tweede druk verschenen, terwijl Prof. Schultens, waarschijnlijk wel inziende dat hij veel te ver gegaan was, op het "Berigt" niet reageerde.

Vertaalde werken

Het eerste boek, dat Ds. Comrie uit het Engels in het Nederlands vertaalde, heette oorspronkelijk "The Gospel Mystery of Sanctification" by the Rev. Walter Marshall. Ds. Comrie koos tot titel "De Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking verklaart in eenige Praktikale Bestieringen". De vertaling moet voor de Woubrugse leraar een geweldig werk geweest zijn, temeer daar hij zelf de Nederlandse taal niet van jongsaf geleerd had. In 1739 kwam het boek op de markt, groot 20 bladzijden voorrede en 374 pagina's tekst, in 8°. De prijs bedroeg f 1,60.

In zijn leerredenen prijst Ds. Comrie het boek aan. "Wy dachten geen geringe dienst aan de Nederlanders geschiedt zou zyn, doe wy uitgaven dat alderkostelykste boek van Mr. W. Marshal over de Euangelische Heiligmakinge. Het is mogelyk een van 't best, dat ooit over deze stoffe geschreven is, beneerstigt u veel in 't leezen daarvan".

Het boek vond een goed onthaal bij de lezers, zodat de oplage betrekkelijk vlug uitverkocht was. In 1772 verscheen een tweede druk, echter correcter vertaald en zonder die "zinstooringen, voor welken de WelEerw. Comrie, toenmaals onzer taaie nog niet te kundig, zich geenszins konde hoeden". Aan deze tweede druk heeft Ds. Comrie niet gewerkt. Hij was toen al emeritus-predikant en toebde veel met zwakheden naar het lichaam Ds. Petrus Nieuwland te 's-Gravenhage prees de tweede druk bij het Nederlandse volk aan.

Het tweede boek door Alexander uit het Engels vertaald, was van de bekende schrijver Thomas Boston, onder wiens gehoor hij als jongeling meermalen vertoefde.

Daarvan luidde de oorspronkelijke titel: "View of the Covenant of Grace fram the Sasred Records". Door Ds. Comrie vertaald: "Eene Beschouwing van het Verbondt der Genade". De uitgever voegde er bij een "Verhandeling van het Verbond der Werken" plus een voorrede behelzende een verhaal van de schrijver en een aanprijzing tot het werk. De schrijver van de aanprijzing was Hugh Kennedy, predikant in de Schotsche gemeente te Rotterdam. De eerste druk verscheen in 1741, tellende niet minder dan 64 pagina's voorrede en 483 pagina's tekst. De prijs bedroeg f 2,10.

Ds. Comrie sloeg de waarde van het werk zeer hoog aan en memoreerde later in zijn Catechismusverklaring, op bladzijde 353 (uitgave De Banier) "Ook hebben wij een traktaat van den heer Boston over het genadeverbond uitgegeven, waarin breed, vol-

gens de leer van die kerk (de Schotse) de aard en de natuur van dat verbond zo weergaloos verklaard wordt, dat wij zeer twijfelen, of er enig menselijk geschrift is, waar volgens Gods eeuwig- blijvend Woord zo klaar van het verbond der genade gesproken wordt". De beknopte verhandeling van het "Verbond der werken" welke in het geschrift werd bijgevoegd, is van de hand van Ds. Comrie.

Ruim een eeuw later, in 1868, verscheen een tweede druk van dit werk bij de Nijkerkse uitgever J. J. Malga. De prijs was toen aanmerkelijk lager dan in 1741 en bedroeg f 1,60.

Zijn derde vertaalwerk is van de Engelse schrijver Thomas Sheppard; oorspronkelijk in Engeland verschenen onder de titel: "The Parable of The Ten Virgins". In het Nederlands "De gelijkenis der tien maagden". Aan de vertaling van dit boek heeft Ds. Comrie zeer veel werk gehad. Het verscheen in twee delen in 8°, respectievelijk 767 en 485 bladzijden tellende. De twee delen kostten tesamen f 4,20.

Ds. Comrie vertaalde het werk om hen: "die de vrye genaade Godts misbruiken, tot een snoode onverantwoordelyk verruim van de plichten" aan hun misstanden te ontdekken. Het was niet zijn bedoeling om onnodig het twistvuur aan te blazen, want als hij "de twisten, die de kerke Godts verteeren, met traanen van bloedt uitblusschen konde", dan zou hij het een "groot voorrecht aghten dagh en nagt te weenen".

Blijkbaar had Ds. Comrie veel gegevens van de schrijver tot zijn beschikking, want later vertelde hij in zijn leerredenen, deel 2, pag. 8: "Ik hebbe in de dagregisters, die Mr. Sheppard van zyn leven hield, een uitdrukkinge geleezen, die ik niet licht zal vergeeten: hy zegt, dat hy zag dat de reden van zyne koudtheit, ernsteloosheit en te kort kominge in 't Gebedt was, dat hy Godt op zyn thron in zyn herte niet boven alle dingen zettede".

Bijna anderhalve eeuw na het verschijnen van de eerste druk werd het werk nogmaals gedrukt en in 1884 door D. Donner te Leiden uitgegeven.

Het laatste boek dat Alexander uit het Engels in het Nederlands overzette, heette: "The Doctrine, Which is According to Godliness" van Isaac Chauncy, S.S. Theologiae Doctor.

Als Nederlandse titel koos Ds. Comrie: "De Leere der Waarheit die na de Godtzaligheit is, gegrondt op de Heilige Schriftuur, volgens den Leidraat van de kleine Catechismus der Westmunstersche Godtgeleerden, Nu uit het Engels in het Nederduits overgebracht, en met eenige Veranderinge, zoo van uitlaatinge als byvoeginge, om als Tegengift te strekken tegens de dwalingen der Antinomianen aan de eene zyde, en die der Neonomianen aan de andere zyde, uitgegeven door Alexander Comrie, Scoto-Britta.nnus, A.L.M. Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Houdt het voorbeeldt der Gezonde Woorden die gy van my gehoort hebt, in Geloove en Liefde die in Christo Jezu Is, 2 Tim. 1 : 13. Indien iemandt eene andere leere leert, ende niet overeen en komt met de Gezonde Woorden onzes Heeren Jezu Christi, ende met de Leere, die na de Godtzaligheit is, die is opgeblazen ende weet niets, 1 Tim. VI: 3, 4.

Op het titelblad stelde Alexander reeds enkele wijze lessen op die de lezers ter harte konden nemen.

De eerste druk verscheen in 1757, groot 16 bladzijden voorrede en 229 tekst. In 1856 volgde een tweede druk, terwijl in 1891 nog een derde verscheen.

De aanleiding dat Alexander zich voor de vierde maal tot de moeizame vertaalarbeid zette, was om zich tegen de blaam van onrechtzinnigheid, door zijn tegenstanders op hem geworpen, te verdedigen.

Hij voegde hier en daar enkele uitdrukkingen aan toe en gaf daarna het boekje ter lezing aan het publiek. Oordeelde men dat de inhoud zuiver gereformeerd was, welnu, dan was Ds. Comrie dat ook, want het was: "uitdrukkende de eenige gevoelens van zyn herte". Hij begeerde daarom ook alleen dat het "Werkje mocht strekken tot loevordering van de kennis der Waarheid" en tot een bewijs van zijne orthodoxie, maar beslist niet, dat het als een Catechiseerboekje gebruikt zou worden.

Werken waarin Ds. Comrie een voorrede schreef

Zoals we reeds mededeelden werden 5 werken van andere schrijvers door Alexander van een voorrede of aanbeveling voorzien.

De eerste keer dat hij zijn pen in de inkt doopte voor deze werkzaamheden was bij het verschijnen van het derde deel van de "Sakelyke en Praktikale Verklaringe van - de twaalf kleine Propheten" door Mr. George Hutcheson, de overgrootvader van Alexander. Het eerste en tweede deel van Mr. Hutcheson leidde Ds. Theodorus van der Groe met een voorrede bij het publiek in. Het voorwoord dat Alexander schreef, telde slechts 6 pagina's, doch behelsde veel gegevens over zijn familie, welke we reeds behandelden in het gedeelte "De familie Comrie", zodat we er nu niet dieper op ingaan.

Het tweede geschrift, waarin een bijdrage van Ds. Comrie werd opgenomen, waren 4 preken van Ds. Stephen Charnock, welke onder de titel: "God verzoend, de Wet in haren tweederleyen eisch verheerlykt en van haren Vloek ontwapent" op de markt verschenen.

In deze voorrede onderrichtte Ds. Comrie de Nederlandse lezers welke boeken zij uit het Engels vertaald, met gerustheid lezen konden en voor welke werken zij op hun hoede moesten zijn. Aanvankelijk was de boekhandelaar van plan een ander werk te laten vertalen, maar op raad van Ds. Comrie zag hij daarvan af, aangezien het werk waarop de boekhandelaar het oog had, "Geschreven was door een Leeraar, die naar Dwaal-Leeringen sterk overhelde". Ds. Comrie gaf daarop het in zijn bezit zijnde werk van Charnock aan hem, dat Jan Ross vertaalde.

Zijn derde voorrede schreef Alexander in het boek van. Johannes Owen, Meester der Konsten van het Koningins Colegie te Oxford, getiteld: "De inwonende zonde in de gelovigen".

Een vriend van Ds. Comrie, genaamd Corn. Brems, ouderling bij de kerk te Rotterdam, verzorgde de vertaling. Ds. Comrie achtte het een eer om het werk van Dr. Owen, met wiens theologisch standpunt hij zich van harte kon verenigen, bij de lezers aan te bevelen.

Tenslotte volgt nu nog de laatste arbeid van Ds. Comrie voor de pers, het leveren van een bijdrage tot een nieuwe uitgave van: "Proeve van de kragt der Godzaligheid door wijlen den hoogerwaarden, hoog-geleerden heer Gijsbert Voetius".

De boekhandelaar Pieter Koumans, stadsdrukker en boekverkoper in de Peperstraat, in de Jonge Ruyter te Leeuwarden, had omstreeks het jaar 1763 het voornemen door "de goede Vriesen daartoe aangezocht" om het werk van de beroemde Gysbert Voetius naar een exemplaar uit het jaar 1627 te herdrukken. Hij vond het echter nodig dat het werk aangevuld werd met een voorrede van een "Ervaaen Man" en enige "Aanmerkingen" tot verdere "opheldering, verciering en aandrang van Vader Voetius gezegdens".

Zonder daarover vooraf met Ds. Comrie te corresponderen, zond de heer Koumans: een drukproef naar Alexander met het verzoek de gewenste voorrede en aanmerkingen

te willen schrijven. Maar dit kwam Ds. Comrie (in het eerste begin) "zeer bedenkelijk voor, daar hij reeds dikwijls zulke verzoeken van de hand gewezen had, omdat de naam van den Schrijver, immers den inhoud zelfs van zyn Boek, de agtbaarheid daar aan geven moet".

Hij stuurde de bladen echter niet direct terug, doch pleegde overleg met zijn "Hertvrienden", die hem bewogen aan het verzoek van de boekhandelaar te voldoen.

En zo toog Alexander aan de arbeid.

De voorrede, die hij toen schreef, is de laatste pennevrucht van hem geweest, die naar de pers ging. Of de oude pastor dit zelf ook vermoedde, kunnen we niet beoordelen; de woorden die hij tot het Nederlandse volk richtte, getuigen van een onverminderde ijver om de aartsvijanden van de zuivere leer te bestrijden.

Hij wees ook zeer beslist op de tolerantien, die poogden de verschillende protestantse kerken te verenigen, om dan op de puinhopen van de verachtelijke leer der Verlossing, de eenheid van de kerk te bouwen. Daarom moeten de vromen hun werkzaamheid verdubbelen en met veel ernst de gereformeerde leer onderzoeken. Dan zouden ze bespeuren dat geen zedekundige moralen, maar de onwederstandelijke bekering noodzakelijk is voor het behoud van de ziel. Om 's Heeren volk tot deze bezielende worsteling op te wekken, wist Ds. Comrie geen beter boek dan dat van "den grooten en nu zaligen Man Voetius".

Toevoeging samensteller:

Aan Comrie's publicaties kan toegevoegd worden:

Beschrijving van de bekering van de Jood Salomon; 1731.

Uit het leven van Comrie in de eerste tijd in Nederland. Door B. Hoogwerff.

Uitgave Den Hertog 2016

Een tweetal brieven aan de Weleerwaarde heer Ds. J. H. Verster, predikant te Dordrecht.

1 Brief aan een vriend te Zwolle

22. EEN ZIEDENDE POT IN HET NOORDEN EN DE GEVOLGEN DAARVAN

Voordat we tot de bespreking van de laatste 5 titels, welke met medewerking van Ds. Holtius werden opgesteld, overgaan, is het wenselijk eerst in het kort de aanleiding waarom deze boekjes in het licht gezonden werden, te bespreken. We zullen dit doen aan de hand van het relaas dat in 1892 door Dr. Honig over deze kwestie gegeven werd.

In zijn catechismusverklaring op bladzijde 13 haalde Ds. Comrie aan: "Ik vrees zeer, dat de leer van Pelagius zal doorbreken; want er is een ziedende pot in het noorden die overkoken en indien er geen zorg gedragen wordt, de gehele kerk beschadigen zal. Doch wij bidden en wij vertrouwen, dat God almachtig om Zijn Zoons Jezus Christus wille de Zijnen zal bewaren".

Wie bedoelde Ds. Comrie met "een ziedende pot in het noorden"? Niemand minder dan Ds. Anthony van der Os, predikant te Zwolle. Deze dominee was een aanhanger van Jakobus Alting, die van 1643 tot 1679 hoogleraar was te Groningen i een grote beininnaar van de filosofie van Descartes. Uit de ene dwaling volgde een reeks andere en zo kwam Prof. Alting er toe o.a. het verbond der werken en de onmiddellijke toerekening van Adams val aan alle zijn nakomelingen te loochenen en te leren:

1e dat God aan een iegelijk zijn zonden wil vergeven, mits hij eerst: uit zichzelf komt tot geloof en bekering;

2e dat de rechtvaardigmaking geschiedt deels uit genade en deels uit de werken.

Zo van lieverlede werd Prof. Alting het hoofd van een partij in de kerk. En de omstandigheden waren hem gunstig. Volgens Comrie: "waren de vromen de heftige disputen over ondergeschikte punten moede geworden en snakten zij naar een grondige bevestiging van de Zielvertroostende Geloofsleer, met aandrang van de zelve tot de praktijk der Godzaligheid uit de rechte en echte beginselen".

Daarom gaven zij - in het begin - weinig acht op de nieuwe partij van Prof. Alting. Bovendien stroomde in zijn dagen de refugiés ons land binnen, waarvan velen, ofschoon besmet met de Saumurse ketterijen (zie het gedeelte "De jongelingsjaren van Alexander") aangesteld werden "tot den dienst in de Kerk en Scholen".

De strenge Voetianen lieten zich vangen door hun - wat op zichzelf wel zuiver was - aandringen "op de praktyk". Maar onder die dekmantel verborgen zij hun dwalingen.

Na Prof. Altings dood werd de tolk van zijn partij Johannes Vlak, predikant te Zutphen, die echter meer een werktuig was in de hand van Doctor Balthasar Bekker en H. A. Roëll. Ofschoon de kerkelijke vergaderingen bij het meer openbaar komen, de stellingen van Ds. Vlak, Bekker en Roëll veroordeelden, toch verwierven zij al meer en meer aanhangers vooral onder de hoogleraren en dienaren des Woords.

Tot hen nu, die deze nieuwe leer ook omhelsden, behoorde Ds. Anthony van der Os. Volgens het onderzoek, dat Ds. Comrie en Ds. Holtius naar zijn verleden ingesteld hadden, had Ds. van der Os reeds op het gymnasium in zijn geboorteplaats Zierikzee les ontvangen van een beruchte "vrij geest, een Hattemist" (dat zijn volgelingen van Van Hattem en o.a. Dina Jans, die te Zierikzee als profetes werd vereerd, maar ondertussen aanhangers waren van de Jood Spinoza, een vrijdenker in de ergste zin van het woord).

Op de academie verkeerde hij vervolgens veel met "Ariaansche en Sociniaansche Mennisten" en vermaakte zich "met verborgen Comoedie te houden" met welke liefhebberij hij zich als predikant ook nu en dan bezig hield. Op 22 oktober 1746 werd hij in de dienst des Woords bevestigd te 's-Graveland.

Al spoedig kwamen zijn dwalingen daar onder de dekmantel vandaan en zou hij daarom juist bij de classis van Amsterdam zijn aangeklaagd, als hij de beroeping naar Zwolle niet ontvangen en aangenomen had. Op 1 september 1748 deed hij te Zwolle zijn eerste preclicatie, waar hij wegens zijn welsprekendheid en zijn grote gaven en talenten al spoedig vele toehoorders trok. Maar, evenals in zijn vorige gemeente, begon hij ook te Zwolle weldra enige afwijkingen van de gereformeerde leer te openbaren. Verschillende leden drongen om Van der Os in de kerkenraad aan te klagen, terwijl zijn mede-ambtgenoten Daniel de Gimmer, Jacobus Doitsma en Wilhelmus van Zutphen hem over zijn dwalingen onderhielden. Toch wilde Van der Os daarmee niet ophouden.

Zo ontstond er reeds in 1749 een vrij grote spanning tussen hem en het merendeel van de kerkenraad. De kerkenraad kwam bovendien nog onder druk te staan door de tegenwerking van de vroedschap in het beroepen van een vijfde predikant, welk geschil tenslotte door tussenkomst van de stadhouder Willem IV werd bijgelegd, waarbij echter de vroedschap haar zin kreeg en de door haar begeerde man, Ds. J. van Rossum beroepen werd. Na de komst van Ds. van Rossum, die de partij koos van Van der Os, nam de spanning toe. Eindelijk liep het zo ver, dat de zaak in de kerkenraad ter sprake werd gebracht. Maar nauwelijks was men met het onderzoek bezig, of bij openbare resolutie van 3 februari 1750, gelastte de magistraat de verdere behandeling van de zaak uit te stellen, totdat een daaromtrent gevraagd advies van de stadhouder zou ingekomen zijn. Deze raadde, dat de kerkenraad de tuchtzaak volgens de kerkenorde zou behandelen. Een zeer goed advies.

Het aangevangen onderzoek werd voortgezet met het gevolg, dat Van der Os op 18 december 1750: "van zijnen dienst en het gebruik van des Heeren Avondmaal werd gesuspendeerd".

Deze beriep zich op de classis en riep tevens de hulp van de (hem genegen) vroedschap in. Het stadsbestuur gaf gaarne aan zijn verzoek gehoor en eiste van de drie bovengenoemde predikanten een schriftelijke opgave van de punten, waaruit zou blijken dat Van der Os dwaalde. Natuurlijk weigerden de predikanten dit, omdat de overheid zich een recht toeëigende, wat haar beslist niet toekwam.

Daarop wendde de vroedschap zich andermaal tot de prins, die nu (tegen de kerkenorde in) beval dat de predikanten het gevraagde stuk zouden inleveren. Voor hen schoot er weinig anders over dan het hoofd te buigen, zodat zij aan de eis voldeden. Hiermede was de zaak rijp voor behandeling in de classis, maar de prins had gelijktijdig aan de staten van Overijssel geraden, dat zij de behandeling in de classis verbieden zouden en het advies van de Leidse theologische faculteit zouden inwinnen.

Alzo geschiedde!

De theologische professoren J. v. d. Honert, Alberti, Eschers, de Moor en J. J. Schultens verklaarden echter, dat de hun toegezonden stukken elkaar tegenspraken, zodat zij niet in staat waren een oordeel te vellen. (Het beproefde middel om iets in de doofpot te stoppen.) Maar omdat zij gaarne toch iets wilden doen, raadden zij aan dat alle vijf predikanten drie "Vredens-Artikelen" zouden ondertekenen en dat daarmee dan de zaak als afgelopen kon beschouwd worden (echt in de geest van de tolerantanten). Zij waren zo vrij een concept van de vredensartikelen in hun schrijven in te lassen. Het had de heren professoren heel wat moeite gekost zover te komen, want Prof. de Moor (overigens een volbloed Voetiaan) wilde eerst zijn instemming niet geven, zodat de heren vier gehele avonden over deze zaak "wegens haar belangrijk- en intricaatheid" hadden gedelibereerd.

Het was van Prof. de Moor natuurlijk fout om tenslotte het hoofd in de schoot te leggen. De staten van Overijssel waren met dit advies - waarvan Prof. van den Honert de opsteller was- zeer ingenomen en riepen op 15 november 1751 de predikanten op in haar vergadering te verschijnen.

Natuurlijk waren Van der Os en Van Rossum onmiddellijk bereid om de artikelen te ondertekenen, het kwam er voor hen op neer, dat ze de zaak dan gewonnen hadden. Maar even natuurlijk was het, dat de andere predikanten pertinent weigerden. De staten bleven echter volharden bij hun besluit dat de classis geen uitspraak mocht doen, zodat de strijd geruime tijd bleef rusten. Ondertussen was het geschil te Zwolle ook buitenaf bekend geworden, vandaar dat Alexander schreef over die ziedende pot in het noorden, die overkoken en indien er geen zorg gedragen wordt, de gehele kerk beschadigen zal.

Men begon de zaak nader te onderzoeken en toen zagen de voorstanders van de oude leer naar de lijn van 1618-1619 welk gevaar de kerk bedreigde. Inmiddels werd ook het "advies", dat de professoren gegeven hadden, door vrienden van de beschuldigten gepubliceerd, en toen begrepen zij des te meer, (de richting die het met het "advies" niet eens waren), dat ook hunnerzijds iets moest gedaan worden. Voor zover we weten was het Ds. Holtius van Koudekerk, de vriend van Alexander, die het eerste de pen opnam en een stuk ter bestrijding van het "advies" schreef. Prof. van den Honert repliceerde. Daarop leverde Ds. Holtius een dupliek, welke echter op verzoek van de curatoren van de Leidse universiteit door Prof. van den Honert niet werd beantwoord. Behalve van Ds. Holtius ontving de Zwolse kerkenraad meerdere bewijzen van sympathie, terwijl de consistoriën van Amsterdam, 's-Gravenhage, Rotterdam en Utrecht de broeders te Zwolle opwekten om pal te blijven staan voor de zuivere leer der waarheid. De kerkenraad van Amsterdam verzocht zelfs aan dé Zwolse predikanten op de attestatie van vertrekkende leden aan te tekenen, bij wie zij hun geloofsbelijdenis afgelegd hadden.

Zo werd langzamerhand heel de kerkelijke wereld in de kamp betrokken. Men moest partij kiezen. Dit beseftte ook Alexander, zodat hij als diepe denker en scherpe opmerker, naast zijn broeder en vriend Ds. Holtius kwam staan, om gezamenlijk de strijd aan te binden. Dit had plaats aan het einde van 1752 of in het begin van 1753.

Wie een beetje op de hoogte is met de voorschriften in de achttiende eeuw omtrent het uitgeven van godsdienstige boeken, weet dat het de gereformeerde predikanten verboden werd geschriften uit te geven die niet van de vereiste approbatie voorzien waren. Die voorschriften waren destijds op de beroemde Dordtse Synode opgesteld, en in artikel 55 van de Dordtse kerkenordening vastgelegd. Op 21 november 1715 hadden de Staten van Holland het gestelde in artikel 55 bekrachtigd. Bij het aanvaarden van hun dienstwerk moesten de predikanten er voor tekenen niet van de bepalingen af te zullen wijken. Het artikel was goed bedoeld en beoogde het publiek te vrijwaren voor "verleidende" boeken, maar het kon in tijden van verdeeldheid gemakkelijk misbruikt worden.

Ds. Comrie had dit al meermalen tot zijn verdriet ondervonden, zodat hij in zijn "Bericht" tegen Schultens schreef: "zoo menigmaal als ik approbatie gevraagd heb (voor zijn boeken dus) ben ik gekastyd van de Boekkeurders".

Voornamelijk het tweede deel van zijn "Leerredenen" en zijn "Verklaring van de Heidelbergse Catechismus" konden volgens het oordeel van de "Boekkeurders" niet zonder verandering of toelichting aan het publiek aangeboden worden. Het eerste geschrift werd niet geapprobeerd, voordat Ds. Comrie in een uitvoerige voorrede zijn

gevoelens omtrent het gebruik van de formuliergebeden en de onmiddellijke werking van de Heilige Geest bij de verzekering van het kindschap Gods, nader had toegelicht. En de "Catechismus" mocht het licht niet zien, alvorens Ds. Comrie er in bewilligd had, dat de bladzijden 111 t.e.m. 115 uit het gedrukte stuk werden genomen (in latere edities zijn ze weer tussengevoegd).

Ds. Holtius had met dezelfde moeilijkheden te kampen gehad, en zo wisten beide broeders zeer goed, wanneer zij een geschrift omtrent de Zwolse kwestie ter goedkeuring aan de classis van Leiden en Nederrijnland waaronder zij ressorteerden of aan de theologische faculteit van de Leidse universiteit zouden voorleggen, dat het prompt zou worden afgekeurd.

Zijn tegenstanders, o.a. Prof. van den Honert, moesten er wat (Ie theologische faculteit betreft, over oordelen, terwijl in de classis genoemde professoren wel zo'n invloed hadden, dat zij hoewel niet rechtstreeks toch zijdelings de approbatie konden verhinderen.

Zodoende stonden er voor Ds. Comrie en Holtius maar twee wegen open. Zij hadden zich stil in hun pastorieën terug kunnen trekken; daar bleven zij de gevierde dominee mee. De Nederlandse kerk zou dan echter ongewaarschuwd blijven. Maar... zouden ze dan niet tekort geschoten zijn als wachters op Sions muren?

Ze konden ook een andere weg inslaan en dat was om van de bepalingen der kerkenordening en der staten af te wijken door geschriften op de markt te brengen, die niet van de vereiste goedkeuring waren voorzien. Velen hadden dit reeds voor hen gedaan. Zij kozen de laatste oplossing, echter telkens tot verdediging van hun gedrag er bij voegende, dat zij het deden wegens de kwellingen der approbateurs. Uit dezelfde omstandigheid vloeide het voort, dat zij hun naam verzwegen. Hadden zij dit niet gedaan, dan had natuurlijk terstond de classis hun verboden voort te gaan met het publiceren van hun geschriften.

Toen Ds. Comrie en Ds. Holtius eenmaal besloten hadden om de "Banier der Waarheid" hoog op te heffen, kwamen zij voor de moeilijke vraag te staan op welke wijze zij het Nederlandse volk zouden voorlichten. De geschriften moesten nu eenmaal onder een "pseudoniem" uitkomen; en hoe zouden ze in die dagen waarin de pamfletten bijna letterlijk de lezers om het hoofd fladderden, toch de belangstelling in een brede kring kunnen wekken? Zij beaamden daartoe deze uitstekende middelen. De titel moest sprekend, de omvang niet te groot, de inhoud populair en toch degelijk en de prijs niet te hoog zijn. Bovendien begonnen zij met twee reeksen van werkjes tegelijk uit te geven, maar zó, dat het scheen alsof de schrijvers niet dezelfde waren.

In tegenstelling met de breedsprakige titels; uit die tijd, kozen zij voor de eerste reeks de bondige opschriften: "Aanspraak", "Beschermer" en de "Banier". Dat waren dus drie boekjes, die na verloop van tijden verschenen. (De volledige titels zijn wel wat langer, maar het is toch mogelijk om deze in één adem uit te lezen.)

De andere reeks kwam uit onder de bekende naam van: "Examen van het ontwerp van tolerantie" wat feitelijk betekent: "Onderzoek van de verdraagzaamheid".

Om de inhoud populair te maken, schreven Ds. Comrie en Ds. Holtius in een soort verhaaltrant, waarbij zij voorstelden of enige vrienden een "bizondere Sociëteit (dat is een gezelschap) van vertrouwelyke Vriendschap en onderlinge Letteroefeninge in zamenkomsten en brieven tot opbouwning in de Waarheid en Godzaligheid" hadden opgericht. Zij raadpleegden tijdens hun samenkomen elkander, wat hun, volgens hun roeping, in voorvallende gelegenheden te doen stond.

De naam van het gezelschap was "De Calviniaansche Sociëteit", niet omdat zij de leer van Calvin voor onfeilbaar hielden, maar omdat zij, noch Voetianen noch Coccejanen

begeerden te wezen, terug moesten gaan tot "die mannen uit de aanvang van de Reformatie, wier meesterlijke geschriften een blijvende waarde hadden.

Op één van haar vergaderingen had de sociëteit nu besloten, door de ernst van de omstandigheden daartoe gedrongen, aan één van haar leden op te dragen een "Aanspraak" te richten tot Ds. van der Os, om hem misschien daardoor nog tot inkeer te brengen. Dit lid had zich bereidwillig van zijn taak gekweten en las bij gelegenheid de door hem vervaardigde "Aanspraak" op een sociëteitsvergadering voor. De leden keurden zijn opstel goed en zonden daarop het stuk met de volgende begeleidende uiteenzetting in het licht.

"Deze volgende Aanspraak, distinctelyk (onderscheidelijk, met aandacht) gelezen zynde in de oude Calviniaansche Sociëteit, welke haar vergaderinge houdt in de Straat genaamt "de Waarheid", daar uithangt de "Synode van Dordrecht", rustende op een "Boek de Bybel" genaamt, en aan de posten der deure staan geschildert Calvinus, Beza, Ursinus en Olevianus; regt tegen over de "Straat Leugen", daar het (uithangbord) "Concilie van Trenten" uithangt, rustende op een "Male met Pauselyke Brieven en Beveelen" en daar op de posten der deure zyn geschildert Pelagius, de Paus, Lojola en Bellarmin; naast de Vergaderplaats der Societeit van de Tolerantie, daar Socinus en Arminius staan aan te trappen, terwijl men een groote menigte, aan 't hoofd hebbende de Heeren C. . . . T . . . en A A. . . . zag opklimmen, zoo heeft de eerstgemelde Societeit bevolen, dat dezelve "Aanspraak" zoude gedrukt worden: en byaldien (indien) daar tegens wierde gerepliceert (tegengeantwoord) de Syndicus de Vergaderinge (een centraal orgaan dat de belangen van de leden behartigt) ten eerste zal doen convoceren (bijeenoepen, in dit geval de leden van de societeit) om te raadplege, of, hoe, en door wien van de Leden, men daar op zal doen antwoorden".

Zelfs de grootste tegenstanders van Ds. Comrie en Ds. Holtius zullen moeten erkennen, dat de wijze waarop zij zich tot het Nederlandse volk richtten, uniek was. De wijze waarop zij hun geschriften inleidden, had van stonde aan het publiek in hun greep, zodat het eerste boekje figuurlijk gesproken onder de handen van de uitgever uitgetrokken werd. Bovendien was men verlangend dat het volgende deeltje vlug zou verschijnen.

Wat Ds. Comrie en Ds. Holtius - om in hun terminologie te blijven - "De Calviniaansche Sociëteit" voorzien had "en byaldien daar tegens wierde gerepliceert" gebeurde prompt. Professor van den Honert antwoordde op de "Aanspraak" op hoge toon. Het moeilijkste voor de vergramde professor was dat hij min of meer in de lucht moest slaan, niet wetende wie de schrijvers of schrijver van de "Aanspraak" was.

Dat één van de tolerantien, wie het feitelijk te doen was om de leer van Arminius bedekt in de kerken in te voeren, antwoorden zou, was natuurlijk het doel van de schrijvers van de "Aanspraak". Zij konden nu weer een volgend geschrift op de markt brengen, dat de titel van "Beschermer" droeg.

Op dezelfde wijze zoals het geval was met de "Aanspraak" werd "Beschermer van de Aanspraak aan Do Ant. Van der Os, Predikant te Zwolle, Ontworpen door een Lid van de Oude Calviniaansche Sociëteit; tegen de Aanmerkingen van Do Joan Van Den Honert, Professor en Predikant te Leiden; Waar in eenige stukken van groot belang, tot onderregting van Do. van der Os en de gehele Nederlandse Kerk, nader opgeheldert en aangedrongen worden; En de Sophisticiën (vervalsing) van den Heer Joan van den Honert ontdekt en bondig opgelost. Geschreven door een Medelid van dezelve Societeit" (72 pagina's in 4°) bij de lezers ingeleid.

De vergadering had het stuk van Prof. van den Honert gelezen en waren vele sophisticationen, dat betekent vervalsingen, tegen gekomen. Daarom had de vergadering besloten om een ander lid aan te wijzen om de aanvaller (Prof. van den Honert) te antwoorden.

Het eerste stuk, de "Aanspraak" vertelde de vergadering er bij, was in "ernstige en gemoedelijke toon geschreven, om te lichter de consciëntie te treffen" (alles wijst er op, dat Ds. Comrie de schrijver was) doch thans diende men zich wat scherper en meer belijnd uit te spreken.

(Nu komt de felle Ds. Holtius aan het woord).

Dit lid had zich getrouwelijk van zijn taak gekweten en zijn geschrift kon de instemming van de vergadering wegdragen zodat de Sociëteit het stuk hiermede aan het publiek aanbood onder het motto: "Want onse Vermaninge en is niet geweest uyt verleydinge, noch uijt onreynigheydt, noch met bedrogh. Maer gelijk wij van Godt beproeft zijn geweest, dat ons het Euangelium soude toebetrouwt worden, alsoo spreken wij, niet als men- schen behagende, maer Gode die onse herten beproeft. Want wij en hebben noijt met pluymstrijckende woorden omgegaen, gelijk gij weet, noch met eenigh bedecksel van gierigheyt: Godt is getuijge. Noch soeckende eere uijt menschen, noch van u, noch van andere: hoewel wij (u) tot last konden zijn als Christi Apostelen", 1 Thess. 2 : 3 tot 6.

Met evenveel gretigheid als de "Aanspraak" werd "Beschermer" door het publiek gekocht.

Professor van den Honert kon het er niet bij laten zitten en schoot andermaal haastig het harnas aan, om de strijd tegen het tweede geschrift van "De Calviniaansche Sociëteit" aan te binden.

Nog meer beledigend dan de eerste maal was thans zijn woord. Hij voelde geduchte tegenstanders tegenover zich te hebben, die tot in de finesses met de gehele kwestie op de hoogte waren. Ds. Comrie en Holtius waren bovendien zo slim geweest Van den Honert niet in zijn kwaliteit van professor aan te vallen, maar zij bestreden hem als predikant, en als zodanig had ook hij de approbatie van de classis nodig, waarmede zij de verwijten van de verbolgen professor ontzenuwden dat "De Calviniaansche Sociëteit" boeken uitgaf zonder de vereiste approbatie. Als predikant maakte Prof. van den Honert zich aan hetzelfde feit schuldig, want ook zijn "Vertoog" zond hij zonder goedkeuring de wereld in.

Intussen maakte Nicolaas Byl te Amsterdam, de boekverkoper die al de geschriften van Alexander (enkele in samenwerking met Johannes Hasebroek te Leiden) uitgaf, goede zaken. Met ongeduld zag het publiek uit wat de "Sociëteit" op het "Vertoog" van Prof. van den Honert antwoorden zou.

Nog in hetzelfde jaar 1753 dat "Beschermer" verschenen was, kwam het derde geschrift van de sociëteit aan de markt, ditmaal onder de veelzeggende titel: "Baniere van wegen de Waarheid Opgereg't tegen den Heer Joan van den Honert"; Zijnde een Contraremonstrantie ofte Tegenvertoog op het Vertoog het welk die vermaarde Leeraar ter verdediging van den onrechtzinnigen Do Antonius Van Der Os, Predikant te Zwolle, onlangs heeft uitgegeven: Geschreven door Leden van de Oude Calviniaansche Sociëteit, en uitgegeven tot nodige onderrichtingen van de Nederlandsche Kerk, zoo omtrent andere zaken, als aangaande de Grondwaarheden der zuivere Hervormde Leere, die thans bestreden worden".

Deze brochure telde 108 pagina's in 4°, wel een bewijs dat Alexander en Ds. Holtius een "wel versneden pen" hadden.

Het valt ook op dat hun tegenstanders vaak in schelden overgingen, terwijl zij daarentegen steeds correct bleven en in de titel van "Baniere van wegen de Waarheid" zelfs professor Van den Honert "een vermaarde leraar" noemden.

Dit derde geschrift bood de Sociëteit bij het publiek aan onder het motto uit 1 Samuël 17 : 44 tot 46. Wie de moeite neemt dit Bijbelgedeelte eens over te lezen, zal tot de conclusie komen, dat de oude Calviniaanse sociëteit door de tegenstanders gehoond werd gelijk weleer de reus Goliath de Heere der heirscharen hoonde. Maar men raakte daardoor niet verward. Integendeel, het vuur werd des te meer aangewakkerd om pal te staan in de verdediging van de oude waarheid.

De schrijvers gaven blijk, dat zij zeer nauwkeurig waren ingelicht en kwamen dan ook steeds met feiten naar voren, welke de tegenstanders moeilijk konden ontkennen. Zij stelden o.a. Van der Os met klem de vraag, of enige andere reden dan zijn afwijking van de gereformeerde leer, zijn medeamtsbroeders, bewogen had een aanklacht tegen hem in te dienen? Bovendien wezen zij hem op zijn beslist ergerlijke brief gericht aan de Amsterdamse kerkenraad en op de weinig ernstige trant van zijn predicaties.

De ketterijen waarvan zij Van der Os beschuldigden voerden zij niet aan van "horen zeggen", maar putten zij punt voor punt uit een door Van der Os uitgegeven predicatie. Wie deze punten naleest, vraagt zich verwonderd af hoe Prof. Schultens deze "sociniaans gezinde remonstrant" tot in het uiterste wilde verdedigen. Daaruit blijkt echter dat de geest van tolerantie reeds veel dieper in de gelederen van de kerk was doorgedrongen dan menig calvinist vermoedde.

Examen van het ontwerp van tolerantie

Tot die ontdekking waren Ds. Comrie en Ds. Holtius - met zorgen vervuld over het welzijn van de kerk - ook gekomen, en daarom zonden zij behalve de genoemde geschriften, welke meer in engere zin de zaak van de Zwolse predikant bevatten, nog een andere reeks naar de drukpers onder de titel: "Examen van het ontwerp van tolerantie, om de leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten te Verenigen.

Voorgesteld in eenige Samenspraken, door een genootschap van voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid geschreven, tot versterking van de Liefhebbers der Waarheid, om door de vleijende naamen van Liefde en Verdraagzaamheid van de suiverheid des Euangeliums niet afgeleid te worden. Te Amsterdam by Nicolaas Byl. Tien samenspraken in 9 stukjes" (1753-1759).

Ook deze reeks zonden zij naar de pers onder een schuilnaam. Ditmaal heette het genootschap: "Voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid". Het publiek tot wie het genootschap zich richtte werd aangesproken met "Liefhebbers der Waarheid" die gevaar liepen, zoals de titel aangeeft "om door de vleijende naamen van Liefde en Verdraagzaamheid van de suiverheid des Euangeliums afgeleid te worden". Om zo bedekt mogelijk te blijven, vertelde men, dat het genootschap uit ten minste 20 personen bestond. Dat was overigens wel waar, doch Ds. Comrie en Ds. Holtius waren de enige schrijvers.

Zij begonnen hun aanspraak tot het Nederlandse publiek, dat zij vernomen hadden hoe vooraanstaande mannen in de kerkelijke wereld een: "Ontwerp van tolerantie" hadden opgemaakt, om "de Leere in de Dordrechtsche Synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten (thans weer) te verenigen".

Een gewichtig onderwerp! En daarom zette het genootschap zich ertoe om het "ontwerp" te examineeren, dat is dus te onderzoeken. Zij kozen daartoe een vorm van samenspraken, omdat die "dit voordeel hebben, dat ieder ingevoerd Persoon zyn eigen

gevoelen levendigst voorstellen en bevestigen kan: daar en boven dat men dus niet genoodzaakt is tegen Personen te schrijven, maar volstaan kan met de stellingen op te geeven en de Waarheid aan den dag te leggen".

In dezelfde beeldspraak waarin de "Aanspraak" tot het Nederlandse volk gericht was, werd ook "Het examen van tolerantie" geschreven. Een wandelaar, die in diep gepeins verzonken is over de treurige toestand in Nederlands kerken - zo begint het verhaal - ontmoet een heer, die hem naar de oorzaak van zijn droeve trekken vraagt.

Hieruit ontwikkelde zich een gesprek en weldra blijkt, dat deze heer (één van de tolerantanten) juist voor die kerken de dageraad van een betere dag ziet lichten. Met wederzijds goedvinden noemen zij elkaar "Orthodoxus", dat betekent "een rechtzinnige" (Ds. Comrie) en "Pantanechomenus", dat is "een alverdragende" waarmede men Prof. J. J. Schultens, een felle voorstander om de Arminianen in de kerk toe te laten, op het oog heeft.

Weldra wordt het gezelschap met twee personen vermeerderd. Eerst komt er een vriend van Pantanechomenus bij, die wegens zijn onverschilligheid omtrent kerkelijke zaken "Adiaphorus" dat is "een onverschillige" wordt genoemd.

Dan voegt zich een vierde bij de groep, een hartevriend van Orthodoxus, die door hem als "Philalethes" "een waarheidslievende" aan het gezelschap wordt voorgesteld.

Met Philalethes werd Ds. Holtius bedoeld. Als men zo wat heen en weer gesproken heeft dan blijkt dat Pantanechomenus (Prof. J. J., Schultens) "een Heer kent, die boven alle andere schynt geleefd te hebben om den wegh breed, effen en gemakkelijck te maaken, waar door Remonstranten en Contraremonstranten op de vriendelykste wyze met elkanderen mogen vereenigt worden".

Deze heer - een vriend van hem - heet "Eurodius", dat is "een brede weg houdende" (Prof. J. Alberti). Hij zal hem vragen of zij te zijnen huize hun aangevangen disputeren mogen voortzetten. De heer Eurodius is daartoe bereid, waarna de conferenties in zijn bibliotheek worden gehouden.

Pantanechomenus (een alverdragende), Adiaphorus (een onverschillige) en Eurodius (een brede weg houdende) zetten zich aan die zijde van de tafel, die het dichtst bij de boekenkast is, gevuld met de remonstrantse en saumursche schrijvers, terwijl Orthodoxus (een rechtzinnige) en Philalethes (een waarheidslievende) aan de overkant plaats nemen, om zodoende de gereformeerde auteurs dicht bij de hand te hebben.

Heel deze inleiding - de eerste samenspraak uitmakende - (in totaal zijn er 9 verschenen plus een vertaling van een werkje van Dr. Owen) toonde reeds hoeveel tact Ds. Comrie en Ds. Holtius bezaten om de aandacht van de lezers tot zich te trekken.

Bovendien leenden de samenspraken zich er toe het besprokene, wanneer dit nodig mocht zijn, duidelijkheidshalve nog eens te herhalen, of een ogenblik de gedachtegang af te breken door een stukje geschiedenis aan te roeren of door een eigenaardige uitval enige levendigheid aan het geheel te brengen.

Het doel dat de examinatoren (Ds. Comrie en Ds. Holtius) zich voor ogen stelden, was om de dogmatiek van de tolerantanten, die vele dwalingen voorstond en feitelijk geheel in de lijn van de remonstranten zich bewoog, te toetsen en de dwalingen punt voor punt te noemen. We zullen op de inhoud van de samenspraken niet ingaan, maar bevelen ze bij een ieder aan. Zij vertegenwoordigen tot de huidige dag een schat van gegevens die nog even vers en aan de orde zijn als in de tijd van Ds. Comrie en Ds. Holtius.

Voor een geringe prijs waren de samenspraken indertijd te koop. Ze vlogen weg en van alle kanten ondervonden de schrijvers de instemming bij het calvinistische deel van ons volk. Men prees hun talent en de grote kennis, die zij bezaten. Vriend en

vijand beseftte, dat men met mannen te doen had, die goed beslagen op het ijs kwamen.

Over de kwestie van Van der Os spraken de examinatoren niet veel meer. Zij zagen zeer goed in, dat de zaak Van der Os feitelijk slechts van gering belang was, vergeleken bij de veel ernstiger vraag: zal het aan de theologische professoren gelukken de gereformeerde leer steeds meer het veld te doen ruimen voor de Arminiaanse (daaronder begrepen alle andere) dwalingen? Zij hielden zich bij de hoofdzaak. Daarom gingen ze ook niet in op de overvloed van pamfletten, die tegen hen geschreven werden, met uitzondering dan van het geschrift tegen de lasterzucht van de remonstrantse Ds. Nozeman, die de eer van Dr. Owen door het slijk gehaald had.

Ondertussen zaten de tegenstanders natuurlijk niet stil. Toen zij van de eerste schrik bekomen waren, grepen zij ook naar de pen om de examinatoren tegen te spreken. Het bleef natuurlijk voorshands de grote vraag wie de schrijvers waren. Sommigen vermoedden van Ds. Johannes Beukelman, Van Kessel, Boskoop, Van der Kemp, Van Marie of de zwager van Alexander, Ds. Johannes Wilhelmus de Heijde.

Al ras keek men echter in de richting van Woubrugge en Koudekerk, temeer daar de uitgever Nicolaas Byl was.

Dit vermoeden kreeg bij Prof. van den Honert ook vaste voet, wat weer tot gevolg had, dat hij op de classicale vergadering van 30 juni 1755 voorstelde aan de Synode van Zuid-Holland in bedenking te geven of men niet behoorde te waken tegen hen, die onder de schijn van de Arminianery te bestrijden, "zig benaarstigden, om de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde Leer van de rechtvaardigmaking des sondaars uyt en door het geloove te veranderen in de leere van de rechtvaardigmaking tot het gelove".

De classis achtte dit punt gewichtig genoeg om het te bespreken, maar voelde er aan de andere kant weinig voor de vrede te verstoren. Prof. van den Honert bleef evenwel aanhouden en noemde zelfs in een volgende vergadering, 3 mei 1756 "als de personen die hij op het oog had, Comrie en Holtius".

Ds. Comrie was op deze vergadering aanwezig. Aanvankelijk beloofde hij op een volgende vergadering een tractaat over de rechtvaardigmaking in te zullen dienen, maar later deelde hij mede, dat hij van dit voornemen terug gekomen was.

Ds. Holtius, die absent was toen Prof. van den Honert zijn naam genoemd had, was zeer verontwaardigd toen hij de aanklacht vernam en eiste - vurig als hij was - terstond dat Prof. van den Honert "zyne beschuldigen met de bewyzen daarvan schriftelijk inbrengen zou".

Inmiddels was hij wel bereid (ten bewijs van zijn orthodoxie) op de vragen, door de drie oudste predikanten van Leiden, met betrekking tot dit stuk opgesteld, te antwoorden - "egter niet dan in de absentie van den professor van den Honert".

We zullen de strijd die zich over dit punt ontwikkelde niet in alle details bespreken.

Ds. Holtius noch Ds. Comrie weken een duimbreed voor de professor. Zij eisten steeds dat hij zich duidelijk moest verklaren waarin zij dwaalden, en dat kon hij natuurlijk niet. In het jaar 1758 was men eindelijk zo ver gekomen, dat Ds. Comrie en Ds. Holtius aan de vergadering voorstelden dat Prof. van den Honert met aandacht de gedrukte leerredenen van Ds. Holtius over de 23e en 24e Zondag zou lezen en hen daarna bij zich nodigen om te spreken over de punten, die hem daarin ketters of duister voorkwamen. Deze propositie (voorstel) was naar het hart van de classisbroeders.

Het is er echter nimmer van gekomen, want op een volgende vergadering deelde de praeses mede, dat de dood van Prof. van den Honert de uitvoering van dit plan had belet.

Het einde van de strijd

In het voorgaande stukje schreven we "toen de tegenstanders van de eerste schrik bekomen waren, grepen zij ook ijlings naar hun pen om de examinatoren te bestrijden". Dit zijn, wat de strekking betreft, hun eigen woorden, want Prof. Schultens schreef later dat hij zijn "Waarschuwing" had geschreven "onder duizend en duizend wisselende gemoedsbewegingen en in een oversnellen spoed van rennende tydacht". Hij had in zijn "oversnellen spoed van rennende tydacht" onder "zijn duizend en duizend wisselende gemoedsbewegingen" nogal heel wat neergeschreven en naar de pers gezonden, wat Ds. Comrie en Ds. Holtius zakelijk weerlegden, terwijl Ds. Comrie namens zijn vriend Ds. Holtius schreef, dat hij de beschuldigingen van de heer Schultens "voor een vuile lastering wil gehouden hebben". Daar kon Prof. Schultens het mee doen.

Ds. Comrie en Ds. Holtius waren ook niet de eerste de besten, die men maar met vuil overspoelen kon, zodat hij (Prof. Schultens) later weer schreef "dat het hem leed deed, dat hij niet zorgvuldiger gelet had op de breideling van vleeschelijke tochten".

Het zal de kampvechters voor Van der Os ook niet meegevallen zijn, dat deze omstreden figuur na de Zwolse kwestie zich opnieuw liet dopen en overging naar de, minstens met remonstrantse dwalingen behepte, doopsgezinde gemeente te Beverwijk. Zijn weinig principiële houding komt daardoor duidelijk uit.

Inmiddels speurde men ijverig of zich geen mogelijkheid voordeed om de examinatoren de mond te snoeren. Het was noch aan Prof. van den Honert, noch aan zijn ambtgenoot Prof. Schultens gelukt met de pen de overwinning te behalen.

De hoge en vaak beledigende toon, die Prof. van den Honert in zijn geschriften aansloeg, en de zeer opgewonden en overdreven wijze van Prof. Schultens, konden Ds. Comrie en Ds. Holtius, met geen vrees vervuld, doen zwijgen. Vandaar dat hun tegenstanders naar andere middelen uitzagen.

De theologische faculteit en de verzorgers van de universiteit te Leiden waren zeer verbitterd op hen. Zij besloten echter hun tijd af te wachten tot de examinatoren zich eens bloot gaven om dan terstond de sterke arm in te roepen. Het overlijden van Prof. van den Honert gaf de aanleiding tot hetgeen men hoopte.

Door de hoogleraar J. Lulofs werd een boek uitgegeven, waarin hij het leven van de overleden professor beschreven had, maar waarin tevens op een zeer schimpende wijze over de examinatoren gesproken werd. Zo greep één hunner - wie de schrijver was, weten we niet - de pen om hun gedrag te rechtvaardigen. Hij deed dit in een brede voorrede voor de tiende samenspraak, waarin hij een tamelijk uitvoerige levensbeschrijving van Prof. van den Honert gaf.

Daarin werd aangetoond, dat Prof. van den Honert aanvankelijk de remonstrantse leer van de algemene genade bestreden had, maar sinds hij tot professor was benoemd, langzamerhand naar het vijandige kamp was overgelopen.

Als bewijs voor deze stelling voerde de schrijver aan de strijd die Van den Honert gevoerd had tegen het boek van Schortinghuis "Het innige Christendom" en zijn afkeuring van het geestelijke werk, zoals dit doorbrak in de "Nijkerkse opwekking". En tenslotte hoe hij de afwijker Van der Os steeds verdedigd had tegenover de heldere en klare bewijzen, dat Van der Os een remonstrantse leer bracht en onrust in de kerken

zaaide.

Vandaar kon hij niet anders dan de "ouden doctor" een "woelziek man" noemen, "die uit hooge verbeelding van zich zelve, als een rechte bemoei-al, zich in alle twisten en verschillen mengde, in hoope van daar door groote eere te behaalen; hoewel hy er doorgaans met gescheurde kleederen is afgekomen".

Thans had men wat men begeerde. De nagedachtenis van een hoogleraar was aangetast en daarmee de eer van de faculteit, ja van geheel de universiteit. Bleef deze smet op de hogeschool kleven, dan zouden de ouders hun zonen niet meer naar Leiden zenden en dus de academie zeer grote schade lijden. Alom in het land begon het zaad, dat de "examinatoren" zaaiden reeds te ontkiemen en zelfs vrucht te dragen, en daarom: Leiden moest weer in ere worden hersteld.

Door deze overwegingen geleid richtten de curatoren der universiteit en de burgemeesters van de stad Leiden op 31 juli 1760 een brief tot de Staten van Holland, waarin zij mededeelden, dat er sedert jaren zonder kerkelijke goedkeuring deeltjes uitkwamen van een werk getiteld "Examen van Tolerantie" en dat volgens mededeling van de uitgever de predikanten Comrie en Holtius de schrijvers waren.

Vervolgens verhaalden zij, hoe in de voorrede voor de laatst verschenen "Samenspraak" - volgens de uitgever alleen door Ds. Holtius geschreven (later bleek dat de uitgever ook niet juist geïnformeerd was) - de gedachtenis van Van den Honert was beledigd.⁴

Zij schreven:

".... Dat wy niet te veel zeggen, als wy ons dus uiten, of zonder reden beschroomd zyn voor soortgelyke extra- vagances, zal uw Ed. Groot Mog. daer uit ontegenzeggelyk constateren, dat de voornoemde Emeritus Predikant Holtius zich niet geschaemt heeft, op pagina 26, van den voornoemden Professor van den Honert te spreken als van een man, die de gevoelens der ware kerk hadde verlaten; en, omtrent het midden van pag. 30, hem toe te schryven een toeleg om zyne wapenen te wenden tegens het gezondste deel der Kerke, en pylen, van heele en halve Pelagianen ontleend, in het herte van het inwendige Kristendom te steken; als mede om het inwendige Kristendom hatelyk te maken.

– Dat de gemelde Holtius al wyders heeft kunnen goedvinden van den meergemelden nu zaligen Heere Professor, pag. 31 van de voorschreve calumnieuse Voorreden, en ook pag. 33 te poseren dat hij, in zyn boek, de Mensch in Kristus, alle zune galle tegens het inwendige Kristendom heeft uitgebraekt, en dat hy by gelegenheid van de zoogenaemde Beroeringen, die te Nieuwkerk (Nijkerk) een aenvang genomen hebben, wederom in het harnas was gejaegd, om zyn overgebleven galle, die hy door bestrydinge van het Kristendom niet geheel gekost had, in hope van beter succes, met groote gulpen op de vromen uit te gieten; en, eindelyk om niet alles op te halen, hem op pag. 32 aenwryft, dat hy den Predikstoel te Utrecht misbruikt heeft, om de brandklok te trekken tegens zyne eigen hooge Overigheid, en dat deze pas veroorzaekt was door de innige bitterheid zyns gemoeds tegen het innig Kristendom".⁵

De beschuldigingen waren veel en zwaar tegen Ds. Holtius; de heren curatoren

⁴ Ds. W. van Gorsel (RD) merkt op: het stuk was beledigend voor Prof. Vann den Honert. Holtius had het geschreven buiten medewerking van Comrie. Toen dit uitlekte verboden de Staten van Holland verdere uitgave. Men schaarde Holtius onder "de letterknechten of een man die weinig genade had."

vergaten echter er bij te voegen, dat de "voornoemde Emeritus Predikant Holtius" volkomen gelijk had! Zij ontzenuwden daarom ook niet hetgeen Ds. Holtius geschreven had, zij klaagden hem alleen maar aan; en vroegen met aandrang aan de staten spoedig maatregelen te nemen, waardoor het uitgeven van niet geapprobeerde boeken ophield en dat zij Holtius geheel of gedeeltelijk van zijn pensioen zouden beroven. De staten besloten deze missive door te zenden naar "De Heeren van de Ridderschap" en naar "hunner Ed. Groot Mog. Gecommitteerden" om advies.

Al spoedig vernam Ds. Holtius wat er gaande was. Onverschrokken vroeg hij in het begin van september bij request: "over deze klagten te mogen worden gehoord". De staten gaven hem daar op veertien dagen de tijd om op te stellen wat hij tot zijn verdediging had aan te voeren.

Dat kon men aan Ds. Holtius toevertrouwen!

Al spoedig zond hij een "Memorie tot justificatie", dat is een "geschrift tot verantwoording", in. In zakelijke termen voerde hij alles aan wat hij meende dat tot zijn verdediging mee kon werken, maar de staten waren nu eenmaal op de hand van de curatoren en lieten zich door dit stuk niet overtuigen.

Toch gingen zij in hun "resolutie" (beslissing) niet zo ver als de curatoren verlangd hadden. Op 4 november 1760 verklaarden zij:

1e dat Van den Honert en de overige professoren zuiver in de leer waren geweest (van de feiten die Ds. Holtius aangevoerd had dat dit niet zo was trokken zij zich niets aan).

2e dat Holtius de aanlegger van de strijd tegen Prof. van den Honert en in ruimer zin tegen de theologische faculteit was geweest (over de aanleiding die Prof. van den Honert en zijn ambtgenoten daartoe gaven, repten zij niet).

3e dat zijn "Memorie tot Justificatie" slechts fijn uitgedachte subterfugiën (spitsvondigheden) maar geen reële ontschuldigingen inhield (waarin die spitsvondigheden bestonden, verklaarden zij niet nader).

4e dat het feit, dat vele anderen niet geapprobeerde boeken hadden uitgegeven - waaraan ook Prof. van den Honert zich schuldig gemaakt had - hem niet baatte, wijl men het kwade niet mag navolgen; (daar hadden zij gelijk in).

5e dat zijn verzekering dat hij de bewuste voorrede niet geschreven had, niets betekende, aangezien hij toch de afzender, distributeur (ronddelen) en spargeur daarvan was (zoals we reeds aanhaalden, had de uitgever medegedeeld, dat Ds. Holtius de schrijver was).

6e dat zij echter zijn optreden meer aan "drift dan aan andere kwade oogmerken" toeschreven en dus nog zachtkens met hem wilden handelen.

Overwegende deze punten besloten zij Ds. Holtius te doen aanzeggen, dat hij zonder hun speciale permissie geen geschriften over "Theologische stoffen" mocht uitgeven en het Placcaat van den 27 november 1715 te vernieuwen. Ned. Jaarboeken 1760-1761.

De Staten hadden de "wet" aan hun zijde en vasthoudende aan de wet hadden zij inderdaad het recht om te verbieden dat "Theologische boeken", zonder approbatie, uitgegeven werden.

Dit verbod deed de examinatoren besluiten hun arbeid te staken. Jammer, want zij hadden nog heel wat onderwerpen willen behandelen.

Het overlijden van Prof. van den Honert zal wel mede oorzaak geweest zijn, dat zij zich bij het besluit van de Staten hebben neergelegd. Zij hadden ook de "approbatie" voor hun geschriften in het vervolg kunnen verzoeken, maar de moeilijkheden waren

dan bijkans onoverkomelijk geweest.

Hiermede eindigde de strijd, doch de "Banier der Waarheid", die Ds. Comrie en Ds. Holtius zo hoog opstaken in hun geschriften, wappert heden ten dage nog tot een waarschuwing voor hen, die de beproefde leer der vaderen verlaten hebben.

23. NABESCHOUWING

Zoals we al meermalen uit hebben laten komen, was de kwestie Van der Os wel het begin om de pennen in beweging te brengen, maar de diepste achtergrond lag daarin, dat de tolerantanten probeerden de kloof, die gaapte tussen de gereformeerde leer naar de lijn van de Dordtse Synode en de veroordeelde leer van de remonstranten te dempen. Dat kan niet! Ds. Comrie en Ds. Holtius stonden pal voor de waarheid. Met blijdschap zouden zij gezien hebben, dat de remonstranten hun dwaalgevoelens hadden laten varen om zich bij de gereformeerde leer te voegen. Dat wensten zij met hun gehele vermogen. Maar toebuigen naar elkaar zou betekenen een afwijken van de zuivere leer.

In één punt, namelijk op christologisch gebied, en daarmee verband houdende zijn opvatting over de predestinatie, heeft Ds. Comrie gedwaald. Zijn dwaling komt hier op neer, dat hij leerde (Examen van het ontwerp van. Tolerantie VII Samenspraak; pag. 346) "dat in het besluit der Praedestinatie niet alleen begrepen zijn de uitverkoren engelen en de uitverkoren mensen, maar ook de "Man Christus", met Wien de Persoon des Zoons zich in tijd verenigen zou".

De uitdrukking "Man Christus" is feitelijk een "anglicisme"; of nader verklaard een "Engels getinte zegswijze". In goed Nederlands zou men schrijven "Christus als mens", of Bijbels uitgedrukt: "het vleesgeworden Woord". Comrie's stelling komt dus hier op neer, dat Christus als mens ook begrepen werd in de predestinatie of eeuwige uitverkiezing en ons also "in alles gelijk geworden was, uitgenomen de zonde".

Deze stelling houdt echter in, dat Christus dan naar de "eeuwige en onveranderlijke" besluiten Gods, ook "Mens" geworden zou zijn al was Adam niet gevallen.

Ds. Comrie had natuurlijk zijn reden om dit standpunt in te nemen. Volgens enkelen dacht hij omtrent dit gewichtige stuk teveel filosofisch en raakte hij ongewild in de wateren van Nestorius verzeild, de patriarch in 428 na Christus te Constantinopel, die de twee naturen van Christus zozeer van elkander scheidde, dat de eenheid dreigde verloren te gaan.

Het is wel opvallend, dat er niemand was die tijdens het leven van Ds. Comrie hem op dit punt aanviel. Ds. Holtius schijnt hetzelfde standpunt gedeeld te hebben en zijn tegenstanders repten er niet over. Wij voor ons geloven, indien er een gereformeerd theoloog geweest was, die hem op dit punt gewezen had, dan had Ds. Comrie zijn zienswijze beslist herzien.

Dr. A. Kuyper was de eerste die op dit punt wees; maar hij haastte zich de voortreffelijke geest, die in Ds. Comrie woonde, zeer te prijzen met geringschatting van dit ene punt, dat vergeleken bij al het goede wat Ds. Comrie in 's Heeren kracht voor de strijdende kerk hier beneden verrichten mocht, maar betrekkelijk is.

We willen de lezers als aanvulling niet onthouden wat Van der Aa in zijn biografisch woordenboek van Alexander zegt. Hij was geen vriend van hem, maar moest toch erkennen dat: "Comrie behoorde tot de beroemdste predikanten van zijnen tyd; jammer is het dat deze anders geleerde man, zich door zijnen driftigen aard (geheel in tegenspraak met wat Alexander zelf over zijn persoon verklaarde) en hartstogtelyken

yver zoo liet vervoeren, dat zyn naam onder de grootste onruststokers in de Hervormde kerk bekend staat. (Natuurlijk alleen in het oog van de tolerantienemonstranten).

Hij was een hevig voorstander der regtzinnigheid (een prachtig getuigenis), en heeft zich als zoodanig vooral doen kennen in de twisten met en over den Zwolschen leeraar A. van der Os. Met den Koudekerkschen predikant Nicolaas Holtius, had hij een ontwerp beraamd tot het daarstellen van eene volkome omwenteling in de Nederlandsche Hervormde Kerk. (Het tegenovergestelde is juist waar. Van der Aa spreekt trouwens zichzelf tegen, want in de volgende regels vertelde hij dat ze de kerk wilden zuiveren van alle nieuwe denkbeelden.) Trotsch op den titel van mannen van de oude studie, wilden zij de kerk van alles wat nieuw was zuiveren, en gretig grepen zij daartoe de gelegenheid aan die hun door de verlichte(?) denkwijze van den reeds genoemden Van der Os werd aangeboden. Wij zullen op diens artikel gelegenheid hebben, daarover breeder uit te weiden.

Ten aanzien van Comrie dient evenwel nog gemeld te worden, dat ook hij een belangrijk deel had aan het beruchte werk, getiteld: "Examen van het ontwerp van tolerantie", om de leer in de Dordrechtsche synode, ten jare 1619 vastgesteld, met de veroordeelde leer der remonstranten te verenigen".

Uit dit relaas komt het nog weer eens duidelijk naar voren, dat Ds. Comrie (door het calvinistische deel van ons volk hoog in ere gehouden) door een ander deel die het liever met Arminius in meer of mindere mate willen houden, diep wordt veracht, ja hem zelfs zoals Van der Aa, één der grootste onruststokers noemen.

Hiermede zijn we aan het einde gekomen van deze levensschets. Zoals we reeds in de verantwoording naar voren brachten, is het doel van dit boek om de gedachtenis aan Ds. Comrie, die onder de godgeleerde mannen, wier namen in zegening blijven, een zeer grote plaats inneemt, levendig te houden.

De Heere, Die Ds. Comrie ook vreesde, is nog Dezelfde. Hij zal Zijn volk bewaren hoe het ook mag gaan. We besluiten dit werk met de opwekking uit Jesaja 40 : 28-31: "Weet gij het niet, hebt gij niet gehoord, dat de eeuwige God, de Heere, de Schepper van de einden der aarde, noch moede noch mat wordt? Er is geen doorgronding van Zijn verstand. Hij geeft de moede kracht, en Hij vermenigvuldigt de sterkte voor dien die geen krachten heeft. be jongen zullen moede en mat worden, en de jongelingen zullen gewisselijk vallen. Maar die de Heere verwachten, zullen de kracht vernieuwen, zij zullen opvaren met vleugelen gelijk de arenden; zij zullen lopen en niet moede worden, zij zullen wandelen en niet mat worden."

Vrije Universiteit te Amsterdam.

ALEXANDER COMRIE.

**ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN**

Doctor in de H. Godgeleerdheid,

**OP GEZAG VAN DEN RECTOR
Dr. A. KUYPER,**

Hoogleeraar in de Faculteit der Godgeleerdheid,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Woensdag 19 October 1892, des namiddags ten drie ure,

IN DE SCHOTSCHÉ ZENDINGSKERK ,

**DOOR
ANTHONIE GERRIT HONIG.**

**GEBOREN TE UTRECHT, BEROEPEN DIENAAR DES WOORDS
TE OUDSHOORN.**

UTRECHT,

**H. HONIG
1892.**

INHOUDSOPGAVE.

Inleiding

HOOFDSTUK I. Leven en Arbeid.

§ 1. Bronnen

§ 2. Comrie in Schotland

§ 3. De eerste jaren van Comrie's verblijf in Holland

§ 4. Comrie's opleiding tot den dienst des Woords

§ 5. Comrie als persoon en in zijn burgerlijk leven

§ 6. Comrie als dienaar des Woords

§ 7. Comrie's houding bij 't conflict tusschen de Vrijheeren van Woubrugge en de Classis. Zijne kerkrechtelijke beschouwingen. Zijn kerkelijk optreden buiten zijn eigen kerk .

§ 8. Comrie als schrijver

§ 9. Comrie als rustend Bedienaar des Woords

§ 10. Zijn dood

Niet in deze bundel aanwezig

HOOFDSTUK II. Comrie als Dogmaticus.

§ 1. Inleiding

§ 2. Comrie's leer van de Wedergeboorte

§ 3. Comrie's leer van het Geloof

§ 4. Comrie's leer van de Rechtvaardigmaking

§ 5. Comrie's dwaling op Christologisch gebied en zijn eigenaardige opvatting van de Praedestinatie

§ 6. Slot

HOOFDSTUK III. Comrie als Polemicus.

§ 1. Inleiding

§ 2. In dagen van strijd

§ 3. Beslechting van den kamp

Besluit

BIJLAGEN.

A. Schotsche bescheiden

B. Brief van N. Holtius aan A. Comrie

C. Naamlijst der Predikanten van Heer J acobswoude , Esselykerwoude en Woubrugge

Bovengenoemde bijlagen niet aanwezig

D. Extracten uit de acta van de classe van Leiden en Neder-Rhyriland , betreffende het geschil tusschen Prof. J. van den Honert eenerzijds en de predikanten Holtius en Comrie anderzijds

E. Vervolg van "de Leyst of Register van het gene zoo voor, als van, en tegen Ds. Antonius van der Os is uitgekomen"

Register van Persoonsnamen (**niet aanwezig**)

HOOFDSTUK II.

COMRIE ALS DOGMATICUS.

1. Inleiding.

Alvorens ik in dit hoofdstuk Comrie's opvatting van enkele gewichtige leerstukken ter sprake breng, acht ik 't niet overbodig, hieraan enkele voorlopige opmerkingen te doen voorafgaan. Zij zullen doen zien, hoe zijn overtuiging langzamerhand is gerijpt, welke auteurs hij 't meest las en welke vakken der Theologie hij vooral beoefende. Onvermijdelijk is het hierbij nu en dan even te herhalen, hetgeen ik op enkele plaatsen in dit geschrift reeds neerschreef.

Als discipel van de Erskine's en van Boston vatte Comrie in zijn jeugd niet slechts oprechte hoogachting voor het volk des Heeren op, maar kreeg hij ook grondig onderricht in de gereformeerde leer, zoals die in de Schotse en Engelse Confessie's staat uitgedrukt. En die Formulieren van Eenigheid - vooral die van Westminster - kreeg hij hartelijk lief en beaamde hij ten volle. Vandaar dat hij later gedurig de Nederlanders wijst op deze kostbare nalatenschap zijner voorvaderen. Maar met die belijdenisschriften leerde hij tevens hare bestrijders kennen en wel inzonderheid die van zijn tijd. Nu keerde zich het zwaard der Schotse theologen toen vooral tegen de school van Saumur, in Groot-Brittannië door Richard Baxter en zijn volgelingen "de Neonomianen" bekend geworden, en zo werd ook Comrie van zijn jeugd af tegen deze dwalingen gewapend.

Tengevolge hiervan heeft hij dan ook heel zijn leven lang een afkeer van deze ketterijen gehad en er zich met kracht tegen verzet, hoeveel onaangenaamheden hem dit ook berokkende. Alles wat naar Pelagius en Arminius zweemde was hem ten enenmale onverdraaglijk. Toch bleef hij voor eenzijdigheid bewaard.

Want hoezeer hij die vijand tot in de diepste schuilhoeken toe vervolgde, toch ontsnapte hem nimmer een woord - gelijk dat later helaas! aan den eminente Dr. Kohlbrugge wel overkwam - dat te ver ging en uit het tuighuis der Antinomianen was genomen.⁶

Veeleer waarschuwde hij - insgelijks op 't voetspoor der Godgeleerden van zijn vaderland - ook tegen deze doling. En juist dit gelijktijdig bestrijden en van hen, die het werk Gods in de zaliging des mensen verkleinden en dergenen, die de menselijke verantwoordelijkheid ophieven, acht ik een der grootste verdiensten van deze kundige Auteur.

Kwam dus zijn verblijf in Schotland Comrie hier te lande ten nutte in zijnen strijd tegen de ketterijen, van niet minder betekenis bleek dat voor hem geweest te zijn, toen hij geroepen werd de leer van het Werkverbond en van het Geloof uiteen te zetten.

Met name toch in de Engelse en Schotse kerken had de leer der Verbonden reeds vroeg ingang gevonden 1) en daarom kon het wel niet anders, of onze belangstellende Alexander hoorde er reeds als knaap van.

⁶ Deze lage beschuldiging ontstond in de school van Dr. A. Kuyper, die weliswaar grote achting voor Dr. Kohlbrugge had. In de Gereformeerde kerk leefde deze beschuldiging ook bij onder meer dr. Steenblok. Via hem kwam de verdenking in de Gereformeerde Gemeenten. De klacht over vermeende Antinomianisme werd zelfs overgenomen in de Dogmatiek van Ds. Kersten en kreeg een plaats binnen de studielessen van docenten. De beschuldiging werd ook overgenomen in de meeste andere kerken buiten de Ned. Hervormde Kerk.

Gelukkig is daar verandering in gekomen. De verachte dienstknecht van Christus spant nu in diverse kerken, met anderen de kroon. *Die Mij eren, zal Ik eren; maar die Mij versmaden zullen licht geacht worden.* (Samensteller)

Met deze wetenschap is 't begrijpelijk, hoe vreemd Comrie de beschuldiging - die reeds in zijn dagen werd geuit - in de oren klonk, als zou eerst door Cloppenburg en Coccejus de leer van het Werkverbond zijn uitgedacht 2).

1) Overtuigend toonde dit aan Prof. G. Vos in zijn schone verhandeling "de Verbondsleer in de Gereformeerde Theologie", pag. 9-14 (Grand Rapids, Mich., 'Democrat' Drukkers, 1891).

2) Een resumptie van Comrie's ontvouwing van dit leerstuk, (zozeer ten onrechte door Dr. van Oosterzee van geen dogmatische waarde geoordeeld) te geven, acht ik overbodig. Ik kan volstaan met de opmerking, dat zij geheel overeenkomt met wat Prof. Kuyper er over schreef ("De leer der Verbonden", pag. 107-229). Comrie handelt er over in de "Voorreden" vóór de vertaling van Bostons "Beschouwing van het Verbondt der Genade," terwijl ook de tiende samenspraak van het "Ontwerp van Tolerantie" aan dit onderwerp is gewijd.

184

En hoe Comrie bij zijn verklaring van het mysterie des Geloofs zich telkens op de Engelse theologen en kerkelijke symbolen beriep, zal straks genoegzaam blijken.

De predikant van Woubrugge kon dan ook niet nalaten er met enige trots op te wijzen, hoe de gereformeerde leer in Schotland zuiver was bewaard 1), en hoeveel de Nederlanders aan enkele Engelse schrijvers, wier werken overgezet waren, dankten. Maar hij was daarbij eerlijk genoeg aan zijn lezers te herinneren, dat juist niet alles wat van de Engelsen kwam, zuiver was 2).

De grote vraag: "Zijt gij Voetiaan of Coccejaan?" had in het midden der achttiende eeuw reeds bijna alle gewicht verloren. De gevaren, die destijds de gereformeerde kerken bedreigden, waren van zo ernstige aard, dat de vroegere bestrijders nu vrienden en bondgenoten waren 'geworden. En Comrie dacht er niet aan, de oude strijdleuze opnieuw aan te heffen. Vandaar dat hij, die de denkwijze van Voetius toegedaan was, toch telkens van de Coccejanen 3) met zeer veel waardering spreekt. Zelfs achtte hij de oude twist

1) "Catechismus", pag. 160.

2) Volgens Comrie kon men "de Boeken, die in Engeland voor het Jaar 1634, over de Leer en Practyk der Godzaligheid geschreven en gedrukt zyn, bijkans veilig en zonder schroom lezen", maar men "behoorde vry wat meer omzigtigheids te gebruiken omtrent de zulken, die naderhand in 't licht gegeven zyn".

3) zo bv. over David Flud van Giffen. "Leerredenen," 183."

"Daar wy weinig of niets van gesproken hebben, dat zult gy in een kostelyke Leerreden van Flud van Giffen, door den Heer Professor Vogel uitgegeven, vinden", 185

wel wat te zeer van ondergeschikt belang 1).

Dit verwondert ons nog te minder, wanneer wij bedenken, dat de door hem zo hooggeschatte professoren Driessen en A. Schultens Coccejanen waren.

Ditzelfde onbekrompen standpunt nam hij in ten opzichte van de geschillen over het geloof en de rechtvaardigmaking tussen de gereformeerden onderling. Gold het slechts verschil in terminologie en in kleinigheden, bij overeenstemming in de hoofdzaken, dan was hij steeds tot alle inschikkelijkheid bereid.

Heeft Comrie dus het voorrecht genoten, dat hij niet tegen zijn opleiding in behoefde te gaan, toen hij tot zelfstandige beoefening van de wetenschap kwam, nog in een ander opzicht zijn hem zijn voorbereidende studiën te stade gekomen. In zijn dagen begonnen n. 1. vele theologen - vooral die de nieuwe leer toegedaan waren - den ouden trant van theologiseren te verlaten. De scholastieke methode maakte voor de

filosofische plaats. En nu was Comrie als *Filosophiae Doctor* in staat zowel om deze wijze van betogen goed te volgen, als om te ontdekken wanneer zijn tegenstanders door filosofische kunstgrepen een toegebrachte wonde zochten te verbergen. Vandaar dat hij herhaaldelijk gedwongen werd filosofisch te redeneren en zijn bekendheid met wijsgerige geschriften te laten blijken 2). Dat deze

1) Zie hoofdstuk III.

2) Ik stipte reeds aan, dat hij van de laatste ontwikkeling der filosofie geen melding maakt. Cf. pag. 50. Daar noemde ik ook Wolff, en wel omdat in de door Comrie alleen geschreven werken zijn naam niet voorkomt. In het "Examen van Tolerantie" wordt hij wel een enkele maal genoemd, maar het is niet uit te maken of juist die passages van Comrie zijn. Mogelijk is 't zoo. Veel ter zake doet dit niet, want van de andere genoemde filosofen wordt ook in het "Examen" niet gewaagd.

186

filosophische redeneertrant hem echter ook wel eens parten speelde en de helderheid van zijn betoog juist niet vermeerderde, is voor den kenner van Comrie's werken geen geheim.

Uit alles blijkt, dat Comrie de boeken, die hij bezat, niet ongebruikt liet. In de werken der patres was hij geen vreemdeling; met de scholastici en de Jezuïeten was hij bekend; en met de werken der Reformatoren en der latere schrijvers, zowel onder de gereformeerden als onder de Luthers en Remonstranten, was hij door en door vertrouwd. Om die reden hebben zelfs zijn bestrijders hem den roem van geleerdheid niet durven betwisten.

Van alle theologen achtte Comrie den vermaarden Dr. John Owen (1616-1683) 't hoogst. Steeds gewaagt hij van hem met grote lof 1), zijn geschriften haalt hij 't veelvuldigst aan en met zijnen geest had hij zich gedrenkt.

Naast Owen citeert hij Augustinus, Luther, Calvijn, Twissus, Rutherford, Thomas Goodwin, Boston, Voetius, Maccovius, Amesius, Spanheim Sr. en Jr., Rivet, Trigland, J. Leijdekker, Witsius, Lodenstein, à Marck en Vitringa veel.

Het is buiten kijf, dat Comrie van de Dogmatiek - "Het Merch der Christene Gotgeleertheit" van á Marck heeft ook hem de eerste beginselen hiervan geleerd 2) - zijn hoofdstudie heeft gemaakt. Dit prachtige studievak heeft hij letterlijk doorkropen. Kwestie voor kwestie heeft hij doorgedacht en ketterij na ketterij bestudeerd en op schriftuurlijke gronden verworpen. Deze dogmatische onderzoeken brachten hem

1) B. v. "Leerredenen", II pag. 22 en 83, "de beproefde Doctor Owen," pag. 49, "de weergaloze Doctor Owen" en "Catechismus", pag. 451, "Doctor Owen in zyne onvergelykelyke verklaringe van de Hebreeën".

2) "Berigt", pag. 56 "want om my voor afwykinge te bewaaren leese ik geduurig myne Catechismen en Geloofsbelydenissen, hebbende, schoon ik het Systema van Marck als een Schoolboek meest gebruikt heb..." Comrie noemt k Marck een "voortreffelyk man". "Catechismus" pag. 145. 187

echter van zelf in aanraking met de kerkhistorie 1) en met de geschiedenis van het Dogma 2); vandaar dat in zijn boeken bekendheid ook met deze discipline meer dan eens uitkomt. Voorts tonen zijn Leerredenen, dat hij op goede tekstverklaring prijs stelde, en hij dus de Exegese niet onbeoefend liet. Zelfs zorgde hij, er voor hierbij ook de Joodse uitleggers te raadplegen.

Maar al was Comrie een man van grote kennis en geleerdheid, toch kan men hem allermint een dorren kamergeleerde noemen. De rechten van hart en gemoed

eerbiedigde hij niet minder dan onze grote Voetius. Duidelijk komt dit uit in het standpunt, dat hij ten opzichte van het Nijkerkse "Beroeringswerk" innam. Als wetenschappelijk Calvinist kon hij uiteraard dit verschijnsel niet geheel goedkeuren, maar toch is hij in zijn bestrijding uiterst voorzichtig 3).

1) O. a. "eigenschappen des Geloofs" pag. 62/63 en 209; "Leerredenen", II, pag. 79, 146 en 156; "Catechismus", pag. 7-12; 157/8 en 378; en "Berigt", sparsim.

2) B.v. "Eigenschappen des Geloofs", pag. 165; "Catechismus", pag. 102/103, 133-136, 156, 377, 382 enz.

3) Blijkbaar ziet de volgende passage op deze eigenaardige gebeurtenis:

"Die na lang zukkelens hier toe verwaardigt wordt, weet best wat'er omme gaat, en hoe alle de redelyke en dierlyke vermogens als in malkanderen concentreren, zamenloopen, met aandoeningen, die onbeschryfelyk zyn. Onze Godsdienst is redelyk; de redelyke werkingen gaan voor, en de hartstochtelyke volgen; omdat wy uit Ziele en Lichaam bestaan. Een Godsdienst zonder hartstochtelykheid is onbestaanbaar, zo lang wy in het Lichaam wonen: en dus is het zot om zich tegen hartstochtelyke bewegingen in en onder den redelyken Godsdienst te verzetten en die te ontkennen. God, de ziele met het lichaam verenigende, waar door deze heide op elkanderen uit en door de vereniginge werken, heeft nooit in den staat der Rechtheid, noch der heerlykheid, een Godsdienst willen vorderen, in welken 'er geen hartstochten zich vermengden: het zondige en het ongeregelde is alleen af te keuren" ("Catechismus", pag. 446).

188

Zijn gunstig oordeel over Spener, den groten Duitse Piëtist, verraadt 't eigen standpunt I).

Maar afdoend wordt dit oordeel bevestigd door zijn practicale geschriften en de zeldzaam grote sympathie, die zij zelfs bij de eenvoudigsten verwierven.

Toch verleidde hem dit niet, om op practisch gebied omver te werpen, wat hij eerst theoretisch had opgebouwd. Vandaar, dat uit alles blijkt, hoe hij met h Brakel 2) en Smytegeld 3) niet zo hoog weg liep, als de meesten in zijn en onze dagen. Bovendien enkele onschriftuurlijke denkbeelden, die bij vele gereformeerden langzamerhand ingang gevonden hadden en die nog bij lange niet geheel zijn uitgeroeid, durfde hij beslist, schoon met beleid, bestrijden.

Ik geloof, dat deze vluchtige schets voldoende is om het standpunt te doen kennen, waarop Comrie als theoloog, meer bepaaldelijk als Dogmaticus, zich plaatste. Heel zijn streven was de heilige waarheid Gods, zoals zij door de gereformeerde kerken werd beleden, tegenover hare aanvallers te

1) "Catechismus", pag. 454. "... tegens den weergaloozen, godvruchtigen en recht Apostolischen Man Gods, Spener; wiens leere de Pelagiaansgezinde Luthersche heftig bestreden hebben".

Alleen over de Hernhutters oordeelde hij, als bijna al zijn tijdgenoten, te hard.. "Catechismus", pag. 103. "Wy zeggen maar alleen, dat, in latere tyden Petrus Bayle, deze vervloekte ketterye (van de Manicheen) heett zoeken op te dringen, en dat de execrabele Secte van de Hernhutters, (die schoon ze zich de Heerenhut noemen, een Synagoge des Satans zyn) alle die onreine verborgentheden van den Godsdienst der Manicheen, neffens die van de Adamiten en Gnostiken hebben, gelyk ieder opmerkende, uit de vergelykinge van oude en nieuwe dingen, licht bevroeden zal '.

2) Slechts eenmaal noemt Comrie "Vader Brakel". "Eigenschappen des Geloofs", pag. 384.

Voorts verschilden hun zienswijzen over de wedergeboorte en het geloof zeer, gelijk straks nader zal blijken.

3) Ook van hem spreekt Comrie slechts eenmaal. Diens Catechismus is wel "weergaloos" maar slechts "voor de min-geoeffende" ("Catechismus", pag. 14). 189

verdedigen. En hij sloeg daarbij den rechten weg in door terug te gaan op de Heilige Schrift en voor den zin der Schrift te raadplegen zo de oude symbolen dier kerken als de schrijvers, die in hare beste tijden leefden.

Zoo ga ik er nu toe over, om zijn leer van de Wedergeboorte, van het Geloof en van de Rechtvaardigmaking uiteen te zetten. Daarna bespreek ik het enige punt, waarin hij min zuiver liep, n.l. zekere dwaling op Christologisch gebied en, in verband daarmee, zijn eigenaardige opvatting van de Predestinatie, terwijl ik besluit met het opsommen van enkele andere dogmatische kwesties, waaraan hij een bijzonder gewicht hechtte en met zijn bestrijding van die verkeerde meningen onder de gereformeerden, waarvan ik boven sprak.

Dat ik 't uitvoerigst over de Wedergeboorte, het Geloof en de Rechtvaardigmaking handel, geschiedt hierom, wijl de andere dogmatische vraagstukken, die Comrie even breed als deze bespreekt, voor onzen tijd niet zo van actueel belang zijn, terwijl over de genoemde dogmata ook in onze dagen het inzicht van de belijders der gereformeerde religie nog niet geheel tot eenheid is gekomen. Het kan daarom, ook met het oog hierop, de moeite lonen, enigszins nauwkeurig te vernemen, hoe een man van Comrie's autoriteit in dezen dacht. Alleen gelieve de lezer te bedenken, dat Comrie nimmer over deze Loci speciaal systematisch en wetenschappelijk heeft gehandeld, hetgeen uiteraard een beschrijving van zijn zienswijze niet vergemakkelijkte.

Natuurlijk is 't onmogelijk alle citaten geheel af te schrijven. Dit is bovendien overbodig. Slechts de voornaamste uitspraken geef ik letterlijk op; in de noten wordt men dan naar de overige verwezen.

190

2. Corrie's Leer van de Wedergeboorte.

Ieder, die eenigermate met de werken onzer oude gereformeerde dogmatici bekend is, weet hoe onhelder en verward velen hunner zich uitspreken over de Wedergeboorte, de Roeping, de Beking en het Geloof. In de "Synopsis Purioris Theologiae" wordt aan de Regeneratio geen afzonderlijk Dispuut gewijd.

A Marck handelt in den Locus de Salute eerst "van het Geloove en de Beking," dan "van Gots krachtdaadige Roeping" en vervolgens van "Gots Genaadige Rechtveerdiging", terwijl volgens hem "de Wederbaaringe, of Wederteeling, of Wedergeboorte, in de saake t' eenemaal overeen-komt met de Roeping." 1)

W. à Brakel bespreekt ten 1° "de Roeping", ten 2° "de Wedergeboorte", ten 3° "het Geloove" en ten 4° "de Rechtveerdigmaking", maar met dit beding "wy doen het Geloove na de Wedergeboorte volgen, niet dat de mense eerst levendig ende wedergeboren is, en daar na het geloove verkryght; ter contrarie, 't Geloove gaat voor de Wedergeboorte, wel niet in tydt, maar in ordere der natuure." 2)

Deze onzekerheid over de volgorde en de daarmee gepaard gaande onklarheid van formulering zouden echter niet zoo- lang hebben voortgeduurd, wanneer slechts onze theologen het voetspoor hadden gevolgd van Voetius, die in zijn beide tractaten "de Statu Electorum ante Conversionem" en "de Regeneratione" een geheel ander uitgangspunt had gekozen 3).

Helder ziet men dit bij Petrus van Mastricht, die wel aldus indeelt: "van de Roeping,

van de Wedergeboorte en van de Bekingering der te Verlossenen", 4) maar van wien toch

- 1) "Het Merch der Christene Godt-Geleertheit"; 4e druk; pag. 754.
- 2) "Redelyke Gods-Dienst"; 3° druk; pag. 782.
- 3) "Bibliotheca Reformata"; vol. IV; pag. 247-270 en 271-298. 4) "Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit"; 3e deel; pag. 192- pag. 291. 191

duidelijk blijkt, dat hij feitelijk de Wedergeboorte vóór de Roeping stelt.

Helaas zijn echter de latere dogmatici (als á Mark en Brakel) weer hun eigen weg gegaan en zo zijn de verwarring en het misverstand, die reeds vóór Voetius heersten, gebleven en verergerd.

Deze treurige toestand rechtvaardigde het alleszins, dat Comrie, de leer des Geloofs willende verklaren, eerst betoogde, hoe hij de Wedergeboorte opvatte.

Methodisch als hij was, begon hij daarbij met de juiste opmerking, dat het "woordt Geboorte uit God of Wedergeboorte tweezins genomen wordt in een nauweren en in een' ruimeren zin. In een' nauweren zin betekent het dat almachtige, kragtdaadige en onwederstandelyke werk Gods, waardoor de Uitverkooren zondaar van doot levendig gemaakt wordt. In deezen nauwen zin leeren onze Godvruchtige Godgeleerden, dat alle voorbereident werk als een oorzaak moet buiten gesloten worden, en dat de Wedergeboorte in deezen opzichte voor het Geloove moet gestelt worden, als de wortel en het beginsel uit 't welke het waare Geloove voortspruit: want is het Geloove een levendige daadt en werkzaamheit van de ziele zo vooronderstelt zulks, in de order der natuure, leeven, om zulks te kunnen oeffenen.

Maar het woordt betekent in een ruimeren zin niet alleen de Levendigmaking van den zondaar, maar ook het herstellen van Gods beeldt in hem, en de volmaking van het werk Gods in de ziele, in welken opzichte het in zich insluit Geloove, bekering en alle de andere Genadens des H. Geests, die uit deeze.Bron voortvloeijen: Uwe Aandacht kan tot stavinge hiervan de Godvruchtige verklaring van den Groten Kalvyn leezen over Joh. 1: 13. den Godzaligen Voetius in zyne Godgeleerde Disputen. Tom. 2. pag. 457. en Witsius in zyn Irenic. Kap. V en VI." I)

- 1) "Eigenschappen des Geloofs;" pag. 110 en 111. "Catechismus"; pag. 401. 192

Terwijl hij dan de wedergeboorte, in den engeren zin van het woord genomen, vervolgens aldus beschrijft: "derhalven zal dit levendigmaken daarin bestaan dat het is een' Almagtige, onwederstandelyke Scheppende daadt van den Drieeenigen God, Vader, Zoon en H. Geest, maar allerbyzonderst van den H. Geest, waarin het uitverkoorne vat, de uitverkoorne mense de eerste stainselen van het nieuw Schepsel ingelegt wordt: zodat hy als een Embryo in 's Moeders lighaam leeft, en alle de deelen van een mens wezentlyk heeft; schoon het nogh niet tot die volmaaktheit gekomen is, waartoe het naderhandt zal gebragt worden.

Dit myne Aandachtigen schynt ons toe (want zedigheid past hier byzonderlyk) geleert te worden door den Heiligen Geest in de plaatsen, daar van een Nieuwe Scheppinge gesproken wordt, van een' nieuwen Mensen des Harten; en dat Petrus noemt de Geloovigen nieuw-geboornen. zodat, éer zy daadelyk gebooren waren, dat geen, dat in hun was, dat gebooren zou worden, was als zodanig een' Embryo, dat 't eerste in 's Moeders lighaam en leeven en alle de deelen van een kindt, jongeling en vervolgens

Mensch heeft; schoon nogh niet tot zyne volmaaktheit;' gelyk een zaadt, dat de levendigmakende kracht ontfangen heeft, en wortel en stam, en tak en bladeren en vrucht heeft in zyne eerste beginselen, schoon niet formelyk ("Eigenschappen des Geloofs"; pag. 116.)".

Daarop laat hij zich over de "wezentlyke deelen" van dit nieuwe schepsel aldus uit:

"Wy zullen de wezentlyke deden zelve nagaan; die door Goddelyke kracht daar gestelt worden, en noodtwendig tot het wezen van dat nieuwe Schepsel behooren; alzo dat wy die zullen aanwyzzen.

"1. In derzelver getal. Daar zyn Godgeleerden die alle de Vruchten des Geests Gal. VI. als wezentlyke deelen van dit Leven aanmerken: anderen volgens de beginselen van Aristoteles maaken er Wysheit, Voorzichtigheit en Deugt de beginselen van. Anderen stellen acht deelen volgens de Acht Zaligsprekingen van Christus. Matth. V. Maar Paulus leert ons het getal der deelen allerbest, die en noemende en bepalende. 1 Kor. XIII: i 3. Ende nu blyft Geloove, Hope, [ende] Liefde; Deze Drie, zodat deze de wezentlyke deelen van dit nieuw schepsel uitmaken, en zyn ook de Bron, waaruit alle de andere vloeien, namentlyk Blydtschap, Vrede, Lankmoedigheid, Goedertierenheit, Goedheit, Zachtmoedigheid, en Matigheid: Ja ook, hieruit vloeit de Armoede des Geests, de Treurigheid, de Zachtmoedigheid, het Hongeren en Dorsten, de Reinheit, de Vreedzaamheit en Barmhartigheid." 1)

Van enig voorbereidend werk des mensen tot deze wedergeboorte, dat de Heilige Geest in ons zou moeten vinden, wil hij niets weten.

"Houdt altoos in gedachten, dat de wedergeboorte, die gy deelachtig zyt geworden, een onmiddelyk gewrochte is van den H. Geest. Hy vindt niets in ons, gelyk als eenige goede dispositien, eenige voorbereidselen, of voorbereiden werk, tot de wedergeboorte en liet Geloove, als een *materia ex qua*, uit welke, Hy ons wederbaart, of een materia in quant operatur, een stoffe, op welke hy werkt, ons wederbarende. O! Neen, daar is niets in ons als den verdorven aardt, waardoor wy geheel, en niet maar half doodt zyn; en dus komt de Geest Gods, door de onmiddelyke werkinge van zyne Goddelyke onwederstandelyke kracht, en hy wederbaart of maakt den uitverkooren zondaar, die doodt was, zonder zyn toedoen of allerminste invloeyinge tot zyn levendigmaakinge, levendig; niet by trappen, maar in een point des tydts, (Griekse tekst) in een oogenblik" 2).

1) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 124.

2) "Catechismus"; pag. 172. Zie voorts pag. 391-393 en 398.

194

Evenmin wil hij iets weten van het zeggen, dat zij slechts een verbetering zou zijn van de oude natuur.

"De wedergeboorte bestaat niet in een versterkinge van onze oude natuure, die verzwakt is, noch in eene verbeeteringe (ik zie dat men de wedergeboorte begint te beschryven, als bestaande in een verbeeteren van de vermogens der ziele, en zo komt Pelagius in de Kerke) van onze oude natuur, die eenigzints verdorven is geworden, door kwaade en ongeregelde begeertens, en gewoontens; maar het is een inbrengen van een geheele nieuwe natuur" (Cat. pag 131 en 161).

Hiermede bedoelt hij niet, dat wij door de wedergeboorte nieuwe zielsvermogens krijgen, maar dat in de bestaande nieuwe hoedanigheden, krachten en vermogens worden ingestort.

"Daar gaat het verschil niet over, of wy door Adams val, en ongehoorzaamheid, de vermogens van de ziele verloren hebben, ten aanzien van haar natuurlyk zyn; *esse naturale*, en dat wy nieuwe ziels vermogens krygen, in en door de Wedergeboorte, om ons bekwaam te maken, om het goede te doen. Dit heeft nooit een gezond Gereformeerdt Leeraar gestelt, dat de wedergeboorte bestaan zoude, in een schenken van nieuwe ziels vermogens: maar wy stellen, dat in die eige ziels vermogens, die wy van God in de Scheppinge ontvangen hebben, by de Wedergeboorte, door Gods almachtige kracht, in ons onwederstandelyk indringende, om ons te wederbaaren, Hy in de ziels vermogens instort nieuwe hoedanigheden, krachten en vermogens, die wy van te voren niet hadden, makende, dat het verstant, dat duisternisse zelfs was, verlicht wordt; dat de wille, die doodt was, levendig wordt; die boos was, goet wordt; die niet wilde, nu dadelyk wil; en die wederspanning was, nu gehoorzaam wordt. Zie de elfde Regel van het Dortsche Synode, over Artikel III en IV. Zie ook Regel XVI, daar wy leeren, dat den mense door den val niet ophoudende een mense te zyn, ook notoir begaafd is en blyft met de drie vermogens, de *Potentia intelligendi*, *potentia volendi*, *potentia exsequendi*; zonder welke hy geen redelyke schepzel zyn zoude. Deze nieuwe hoedanigheden, die in de eige ziels vermogens, die wy te voren hadden, gebracht en geleit worden, worden genaamt, een nieuw Schepzel, eenen nieuwen Mense, een nieuwe natuur, den Mense in Christus, de Wet des gemoets, de Besnydenisse des harten, een nieuw harte, eenen nieuwen Geest, het Vleeschen harte, enz." (Cat. pag 158, 159).

Op de vraag of aan de wedergeboorte enige andere werkingen des Geestes voorafgaan, antwoordden de gereformeerden niet eenstemmig.

"Daar is een verschil, doch van geen groot aanbelang, zo men de zaak maar recht verstaat, onder de Rechtzinnige over het voorbereident werk tot de wedergeboorte, of de levendigmakinge van den zondaar, en het instorten van het zaligmakende geloove in hem in die levendigmakinge. De vermaarde Perkins, en ook Amesius, beide Engelse Theologanten, hebben in hunne schriften, over de gevallen der conscientie, geleert, dat er eenige voorbereidingen tot de bekeringe of levendigmakinge zyn: namentlyk, voor eerst, eenige verbreekinge van de aangeboorene hartnekkigheid, en dus eenige buigzaamheid daar door in den wille.

Ten Tweeden, een zeer ernstige overdenkinge van Gods Wet.

Ten Derden, eene overdenkinge van zyne zonden, waar door men God vertoornt heeft. Ten Vierden, eene wettische vreeze voor de straffe en anxten der helle, verzelt gaande met eene wanhoop aan alles, dat men in zich zelve heeft. Op deze wyze hebben ook de Engelse Theologanten in het Synode van Dordrecht gesproken over het Derde en Vierde Arttykel der Remonstranten, als zy zeggen, daar zyn eenige inwendige effecten of werkingen, die de bekeringe, of de wedergeboorte voorgaan; die door de kracht des Woords en des Geestes verwekt worden in de harten der geener, die noch niet wedergebooren zyn: als daar zyn de kennisse van den wille Gods; het gevoelen der zonden; de vreeze der straffe, te denken op de verlossinge en eenige hope van vergiffenisse. Verre de meeste van de Nederlandtsche Theologanten kanten zich hier tegen aan; gelyk uit Witzius over de Verbonden kan gezien worden, Lib. III. Cap. VI. Sect. XI. XII. ondertusschen het is meest maar een woordenstrydt" 1).

Comrie is het gevoelen der Engelsen toegedaan 2). Mits men slechts goed bedenke, dat deze "voorbereidende" of juister, "voorafgaande dingen" 3) niet het werk des mensen maar van de Heilige Geest zijn.

Of echter deze werkingen des Geestes en zijn gemene werkingen bij vele verworpenen

"in haar eigen intrinsieke specifieke natuur onderscheiden zyn, laat hy aan God over." Hij heeft "geen licht noch kennisse genoeg, om die specifieke onderscheidingen voor te stellen" 4).

1) "Catechismus", pag. 400 en 401.

2) T. a. pl., pag. 401, 404 en 405.

3) "Catechismus", pag. 407. "Gy ziet, hoe 'er eigentlyk gesprooken, geene voorbereidtzelen tot de levendigmakinge zyn; en dat 'er nochtans eenige dingen voorgaan. In dit opzicht hebbe ik eens, myns weetens, in myne Schriften van voorbereidingen gesproken; maar verstonde er toe, als ook noch, niet anders door, als voorafgaande dingen.

Ziet het A. B. C. des Geloofs over de benaminge van Aandoen, pag. 7. En daar spreek ik alleen van eene voorbereiding tot overtuiging, en niet tot levendigmakinge.

4) "Catechismus", pag. 406 197

De diepere ontvatting van de gereformeerde leer - door mannen als Calvijn, Maccovius, Voetius, Gomarus, Cloppenburg, á Marck en J. v. d. Honert e. a. nader toegelicht 1) en waarvan ook ons "Formulier, om den heiligen Doop te bedienen aan de kleine kinderen der geloovigen" uitgaat - *dat namelijk de kinderkens der gelovigen gedoopt moeten worden in de veronderstelling, dat de wedergeboorte bij hen voorafgegaan is*, was in Comrie's dagen bijna geheel prijsgegeven.

En wyl er toen over de Sacramenten geen verschil van mening bestond en dus Comrie niet gedwongen werd dit punt dieper in te denken, zo is 't licht verklaarbaar dat hij de destijds meest gangbare zienswijze eenvoudig overnam.

In dit licht moet b.v. eene uitlating als de navolgende beschouwd: "Het is tot grote ergernisse van de rechtzinnige Leeraars, dat men zo over den Doop hoort zintwisten: deze willen de vraagen niet voorlezen; andere willen, dat de ouders of getuigen moeten bekeert zyn, even als of de Doop een verzegeling van het geloove der ouders, of der getuigen was; en dat juist de kinderen van zulke bekeerde ouders recht tot den doop hadden: daar den Doop onze erfsmet betekenende niet verzegeldt het subjectieve Geloove van de ouders noch een Geloove in die, dewelke gedoopt worden; maar alleen Gods belofte: dat gelyk alle, die tot Adam behooren, in hem verdoemt zyn, ook alle die tot Christus, den tweeden Adam, behooren, wederom door Hem zullen zalig worden. Deze Goddelyke waarheid betuigen wy in den Doop te gelooven, daarom laten wy de kinderen doopen. Deze Goddelyke waarheid verzegelt God in en by den Doop; en vervult de belofte op zyn en tyt" 2).

1) Ik neem deze namen over uit: "Calvinisme en Revisie" door Dr. A. Kuyper (Amsterdam, J. A. Wormser, 1891). De schrijver noemt er de bewijsplaatsen bij. Cfr. pag. 32-35. Uitvoerig handelde Prof. Kuyper over dit onderwerp in zijn Toelichting op den Heidelbergse Catechismus; zie de artikelen over het Sacrament, den Doop en den Kinderdoop, in de Heraut van 1889 en 1890.

2) "Catechismus", pag. 132. zo ook "Examen van Tolerantie";

VI S.; pag. 283 en 284; "gelyk Twissus zeer wel zegt, dat de Doop niet verzegelt de gratia gratis data, of de genade die om niet gegeven is, subjective, onderwerpelyk; maar de gratia conferenda ex gratia gratis (tante, de genade die gegeven zal worden uit de genade die om niet geeft. zo dat in den Doop niet verzegelt word eenige onderwerpelyke genade, nog in den Doopeling,

198

Hierin mag nu niemand een bepaalde bestrijding van de oudere opinie zien. En dat wel te minder omdat juist Comrie scherper dan iemand tussen potentieel en actueel geloof onderscheidde en niet minder erkende dat op jeugdige leeftijd stervende

kinderen niet anders zalig kunnen worden dan door de wedergeboorte 1).

Dit niet dieper ingaan op den band tussen den Heiligen Doop en de Wedergeboorte heeft er evenzo toe medegewerkt, dat hij, evenals à Marck, "de Roeping" en "de Wedergeboorte" geheel identificeerde.

"Ik begrype de zaaken in deezer voegen: voor eerst, dat God, door een overgaande daadt de geregtigheid en de genoegdoeninge van Christus aan den uitverkoorenen zondaar toerekenende, volgens het beredeneerde, dien kragtdaadig roept, dat is, van dootd leevendig maakt, door zyne herscheppende werkinge, na de sterkte zynere macht, die hy gewrogt heeft in Christus als hy hem uit den dooden heeft opgewekt: en dat hy in die roeping door Woordt en Geest het waare zaligmaakende Geloove, waar door hy met Christus vereenigt word, in zyne ziel inwerkt" 2).

1) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 174. "Missive wegens de Rechtvaardigmakinge", pag. 11.

2) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 127 en 128. Zie voorts pag. 125 en 133. "Catechismus"; pag. 376, 391 en 411. "Examen van Tolerantie"; VI S.; pag. 11. 199

3. Comrie's leer van het Geloof.

Na alzo vastgesteld te hebben, wat Comrie onder de wedergeboorte verstond, ga ik er nu toe over om te doen zien, hoe hij zich het verband tussen deze regeneratie en het geloof dacht. Leest men nu eene uitspraak als deze:

"De Geloovige of uitverkoorene tot het geloove, worden Christus Eigendom gemaakt, overmits Hy door zyn woord en Geest in hunne zielen intredende, hen als de zyne aanvaardt, het oprechte geloove in het herte inwerkt, waar door ze Hem worden ingelyft, en een dadelyke bestaanelykheid in hem krygen, waar door zy het zelve leven dat in Hem is deelachtig worden, het welk in de Wedergeboorte in deszelfs waaren aardt, wezen, en natuure als eene hebbelykheid wordt ingestort, waaruit alle daaden en werkzaamheden, overeenkomstig met den aardt van den weg der zaligheid door Christus, uit loutere genade, voortkomen, na maate dat ze geëlicieert, of uitgehaalt worden door den H. Geest, werkende op de ingewrochte hebbelykheid des geloofs door het Woordt" 1), - dan ziet men terstond, hoe hij meende, dat men bij de wedergeboorte het geloof ontving. Wanneer hij dan ook elders zegt, dat het geloof den mens wederbaart [om in Hem (Christus) gevonden te worden, door de inlyvinge in Hem door het oprechte geloove; terwyl die, en wel die alleen, die in Christus zyn, nieuwe schepzelen worden; waaruit blykt, dat het waarachtig geloove, dat in 't herte van den uitverkoorenen zondaar gewrocht wordt, door den Heiligen Geest Hem Wederbaart en tot een Nieuwe Schepsel maakt, en hem dootd Leven een nieuw Leven en hem vry maakt van de slavernye der zonde.

Zie Nederl. Belyd. Art. 24. ook Zondag 23. die anders gevoelen zyn Pelagianen in den grondt" 2)], - dan is 't duidelyk, dat Comrie ter dezer plaatse de wedergeboorte, evenals onze Confessie in Art. 24, niet in

1) "Catechismus"; pag. 26.

2) "Catechismus"; pag. 302. zo ook pag. 148; en "Leerredenen"; I; pag. 121/122.
200

potentiëlen zin neemt. Dat toch ook volgens Comrie aan de potentieele wedergeboorte geen geloof kan voorafgaan, blykt genoegzaam uit zyn toelichting van den kleinen Catechismus van Westminster, waar hij den onderwijzer op de vraag: "Wat is het

eerste Werk des Geestes op een zondaar?", laat antwoorden: "De Wedergeboorte, het welk eene herschepping is van hem in Christus Jezus, waardoor hy Geestelyk Wedergebooren zynde, uit den doot in het leven overgegaan is" 1).

Over de inlijving in Christus door het geloof, bij de wedergeboorte in de ziel gewrocht, uit hij zich in dezer voege:

"Nu moeten wy overgaan, om u te toonen, hoe wy de verlossinge, door Christus verworven, deelachtig worden gemaakt, namentlyk, *door de krachtige toepassing van dezelve aan ons door den H. Geest, die het Geloove in onze herten werkende, en ons daar door met Christus vereeni gende*" 2) in onze krachtdadige roeping, dus te weege brengt, dat wy daadelyk in het bezit gestelt worden van, en een daadelyk en perzoneel eigendom ontfangen of krygen aan Christus, en aan alle zyne weldaaden" 3).

En enige bladzijden verder:

"Uit het Antwoordt van onzen Leerling kunnen wy zeggen, *wy worden de verlossinge, door Christus verkreegen, deelachtig gemaakt, door onze inlyvinge in Christus, door een oprecht geloove; welk geloove Hem en alle zyne weldaden aanneemt.*

Conform hier mede spreken de Engelse en Schotsche Theologanten, te Westmunster vergadert, in hunnen kleinen Catechismus; daar zy op de vrage,

1) Pag. 166.

2) De Cursivering is van mij.

3) "Catechismus"; pag. 376. 201

Hoe worden wy de verlossinge, door Christus verkreeg-en, deelachtig gemaakt? laten antwoorden; *Wy worden de verlossinge, door Christus verkreegen, deelachtig gemaakt, door de krachtige toeëigeninge derzelve aan ons door zijnen H. Geest.*

Vrage, Hoe eigent de Geest ons de verlossinge, door Christus verkreegen, toe?

Antw. *De Geest eigent ons de verlossinge, door Christus verkreegen, toe, dewyl Hy het geloove in ons werkt, en ons daar door vereenigt met Christus, in onze krachtige roeping*" 1).

Dit geloof nu, waardoor wij Christus worden ingelijfd, **is geen daad maar een hebbelykheid.**

Om alle misverstand af te snijden, zegt hij eerst, wat hij hier onder een hebbelykheid verstaat.

"Wy noemen het geloove een ingestorte hebbelykheid, of vermogen, om het dus van alle andere te onderscheiden, en om deszelfs waaren oorspronk en natuure aan te wyzen. De Logici, of Redeneerkundi ge, spreken van een aangeboorene kracht, vermogen of geschiktheid om iets te kunnen doen; en dan van eene habitus; welke by hen is eene vaardigheid, door veele achtereenvolgende daaden verkreegen, om iets met een gezwintheid te doen; zoo, dat men toont, dat men de kunstgreep heeft, en dus volkomen in staat is, door alle voorgaande oeffeningen iets gemakkelyk en vaardig te verrichten.

Dus kunt gy begrypen, dat wy het geloove een vermogen of hebbelykheid noemende, het niet willen onder de natuurlyke of door oeffening verkreegene hebbelykheden, getelt hebben. Het is een ingestort vermogen; het is Gods gave, zegt de Apostel, Eph. II: 8, waar door wy zalig worden. Zo is het dan niet eene vaardigheid, door oeffeninge verkreegen, om iets gemakkelyk te doen: maar een vermogen

1) "Catechismus"; pag. 390 en 391. "Leerredenen"; I; pag. 120. "Catechismus", pag. 305, 307, 358 en 427.

202

om indrukzelen van geestelyke zaken, die Gods Geest in en door het woordt sprekende, door bovennatuurlyk licht openbaart en inboezemt te ontvangen. Dit is geheel onderscheiden van die door oeffeninge verkreegene vaardigheid, of habitus, waar van de Logici spreken" 1).

Daarna licht hij zijn gevoelen aldus toe:

"Zoals men altydt geleert heeft, dat wy door een ingewrocht geloove, door de genaade des geloofs, en niet door de daadt des geloofs Christus worden ingelyft Namentlyk dat wy hier door het geloove niet een daadt of werkzaamheid moeten verstaan. En dit blykt, Voor Eerst, vermits wy hier niet hebben het woordt *Gelooven*, dat is een daadt; maar het woordt *Geloof*; welke de genade, of de hebbelykheid des geloofs te kennen geeft, waar uit de daaden van 't gelooven voortvloeien, en geoëffent worden; gy behoorde uw eigen taal te verstaan, en te begrypen, dat er een onderscheidt is tussen geloove en gelooven.

Onthoudt het in het vervolg; Geloove geeft te kennen de genade des geloofs of de ingestorte hebbelykheid: maar Gelooven geeft te kennen, de werkzaame daaden, uit dat geloove voortkomende. zo is het in alle andere opzichten, het gehoor is niet hooren; het eene is het organon of het zintuig; het andere de werkzaame gewaarwordinge van het geene, dat door het gehoor als een lydelyk zintuig ontvangen wordt" 2).

En voorts:

"Wij verstaan dan door het geloove hier, een ingestorte hebbelykheid of vermogen, dat God de H. Geest in de harten der uitverkooenen instort, te gelyk met de nieuwe natuure als deszelfs eerste en voornaamste deel; waar door zy een vermogen uit Christus, en van Christus in hen overgaande, ontvangen, om alle de indrukzelen, die het Goddelyk woordt

1) "Catechismus" pag. 426, 427.

2) "Catechismus"; pag. 423.

203

op dit vermogen of deze hebbelykheid maakt, te ontvangen, en volgens de ontfangene indrukzelen van het Woordt, omtrent alle de gedeeltens van dat Goddelyke Woordt, werkzaam te zyn, overeenkomstig met de natuure van dit ingestorte vermogen; en inhoudt van die texten, welker inhoudt met een bovennatuurlyk licht tot de ziele gebracht worden; en van dit nieuw vermogen ontfangen worden, met meer of min overtuiging of overreedinge van de Goddelykheid dier plaatzen in hare betrekkinge tot onze overtuiging, leringe, vermaaninge of vertroosting" 1).

Ten bewijze, dat hij met deze opinie niet alleen staat, beroept hij zich eerst op de Confessie.

"De opsteller van de Nederlandsche Belydenisse, de vroomte Martelaar Guido de Bres, heeft ook wel degelyk op dit onderscheid, tussen geloove en gelooven gelet; de hebbelykheid van de daadt onderscheidende, als hy leert, dat wy niet gerechtvaardigt worden door het geloove als een daadt; maar dat het alleen is een instrument, waar door wy de gerechtigheid van Christus ontfangen, omhelzen of aannemen. Nu moet gy

weeten, dat als iets een instrument is, en eigentlyk zo genaamt wordt; dat het dan, in dat opzicht, waar in het een instrument is, geen daadelykheid heeft: want zo dra wy een instrument eenige daadelykheid toeschryven, dan houdt het op een instrument te zyn; het ontdoet zich van zyn natuur als een instrument; en het wordt terstondt een ware werk-oorzaak" 2).

Vervolgens op de Catechismus.

"En zo gy op 't Antwoord [van de 21e vraag] let, zo zult gy altydt bespeuren, dat de Leerling allermeeft het ooge heeft op de ingewrochte hebbelykheid des geloofs, of op het ingewrochte geloove,

1) "Catechismus"; pag. 425.

2) "Catechismus", pag. 424, 425.

204

zoals dat door den H. Geest ingewrocht wordt, in de harten der uitverkoorenen, in de inlyvinge in Christus" 1).

Daarna op de Artikelen tegen de Remonstranten.

"Ik zal u maar alleen te binnen brengen, hoe naauwkeurig de Dordsche Vaders dit onderscheid in 't oog gehouden hebben, over den derden en vierden Artikel van de Remonstranten [XI-XIV], de hebbelykheid van de daadt onderscheidende" 2).

En ten laatste op de Geloofsbelijdenis van Westminster.

"Ik zal er dit alleen maar byvoegen, dat dit alles overeenkomt met de Leere van de Hervormde Kerken van Schotlandt, Engeland' en Yrlandt, in de Geloofsbelydenisse van, Westmunster Cap. XIV. Art. II. daar zy, na dat zy in het eerste Artykel de natuure des geloofs beschreven hadden, zo als wy gedaan hebben, dat het is een ingestort vermogen of hebbelykheid, waar door de uitverkoornen bekwaam gemaakt worden om te gelooven; in het tweede Artykel de werkzaamheid des geloofs dus beschryven: *Door dit Geloove, gelooft een Christen waarachtig te zyn, al wat in het W aardt geopenbaart is, wegens de autoriteit van God zelfs daar in sprekende; en handelt verscheidentlyk, na de gelegenheid van het gene, het welk ieder passagie van dat Woord vervat gehoorzaamheid betoonende aan de geboden; beevende voor de dreigementen; en omhelzende de belofte van dit, en het toekomende leven, enz."* 3).

Voor die het geloof aldus verstaat, is het een grond in ons van de volharding der heiligen.

"Om u te doen zien den vasten grondt, die in elken geloovigen is, waar door zy voor een gebeden uitval uit den genadestaat geseceert of beveiligt zyn. Daar zyn gronden

1) "Catechismus"; pag. 447. Zie ook pag. 449.

2) "Catechismus"; pag. 424.

3) "Catechismus"; pag. 428, 429. 205

buiten ons, waarop de volhardinge gegrondt is; Gods besluit, Christus' verdienste en voorbiddinge: maar daar is ook een grondt van in ieder geloovige, namelyk hun zyn in Christus, door dit ingewrochte geloove, niet als een voorbygaande daadt, maar als een hebbelykheid, waar uit de daaden voortkomen. Geschiede de inlyvinge door een daadt, dan zoude dezelve blyven zoolang als die daadt duurde; maar zodra die ophieldt,

zoude de inlyvinge ook ophouden" 1).

De moeite, die Comrie zich geeft om te betogen, dat het geloof een habitus en geen actus is, brenge echter niemand in den waan, dat hij hiermede zijn laatste woord reeds gesproken had. Neen, deze hebbelijkheid moet tot dadelijkheid komen. Toch versta men dit niet zó, alsof daarom de hebbelijkheid op zich zelve onvolkomen was. Met een voorbeeld toont Comrie dit aan.

"By voorbeeldt, de smaak kan volmaakt zyn, schoon die nooit zoet geproeft heeft; maar daar is evenwel voor het proeven van de zoetigheid geen denkbeeld van: maar als het zoet geproeft wordt, zo ryst het denkbeeld; niet door een nieuw vermogen, dat men krygt, om te smaken; maar door een nieuw voorwerp, waar mede het vermogen aangedaan zynde, een denkbeeldt, dat wy niet en hadden, verwekt wordt. zo is het ook met het ingewrochte geloove; dit wordt volmaakt en volkomentlyk, ten aanzien van de hebbelykheid, in een punct des tyds, door de bovennatuurlyke werkinge des H. Geestes ingestort, of medegedeelt; maar het komt tot zyne daadelykheid na mate van de gewaarwordinge" 2).

1) "Catechismus"; pag. 436.

2) "Catechismus"; pag. 449.

206

Waar Comrie op het denkbeeld, dat de kinderkens der gelovigen gedoopt moeten worden, in de veronderstelling, dat de wedergeboorte bij hen is voorafgegaan niet inging, daar kon het wel niet anders, of hij moest er tevens toe komen te leren, dat er gemeenlyk niet veel tijd verloopt tussen de inplanting van het geloofsvermogen en de eerste geloofsdaden.

"Waar uit gy nu afleiden kunt; eensdeels, dat de hebbelykheid, in de orde der natuure, voor de daadt gaande, wy, noch eenig sterveling, niet zeggen kunnen, hoe dra de werkzame daaden uit dit beginzel voortvloeien; al zo min als wy de nette tydt bepaalen kunnen, wanneer de eerste redelyke daadt uit de redelykheid voortvloeit: ondertusschen is het te denken, dat de eene zeer schielyk de andere vergezelschapt, en daar uit voortvloeit; zyn het nu niet alle de daaden des geloofs, te weten de meer voorname daaden, nochtans de andere, die min sterk en min volmaakt zyn, waar door wy tot de meer volmaakte trapsgewyze komen; en dus hoe langs hoe meer met Christus, als het ware, geconsolideert, of naauwer en naauwer vereenigt worden" 1).

Maar evenals hij ten opzichte van jong wegstervende kinderen, die uitverkoren waren, volhield, dat zij, voor zij ten hemel in konden gaan, wedergeboren moesten zijn, zo oordeelt hij thans ook, dat zij de hebbelijkheid des geloofs ontvangen moesten hebben. "Zo dat gy ziet, dat de waarheid of oprechthgheid van het ingewrochte geloove, niet van de werkelyke daaden afhangt; maar dat de waarheid van de daaden afhangt van de waarheid of de oprechthgheid van het beginzel, vermogen of hebbelykheid, waar uit dezelve voortvloeien: en dat dus, schoon er geen daaden uit voortvloeien, gelyk in de uitverkoorne kinderen, die zalig worden, dat die evenwel het op recht geloove hebben; waar uit, zo zy tot het gebruik der reden gekomen waren, daaden voortgevloeit zouden hebben; of men moest zeggen, dat de kinderen, door een onoprecht geloove zalig worden; dog dat is absurdt of ongerymt: of dat zy door een daadelyk geloove zalig worden; en dit is het, welk wy tegen de Luthersen, en ook vooral tegen de Cartesianen ontkennen" 1).

Maar hoe komt nu deze hebbelijkheid, deze genade des geloofs, tot dadelijkheid? Door de werking van de Heiligen Geest.

"Dit geloove nu zynde eene ingestorte hebbelykheit in de ziel, ofte een ingewrocht geloove door den H. Geest, behoudt zyne natuur en wyze van werking altoos, in vervolg van tydt altoos op dezelve wyze zich hebbende en werkende als in t eerste, dat is te zeggen. dat gelyk de ingestorte geloofs hebbelykheit nimmer ad actum tot dadelykheit komt, ten zy het door de onmiddelyke werkinge des H. Geests in en door de belofte de gave van de Goddelyke genade eerst lydelyk ontfangt, en dan daar op en daar door dadelyk wordt, zo blyft het met de natuur en werkinge van dit ingewrocht geloove gelegen tot het einde van ons leven, met opzicht tot deszelfs dadelyke werkinge, welke nimmer zal te voorschyn komen als daar door, dat het geloove, als eene hebbelykheit, lydelyk eerst de gave ontfangt, en de gave ontfangen hebbende en dus dadelyk werkzaam gemaakt, door die onmiddelyke voorgaande en voorbepalende werkinge des H. Geests, zo wordt het Geloove in zyne werkinge niet onafhankelyk, zyne ingelegde dependente natuur afdoende in zyne werkinge, maar wordt door dezelve onmiddelyken voorafgaanden en voorbepalenden aandrang en invloed des H. Geestes in zyne werkinge voortgezet en gedirigeert, in en omtrent zyn voorwerp bepaalt, en het effect wordt dus verkregen en dadelyk geëffectueert" 2).

1) "Catechismus"; pag. 429.

2) "Catechismus"; pag. 448. Eveneens pag. 447.

3) "Leerredenen"; II; pag. XVII, XVIII.

208

Over de middelen waarvan de Heilige Geest zich hierbij bedient laat hij zich in dezer voege uit:

... Maar Gelooven komt trapsgewyze tot zyne volkomenheid, van minder tot meerder, van zwakker tot sterker; en zo dienen alle de middelen der genade, het Woordt, het Gebedt, de predikinge van het Woordt, de Sacramenten, en de byeenkomsten der Heiligen, om als middelen door de medewerkinge des H. Geestes, ons in het geloove op te bouwen". 2)

Dus het vermogen gaat niet in eens tot dadelijkheid over, maar langzamerhand.

... Maar de inlyvinge in Christus door het ingewrocht geloove, wordt door de daadelyke werkzaamheden, uit dat ingewrochte geloove voortkomende, hoe langer hoe vaster, en hoe langer hoe naauwer toegetrokken, en de geloovigen, die in Christus ingeëntet of geincorporeert zyn, worden van daage tot daage hoe langer hoe meer in Hem, en met Hem, als het ware, geconsolideert: even gelyk het is met de griffie, die in den stam ingeëntet is; die wordt hoe langer hoe naauwer daar mede verbonden, en een met denzelven.

Hier uit moeten wy afleiden het onderscheid, dat er is in de gebeden der geloovigen; zy bidden niet om hoe langer hoe meer in Gods vuurschaare gerechtvaardigt te worden; maar zij bidden dagelyks, dat zy hoe langer hoe meer met Christus, naauwer en naauwer mogen vereenigt worden. Zo poogde Paulus hoe langs hoe meer te grypen na dat geene, waar toe hy ook gegrepen was, Philip. 3:13". 2)

Eveneens zijn niet bij alle gelovigen de geloofsdaden even sterk. Al naarmate de habitus sterker of minder sterk is en naarmate het Woord krachtiger of minder krachtig daarop inwerkt, zijn de daden ook sterker of zwakker.

- 1) "Catechismus"; pag. 429, 430.
- 2) "Catechismus"; pag. 433/434. 209

"Gy kont hier uit opmaken, dat na maate dit ingestorte vermogen sterk is, en na maate de inhoudt van Gods Woordt, door licht des Geestes, hier op werkt en indrukzelen maakt, en dus bevattingen van den inhoudt effectueeren of veroorzaken; dat de werkzaamheden uit dit beginzel voortkomende, fleuriger, sterker en met meer doordringende kracht zich openbaren, na de mate der genade, die een ieder geschonken wordt". 1)

Alvorens ik er nu toe overga, om aan te tonen uit welke drie stukken (altoos volgens Comrie) dit geloof bestaat, wijs ik er eerst op hoe de tot dusver gegeven voorstelling afwijkt van die van á Brakel. Want ook al noemt Comrie hem niet, toch corrigeert hij aldoor diens minder juiste denkbeelden.

Comrie begreep terecht dat Brakels opvatting - hoewel geheel tegen diens bedoeling - het insluipen van de dwaalleer begunstigde.

A Brakel wil van een onderscheid tussen de hebbelijkheid en de dadelijkheid des geloofs niets weten. Wèl noemt hij, - "die het geloof op gelijke wijze als de Labadisten definieerde" 2) - het ook een hebbelijkheid, maar in geheel andere zin als Comrie. Duidelijk blijkt dit reeds uit zijn definitie van de fides.

"t Geloove is een vertrouwen des herten op Christus, en door hem op God, om gerechtvaardigt, geheiligt ende verheerlykt te worden: steunende op syne vry willige aan- biedinge ende belofte, dat hy dat doen sal aan alle, die hem daar toe aannemen, en sich daar toe op hem verlaten" 3).

Van een habitus des geloofs, die enige tijd verborgen zou kunnen blijven, wil á Brakel dan ook niets weten.

- 1) "Catechismus"; pag. 427.
- 2) Los, t. a. pl., pag. 247.
- 3) "Redelyke Gods-dienst"; I; pag. 812.

"Want

1. De Schrift spreekt nergens van een zaadt des geloofs, van geloove in zyn zaadt. 't Is dan al te vrymoedigh dat te seggen, en daar op een geheele sake te bouwen. De Schrift spreekt wel van een zaadt der Wedergeboorte, 't welk is het Woordt Gods. I Petr. I: 23. Doch dat is niet in de kinderen, maar t is op des Heeren tydt een middel van haare bekeringe. En wat soude het zaadt des geloofs zyn? een begin van geloove? dan hadden sy het dadelyk.

2. De mensen, ook de uytverkorene, zyn voor hare wedergeboorte doodt, kinderen des toorns, sonder Christus, sonder beloften, sonder God ende alsoo sonder geloove. Ephes. 2: 4, 12. De Vader, de Heere Jesus, de Heilige Geest hadde wel opsichte op haar,, soo rasch sy waren, als Vader, Saligmaker, Heyligmaker, maar in haar selve waren se in de selfde staat als alle andere.

3. Niemand ontfanght het geloove als uyt het gehoor. Rom. X: 17. Gal. III: 2. Daar door wort de mense van ongeloovigh geloovigh, de mense konde niet geseght worden het geloove te ontfangen, geloovigh te worden, het geloove te verkygen door de prediking des geloofs, indien hy het te voren in syn begin al hadde, en alsoo al geloovigh was" i).

Zo werpt á Brakel dan ook ver weg 't denkbeeld, dat kinderkens het geloof reeds zouden kunnen bezitten.

"Want

1. De Schrift seyt dat nergens, daarom is het te verwerpen, daarom men moet het niet gelooven.
2. De kinderen hebben geen gebruyk des verstandts: De redelykheyt is wel ingeschapèn, maar het redeneren begint eerst metter tyt: Tot het Geloove nu wort noodtsakelyk redeneren vereyscht.
3. De kinderen voor de tydt der redeneringe hebben geen kennisse van eenige saken, hoe soudense dan gelooven, tot het welke kennisse der Goddelyke dingen van noden is.
4. De kleyne kinderen voor de tydt der redeneringe doen dadelyk noch goedt nochte quaat. Rom. IX: i i. Soo en oeffenen sy het geloove ook niet, want dat is een deugt.
5. t Geloove is uyt het gehoor Rom. X: 17. dies konnen de kinderen niet gelooven, want sy hooren noch het Woordt niet" ("Redelyke Gods-dienst"; I; pag. 787- 789)

Na op dit verschil gewezen te hebben, ga ik weer voort met Comrie's beschrijving van de leer des geloofs.

Voordat Comrie nu de drie stukken, die z. i. tot het geloof behoren, bespreekt, behandelt hij eerst nog twee praealabele kwesties.

Ten eerste wijst hij er op, dat het genus, waartoe het geloof behoort, is "de persuasie of overreding." "Die overreding is dus geen gewrochte van het geloove, maar van het getuigenisse, het welke zich met zulk een klaar betoog openbaart, dat men van de waarheid van dat getuigenisse zo overreedt wordt, dat men daar niet aan kan twyffelen."

En hoe sterker dat "getuigenisse" op het ingewrochte geloof "indringt", des te krachtiger is de overreding.

"Uit het voorens opgehelderde blykt, dat het geloove bestaat in eene overtuiging, persuasie, of overreding. Dit is het Genus, het geslachte van het geloove. Noch Menselyk, noch Goddelyk geloove kan bestaan, of daar is een persuasie of overtuiging des gemoeds, van de waarheid der zaaken, die men gelooft. Want waar dit niet is, is er geen geloove, het is maar een gissinge, een vooronderstelling, en een inbeelding, maar geen geloof.

"Dat de overtuiging, overreding, persuasie, niet een Gewrochte is van het Geloove zelfs, als een daadt, maar van het getuigenisse, het welke zich met zulk een klaar betoog openbaart, dat men van de waarheid van dat getuigenisse zo overreedt wordt, dat men daar niet aan kan twyffelen. Alle overreding is van dezen aardt, dat de ziele om overtuigt te worden niet werkt; neen, de bewyzen der zaken worden ontvangen, en

1) "Redelyke-Gods-dienst; I; pag. 787.

212

die ontvangen zynde, wordt de ziele zodaanig overtuigt, dat zy niet vry is, om die overreding te ontvangen of te verwerpen; maar moet noodzakeiyk met de grootste vrywilligheid zich aan de waarheid gevangen geven.

Dus is het met elk waarachtig betoog in de wiskunde gelegen, en zo is het ook hier gelegen met het geloove, als een persuasie of overtuiging. Die het door een Goddelyke betoog of bewys van zaaken, die men niet en ziet, ontfangt; voor die is het,

zo veel geloofwaardiger de getuiger is, zo veel zekerder als het klaarste betoog van een enig voorstel van Euclides.

"Dat hoe klaarder het getuigenisse, van de God der waarheid, de dingen van onzen verloorenen staat, en van den weg der verlossinge, op het ingewrochte geloove, met een betoog indringt; de overtuiginge van de waarheid, of den inhoudt van dat getuigenisse, ook dan meer of minder vast en overredende is" f).

Daarna betoogt hij met nadruk, dat geen der stukken des geloofs, de "actus formales fidei" mag genoemd.

"Andersdeels, dat zy zeggen, dat de toestemminge de form des geloofs, of de formeele daadt van het zelve is: maar ik weet niet, hoe wy de eene daadt meer als de andere de formeele daadt, actus formalis fidei, kunnen noemen; vermits de form eigentlyk bestaat, in eene combinatie of zamenvoeginge van alle de wezentlykheden van een zaak in een rechte orde, of dispositie tot elkanderen. Een of twee of drie linien maken geen driehoek, schoon zy de essentialia, de wezentlykheden daar van zyn; want als drie linien van elkander gesepareert leggen zyn het drie linien, maar de combinatie van die drie maakt, of een rechte, of een sphaerische driehoek; de combinatie van alle de wezentlykheden is eigentlyk de form van een zaak. De combinatie van alle de wezentlykheden, waar uit het gelocve bestaat, is eigentlyk

i) "Catechismus": pag. 450/451. 213

de form des geloofs. Geen eene wezentlykheid heeft meer of min waardigheid, maar alle zyn van dezelve waarde; de zamenvoeginge van die alle is de form des geloofs, en zy worden ook in hare zamenvoeginge ingewrogt door den H. Geest. Want Hij werkt door zyn Goddelyke kracht niet een geloove zonder zyn form, dat is Paapsch; nadien deze spreken van een geloove, dat zyn form door de liefde verkrygt: maar Hy werkt een oprecht geloove, dat is, een geloove, dat zyn fort heeft. Waar uit gy dan besluiten kunt, dat de werkzame daaden niet de form des geloofs zyn, maar dat het alrede geformt is in de werkinge van het zelve, en dat de daaden blyken zyn, dat het ingewrochte geloove zyn form van den H. Geest, in de werkinge van het zelve, verkreegen heeft; vermits de actiones sequuntur naturam sul subjecti, de daaden volgen, en participeeren van de natuure van het onderwerp, waar uit zy voortvloeien; en dus zyn de daaden bewyzen, dat het onderwerp, waar uit zy voortvloeien zyn form heeft. Stemme ik door het gelocve toe, het is een bewys, dat de toestemminge tot de natuure van het ingewrochte geloove behoort: met een woordt, daar komt nooit iets tot dadelykheid, of het is een bewys, dat het in de natuur der zake was, schoon het noch niet in de dadelykheid zich openbaarde; daar is tot de natuur der dingen, als natuur, niets accessoor, het zy dingen die door de scheppinge, of door de herscheppinge hare natuure of weezen ontfangen. Want God schept geen onvolmaakte natuurgin; en God de H. Geest herschept, door de herscheppinge, geen onvolmaakt geloove zonder zyn form; maar een geloove, dat alle zyne wezentlykheden zamen gecombineert heeft. De daaden geven de form niet aan de natuur, maar zyn bewyzen, dat die geformt is, en zyn form heeft. Deze opmerkinge, mogelyk in den eersten opslach zo perceptibel, of zo tastelyk niet zynde, is van grote nuttigheid, als het wel begrepen wordt, tot wederlegginge van de Papisten, die van een geloove spreken, dat ongeformt is, maar dat zyn form door de liefde verkrygt, en van eenige onder ons, die op zyn Paapsch zo spreken, als of onze werkzame daaden aan een ongeformt geloove zyn form gaven: maar wy kunnen ons daar over niet uitlaten, hebbende in t voorgaande iets van deze zaak gesproken; en zeggen nu maar alleen dat het ons bedroeft, dat men zo tot Romen wederkeert" 1).

Hiermee zyn alle bezwaarnissen weggenomen, zo kon hij nu meedelen, welke drie

"daaden uit de natuure van het ingewrochte geloove voortvloeyen" of m. a. w. welke drie "dingen tot het geloove behooren."

En dat zijn: kennis, toestemming en vertrouwen 2), terwyl "zeer gemakkelyk" alles, wat in het Woord omtrent het geloof geopenbaard is, "tot de eene of andere van deze daaden kan gebracht worden" 3).

De "kennisse" definieert hij daarop aldus.

"... Dat deze kennisse niet is een kennisse, die wy door oeffeninge en naarstigheid verkrygen; door Gods Woordt te onderzoeken, en texten met texten te vergelyken, en veel over de stellige en practikale waarheid te mediteeren; dit alles is goet op zich zelve; wy zyn daar toe verplicht, en zo wy dat nalaten, dan bezondigen wy ons;

1) "Catechismus"; pag. 484-485. zo ook pag. 452/3. In vroeger dagen had Comrie zelf wel eens van een "formele daadt des Geloofs" gesproken. "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 391: "terwyl de formele daadt des Geloofs bestaat in het zetten van het Zegel aan Gods getuigenissen, dat die waarachtig zyn".

2) Over het gevoelen van Witsius en Lampe, laat hij zich aldus uit: "Wat nu het getal der daaden betreft; de beroemde Heer Witsius brengtze tot negen: drie voorafgaande, drie wezentlyke, en drie achtervolgende; en de Heer Lampe volgt hem.

Ons betreffende, terwyl de wyze, hoe men zyne gedachten mededeelt, willekeurig is; zo hebben wy daar niets wezenlyks tegen. Maar wy houden ons liever by de oude wyze; waar in men altoos stelde, dat tot het geloove drie dingen behooren." "Catechismus"; pag. 452).

3) "Catechismus"; pag. 452. 215

maar deze dingen alle te zamen genomen, zyn geen werkoorzaaken van het geloove, noch van de geloofskennisse: zy zyn maar causae instrumentales, conservantes & excitantes; maar geen causa efficiens: dat is maar instrumenteele, onderhoudende en opwekkende oorzaken; maar geen waare werkoorzaken van deze kennisse. Neen, het is eene bovennatuurlyke kennisse, welke de H. Geest, door middel van het Woordt, in de harten der uitverkooenen werkt in hunne krachtdaadige roeping; de voorwerpen des geloofs wezentlyk, zo als die zyn, door Goddelyk licht openbaarende, en ontdekkende aan het ingewrocht geloove; en door die openbaringe het zelve opwekkende en bekwaammakende, om de dingen, die gekent moeten worden, op eene zaligmakende wyze tot zaligheid te kennen en te verstaan

"Deze hoognoodige kennisse, die tot het wezen des geloofs behoort, en waar uit de kennende daaden voortvloeien, bestaat in eene overtuiging, die de H. Geest in het harte werkt, van de waarheid van alles, dat God in zyn woordt geopenbaart heeft; zo dat ik, daar van overtuigt zynde, dat voor waarachtig houde" 1).

Deze kennisse van God, van zich zelve, van Christus enz., een waarachtig Goddelyk licht zynde in de ziele ("het onderwerpelyk licht") 2), komt pas langzamerhand tot volkomenheid.

"Deze kennisse komt tot hare volkomenheid in de werkzame daaden van kennen trapsg-ewyze, al langzamerhandt, van de eene daadt, of trap tot de andere" 3).

1) "Catechismus"; pag. 454 en 458.

2) "Catechismus"; pag. 466.

3) "Catechismus"; pag. 480, 216

En wel alzoo:

"dat de trap en maate, van de klaarheid van het onderwerpelyk licht afhangt" van de meerdere of mindere helderheid, waarmede "het voorwerpelyk licht het ingewrochte geloove bestraalt" 1).

Hiermee tot de "toestemming" gekomen zijnde, beschrijft Comrie die op deze wijze.

"De tweede zaak of het tweede deel, dat tot de natuur van het ingewrochte geloove behoort, is een vermogen om het Goddelyke getuigenisse, door licht des H. Geestes in de ziele instralende, met een Goddelyk betoog, te ontvangen en toe te stemmen; niet alleen als een waarachtige waarheid behelzende; maar ook als een waarheid, waar in ik het grootste belang en aandeel hebbe" 2).

Deze toestemming wordt niet ná, maar tegelijk met de kennis in de ziel gewrocht.

"Kennisse en Toestemminge zyn tweelingen, die in een en het zelve punt des tyds, door de almachtige, onwederstandelyke en herscheppende kracht des H. Geestes, in de ziele gewrocht worden: en gelyk ze even oudt zyn, met opzicht tot de herscheppende daadt des H. Geestes, waar door ze beide te gelyk ingewrocht zyn, zo zyn ze ook even gelyktydig in hare werkzaamheid in de ziele; want kennende stemme ik toe" 3).

Terwijl wegens deze toestemming door velen het geloof "de echo van de ziel" genoemd wordt.

"Hier van daan hebbe ik by verscheide gevonden, dat zy het geloove de Echo van de ziele noemen; wat is nu een Echo? dit is de voorgesprokene woorden door een weder-galm, als het ware, na te spreken. zo is het geloove de Bathkol, die door het woordt, als deszelfs dochter,

1) "Catechismus"; pag. 466.

2) "Catechismus"; pag. 484. 3) "Catechismus"; pag. 484.

voortgebracht wordt, en eene gelykenisse, door het wedergalmen, met dat woordt heeft" 1).

Het derde stuk des geloofs is het vertrouwen. En vooral om dat goed te doen verstaan, heeft Comrie telkens de pen opgenomen. De reden hiervan was deze.

Mede door den invloed van à Brakel, die stelde dat "de verzekering" niet tot het wezen des geloofs behoorde, maar dat het "een vrucht des geloofs" was 2), en die het geloof liet opgaan in "een vertrouwen des herten op Christus, en door hem op God, om gerechtvaardigt, geheyligt en verheerlykt te worden 3)", had hoe langs hoe meer bij de vromen het denkbeeld ingang gevonden, dat 't wezen des geloofs bestond in een "toevlucht nemen tot Christus" en in "een hongeren en dorsten naar Zijn gerechtigheid".

Hiertegenover had in het jaar 1722 Dr. Th. van Thuinen, predikant te Dokkum, gepoogd, weer de oude opinie op den voorgrond te schuiven, dat ook *de zekerheid tot het wezen des geloofs* behoorde. Kras hadden echter de Professoren Driessen en Lampe deze poging bestreden.

1) "Catechismus"; pag. 485. Op de vraag of het geloof "zyne eigentlyke zitplaatze" heeft in het verstand of in den wil, geeft hij dit antwoord: "Dit nu zo zynde, vinden wy, dat terwyl de toestemminge met de kennisse te gelyk gewrocht, en ook in hare daadelykheid daar mede te gelyk voortkomt, dat oudere en latere Godgeleerden stellen; eensdeels, dat de eigentlyke zitplaatze van het geloove in het verstant is: doch wy, zonder ons in het beslissen van dat

verschil in te laten, gelooven met Luther, dat het geloove is een Goddelyk licht in het verstant, en eene Goddelyke kracht in de Wille; dat het is gelyk een klomp zuurdeeg, die alles doortrekkende, de gantsche massa, door mededeeling van zyn eige natuur daar aan, zuur maakt." ("Catechismus"; pag. 484).

Volgens á Brakel t. a. pl., pag. 793) zetelde het in den wil.

2) "Redelyke-Godsdiens"; I; pag. 812.

3) Op 't gevaarlijke dezer definitie wees reeds Dr. A. Kuyper: Het werk van den Heiligen Geest; II; pag. 246-256.

218

Bovendien was het smalen van Van Thuijn op de "fijnen" weinig geschikt geweest, om het vertrouwen van het volk des Heeren te winnen. Zo had dus dit ondernemen schipbreuk geleden.

Maar tien jaren later bracht Ds. C. Vrolijk van Dordrecht dit punt opnieuw ter sprake 1). Vandaar dat in de tenten der vromen vaak heftige disputen over het geloof werden gehouden.

Deze verbittering bedroefde Comrie uitermate. Telkens gewaagt hij daarvan met innig leedwezen en een zijner schoonste idealen zou verwezenlijkt zijn, als het hem had mocht gelukken aan die rampzalige broedertwist een einde te maken.

Gaan wij na welke pogingen hij daartoe in 't werk stelde. Van zelf is eenige uitvoerigheid hierbij onvermijdelijk.

Allereerst definieert hij 't vertrouwen aldus:

"Nu moesten wy van Vertrouwen spreken: want het geloove is niet alleen een Goddelyk licht in het verstant, maar een Goddelyke kracht in de wille, dat is een zeker vertrouwen, dat de H. Geest in myn harte werkt door het Euangelium, dat niet alleen anderen, maar ook my, vergeevinge der zonde, eeuwige gerechtigheid en zaligheid geschonken zy, uit loutere genade, alleen om de verdienste Christi wille" 2).

En gelijk het met de kennis en de toestemming 't geval is, zo wordt ook het vertrouwen door den Heiligen Geest door middel van 't Woord in de ziel gewerkt.

"Dat zelve Woord indringende met een Goddelyk licht als tot de perzoon in 't byzonder gesproken, zo is er in dat ingewrochte geloove een vermogen om zich daar op met een zeker vertrouwen te verlaten, met een vaste staat te maken, dat alles, dat God om Christi wille door den H. Geest in het Euangelium den perzoon voor zich in 't byzonder aanbiedt of schenkt, hem medegedeelt zal worden.

1) Breder wordt deze strijd beschreven door Ypey en Dermout. Derde deel; pag. 218-223.

2) "Catechismus"; pag. 488. 219

"Zoo ziet gy, dat gelyk het Woord, een en het zelve in zich zelve zynde, maar in drie onderscheidene opzichten in de ziel instralende, zo ook het ingewrochte geloove, schoon in zich zelve maar een enkelvoudige hebbelykheid zynde, als het dadelyk wordt, in alle die drie opzichten zich uit deszelfs enkelvoudige natuur driezints, na mate dat het door Woord en Geest dadelyk gemaakt wordt, werkzaam vertoont 1)".

Evenals Van der Groe 2) houdt Comrie dan ook staande, dat dit vertrouwen (gewoonlijk de verzekerdheid des geloofs genoemd), tot het wezen des geloofs behoort, ook al wordt het niet altoos "dadelyk" geoëffend.

"Wy moeten het geloove altydt tweezints aanmerken; in zich zelve in het afgetrokken,

en dan is het verzeekert vertrouwen zo tot deszelfs natuur behorende, dat het ingewrochte geloove nooit was, is, of zyn zal, waar het ook is, zonder dit vermogen, om op de belofte des Euangeliums met een verzeekert vertrouwen zich te verlaten. Maar als wy het ingewrochte geloove beschouwen zo als dat ingeplant wordt in de onderwerpen, en in en door die, in daden zich werkzaam vertoont, zo moeten wy notoir anders onze gedachten leiden. Want de werkzaamheid volgt de natuur van het onderwerp. Is nu het onderwerp, het welk de daadt of werkzaamheid oeffent, onvolmaakt, zo zyn de daden meer of min iets van die onvolmaaktheid deelachtig; en hier op zyn de uitdrukkingen in het Formulier des Avondmaals steunende,

1) "Catechismus"; pag. 489.

2) "Beschryvinge van het geloove"; pag. 14; "Want ik wil niet verbergen, dat ik tegen die stelling, dat namelyk in de 7 Sondeg van de Catechismus niet het eigentlyke wesen, maar alleen het welwesen des geloofs beschreven wordt; of anders, dat tot het wesen des waaren geloofs niet soude behooren de particuliere toepassing en inwendige verzekeringe van de vergevinge der sonden in Christus; seer veele na myne gedagten, allergewigtigste en onoplosbare swarigheden hebbe in te brengen".

220

als er van een stryden tegens de zwakheid onzes geloofs gesproken wordt.

Hier by moeten wy aanmerken, dat ofschoon het verzeekert vertrouwen in de natuur van het ingewrochte geloove is, dat het zomtyds niet dadelyk geoeffent wordt, vermits zeer dikwerf de getuigenissen of beloften des Euangeliums, waar door de daadt of daden van vertrouwen geëlicieert of uitgehaalt worden, met licht des H. Geestes, als van God tot de perzoon voor zich in het byzonder gesproken, niet zyn instralende: dus is het licht op te maken, dat de oorzaak van dit geloofsvertrouwen zyne oorzakelykheid niet oeffenende de daadt zich ook niet vertoont, schoon het vermogen tot die daadt in de natuur van ons geloove is 1)".

Alleen verwarre men de verzeekertheid des geloofs niet met die des gevoels.

"Wy moeten altoos onderscheid maken tussen de verzeekertheid des geloofs, en de verzeekertheid des gevoels; de Engelschen zeggen, the assurance of faith and the assurance of sense: vermits dit niet gedaan wordt, zo is er eene horrible duisternisse en verwartheid in de bevattinge van veele; twee zaken, van elkander zeer onderscheiden, onder een vermengende" 2).

Deze verzeekertheid des gevoels duidt hij nader aldus aan.

"De verzeekertheid des gevoels bestaat in een blyde aandoeninge, die in 't herte opryst, uit een overtuiging, welk de H. Geest in het herte werkt, dat wy alles, dat belooft is, dadelyk hebben, bezitten en genieten. Dit is de vreugde van Gods heil gewaar te worden, en de Geest getuigende met onzen geest, en ons doende zien tot onze blydtschap wat ons van God geschonken is.

1) "Catechismus"; pag. 489 489a. Eveneens 489b; "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 238/9.

2) "Catechismus"; pag. 489a. 221

Dit is verkwikkelyk voor de ziel, maar wordt van alle, noch ook ten allen tydt genoten, maar zeer dikwerf bestreden, en door den Satan en het ongeloove zo aangevallen, dat men is als dootbrakende, en ondertusschen kan en is de verzeekertheid des geloofs, zonder verzeekertheid des gevoels dikwerf zeer sterk, gelyk Psalm LXXXVIII en

elders te zien is. Het zal niet ondienstig zyn onzen groten Calvyn te lezen. Inst. Lib. III. Cap. II. Sect. VII. welker eige woorden wy u zouden mededeelen, zo ze niet te lang waren, en ons te veel zouden ophouden" 1).

Hier rijst nu echter de vraag: Hoe wordt dat geloofsvertrouwen langzamerhand openbaar?

Comrie antwoordt (met een beroep op de confessie van Westminster, cap. XVIII, § I-§ III): door de "directe en reflexive geloofsdaden."

"Eindelyk merken wy aan, dat er in 't Geloove moeten aangemerkt worden twee zaken, namentlyk het Voorwerp, 't welk het Geloove tot Rechtvaardigmaakinge in Gods Vuurschaar aanneemt en omhelst, en het geen gezien moet worden, om in de Vuurschaar van zyn eige konsciensie vrygesprooken te zyn: In het eerste: is het Geloove als de Middelloorzaak, waarachtig werkzaam als een tweede oorzaak in directe uitgaande Geloofs-daaden; in het andere, keert het Geloove in zich zelve in, en ziet de bewyzen of Kenmerken, dat het eerste goet is. Dit noemt men, het eerste namentlyk, de directe Geloofs-daaden; de andere, het tweede, de reflexive daaden" 2).

De voornaamste directe geloofsdaad is:

"Dat men ten vollen van deeze Goddelyke Waarheden in 't gemeen en van den Vryen Aanbodt van Genade niet alleen aan anderen, maar ook in 't byzonder aan zich overtuigt wordt, niet alleen door overredinge van de Leere der Waarheit, maar ook, dat de H. Geest deeze dingen aan het gemoet van den ontbloten zondaar verzeekert en verzegelt, zodat

1) "Catechismus"; pag. 489b/489c.

2) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 244. "Catechismus"; pag. 489e.
222

zyne zwaarigheden, door 't opgaan van Gods Licht in zyne ziele ondergebragt worden. Dit is het zelfde, dat de Onderwyzer in den VII. Zondag wil, want het woort Geschonken kan in geen ander zin genomen worden, als van geoffereert of aangeboden, dat is, in den aanbodt geschonken; want als iemand meende, dat ik het alrede voor de oefeninge van het Geloove hadde, hy zou nooit het woort Geschonken, maar het woort Hebben of Daadelyk Bezitten gebruiken; terwyl schenken zo veel maar zegt, als dat iets my aangeboden wordt; maar Hebben of Bezitten myn daadelyke acceptatie of aanneemen vooronderstelt en insluit eer ik het aanbode goet in myn bezit en eigendom hebbe" 1).

Na deze directe geloofsdaden (ook de directe verzekerdheid genoemd), "die de ziel tot den Borg doen uitgaan, om in Hem gevonden te worden" volgen de reflexieve (reflexieve verzekerdheid), "die de ziel van haar eigen aandeel aan Christus verzekeren 2)".

Zij zijn vijf in getal.

"Het Geloove als het ziels-oog wordt bevestigd, bepaalt en gearresteert by voorgaande of tegenwoordige bevindingen van de uitlaatinge Gods aan haar, en van haare werkzaamheit daaromtrent: dit maakt de ziel vatbaar en bequaam voor de volgende zaaken; en zonder dit zal de ziel altoos blyven als een voortgedreve Zee.

"Het Geloove, ziet in haar werk de wezentlyke Daaden, waardoor de ziel Christus aangegrepen heeft, of noch voor het tegenwoordige aangrypt, en bespeurt de Daaden en Vruchtgevolgen van die in haar eige ziele.

"Het Geloove ziet op alles Gods eigen merk en stempel, want als de Genade gezien wordt met Goddelyk Licht, dan ziet de ziel, dat het eigentlyk een Werk Gods is, en dat het niet uit haar eigen harte voortspruit.

1) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 246.

2) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 249. 223

"Het Geloove ziet dit als Gods Werk, zonder beschuldige of krachtige inwerpingen met de Vraage van een goede consciensie tot God.

"Het Geloove vervult het harte hierdoor met innige Blydtschap en Vreugde in 't Geloove; zodat uit alles blykt, dat deeze verzeekering bestaat in die Geestes overredinge van de ziele door de inkeerende Daaden des Geloofs, dat men waarlyk een Kindt Gods is, en behouden zal aanlanden in de Eeuwige Heerlykheit; het geen de ziel verruimt en vol van blydtschap maakt, terwyl ze nu weten, in wien zegelooft hebben" 1).

Toch is de mens uit zich zelf onbekwaam om tot deze reflexieve verzekerdheid des geloofs te komen. De "kenmerken" alleen geven die nooit.

"Hoe wy deze plaatze verstaan moeten, dat de H. Geest getuigt met onzen geest, daar is verschil over. Niet voor dezen in oude tyden, doe de Uitleggers meer waarachtig geestelyk licht en leven doorgaans hadden. Maar een vermaardt Man, wiens verkeerde stellingen afgezworen moeten worden, veel te veel met de Reden op hebbende, en dezelve boven de Schrift verheffende, leerde onder andere dingen, dat aangaande de weg, hoe de geloovige tot verzekeringe van haar staat komen, deze geheel middelyk door een sluitreden; welkers meerder stelling in 't Woordt is, de mindere uit de werkzaamheit der ziele ontleent, en het besluit vastelyk door de reden ofte conscientie getrokken, en tot verzekeringe van zyn kindtschap opgemaakt wordt. By voorbeeld: het Woordt zegt, zalig zyn de hongerende en dorstende; de ziel zegt, dat ik hongere en dorste voel ik; de Reden en Conscientie maken het besluit op, gy zyt zalig.

1) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 251/2. Zondag VII handelt van de directe geloofsdaden; "Catechismus"; pag. 489h. Holtius onderscheidde ook tussen directe en reflexieve geloofsdaden. "Godgeleerde Verhandeling over het oprecht Geloof" (Leiden, S. Luchtmans, 1747) pag. 4042.

224

De grote Rechtsgeleerde Huberus heeft het tegengesproken door een geleerde Verhandeling; die de Taal magtig is, kan ze inzien. Van dien tyt af zyn onder die haar door een naam van ernst van andere willen onderscheiden, een onnoemelyk getal van kenmerken de mensen opgegeeven, ja kenmerken van kenmerken, daar is geen einde van haar getal. Men is altemaal voor de middelyke weg. (Claude Pajon in Vrankryk ontkende de Onmiddelyke genade en bewerkinge des Geestes. De Walsche Synodens hier te Lande hebben er tegen gezocht te waken. Maar het is by de Rationalisten, wiens practyk geheel van de Oude verschillende is, doorgegaan, zonder het te bemerken. En zo iemant alle die, die gemeenschap hebben aan de gevoelens van de Godgeleerde te Saumeur, wil nagaan, zal hy deze af wykinge van de oude leer vinden.)

De Geest doet er weinig ofte niets toe. Men is boos, als de mensen haar door de kenmerken niet willen laten verzekeren van haar staat. Die zyn koppig, die zyn Geestdryvers en Dweepers, die een onmiddelyke inblazinge willen hebben; ja men zou ze als pesten uit Landt en Kerken bannen. Onze conclusie is van geen kracht om ons

het conclusum, het beslotene, tot onze troost te doen gelooven, ten zy de Geest die trekt, en ons van de waarheit der zake verzekeringe geeft" 1).

"Zij wordt gewerkt, gelijk ik reeds zeide, door den Heiligen Geest.

Ondertusschen de H. Geest, als het hem behaagt, werkt alzoo, dat hy dat aanbodt, het welke in 't gemeen gedaan wordt, door deszelfs onmiddelyke, krachtdadige en onwederstandelyke werkinge zo doet indringen in onze herten, met Goddelyke overtuiging, dat wy overtuigt worden, dat dat geen, dat God in 't gemeen aanbiedt aan andere, dat hy dat

1) "Leerredenen"; II; pag. 78 en 79. Eveneens pag. XX; "Catechismus"; pag. 489e. 225

alles om niet ons voor ons zelve in 't byzonder aanbiedt, schenkt en offereert. Dit is in het kort, dat de grote Calvyn Inst. Lib. III. Cap. II. Sect. VI. VII. ons leert.

En dus kondt gy zien, dat de onmiddelyke indringing van het onwederstandelyke licht en de kracht des H. Geestes in onze herten het is, waar door dat geen, dat in 't gemeen lag, byzonder voor ons gemaakt wordt; en dat niets in ons ons encourageert de belofte ons in het byzonder toe te passen, maar dat al ons recht en vrymoedigheid gegrondt is buiten ons, op het aanbodt, het welk de H. Geest, als Gods stemme, in het byzonder tot ons in onze ziel zo intoneert of inspreekt, niet door onmiddelyke openbaringe, maar door zyne onmiddelyke stem of kracht by en in het Euangelium, waar door hy dat Woordt zo doet indringen, dat wy begrypen, en overtuigt worden dat God ons alle die weldaden schenkt: en na mate dat de H. Geest dus in en door het Euangelium tot onze ziel spreekt, na mate van dien is het, dat deze zake klaar of min klaar voor ons gemoet is. Wy kunnen niet klaarder, wat wy hier over gevoelen, mededeelen; hebt gy iets klaarder, ons zal dienst geschieden, ons het mede te deelen, terwyl wy altoos zoeken de waarheid te volgen, wie het ons ook toont" 1).

En die verzekerdheid bestendig te hebben is een voorrecht, dat God slechts aan enkelen schenkt.

"Gy moet weten, dat de verzekeringe bestendig te hebben op de rechte wyze een perel is en een witte keur-steen, die God aan alle zyne kinders niet geeft. Het is een juweel, dat God aan weinige schenkt, of zy moeten zeer geoeffende tedere Christenen zyn, en in veel druk en wederwaardigheden. Want het geloove, als het werkzaam gemaakt is, vertrouwt dat Christus, en zyne gerechtigheit, en de vergevinge van zonde aan haar van God geschonken of gegeven is, en dat

1) "Catechismus-; pag. 489g en 489k. 226

de H. Geest dit verzegelt aan de ziel: nogtans zo dra dit licht ingetrokken wordt, en het oude Atheistische ongeloovig vleesch opkomt, zo komen der twyffellingen, die geen een geloovige te boven kan komen, tot dat God wederom zyn Zoon in haar ziel openbaart" 1).

Wanneer de geloovigen zich deze voorstelling der zaken helder indachten, dan zouden zij er zich, naar Comrie's inzien, allen mee kunnen vereenigen en de treurige strijd zou daarmede geëindigd zijn.

Hiermede spoedt de uiteenzetting van de leer des Geloofs ten einde. Nog slechts drie vragen blijven ter bespreking over.

Allereerst: Welke zijn de voorwerpen des Geloofs? Hierop antwoordt Comrie:

"Wy moeten aanmerken, dat het voorwerp des geloofs, zo als wy dat met onzen Catechismus gestelt hebben, is, óf woordelyk, óf wezentlyk; middelyk en onmiddelyk: namentlyk het beschreven Woordt van God, is het woordelyke en middelyke voorwerp des geloofs, zo als dat behelst alles, dat wy van God geloven moeten, en ons door dat Woordt als een middel bekend gemaakt wordt: maar het wezentlyke en onmiddelyke voorwerp des geloofs is: Christus zelfs, en de Goddelyke dingen, door Gods eigen licht in die woorden gezien en omhelst.

Dus ziet gy, dat zonder een middelyk voorwerp het geloove niet bestaan kan; maar dat het geloove niet eindigt in het middelyke, maar dringt door het middelyke tot deszelfs onmiddelyke voorwerp door, dat zelfs, schoon in de middelen verborgen, onmiddelyk omhelzende, en zich van zyne zyde onmiddelyk met deszelfs onmiddelyke voorwerp vereenigende" 2).

1) "Leerredenen; II; pag. 125.

2) "Catechismus"; pag. 492. 22

Ten tweede: Welk verband bestaat er tussen het geloof en de bekering? Hiervan zegt Comrie alleen:

"Zoo dat gy uit het gezegde kunt aanmerken, dat de waarachtige bekeringe, bestaande in een hertelyke leedtwezen, dat wy God door onze zonde vertoornt hebben enz. niet voor het geloove gaat, maar volgens de XXIV Artykelen van onze Belydenis op het geloove volgt" 1).

Ten laatste: Had à Brakel 2) gelijk toen hij het zaligmakend en rechtvaardigmakend geloof identificeerde?

Nee, klinkt u van Comrie's lippen tegen.

"Gy moet altoos tussen het zaligmaakende en het rechtvaardigmaakende geloove onderscheid maaken. Het eene is generaolder, het andere bepaalder: het eene heeft zyn naam, wegens deszelfs werkoorzaak, God den H. Geest; die het in de harten der uitverkoorenen werkt, en hen daar door met Christus vereenigt, in hunne krachtdaadige roeping; en wegens deszelfs gemeene betrekkinge, tot alle de zaligmaakende waarheden van Gods Woordt, welke door licht des Geestes, aan de ziele geopenbaart worden, en die het geloove, dat in de ziele ingewrocht is, lydelyk ontvangende, omtrent die waarheden, na den aardt der zaken, werkzaam wordt in daaden, die zich na buiten in werkzaamheid openbaaren: het andere, namentlyk het rechtvaardigmakendt geloove, is omtrent een byzonder stuk der zaligmaakende leere werkzaam, om als een instrument lydelyk in de vuurschaare van de conscientie te horen, en te ontvangen des Geestes insinuatie of bekendmaakinge van de daadelyke rechtvaardigmaakinge in de vuurschaare van God; en die ontvangen hebbende, dan in daaden, overeenkomstig de ontvangene weldaadt, werkzaam te zyn, na de maate en trap, van dat Goddelyk licht des Geestes, die met onzen Geest getuigt, en aan onzen Geest openbaart,

1) "Leerredenen"; II; pag. 27.

2) "Redelyke Godsdienst"; I; pag. 785.

wat ons van God, zonder ons toedoen, geschonken is. Dus hopen wy, dat gy zien zult, hoe het zaligmaakende, en het rechtvaardigmaakende geloove, schoon die beide een zyn in wezen, nochtans als onbepaalder en bepaalder, onderscheiden zyn in de voorwerpen, en werkzaame daaden omtrent die voorwerpen. zo gy hier op let, zal Gods Woordt u klaar zyn; en zo gy daar niet op letten wilt, zo zal een zeer groot gedeelte van Gods Woordt u altydt een verzegelt boek zyn; en uw systema zal, zonder dit onderscheid, nooit in staat zyn, om de zegelen te openen" 1).

Het laat zich verstaan, dat een dogmaticus, die aldus den Locus de Fide behandelde, de stelling van de Saumursche theologen, aangaande dit leerstuk, beslist verwierp. Menigmaal wijst hij op haar als een Carthago, dat moet verwoest, vooral omdat zij ook in de Nederlanden zoveel ingang had gevonden. Ik kies hiervan slechts één voorbeeld 2).

1) "Catechismus"; pag. 491. Evenwel mag men ze niet zóó onderscheiden, dat het eene een habitus, het andere een actus is (t. a. pl. Pag. 438)•

2) Voorts zie men: "Catechismus"; pag. 65, 67, 96, 538, 539, 181, 186, 262, 276, 290, 349, 352 en 359. In welken zin het geloof alleen eene conditie genoemd mag worden, geeft hij aldus aan ("Catechismus"; pag. 334): "Maar als wy het woordt Conditie gebruiken om daar mede een ordre te kennen te geven, hoe de zaaken volgen op rnalkanderen, zonder oorzaaklyk in te vioejen, om de volgende dingen werkelyk te veroorzaaken en te weege te brengen, dan zeggen wy dat het celoove enz. een conditie is; namcntlyk, God schenkt eerst 't geloove, wy, dat ontfangen hebbende, komen dadelyk in het verbondt". 229

"In de derde plaatze als er gevraagd wordt wat eischt de Wet Gods van ons?

Zo dient u Christen aandacht te weten, dat er in de voorgaande Eeuwe een nieuwe soort van Godgeleerden is opgestaan, die, om zich krachtig tegen de Antinomianen te stellen, de oude leere der Hervorminge verlaten, en eene nieuwe leere in de Kerke gebragt hebben, zeggende en leerende onder andere, dat Christus door zyn Lyden en Sterven het genade-verbondt verworven heeft; dat is dat God door Christus doodt verzoent zynde, met de uitverkoorene een genade-verbondt oprecht, in 't welke Hy den Ouden Eisch van de Wet, zo als die volmaakte gehoorzaamheid vordert, en om de minste overtredinge tot de tydelyke, geestelyke en eeuwige straffe verbindt, nu ter zyden stellende en vernietigende, van ons eischt Geloove en Bekerings, als een geschiktmaakende voorwaarde, (Qualifiing Condition) om ons te rechtvaardigen; niet door eene waarachtige toerekening van de Borgtogtelyke gerechtigheid zelve, maar van de gevolgen daar van; en dat het Geloove niet een lydelyk Instrument is om de gave der genade te ontfangen, maar dat het is een geschiktmakende Voorwaarde, waarop God ons zyne genade mededeelt, en waar door wy recht ontfangen om de beloften toe te passen enz.

Deze stellinge wierden voornamentlyk geleert door Richard Baxter en Doctor Williams. Zie Witzii Irenicum.

En hoe naby deze Neonomiaansche gronden de verklaringe en toepassing van veelen onder ons zyn, die niet in het Licht van de ware Zon, maar dat van haar eigen spranken willen wandelen, laat ik aan den verstandigen over.

Nu kan een opmerkende ligt zien, dat deze het Euangelium tot een Nieuwe Wet maken; leerende, dat God den eisch van de oude wet ter zyden stelt en vernietigt, waarom zij dan ook Neonomianen genoemd worden; maar wanneer gy de zaak in haar binnenste inziert, zo zyn ze Antinomianen in superlativo gradu, van de alderslechtste soort, terwyl zy de Wet van haar volmaaktheid beroven, en leeren, dat God een

volmaakte Wet afschaft om op laager voorwaarden met den mense te handelen. Dit is niet alleen een pestilentieuze verkeringe van de Leere, in de Fransche en Engelse Kerken, maar ook onder ons, by dezen en genen die dikwerf tegen de Antinomianen luidt schreeuwen, daar zy zelfs Antinomianen zyn van de alderslechtste soort.

Wy hebben een even grote afkeer van de Neonomianen als van de Antinomianen, en gelooven dat haare Leerwyze van een pestilentiser aardt is, als een deure openende, om tot het Pausdom weder te keeren, en de vrye genade Gods in Jezus te verdonkeren; en daarom leeren wy, dat de Wet een eisch heeft, en behoudt; en dat aan dezen eisch, door ons zelven, of door cellen anderen moet voldaan worden" 1).

Behalve tegen deze gevaarlijke ketterij strijdt hij ook tegen de dwaling van vele "eenvoudigen", dat verschillende dingen aan de inlijving in Christus vooraf moeten gaan.

"Veele eenvoudige, die geen ervaarentheid, noch geoeffende zinnen in het woordt der gerechtigheid hebben, hebben ook de ongerymste denkbeelden, en stellingen over deze gewichtige zaake: stellende, dat zy, eer zy Christus ingelyft worden, en het boven natuurlyke leven ontfangen, niet alleen een gevoel van zonden hebben, en een honger en dorst na de gerechtigheid; maar dat zy daar en boven tot Christus komen, en Hem daadelyk aanneemen, en dat er zulk een perfectie in die daadt moet zyn eer de inlyvinge of vereeniginge volgt, en dat hier op, als een gevolg van hunne aanneeminge zy eerst leven ontfangen; en ook hier op, en hier door Christus Jezus eerst ingelyft, of dat het zelfde is, met hein vereenigt worden" 2).

Deze dingen gaan niet aan het geloof vooraf, maar zijn juist vruchten des geloofs. En beroept men zich tot staving van deze misvatting op het woord "aanneemen", dat meer dan tweehonderd maal in de Schrift wordt gebruikt, dan is hij terstond klaar om de ongegrondheid hiervan aan te toonen.

"Aanneemen in het Grieks ...; een woordt, dat van een daadelyke of werkelyke klank is, maar van een lydelyke beteekenis; vermits de daadelyke, altoos de lydelyke onderstelt als voorafgaande. Hierom hebben ook onze Taals Mannen, het dan eens overgezet door aanneemen, en dan eens door ontfangen: wel wetende, dat het ontfangen voor het aanneemen gaat, nadien niemant iets kan aanneemen, ten zy het hem uit den Hemel gegeven is, Joh. III: 27. Waar by komt, dat in onze Liturgie, Belydenisse, en Catechismus, aannemen en ontfangen verwisselt worden onder elkanderen, als een en het zelve te kennen gevende" 3).

Het hier meegedeelde résumerende zien wij dus, dat volgens Comrie het geloof den uitverkorene bij de wedergeboorte, als potentia, wordt ingeplant, en dat hij door dit geloof Christus ingelijfd wordt.

In deze potentia fidei zitten in: het beginsel van de kennis, van de toestemming en van het vertrouwen, welke drie stukken de Heilige Geest door Woord en Sacrament te voorschijn doet komen. Het aldus tot "dadelykheid" overgaande, geloof richt zich op Christus, en wel, zoals Hij voor ons treedt in 't gewaad der Schriftuur; leidt dan tot bekering en is eindelijk het middel, waardoor de zondaar in *fora conscientiae* gerechtvaardigd wordt. Ook de uitverkoren kinderen, die vroeg sterven, hebben alzo dit "zaad des geloofs" ontvangen.

Maar juist wijl dit geloof bij de wedergeboorte geschonken wordt, mag men 't hongeren en dorsten naar Christus niet als eene conditie, waarop de Heere het geloof geeft, beschouwen en nog veel minder het geloof als een werk des mensen definieren.

- 1) "Catechismus", pag. 68 en 69.
 - 2) "Catechismus...", pag. 408. Eveneens pag. 396, 437, 438.
 - 3) "Catechismus"; pag. 442, 443.
- 232

§ 4. Comrie's leer van de Rechtvaardigmaking

Wanneer de gereformeerde dogmatici van het begin en het midden der zeventiende eeuw van de "Rechtvaardigmaking" spraken, dan onderscheidden zij daarbij meestal **vier trappen**.

Ten eerste: de rechtvaardigmaking van eeuwigheid in de vierschaar Gods;

ten andere: de rechtvaardigmaking, zoals zij objectief in de opstanding van Christus werd gerealiseerd;

vervolgens: de dadelijke rechtvaardigmaking d. i. de toerekening van de gerechtigheid Christi en de inplanting van het nieuwe leven;

en ten laatste de lijdelijke rechtvaardigmaking, d. i. de rechtvaardigmaking, zoals zij in de vierschaar der consciëntie bij de bekering door het geloof wordt gegrepen.

Met dit gevoelen kon zich echter W. à Brakel niet verenigen. Vooral tegen de rechtvaardigmaking van eeuwigheid had hij bezwaar I). Toch hebben wij daarom bij hem nog niet te doen met een bepaalde bestrijding van de gereformeerde leer. Veeleer bedoelde hij juist in het spoor der vaderen te blijven. Door alleen van de rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie te spreken, meende hij op de beste wijze aan de hypocrieten te doen zien, hoe zij zich ten onrechte tot de gelovigen rekenden.

Ook stond men z. i. zó 't sterkst tegenover de Antinomianen. En wijl Vader Brakel - de terecht om zijn zeldzame Godsvrucht en zijn moedig optreden tegen de Rotterdamse overheid zozeer geliefde prediker - nu eenmaal voor velen een vraagbaak geworden was, had ook dit denkbeeld van hem veler instemming verworven.

In de eerste jaren van zijn ambtelijk leven zag Comrie de schaduwzijde dezer eenzijdigheid van á Brakel slechts gedeeltelijk in en wilde hij van een rechtvaardigmaking van eeuwigheid liever niet spreken.

1) "Redelyke-Godsdienst"; I; pag, 888, 889. 233

"Deeze Waarheit strekt ook tot wederlegging van alle de Wetbestrijders, die dryven dat de mens daadelyk Gerechtvaardigt is van Eeuwigheit: Wy stellen wel dat God een **voornemen had** van voor de tyden der eeuwen om den mens te Rechtvaardigen, dat God besloten heeft het te doen in den tydt, zodat wy kunnen zeggen dat de mensen intentionaliter et in decreto, dat is, in het voorneemen Gods en in zyn Besluit Gerechtvaardigt zyn; maar dat is niet daadelyk; want zo zyn de Geloovigen van Eeuwigheit -zalig; maar zy worden eerst daadelyk zalig, wanneer zy daadelyk in de volle Genieting Gods ingaan. De Apostel leert dat wy door het Geloove Gerechtvaardigt worden, derhalven niet eer daadelyk Gerechtvaardigt voordat wy daadelyk gelooven. Ja de Apostel beschryft den staat der Rechtvaardigmaakinge, zeggende Efeze 3, dat zy van natuure kinderen des toorns waren, gelyk alle anderen, dat is liggende onder Gods toorn en vloek, gelyk alle mensen, hetgeen strydig is met den staat van Rechtvaardigmaakinge.

"Deeze Waarheit strekt ook tot wederlegging van zulke die voorgeeven, dat de Ziel te enemaal lydelyk is in de Rechtvaardigmaakinge. Deeze Dwaling spruit uit het voorgaande: zyn wy van Eeuwigheit Gerechtvaardigt, (gelyk zy meenen) dan is het Geloove geen uitgaande daadt van de ziele om Christus, in 't Euangelium aangeboden, te omhelzen; maar een inkeerende daadt in de ziele, om te zien dat ik alrede Gerechtvaardigt ben" 1).

Maar toen hij later Holtius meer van nabij leerde kennen, werd hij door dezen in een "Verhandeling over de Rechtvaardigmaking door het Geloof" 2) op de juistheid der oude en het gevaar der nieuwe opvatting gewezen, en zo geschiedde het, dat hij ruiterlijk het vroeger geschrevene terugtrok, ook al was hij nooit zover gegaan als à Brakel 3).

1) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 41.

2) Leiden, S. Luchtmans, 1750.

3) "Catechismus"; "aan den Lezer"; pag. XIV, XV.

Ik moet bekennen, en zal altoos belyden, dat, schoon ik dit onderscheid eeniger mate begrepen en gesteld hebbe, dat myne bevattingen zo klaar niet geweest zyn voor deeze; want anders hier en daar zonde ik een woordt anders, vooral over Hebr. X: 22. gestelt hebben, 't welk myne Lezers gelieven te verbeeteren; maar de Heer Holtius, schryvende zeer kort over deeze zaak in zyne Verhandeling over het oprecht geloove verschaftte my gelegenheid om serieus deeze zake te overdenken, en ik hope, dat ik het u in myn Werk opgehieldert en verklaard hebbe: en zo gy het recht bevat, de nuttigheid zal zeer groot zyn in veele opzichten, die ik nu niet kan aanvoeren. Eveneens "Brief over de Rechtvaardigmaking"; pag. 140.

234

Sedert dachten deze beide geleerde mannen niet slechts eenstemmig over het geloof, maar ook over de leer der Rechtvaardigmaking, die volgens Luther "de columna stantis et cadentis Ecclesiae" is 1).

In korte trekken geef ik hun gevoelen weer. Ik laat echter vier opmerkingen voorafgaan, die Comrie, om alle misverstand af te snijden, als inleiding op zijn bespreking van de Rechtvaardigmaking, maakte.

"Voor eerst dan, voor alle dingen dient u Wel Edele een klaar begrip te hebben van de eigentlyke generaale kundigheid van de Rechtvaardigmaakinge ofte Rechtveerdiginge Gods. Deeze is gewisselyk, zekere Perzoonen, onder schuldt en straf vervallen, en dus alles hebbende verbeurt, beide van de schuld en straf vry te spreken, en het verbeurde wederom te geeven, uit kragt van iets waarop als een eenig fundament zulken Rigterlyken daadt zo is rustende, dat er geen de minste inbreuk in een eenige van Gods deugden en volmaaktheden geschiede het zy als uit een voornaame ofte min voornaame oorzaak met betrekkinge tot deeze weldaadt" 2)

1) Zie over deze eenstemmigheid o. a. "Leerredenen", 20 druk, I, pag. IV; "Catechismus", pag. XIV; vooral de voorrede vóór Chauncys "Leerrede der Waarheit"; "Brief over de Rechtvaardigmakinge", pag. 8, 33, 35, 44 etc.; "Missive", pag. 5, 8, 55 etc.

2) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 16, 235

"Ten tweede, gelieft U Wel Edele aan te merken, dat wy, spreekende van de regtveerdigmakinge, die als een totum, een geheel aanzien, hetwelk zyne volkomentheit ontvangt, wanneer alle de deelen, tot het geheel behoorende, om een geheel eigentlyk daar te stellen, in zyn volkomentheit met elkander zamengevoegt ofte gecombineert worden; en dat wy evenwel ieder van deeze essentiele deelen, in sensu diviso, een zekere volmaaktheid (N. B. niet volkomentheit in sensu concreto) toeschryven: welke volmaaktheid van een ieder deel in sensu diviso, wanneer zy in sensu concreto door vereeniging met elkander zamengevoegt worden, de volkomentheit van de weldaad uitmaaken".... 1)

"Ten derde, UEdele dient ook in het oog te houden, dat God de H. Geest van de

weldaad der Rechtvaardigmakinge spreekende, alzoo daar van spreekt in de byzondere opzigten waarop die hare Relatie ofte betrekkinge heeft, en aan een yder deel zyne volmaaktheit toeschryft: maar dat alle de deelen, met elkander gecombineert, en tot een geheel geworden zynde, deze weldaad hare volkomentheit bekomt. De plaatzen des Goddelyken Woords, waar eigentlyk de zetel van dit stuk der Leere is, zyn de volgende: Gen. 3: 15. Gen. 15: 6. Lev. 16: 21, 22. Ps. 71: 16. Ps. 80: 3, 4. Ps. 143: 2. Job 4: 18, 19. Jes. 27: 4, 5. Jes. 45: 24, 25. Jes. 53: 6. II. Jer. 23: 6. Dan. 9: 24. Joh. t: 12. Act. 13: 38, 39. Rom. 3: 24, 25. Rom. 4: 2, 3, 4, 5, 6. Rom. 5: 15, 16, 17, 18, 19. I Cor. t: 30. II Cor. 5: 21. Gal. 2: 16. Gal. 3: 11, 12, 13. Eph. 2: 8, 9, 10. Philip. 3: 7, 8, 9. Tit. 3: 7. Hebr. 9: 26, 28. Hebr. 10: 14. enz.".... 2)

1) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 17.

2) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 18

236

"Ten vierde, eindelyk merken wy aan, dat de Protestanten, aan haar hooft hebbende, om haar uit Egipten te voeren, de Mannen Luther en Calvyn, in wiens binnenste Gods heerlykheit was, en rontomme wien God als een vuurige muur was, op deeze dingen bedagt zynde, en haare belydenissen moetende uitgeeven als verweerschriften, om den blaam die men op haar leide, van haar te weeren, alle deelen van de Rechtvaardigmakinge in *sensu concreto* zamen gevoegt hebben; latende voor de Doctoren vry, naar Gods Woordt, van elk essentieele deel in *sensu diviso* te spreken na zy het goet vonden, om de Leere der Vrye Genade Gods in zyn eigentlyke luister, zo in een yder deel op zig zelfs aangemerkt, als in de zamenvoeginge van dezelve tot een geheel, te beschermen, om dus in alle opzigten toegerust zynde, de bestryders der Vrye Genade verschrikkelyk te zyn als slagordens met banieren" ("Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 19. 237).

De rechtvaardigmaking van eeuwigheid beschrijft hij hierop aldus:

"God in de Praedestinatie beschouwt de Uitverkoorne zonder eenige zedelyke hoedaanigheit, het zy goet ofte kwaat, ofte als, kwaat geworden zynde, konnende goet gemaakt werden; maar als konnende geschaapen werden en konnende vallen: daar God, in de eeuwige Rechtvaardigmaakinge, zo als die eene inblyvende daadt in God is, alle de Uitverkoorenen zo wel als andere aanschouwt als gevallen, en leggende onder zyn Toorn en Vloek opgesloten, verbonden tot alle de ellendigheden van dit leeven, tot den doot zelfs, en de pynen der Helle, tot in alle eeuwigheit: die hy nogtans, door eene eeuwig inblyvende wilsdaad in zig zelfs, op gronden overeenkomstig zyne Deugden en Volmaakheden Rechtvaardigt, de zonde vergeeft en hen het regt ten eeuwigen leeven zo toewyst, dat, hoe lang ofte hoe kort zy onder dat vloekvonniss opgesloten mogen leggen, en wat bittere uitwerkingen dat ooit ofte ooit in hunne conscientien hebben mag, het zelve nooit op haare Personen een daadelyk effect en uitwerkinge zal hebben.

En dit is de eeuwige en generale Rechtvaardigmaakinge van elk Uitverkoorne en alle te gelyk, door een inblyvende daadt in God, van welke het zyn Hemelsche Majesteit behaagt heeft een openbaaringe en verklaringe in de belofte des Evangeliums te doen, opdat een ieder Uitverkoorne ter bekwamer tyt, door de bewerking des H. Geests, tot omhelzing van die belofte voor zig zelfs in het byzonder zoude gebragt worden, en van Christus in die belofte; om zo tot kennisse te komen van het geen God voor hem weggelegd hadde: zo dat gelyk er geen causa procatactica de beweeg oirzaak van hun Verkiezinge was, zynde de causa proegumena van de Verkiezinge alleen Gods vry

souverein en vrymagtig welbehagen; er zo ook geen causa procatarctica, of van buiten aanzettende oirzaak is, hoe ook genaamt, als verdienende Gods eeuwige Liefde, waar uit God iemand door eene inblyvende daad Rechtveerdigt, dat is in zig zelfs de zonde vergeeft, en het regt ten Leeven toewyst, 't welk te stellen eene loocheninge van God zyn zoude zo als hy een God is, wiens wil door niets buiten zig zelfs bewoogen kan worden, om iets in zig zelfs te doen; zynde de eenige bepaalinge van zyn wils-daadt, alleen gegrondt. in zyn vrymagtig, souverain, volstrekt oppermagtig welbehagen.

Waar uit blykt, dat Christus de daaden van Gods eeuwige liefde waar uit dit voortvloeit, zo als het een eeuwige inblyvende daadt in God is, in geene deele verdient heeft; nog ook het Verbondt, in welk de, wegen en middelen beraamt en bepaalt zyn; volgens welke de weldaad op eene Gode betaamelyke wyze zoude kunnen toegebragt worden: maar dat Christus als Borg en Middelaar der verzoeninge, als mede de oprigtinge van het Verbondt der Genaade, aangezien moeten worden als onmiddelyke effecten en gevolgen, en ook middelen, om op eene Gode betamelyke wyze, de zonde daar zynde, dat geen, dat God door een eeuwige onveranderlyke en onafhankelyke inblyvende daadt in zig zelfs vaststelde, op een Goeie betaamelyke wyze, door voldoeninge aan zyne wraakvorderende gerechtigheit wegens beleediging van zyn Majestyt door de zonde, ter uitvoer te brengen" 1).

En vraagt men: Waarom hecht gij zo aan dit stuk? Dan antwoorden de Examinatores: "Om dat er anders geen rede kan worden gegeven, hoe God aan een vloekwaardig Zondaar eenige Genade, van heilzame ontdekking, verlichting tot kennis van Christus, trekking tot hem, Geloove en Geest zoude kunnen geven, zo hy niet eerst van God wierde aangezien als door den Borge Christus verlost, en tot die goederen, die alle te zamen door Christus voor de uitverkorene verworven zyn, gerechtigd. Waar by komt, dat wy de Leere van de onberouwelykheid dezer genade niet kunnen staande houden, zo wy niet vast stellen, dat de Rechtvaerdigmakinge als een inblyvende daad eeuwig in God is. Want wat betreft de tot ons overgaande Rechtvaerdigmaking, die is niet altyd duurende, maar heeft haare tussenpoozen, zo dat David die wel eens quyt raakt, waar uit de angstvallige bekommelingen van Gods kinderen komen: waar tegen geen andere vertroosting is, dan deze, dat deze weldaad der genade Gods in Christus, waar van wy 't eenigen tyd getuigenis ontfangen hebben door den Geest des Geloofs, eeuwig en onveranderlyk in God is en blyft of schoon die nu niet door een uitgaande werkinge Gods in onze herten word overgebragt, waarom wy ook in onze Zielsangsten gelovig daarom bidden mogen, met verzekering van verhooringe" 2).

1) "Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 84-86. Ook "Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. XIII-XVI.

2) "Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. XIII en XIV. 239

Van de rechtvaardigmaking, zoals die door de opstanding van Christus is gerealiseerd, zegt Comrie alleen dit:

"Myn gevoelen is altydt geweest en is, dat gelyk de betalinge voor de Zonde in Christus doodt gestelt moet worden, volgens den Apostel, Rom. IV: 25. wy de Rechtvaerdigmakinge stellen moeten in Christus opstandinge, in welke hy opstaande als een publiek persoon, en in die qualiteit van God gerechtvaardigt, ofte aan de geheele Kerke als vry gesproken van alles dat Hy als de Twede Adam op zig genomen hadde verklaart is, als hebbende voldaan; wy ook stellen moeten, dat alle welker plaats hy verving, en welke, als een in zyn in hem hebbende, hy verbeelde, in en met hem teffens gerechtvaardigt zyn. Dit het point zynde, daar den Apostel Paulus

zo overvloedig van spreekt, in zyne brieven, daar hy van de Opstandinge Christi als des Tweden Adams gewaagt, behoeve ik U Ed. het niet breder uit te halen." ("Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 95, 96.)

Breder bespreekt hij weer de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardigmaking. Omtrent de eerste laat hij zich aldus horen:

"De derde gissinge is, dat ik de Rechtvaardigmakinge stelle in de onmiddelyke toerekeninge voor het ingestorte leeven en dadelyke geloofswerkzaamheid. Hier zoude het wat nader komen, als in de twee voorgaande: want hier is een overgaande daadt Gods aan den uitverkooren Zondaar in den tydt der minne, zonder middelyke tussen beiden inschietende werkzaamheid van de zyde des uitverkoren Zondaars, de gerechtigheit en genoegdoeninge van Christus hem zonder zyn toedoen, door onmiddelyke directe en voorafgaande toerekeninge zo eigen makende, in die toerekeninge, als of die noit zonde gehadt ofte gedaan hadde, hem ook schattende en houdende als of hy alle gerechtigheit in eigener Persoon volbragt hadde: het welke het instorten van het nieuwe leeven in haar tot zyn onmiddelyk gevolg heeft.

"Hier is het dat het eene voor en het andere na gaat na onze bevattinge: nogtans zynze simul natura. Gelyk nu dit aan de Uitverkorenen van God onmiddelyk geschiedt, want Gods woordt leert noit, dat God door het geloove de gerechtigheit toerekent, maar leert ons dat het zo Gods daadt is, dat geen daadt ofte werk van ons, hoe ook genaamt, voorgaat, ofte mede in en met het geen God zelfs doet invloeit, Rom. 4: 6. wel gelukzalig is de Mense, welken God. de Rechtvaardigheit toerekent zonder de werken, gelyk dit op, zyn plaats zal gezien worden; heeft deze onmiddelyke directe en voorafgaande toerekeninge van God aan de Uitverkorenen in den tydt der minne Twee Onmiddelyke Gevolgen, die simul natura dezelve vergezelschappen, en daaruit onmiddelyk voortvloeijen.

"Het Eerste is, de vernietiging, ofte het te niete doen, ofte doen ophouden en daadelyk een einde neemen van de Relative staat der Uitverkoorene, waar in zy neffens alle andere van naatuure leggen, tot Toorn en Vloek, wegens de erf, en daadelyke zonde, die hen zo te gelyk alle vergeeven worden, dat alle verbintenisse tot straf te niete gedaan wordt, en zy dadelyk, de eerste betrekking ophoudende, in een nieuwe betrekking gestelt worden tot alle de Weldaaden, die God in zig zelfs in de nooit begonnen eeuwigheit, voor haar weg Belegt, en welkers mededeeling op een Gode betamelyke wyze Christus verdient hadde. En deeze beide gaan zo 't zaamen, dat de eene niet zonder de andere kan geschieden.

Dit is nu, om het met andere woorden uit te drukken, dat God, aan de Uitverkorenen Christus Gerechtigheit en Genoegdoeninge onmiddelyk toerekenende, hen haare zonde vergeeft, en een regt ten eeuwigen leeven schenkt. Gelyk nu dit de eigentlyke Rechtvaardigmaakinge van den Godloozen is, waar van Paulus spreekt, wyl God dit door een overgaande daadt te vege brengende, de Persoon, aan wien hy het doet, Godloos vindt, dat is neffens alle andere onder eene daadelyke verpligtinge leggende tot. Toorn en Vloek, en geheel en al dood in zonde en in misdaden: zo is het, en de onmiddelyke grondt, waar op de vrysprekinge is rustende, en ook van de Leevendigmaakinge en Heiligmaakinge van de Uitverkorenen in den ty 't der minne, en de eigentlyke quaestie waar over tussen de Protestanten en de Roomsche, in den aanvang van de Hervorminge, het dispuut was" 1).

Terwijl hij van de Rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie dit zegt:

"Het allereerste werk van God in deeze gespannene vuurschaar is het werk van waaragtige overtuiging door den H. Geest, de Wet van God als het middel daar toe

gebruikende, en met zyn eisch en vuurige blixemstraalen van vervloeking in de ziel indringende, met zo een onwederstandelyke kragt van overreedinge, en betoog van de waarheit van alles waar over hy den mense overtuigt, dat alle locheninge, uitvlugten, bewimpelingen ofte uitstellingen, hem zo ontnomen worden, dat de mondt gestopt wordt, en de mens voor God in den dood invalt" 2).

"Ten tweede, tot de Rechtvaardigmakinge in de Conscientie.... behoort, het zaligmakende werk van de verligtinge onzes verstants in de kennisse Christi, welke de H. Geest, als een Geest des Geloofs, door middel van het Euangelium werkt" 3).

Door deze verlichting van ons verstand "legt de Heilige Geest voor ons open den Verzoenings weg, welke God in zyne oneindige wysheit uitgedagt heeft

1) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 98, 99. Eveneens "Catechismus"; pag. 148.

2) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 129, 130..

3) „Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 136.

242

om zonder krenkinge van zyne deugden den rampzaligen zondaar te kunnen en willen verlossen" 1).

"Ten derde, stelle ik, dat tot de volkomenheit onzer rechtvaardigmakinge in onze conscientie behoort, de verzeeking, dat niet alleen aan anderen, maar ook aan my, de vergeevinge der zonden de eeuwige gerechtigheit en zaligheit van God geschonken zy" 2).

Uit deze citaten is Comrie's bedoeling duidelijk genoeg op te maken. Daarom liet ik zijn *talrijke bewijzen uit de H. Schrift, uit de Symbolen der gereformeerde kerken en uit de werken der rechtzinnige dogmatici, evenals zijn weerlegging der ingebrachte tegenwerpingen, achterwege.*

In den "Brief" en in de "Missive over de Rechtvaardigmakinge" vindt men die in een tamelijk kort bestek bijeen.

Alleen moet ik, om volledig te zijn, de "oorzaak van ieder dezer vier trappen der Rechtvaardigmaking" in Comries stelsel nog aanwijzen.

"De eerste is Gods genaade, als de inwendige, aandryvende oorzaak, waar uit deeze genaade tot ons voortvloeit, volgens dat eeuwige Testament en Verbondt der Genaade, met den Man Christus, als den tweden Adam, en de uitverkoorene in hem als zyn laadt.

De tweede is de stoffelyke of verdienende oorzaak, namentlyk alleen Christus daadelyke en lydelyke gehoorzaamheit met de verdiensten van dien. De derde is de formeele oorzaak, de onmiddelyke, directe en voorafgaande toerekening van die gehoorzaamheit aan ons, als het eenige fundament, waar op rustende is de vergeeving onzer zonden en de toewyzyng van het regt ten eeuwigen leeven, mitsgaders de innerlyke veranderinge die in ons te weege gebragt wordt in de kragtige roeping, als een onmiddelyk gevolg daar van.

1) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 137.

2) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 139. In de "Eigenschappen des Geloofs" (pag. 24-36) wordt dit stuk als een "Rechtsgeding" voorgesteld en uitvoerig beschreven. 243

En dan ten vierde, het geloove als de instrumenteele oorzaak, waar door alleen wy deeze weldaad ontvangen, ons toeëigenen, en daar op tot zaligheit berusten" 1).

Het laat zich zeer goed begrijpen, dat alle gereformeerden niet aanstonds bereid waren deze uiteenzetting van de leer der Rechtvaardigmaking over te nemen.

Door à Brakel waren zij aan een geheel anderen gedachtengang gewend en hoe groot hunne achting voor Comrie 2) ook was, toch meenden velen, dat hij thans misging. Evenals enkelen uit onkunde thans de stelling, dat de H. Doop aan de kinderkens der gelovigen in de suppositie van wedergeboorte wordt toegediend, als eene nieuwe leer beschouwen, zo dachten ook toen niet weinigen, dat eene nieuwe en nog wel een verkeerde leer den volke werd voorgehouden.

Een dezer bezwaard en wendde zich daarom op aandrang van enkele zijner vrienden tot Theodorus van der Groe, destijds predikant te Kralingen, die om zijn vroomheid en orthodoxie zeer bekend was. En gelijk deze in 't jaar 1742 - toen de heren Jacob Groenewegen, van Oudshoorn, en A. van der Willigen, van Rotterdam, over 't wezen des geloofs verschil hadden - bereid was de partij van Van der Willigen over te nemen en in een uitvoerige brief zijn opinie te zeggen 3), zo was hij 't ook thans.

In een particulier schrijven, groot 171 paginas (in zr), zette hij zijn meening uiteen.

1) "Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 26. Breder wordt gehandeld over deze vier oorzaken in de "Beschermer van de Aanspraak aan Ds. Ant. van der Os"; pag. 52-55.

2) Holtius was niet zo zeer de man van het gereformeerde volk. Hij wist niet die gewijde toon aan te slaan, die Comries geschriften zo aantrekkelijk maakte. Van zijn werkjes beleefden er dan ook slechts enkelen een tweede druk.

3) Zie het reeds meergemelde boekje "Beschrijvinge van het oprecht en zielzaligend Geloove", pag. 114-280.

244

Waarschijnlijk dateert het uit het jaar 1759, aangezien er in gesproken wordt van de beroeringen in de Nederlandsche kerken, door deze leer veroorzaakt, en gezinspeeld op "de Wolke der Getuigen" van Mr. Boddaert.

Deze brief ging van hand tot hand en zo kwam van der Groe twee jaar later op het denkbeeld, hem door den druk gemeen te maken 1), ofschoon dit oorspronkelijk niet zijn bedoeling was geweest 2).

Hij besloot toen tevens er eene Voorrede - handelende over 't gezag van de Formulieren van Eenigheid, groot 15 paginas aan te doen voorafgaan. Dit voornemen heeft hij echter niet volvoerd.

Het manuscript heeft hij wel gereed gemaakt, maar naar de pers zond hij het niet. En alleen aan de gelukkige omstandigheid dat het niet verloren is gegaan, - maar sinds enige jaren ter beschikking stond van Professor Kuyper, die het mij met de meeste bereidwilligheid ter leen gaf - danken wij de wetenschap van dit geschil tussen de gereformeerden onderling.

Waarom van der Groe zijn plannen andermaal wijzigde, is niet met zekerheid te zeggen. Maar ik vermoed dat Comrie hem vóór was met zijn. "Brief over de Rechtvaardigmakinge." Hiervoor heb ik de volgende redenen:

In zijn schrijven wijst van der Groe er telkens op, dat het hem haast niet doenlijk was den staat van het geschilpunt juist aan te geven, omdat de andere partij haar gevoelens zo onduidelijk had uitgedrukt. Dit nu kon hij met eenig recht zeggen, zolang de "Brief over de Rechtvaardigmakinge" nog niet was verschenen, overmits Comrie tot op dat tijdstip zijn opinie slechts terloops had verklaard.

1) Voorrede, pag. 12.

2) Voorrede, pag. 1. 245

Ten andere dichte van der Groe aan de tegenpartij telkens stellingen toe, die de hare niet waren. En nu brengt Comrie juist in zijn "Brief" diezelfde stellingen ter sprake, terwijl hij nadrukkelijk verzekert, dat hij ze volstrekt niet onderschrijft. zo meende b.v. van der Groe 1), dat Comrie, evenals hij, alleen "eene eeuwige verordininge van onse Rechtvaardigmaking in der tyd" leerde - terwijl hij stelde, dat "de Rechtvaardigmaking als een inblyvende daadt in God reeds van eeuwigheid is geschied."

Ook vergistte van der Groe 2) zich hierin, dat Comrie en Holtius eenerzijds en de Professoren van den Honert en Schultens anderzijds alleen verschilden "over de dadelyke en personele uytvoeringe van de weldaad der Regtveerdigmakinge"; en nog veel erger dwaalde hij, toen hij de vrees uitsprak, dat de Examinatoren alleen leerden de rechtvaardigmaking vóór het geloof in de toerekening van de verdiensten van Christus, en hij aan de bestrijding van dit denkbeeld schier heel zijn geschrift wijdde.

Zodra nu Comries werk verschenen was, zal van der Groe zijn vergissingen bespeurd en daarom tevens besloten hebben, zijn manuscript niet naar den drukker te zenden.

Natuurlijk wil ik met deze *hypothese* nog niet zeggen, dat van der Groe daarom geheel van opinie veranderd is.

Meer nog: gesteld, dit is zó niet geweest, dan kan hij daarom toch wel hebben ingezien, dat het gevoelen van Comrie in geen geval onrechtzinnig was en dus geene bepaalde bestrijding verdiende, en kan hij tevreden geweest zijn, toen hij bespeurde, dat Comrie de rechtvaardigmaking in de vierschaar van het geweten, en dat door het geloof, even kras als hij poneerde.

En van dezen strijd te kunnen afzien, zal hem nog aangenamer geweest zijn, wijl Comrie - wiens naam evenmin als die van Holtius en Brahé in het manuscript wordt genoemd, hoewel hunne voorstelling wordt bestreden - vroeger in het publiek zo waarderend over hem had gesproken 3).

1) Pag. 3.

2) Pag. 6.

3) "Hutcheson"; pag. II. "Ik dachte doen ook iets, by wyze van Voorreden te schryven: maar onderricht zynde, dat de WelEerw. Heer Theodorus van der Groe, waardig Predikant tot Xralingen, dat verricht hadde, zo staakte ik myn voornemen voor die tydt, en was zeer blyde en dankbaar in myn gemoedt, dat zyn Eerwaarde zo veel genoegen in myn over groot vaders werk vondt, dat hy niet nalaten konde, dit werk aantepryzen. En, deze myne dankbaarheid wierde noch meer en meer opgewekt, als ik die Godvruchtige Voorreden voor het Eerste Deel las. Wat was die Voorreden myn gehemelte zoet! Wat moest ik myn zegel aan de gewichtige stukken, daar in vervat, hangen.... Och! mocht een ieder, het zy Leeraar, of Ledemaat, deze zo tydige, zo gewichtige, en God vruchtige Voorreden van den Eerwaarden Heer Theodorus van der Groe, met aandacht en opmerkinge lezen, en herlezen, en herkauwen; en God geve zyn zegen over den Schryver, en maeke zyne pogingen gezegent voor my en Nederlandts inwoonders".

Ofschoon van der Groe van 1729 tot 1740 predikant te Rhijnzaterwoude geweest is en dus in de onmiddellijke nabijheid van Woubrugge een tijdlang vertoefd heeft, zo blijkt toch nergens uit, dat hij Comrie persoonlijk heeft ontmoet.⁷

⁷ Onjuist; ze hebben elkaar ontmoet op de clasisvergaderingen; zie De Ruiter

5. Comries dwaling op Christologisch gebied en zijn eigenaardige opvatting van de Praedestinatie.

Hoe zuiver Comrie ook vele der gewichtigste mysteriën des Geloofs verklaard heeft, toch vinden wij ook bij hem de regel bevestigd, dat geen menschelijk werk volmaakt is, want in zijn Dogmatiek heeft hij ook een onschriftuurlijk bestanddeel opgenomen. De hoogleeraar Kuyper was het, die hierop 't eerst wees.

Comrie's dwaling valt op Christologisch gebied en komt hierop neer, dat hij leerde, dat in het besluit der Praedestinatie niet alleen begrepen zijn de uitverkoren engelen en de uitverkoren menschen, maar ook de "Man Christus", met Wien de Perzoon des Zoons zich in den tijd verenigen zou.

"Gods Praedestinatie dan, met opzigt op de Verkiezing, zynde de verordininge van eenige redelyke Schepzelen tot de aldernauwste vereniging met zig zelven, door een eeuwige en onveranderlyke bepalinge van zyn Wil, zo is er een Verkiezinge van de Man Christus Jezus, tot een Personeele en onafscheidelyke vereeniging met de Persoon des Zoons Gods, en te gelyk van die, welke God in de Vereeniging met den Man Christus Jezus, dat is de heanthropos, verkiest".

("Examen van het ontwerp van Tolerantie"; VII S.; pag. 346.)

Hoe dit beweren leidt tot de stelling, dat Christus vleesch geworden zou zijn, ook indien Adam niet was gevallen en tevens riekt naar Nestorianisme, heeft Dr. Kuyper glashelder bewezen.¹⁾ Daarom kan ik hier met de enkele verwijzing naar diens geschrift volstaan.

Slechts één zaak moet ik hierbij voegen.

De Examinatoren kwamen tot deze dwaling door hun eigenaardige opvatting van de uitverkiezing. Zij wilden noch Supralapsariërs noch Infralapsariërs zijn, maar deden een nieuw denkbeeld aan de hand, waarin momenten uit de beide opiniën zijn opgenomen.⁸ Zij redeneren daarbij als volgt:

1. De Heere besluit de menschheid te zullen scheppen.
2. Hij besluit uit deze "massa pura" sommigen te verkiezen "tot de eeuwige genietinge van de uitlatinge zyner hoogste gunste aan hun" en "de anderen aan zichzelf te laten, en nooit tot deze Heerlykheid te brengen" 2).
3. "Er kan echter geen zo nauwe vereeniging tussen God en het schepsel zyn, waar in God het Schepsel met de eeuwige genietinge zyner hoogste gunste verwaardigt, en wederom in dat schepsel als zyn beeldt zig eeuwiglyk verlustigt, dan door tussenkomste van een Middel, of Middelaar, die de twee uiterstens God en het Schepsel vereenigde. God nu bedoelende deze vereeniging van eenige redelyke Schepzelen, Engelen en Menschen, verkiest

⁸ Ds. Kersten in de Gereformeerde Dogmatiek, deel 1 uitgave De Banier, Utrecht, 1947.

Op Bladzij 178 geeft ds. Kersten zijn visie op de leerstelling van Supra en Infralapsaristisch standpunt Tot de Supralapsariërs op de Generale synode te Dordrecht behoorden onder andere Bogerman, - over Bogerman bestaat twijfel - Hommius, Trigland, Maccovius, Voetsius en later onder meer Comrie, Holtius, Braché. ...

Bladzij 179. Ook gaat het niet aan te beweren dat alle Belijdenisgeschriften Infra lapsarisch zijn.

In het Examen van Tolerantie wordt een beschrijving gegeven van de benedenveldrijvers. (Infra)

"Deze rangschikking is gevolgd in al de boeken van de Hervormde Kerk." Zie bijlage X

tot den Middelaar dezer vereeniging, en het Hoofd der uitverkorenen den Man Jezus Christus" 3).

1) "De Vleeschwording des Woords"; pag. 202-pag. 224.

2) "Examen van het Ontwerp van Tolerantie".; VII S.; pag. 356. Van een verwerping in de zin van "praedestinatatie tot de eeuwige verdoemenis", willen zij niets weten; men zie slechts pag. 372, 373).

3) "Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. 358.
248

Deze drie 'momenten' vormen samen "de verkiezing uit genade tot Heerlykheid 1)."

Maar op deze Verkiezing volgt nu: "een verkiezing uit Barmhartigheid tot Zaligheid: om dat God, voorziende, dat zonder een besluit om den Val van het redelyke schepzel te verhinderen, het zelve, aan de vryheid van zynen eigen Wille gelaten zynde, zondigen zoude, en besloten hebbende zulks niet te verhinderen, gelyk hy ten opzigt der uitverkorene Engelen besloten heeft te doen, maar het Menschdom in Eenen geheel te laten vallen, om een groter luister aan zyne Deugden by te zetten, dit Menschelyk geslacht nu niet anders konde beschouwen, dan als niet alleen onbequaam om tot dat uiterste einde, waar toe hy zommige verkoos, te geraken, maar ook geheel en al onder zynen toorn en rechtvaardigen vloek vervallen, ten waare hy een Middel verordeneerde, waar door zyn voornemen, dat naa de Verkiezing is, vast bleve, en die geene, welke in den Man Christus Jezus tot den staat der Heerlykheid uitverkoren waren, door den zelve, niet alleen als een Middelaar der vereeniging, maar nu, als een Middelaar der Verzoening, verlost en Zalig gemaakt mochten worden.

Waar toe dan behoorde de oprechting van een Verbond der Genade, op dat die geene, welke in de Verkiezing tot heerlykheid geschikt waren, door Christus, als Verlosser en Zaligmaker aangemerkt, en nu een nieuwe betrekking tot de Uitverkorene in hem ontvangen hebbende, uit loutere Barmhertigheid tot Zaligheid zouden gebragt worden. In welk Besluit de rangschikking der Middelen natuurlyk vallen moet na de bevatting der Benedenvaldryvers; welke te voren reeds van my voorgesteld zynde, zo denke ik het onnodig daar van meer te zeggen 2)."

1) "Examen van Tolerantie" VII S.; pag. 404.

2) "Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. 407, 408.

Het behoeft geen nadere aanwijzing, hoe dit stelsel, door hoe goede bedoeling ook ingegeven, toch elke schriftuurlijke grond mist. *Hier heeft de Filosofie de Theologie ter deur uitgebannen.*

6. Slot.

In deze slotparagraaf beloofde ik nog te zullen opsommen de overige dogmatische kwesties, waaraan Comrie een bijzonder gewicht hechtte en zijn bestrijding te zullen geven van enkele onschriftuurlijke denkbeelden, die bij vele gereformeerden langzamerhand ingang hadden gevonden.

En dan zijn de leerstukken, voor welker zuiverhouding Comrie voorts nog bijzonder heeft geijverd deze:

ten 1°. "God straft de zonde niet krachtens zyn besluit maar krachtens de wraakvorderende gerechtigheid, die Hem natuurlyk eigen is" 1).

ten 2°. "Adams eerste overtredinge wordt ons onmiddelyk direct en voorgaande toegerekend, terwyl de inkleevende erfzonde, en alle vervolgelyke tydelyke en eeuwige straffen een gevolg zyn van deze toerekening" 2).

ten 3°. "De lydelyke en dadelyke gehoorzaamheid van Christus" 3).

ten 4°. "De directe, onmiddelyke en voorafgaande toerekening van de gerechtigheid en genoegdoening van Christus aan de Uitverkoorene" 4).

1) "Catechismus"; pag. 196-217.

2) "Catechismus"; pag. 134-151.

3) O. a. "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 69, 70 en 281; "Leerredenen"; I; pag. 202; II, pag. 4; "Catechismus"; pag. 326, 327.

4) Verklaring van Zondag V.

250

De dwalingen, tegen welke Comrie de overigens rechtzinnige vromen van zijn tijd waarschuwde, waren tweeërlei. Zijn woorden zijn van uitnemend practisch belang, wyl helaas bij velen deze verkeerde opvattingen nog zijn blijven voortleven. Vooral in sommige, min of meer afgelegen plaatsen van ons land hoort men er nog veel van spreken. Het is dus ook Comrie niet mogen gelukken, deze gevaarlijke leringen uit te roeien.

Allereerst wijst hij er op, hoe wij bloot liggen voor het gevaar van geestdrijverij, vooral wanneer wij ernstig over onze eigen toestand beginnen na te denken. Sommigen zien dan allerlei vreselijke dingen, anderen aanschouwen de Heere Jezus, terwijl weer anderen verschillende stemmen horen. Voor deze dweperijen moet het volk des Heeren op zijn hoede zijn.

"Wy liggen zeer open van natuure voor Geestdryverye. Vooral, als een mensch begint ernstig te denken op zyne zaligheid en goddelyke zaaken; dan is men wegens de natuurlyke duisternisse, die in ons is, waardoor wy de dingen, die des Geestes zyn, niet kunnen begrypen, geneegen om wonderlyke begrippen te maaken van overtuikingen, van het zien van den Persoon van Jezus, van de oeffeninge des Geloofs in hem, van den ommegang, met God enz. Hieruit zullen menschen vertellen; deze, dat zy in zwaare overtuiging geweest zyn, dat zy de Elementen hebben zien branden, dat zy helsch vuur gezien hebben, dat zy in zulke duisternisse geweest zyn, dat zy niets hebben kunnen onderscheiden; anderen dat, als zy in hunne kamer of op den wegh geweest zyn zy of een Engel of een Gezichte gezien hebben; anderen, dat zy een hoorbaare stemma gehoord hebben, hen toeroepende, uwe zonden zyn u vergeeven; of dat zy Christus voor hunne oogen gezien hebben, met uitgebreide armen, en zyn bloedt op hen druipende; anderen gewagen van wonderlyke Verrukkingen en Oprekkingen en Droomen, en wat diergelyks meer is, te veel om te melden. Waarin de Duivel wonderlyk zyne handt heeft om te bedriegen; want alles gelooven wy niet, dat

in enkele voorgeevinge bestaat, maar dat de Satan wonderlyk werkt op de verbeelding,, om den mensch te bedriegen en te misleiden, terwyl zy zulke vleeschelyke gedachten van de Natuur van het Genaade-werk hebben" 1).

1) "Eigenschappen des Geloofs"; pag. 369. "Leerredenen"; II; pag. IX, X en 89. "Catechismus"; pag. 358 en 479.

Ten andere handelt hij over de "bevinding". Bij volwassenen is geloof zonder bevindingen van Gods trouwe onmogelijk. Maar deze waarheid wordt telkens misbruikt. Men geeft dan voor bij bevinding zaligmakend overtuigd te zijn van zijn ellende, of bij bevinding de zoetheid van de weg der verlossing te hebben gesmaakt, of bij bevinding inzicht in een of ander stuk der waarheid te hebben ontvangen, terwijl later 't tegendeel blijkt.

Daarom geeft Comrie aan zijn lezers den toetssteen in handen, waarmede zij de ware van de valse bevinding kunnen onderscheiden, terwijl hij hun tevens vermaant zelfs aan een echte bevinding nooit te veel waarde te hechten.

"Bevindingen kunnen zyn door den Geest niet van Christus, maar van Gods Geest. Hier is een groot onderscheidt. Ik maake geen zwaarigheid te zeggen, dat Gods Geest als Gods Geest, door de wet werkende, wonderlyk over zonde benaauwen kan, en tot plichten aanzetten, wanneer Hy door de wet de conscientie aanspreekt. Dit is zyn tucht, hierin is Hy een geest van dienstbaarheid; en in alles, wat Hy door de wet der werken werkt, is geen aasje zaaligmaakende werkinge; alle die bevindingen zyn eigentlyk in haare natuure de pynen, die de verdoemden ondervinden; zy verschillen niet in natuure maar alleen in trappen, en hondert millioenen van jaaren die gehadt te hebben, zoude ons geen hair breedte nader aan de zaligheid brengen, hoe hoog ook de zulke, die de leere niet verstaan, daar van mogen opgeven.

Daar zyn ook bevindingen, die door de Geest als den Heiligen Geest (let wel, eerst was het Gods Geest, sprekende in de Wet, nu de Heilige Geest) te wege gebracht worden door de letter der waarheid van het Evangelium; deze ontfangen het woordt met vreugde, smaaken het, proevende de krachten der toekomende eeuwen; maar op alle die bevindingen is geen tel te maaleen, al spraaken die noch zo en zo daar toe van hunne bevindingen; want die zyn van dien aardt, datze vroeg ontstaan, en ook vroeg verdwynen: vroeg ryp, vroeg rot.

Daar en boven ze zyn niet authentiek. Daar zyn veele, God weet hoe zy onder het getal der vromen komen, door oogluikinge of op het goet geloove van anderen, wier bevindingen evenwel niet geauthentizeert zyn, door twee zegels, die kenbaar zyn; noch het zegel des Geestes is daar aan hangende, noch het zegel van de gevolgen van de werkinge des Geestes. En dus zynze nooit een duidelyke brief Christi, niet geschreven met pen en inkt, maar door den Geest. In allen gevalle, daar houde ik het voor; niemants bevindinge is de regel der waarheid, de bevindingen worden door de waarheid gewrocht, moeten daar aan getoetst worden, en alles wat met de leere in de bevindinge niet overeenkomt, moet als hoy, stroo en stoppelen verworpen worden. Hier komt te pas, al ware 't dat zeg, of een Engel uit den hemel een ander Euangelium verkondigde, die is vervloekt. Gal. i: 8, 9. Maar daar is de Geest Christi, die het Geloove werkt, en ons daar door wederbaart, en van de slavernye der zonde verlost; indien iemand deze niet heeft, die komt Christus niet toe Rom. VIII: 9; en die Hem heeft, en dus uit God is, die hoort ons, en neemt onze leere aan, 1 Joh. IV: 6."

"Catechismus"; pag. 310, 311.

HOOFDSTUK III.

COMRIE ALS POLEMICUS.

1. Inleiding.

Ook aan Comrie is overkomen, wat aan zoveel grote mannen is ten deel gevallen, dat hij door een deel zijner landgenoten op het schild verheven is, terwijl een ander deel hem sleurde door het slijk. Even warm als Comrie door de Calvinisten werd geliefd, even diep werd hij door de "toleranten" verfoeid. Wat hem de liefde van de gereformeerden bezorgde, zagen wij reeds grotendeels.

Over den afkeer tegen hem sprak ik nog bijna niet. Daar ga ik thans toe over. Omdat Comrie in den strijd, die naar aanleiding van het optreden van Ds. van der Os ontstond, warm voor diens tegenstanders partij koos, konden diens verdedigers schier geen kwaad genoeg van Comrie zeggen. Maar aan de andere kant deed dit moedig optreden van Comrie en deze uitbarsting van vijandschap tegen Comrie hem nog hoger rijzen in de schatting van het vrome volk.

Dit tweërlei oordeel over Comrie onderging tot nu toe weinig wijziging. Doen latere geslachten vaak aan een onschuldig veroordeelde recht wedervaren en wordt het ongunstig oordeel over mannen van betekenis allengs meestal billijker, ook al wordt het geveld door schrijvers, die volstrekt niet eensgeestes met hen zijn - also is het met Comrie tot nog toe niet geschied. Daarom waag ik een poging om de tegen hem ingebrachte beschuldigingen te weerleggen en daarbij tevens een overzicht te geven van zijn optreden en dat van zijn vriend Holtius.

Maar voor ik daartoe kom, deel ik eerst mede, hoe naar het oordeel dezer wapenbroeders de dwaalleer allengs in de kerken ingang gevonden had, en hoe de stand van de strijd was, toen Comrie in de gelederen der strijdende partijen plaats kwam nemen.

Ten eerste beantwoord ik dus de vraag: Hoe was, volgens Comrie en Holtius, langzamerhand de kerk van God in Nederland van het verheven standpunt, waarop zij in de dagen van de Dordtse Synode gestaan had, afgedaald?

In strijd met bijna aller gevoelen wijten zij dit in zijn eerste aanleg niet of slechts zeer weinig aan de strijd tussen Voetianen en Coccejanen, althans "voorzover de laatsten met Cartesius Philosophie niet bedorven waren" 1).

Omdat de twee partijen de Predestinatie, met de aankleve van dien, zuiver verklaarden, waren zij beide rechtzinnig 2).

De eerste, die het gif der ketterij naar hier overbracht, was Jakobus Alting, van 1643 tot 1679 hoogleraar te Groningen, de grote beminnaar der filosofie van Descartes. Deze had van zijn vader vernomen, hoe Joh. Piscator leerde, "dat Christus gehoorzaamheit, welke men de daadelyke noemt, ons niet toegereekent word nog toegereekent worden kan, om dat Christus voor zig zelven als Mensch schuldig was de Wet te gehoorzamen" 3), en had dit gevoelen overgenomen.

1) "Examen van Tolerantie"; VIII S.; pag. 29.

2) T. a. pl., pag. 29.

3) T. a. pl., pag. 31.

Uit deze éne dwaling volgde echter een reeks andere en zo kwam Alting er toe o. a.

het verbond der werken en de onmiddellijke toerekening van Adams zonde aan alle zijn nakomelingen te loochenen en te leren, ten 1e dat God aan een iegelijk zijn zonden wil vergeven, mits hij eerst uit zichzelf komt tot geloof en bekering, en ten 2^e dat de Rechtvaardigmaking geschiedt deels uit genade en deels uit de werken 1).

Deze Alting nu werd het hoofd van een derde partij in de kerken. En de omstandigheden waren hem gunstig. De vromen waren de heftige disputen over ondergeschikte punten moede geworden, en snakten naar een "grondige bevestiging der Zielvertroostende Geloofsleere, met aandrang der zelve tot de practyk der Godzaligheid uit de rechte en echte beginselen" 2). Daarom gaven zij weinig acht, toen deze nieuwe partij optrad.

Ten tweede stroomden toen de Refugiés ons land binnen en werden velen hunner, ofschoon met de Saumurse ketterijen besmet, "tot den dienst van Kerk en scholen gebruikt" 3).

Ten laatste nam deze derde partij behendig enkele punten van ieder der twee anderen over, ja beweerde zelfs, door een nieuwe uitlegging van enkele teksten voor te staan, dat zij de strijdenden kon verzoenen. Zo wierf zij uit beide legers aanhangers. De Voetianen lieten zich vangen door hun aandringen "op de praktyk" 4).

Tot dezer nieuwe partij was ná Altings dood Johannes Vlak, predikant te Zutphen 5). Maar deze was niet meer dan een werktuig in de hand van anderen, en wel van Doctor Balthasar Bekker 6) - die de Opera Omnia van Alting uitgaf - van Doctor H. A. Roëll 7) en van nog een andere Doctor, wiens naam Comrie niet noemt 8).

1) T. a. pl., pag. 32 en 33.

2) T. a. pl., pag. 39.

3) T. a. pl., pag. 39.

4) T. a. pl., pag. 40 en 41.

5) T. a. pl., pag. 42-48.

6) T. a. pl., pag. 48 en 49.

7) T. a. pl., pag. 49-53.

8) T. a. pl., pag. 53.

Deze drie - die de dolingen van Vlak beaamden, en er elk nog enige nieuwe aan toevoegden, - spoorden de eierzuchtige Zutphense leraar tot het uitgeven van zijn geschriften aan. En ofschoon nu de kerkelijke vergaderingen de stellingen van Vlak, Bekker en Roëll veroordeelden, toch verwierven zij al meer en meer aanhangers, vooral onder de Hoogleraren en Dienaren des Woords.

Tot hen, die deze nieuwe leer omhelsden, behoorde ook Ds. Anthony van den Os.

Deze werd geboren in 't jaar 1722 te Zierikzee, alwaar hij ook 't gymnasium, aan welks hoofd toen "een beruchte Vrygeest, Hattemist, of erger" 1) stond, bezocht had. Daarna had hij gestudeerd te Leiden en vooral de lessen van Professor Alberti gevolgd 2). Aan de Academie verkeerde hij veel "met Ariaanse en Sociniaanse Mennisten" en vermaakte zich "met verborgen Comoedie te houden" ("waarby hy een der voornaamste Acteurs wierd"), met welke liefhebberij hij zich als predikant ook nu en dan bezighield 3).

Op den 22ste October 1746 werd hij bevestigd te 's Graveland. Hij begon daar al spoedig met verkeerde leringen te verkondigen en zou daarom juist bij de classis van Amsterdam zijn aangeklaagd, als hij de beroeping naar Zwolle niet ontvangen en

aangenomen had 4). Op 1 September 1748 deed hij te Zwolle zijn eerste predicatie. Wegens zijn welsprekendheid en zijn grote gaven en talenten - ook door Comrie en Holtius zonder aarzelen erkend 5) - trok hij spoedig vele hoorders.

1) "Examen van Tolerantie"; X S.; pag. XXXIV.

2) T. a. p1., pag. XXXV.

3) T. a. pl., pag. XXXV.

4) T. a. pl., pag. XXXV. "Handelingen des Eerw. Kerkenraads van Zwolle" (Zwolle, J. C. Royaards, 1751); "Voorrede", pag. IV en V. Het verdient zeer de aandacht, dat Ypey en Eermout van dit feit gans niet reppen.

5) "Aanspraak"; pag. 6, 23 en 28. "Beschermer"; pag. 1. Toch was hij daarom in hun oog nog geen groot Theoloog. 257

Maar evenals in zijn vorige gemeente begon hij ook hier weldra enige afwijkingen van de Gereformeerde leer te openbaren en hoewel hij door zijn ambtgenoten, Daniël de Gimmer, Jacobus Doitsma en Wilhelmus van Zutphen - die alle van de Coccejaaanse studie waren - en vroeger reeds door vele gemeenteleden 2) daarover onderhouden werd, wilde hij daarmee niet ophouden.

Zo ontstond reeds in 1749 een vrij grote spanning tussen hem en 't merendeel van de kerkenraad. Dit was voor de kerkenraad te onaangename, omdat deze in datzelfde jaar in geschil lag met den Magistraat over de wijze van beroeping. Ettelijke beroepen werden geïmprobeerd, totdat eindelijk door tussenkomst van den Stadhouder het geschil werd bijgelegd en de door de vroedschap begeerde man, J. van Rossum, beroepen werd 3).

Na de komst van Ds. van Rossum, die vóór Van der Os partij koos, nam de spanning toe. Ook deed de omgang met een "Doctor, wegens Socinianerye uit zyne bediening gezet", en te Zwolle woonachtig, de jeugdige van der Os geen goed 4).

1) "Aanspraak"; pag. 7. zo gaan dus Ypey en Eermout (III Deel, pag. 463) die hen Voetianen noemen, mis.

2) Zie de zoeven genoemde "Voorrede" pag. VI. Velen leden drongen er reeds toen op aan van der Os in den Kerkenraad aan te klagen. Ook hierover zwijgen Ypey en Eermout, die keel de beweging tegen van der Os aan na-ijver zijner collega's toeschrijven.

3) Dit geschil wordt evenmin door Ypey en Eermout vermeld. Toch blijkt uit het feit, dat Ds. van Rossum de gewerichte man was, duidelijk van welke richting de overheid was. Bovendien moet het langdurig verzet van de kerkenraad de magistraat hebben geprikkeld, hetgeen uiteraard de kerkenraad later niet ten goede kwam. Zie over dezen .r lid "de Boekzaal"; 1749; 1, pag. 250, 382, 472, 473, 596 en 717: II, 245. Door tussenkomst van Mr. J. W. Mulder ontving ik enkele oorspronkelijke bescheiden, hierop betrekking hebbende, ter inzage.

4) "Examen van Tolerantie"; X S; pag. XXXVI.
258

Eindelijk liep het zover,, dat de zaak in den kerkenraad ter sprake moest gebracht. Maar nauwelijks was men hiermede één maand bezig, of bij openbare resolutie van 3 Febr. 1750 gelastte de Magistraat de verdere behandeling dezer zaak uit te stellen, totdat een daaromtrent gevraagd advies van den stadhouder zou zijn ingekomen. Willem IV ried aan, dat de kerkenraad de tuchtzaak volgens de Kerken-orde zou behandelen. Dit duurde tot de 18de December, toen van der Os "van zijn dienst en het gebruik van des Heeren Avondmaal werd gesuspendeerd."

Deze appelleerde op de classis en riep tevens de hulp van de Vroedschap in. De

overheid gaf aan zijn verzoek gehoor en eiste van de drie bovengenoemde predikanten schriftelijke opgave van de punten, waaruit de heterodoxie van Van der Os zou blijken. Natuurlijk weigerden deze dit, omdat de magistraat zich hiermee een recht toe-eigende, dat hem volstrekt niet toekwam 1).

Nogmaals wendde men zich toen tot den Prins en deze beval, dat de predikanten het geëiste stuk moesten inleveren. Daarop bogen dezen het hoofd. Maar de Prins ried tegelijkertijd aan de Staten van Overijssel, dat zij de behandeling van deze kwestie ter classicale vergadering zouden verbieden en het advies van de Leidse Theologische faculteit inwinnen. Alzo geschiedde het.

De theologische profesoren - J. v. d. Honert, Alberti, Eschers, de Moor en J. J. Schultens - verklaarden, dat de hun toegezonden stukken hen niet in staat stelden een oordeel te vellen, wijl deze elkaar tegenspraken. Maar omdat zij gaarne toch iets wilden doen, rieden zij aan, dat alle vijf de Predikanten drie "Vredens-Artikelen" zouden ondertekenen en dat daarmee dan de zaak als afgelopen kon beschouwd worden.

1) Dit werd aanvankelijk ook erkend door A. Ypey, "Geschiedenis van de Kristelijke kerk in de achttiende eeuw" kag. 379. Maar later met Dermout "de Geschiedenis der Nederlandsche hervormde Kerk" schrijvende, liet hij deze erkenning- achterwege. De H.H. waren blijkbaar huiverig ook maar 't geringste ten gunste der drie predikanten te zeggen.

259

Zij waren zo vrij een concept daarvan in hun schrijven in te lassen 1). De Staten waren met dit Advies - waarvan Van den Honert de opsteller was - zeer ingenomen en riepen 15 Nov. 1751 de predikanten voor zich.

Natuurlijk waren van der Os en van Rossum terstond bereid om de Artikelen te onderschrijven, maar even natuurlijk was 't, dat de anderen weigerden. Zo rustte de strijd geruime tijd; en de Staten volhardden bij het verbod, dat de classis geen uitspraak doen mocht.

Allengs was echter het geschil te Zwolle ook buitenaf bekend geworden en begonnen de opinies zich voor of tegen van der Os uit te spreken. En toen het "Advys" van de faculteit door de vrienden van de beschuldigde werd gepubliceerd, begrepen zij, die het daarmee niet eens waren, dat hunnerzijds ook iets moest gedaan. Om die reden nam Holtius tot bestrijding van het "Advys" de pen op. Van den Honert repliceerde. Daarop leverde Holtius een dupliek, die op verzoek van Curatoren der Universiteit niet door zijn Antagonist werd beantwoord.

Nog meerdere bewijzen van sympathie ontving de meerderheid van de Zwolse kerkenraad. De consistoriën van Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam en Utrecht wekten de broeders op voor de zuivere leer der waarheid pal te blijven staan. Zelfs achtte de kerkenraad van de hoofdstad het nodig om de Zwolse predikanten te verzoeken op de attestatie van vertrekkende leden aan te tekenen, bij wie zij hun geloofsbelijdenis hadden afgelegd.

1) De faculteit was eerst niet eenstemmig. Het kostte moeite eer de Moor zich eindelijk liet overhalen. "Aanspraak", 13 en 14. Ypey en Dermout dwaalden, toen zij op autoriteit van Schultens meedeelden, tot de zaak zo vlot van stapel liep. In een brief van de Moor (in Manuscript bewaard op de Koninklijke Bibliotheek, collectie R. 1 Ia) aan Bentink, las ik, dat de faculteit vier gehele avonden over deze zaak - "wegens haar belangrijk- en intricaatheid" -- heeft gedelibereerd.

260

Zo werd langzamerhand heel de kerkelijke wereld in de kamp betrokken. Men moest partij kiezen. Dit besepte ook Comrie en aan de aandrang van zijn vriend gehoor gevende, nam hij naast hem plaats in de gelederen. Dit had plaats aan het einde van 1752 of in het begin van 1753.

§ 2. In dagen van strijd.

Bij plakkaat hadden de Staten van Holland den 21ste November 1715 o. a. aan Predikanten der gereformeerde kerken verboden om boeken, die niet geapprobeerd waren, uit te geven. Tot het vragen van approbatie verplichtte ook Artikel 55 van de Dordtse Kerken-ordening. Dit artikel was goed bedoeld, maar het kon in tijden van verdeeldheid gemakkelijk misbruikt worden. Want wanneer de schrijvers van een boek enige gevoelens bestreden, die de Approbateurs óf aankleefden óf niet aangevallen begeerden te zien, dan konden de laatsten heel wat moeilijkheden in de weg leggen. Dit had Comrie reeds herhaaldelijk ondervonden 1).

Vooraf het verwerven van de goedkeuring, op het tweede Deel zijner "Leerredenen" en op zijn "Verklaring van den Catechismus" had heel wat moeite gekost 2).

Het eerste geschrift werd niet geapprobeerd, alvorens de schrijver in een uitvoerige voorrede zijn gevoelens omtrent 't gebruik van de Formuliergebeden 3) en de onmiddellijke werking des Heiligen Geestes bij de verzekering van het kindschap Gods nader had toegelicht.

1) Comrie zegt "zoo menigmaal" als ik approbatie gevraagd heb, ben ik "gekastyd van de Boekkeurders, behalve eens". ("Berigt", pag. 21). De Approbaties zelve bevestigen dit.

2) Zie "Acta van de classe van Leiden en N. R.", 29 Juny, art. 5, 30 Juny en 3 Aug. 1750.

3, Comrie was volstrekt niet tegen het bezigen van Formuliergebeden. Alleen waarschuwt hij tegen verkeerde praktijken, uit geesteloosheid voortvloeiende.

261

En de "Catechismus" mocht het licht niet zien, alvorens Comrie er in bewilligd had, dat enkele bladzijden uit het gedrukte stuk werden uitgenomen 1). Hoe tiranniek deze eis was, blijkt ieder die dit gedeelte (pag. 111 - pag. 115), dat in de latere edities weer werd opgenomen, leest 2). Comrie's eenig vergrijp is, dat hij daarin het gevoelen van Professor J. v. d. Honert (wiens naam hij echter verzwijgt) omtrent de schepping des mensen naar den beelde Gods niet deelt 3).

Iets van deze bezwaarnissen had Holtius ook reeds ondervonden. Dat hij zijn "Saakelyke Verdediging van Waerheyd en Gerechtigheyd" 4) door de Theologische faculteit te Utrecht had doen approberen en niet door die van Leiden was niet overeenkomstig de bestaande bepalingen. En dus - volgens van den Honert - een vreselijk misdrijf!

Het laat zich begrijpen, dat Comrie en Holtius toen, door de nood gedwongen, een andere weg insloegen. Zolang de Leidse professoren hun invloed op de classis zo sterk konden doen gelden, zat er voor hen niets anders op, dan óf de kerken ongewaarschuwd te laten tegen de dwalingen, óf (en dat hadden reeds velen vóór hen gedaan) van de bepalingen der Kerken-Ordening en der Staten af te wijken.

1) Volgens Schultens heeft Comrie, voor hij zich tot de classis wendde, eerst vergeefs gepoogd de Approbatie van de theologische faculteit te Utrecht te verwerven. De hoogleraar J. Cramer verplichtte mij aan hem door de mededeling, dat hieromtrent in het faculteitsarchief niets is te vinden. Toch kan hieruit niet afgeleid, dat Schultens verkeerd was ingelicht, omdat het archief omtrent de jaren 1750 tot 1760 zo goed als niets bevat.

2) De heer Brouwer te Franeker bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgave, waar deze 4 pag. niet zijn uitgescheurd.

3) Volgens van den Honert betekenden de woorden "laat ons menschen maken naar ons beeld en naar onze gelijkenis": "laat ons den mensche met ons beeldt begaaven, opdat hy, door een

goed gebruik des beelds, Als eene gelykenisse met ons, die hy noch niet heeft, bekomen mach".

4) Leiden, A. Kallewier, 1752.

262

Zij kozen het laatste, telkens echter tot verdediging van hun gedrag er bijvoegende, dat zij het deden wegens de kwellingen der Approbateurs 1).

Uit dezelfde omstandigheid vloeide ook voort, dat zij hun naam verzwegen. Want hadden zij dat niet gedaan, dan had natuurlijk de classis hen terstond kunnen verbieden voort te gaan met het publiceren hunner geschriften. Het verraadt dus onbekendheid met den feitelijke toestand of opzettelijke verzwijging er van, als men - gelijk b. v. van den Honert en Schultens deden - aan deze strijders gebrek aan moed en zucht tot laster, wegens hun optreden met gesloten vizier, toeschrijft.

Als mannen, die met verstand en beleid te werk wilden gaan, begrepen de predikanten van Koudekerk en Woubrugge zeer goed, dat zij alleen met het nemen van dit tweeledig besluit er niet af waren. Want hoe zouden in die dagen, waarin der pamfletten schier geen einde was, hun boekjes, nu zij zonder de naam der auteurs verschenen, die aandacht trekken, die tot bereiking van het doel der schrijvers onmisbaar was?

Daartoe beraamden zij deze uitstekende middelen. De titel moest sprekend, de omvang niet te groot, de inhoud populair en toch degelijk en de prijs niet te hoog zijn, terwijl zij begonnen met twee reeksen van werkjes tegelijk uit te geven, maar zó, dat het scheen, alsof de schrijvers daarvan niet dezelfde waren.

Het zal 't best zijn beide reeksen niet tegelijkertijd maar de een na de andere te bespreken.

Tot de eerste behoren de "Aanspraak," de "Beschermer" en de "Baniere". 2)

1) "Beschermer", pag. 64; "Baniere", pag. 20

2) Voor de volledige titels verwijs ik naar pag. 129 en 130. 263

Eenige vrienden hadden "eene bizondere Societeit van vertrouwelyke Vriendschap en onderlinge Letteroefeninge in samenkomsten en brieven tot opbouwning in de Waarheid en Godzaligheid" 1) opgericht, en raadpleegden daarin wat hen, volgens hunne roeping, in voorvallende gelegenheden, te doen stond." 2)

1) "Beschermer", pag. 59.

2) T. a. pl., pag. 59.

Zij noemden hun gezelschap "de Calviniaansche Societeit," niet omdat zij de leer van Calvijn voor onfeilbaar hielden, maar omdat zij, noch Voetianen noch Coccejanen begerende te wezen, terug moesten gaan tot die mannen, uit den aanvang der Reformatie, wier meesterlijke geschriften een blijvende waarde hadden.

Op een harer vergaderingen had de Sociëteit nu besloten, door de ernst der omstandigheden daartoe gedrongen, een harer leden op te dragen een "Aanspraak" te richten tot Ds. van der Os, om hem misschien daardoor nog tot inkeer te brengen. Bereidwillig kwijtte deze zich van zijn taak, en las, na voltooiing van zijn arbeid, zijn stuk in een Sociëteitsvergadering voor. De leden keurden het goed en zonden het met de volgende begeleidende letteren in het licht:

"Deze volgende Aanspraak, distinctelyk gelezen zynde in de oude Calviniaanse

Sociëteit, welke hare Vergaderinge houd in de Straat genaamt de Waarheid, daar uithangt de Synode van Dordrecht, rustende op een Boek de Bybel genaamt, en aan de posten der deure staan geschildert Calvinus, Beza, Ursinus en Olevianus; regt tegen over de Straat Leugen, daar het Concilie van Trenten uithangt, rustende op een Male met Pausselyke Brieven en Beveelen, en daar op de posten der deure zyn geschildert Pelagius, de Paus, Lojola en Bellarmin; naast de Vergaderplaats der Sociëteit van de Tolerantie, daar Socinus en Arminius staan aan de trappen; terwyl men een grote menigte, aan 't hoofd hebbende de Heeren C 't en A, zag opklimmen; zo heeft de eerstgemelde Sociëteit bevolen, dat dezelve Aanspraak zoude gedrukt worden: en byaldien daar tegens wierde gerepliceert, de Syndicus de Vergaderinge ten eersten zal doen convoceren, om te raadplege, of, hoe, en door wien van de Leden, men daar op zal doen antwoorden."

Gelijk uit deze woorden blijkt, vermoedde de Sociëteit wel, dat haar "Aanspraak" niet onbeantwoord zou blijven. En dat vermoeden werd bewaarheid. Op hoge toon antwoordde Van den Honert 1). Daarom besloot de Vergadering een ander lid aan te wijzen om den aanvaller te beantwoorden. Deze voldeed daaraan gaarne. En moest het eerste stuk - om te lichter de consciëntie te treffen - in ernstige- en gemoedelijke toon geschreven (alles herinnert aan Comrie), thans diende men zich wat scherper en meer belijnd uit te spreken (blijkbaar is thans Holtius aan het woord).

Ook dit geschrift droeg de instemming der vergadering weg en verscheen daarop met het motto: "Want onze Vermaninge is niet geweest uit Verleidinge...." (I. Thess. II: 3-6).

En weer schoot de vergramde Van den Honert een pijl op de bestrijders van Van der Os af 2).

Nog meer beledigend dan de eerste maal was thans zijn woord. Misschien greefde het hem, dat de Sociëteit hem niet in zijn kwaliteit van Professor maar in die van Predikant bestreed en hem, die als predikant ook geen ongeapprobeerde boeken mocht uitgeven naar aanleiding van zijn verwijtingen wegens de overtreding der Kerken-Ordering, herinnerde aan het spreekwoord van de pot en de ketel 3).

1) "Aanmerkingen van Joan van den den Honert...." (Leiden, S. Luchtmans, 1753).

2) "Vertoog van Joan van den Honert...." Leiden, S. Luchtmans, 1753).

3 Als professor mocht hij wel wetenschappelijke werken zonder kerkelijke goedkeuring uitgeven, maar geen boeken over zaken die zijn „Academische bedieninge niet concerneerden". En daar deze geschriften van de laatstgenoemde soort waren, stond hij dus met alle andere predikanten gelijk ("Beschermer"; pag. 1, 2,)

Maar ook de Sociëteit was niet zo spoedig vervaard, en eerlang richtte zij tegen het "Vertoog" "eene Baniere vanwege de Waarheid" op, in haar motto aan I Sam. XVII: 44-46 herinnerende.

Maar welke was nu de inhoud van deze strijdschriften, die in alle oorden des lands belangstellende lezers vonden 1)? Om herhalingen te voorkomen geef ik die niet van elk afzonderlijk, maar van alle drie tegelijk op, omdat telkens dezelfde onderwerpen ter sprake komen.

De ter sprake gebrachte punten vallen in twee groepen uiteen n.l. in de bespreking van enige historische bijzonderheden en in de blootlegging van de dwalingen op theologisch en kerkrechtelijk gebied van Van der Os. Na eerst Van der Os wegens zijn talenten te hebben geprezen, stellen zij hem met klem voor de vraag of enige andere reden zijn medebroeders tot hun aanklacht heeft bewogen, dan zijn afwijkingen

van de Gereformeerde leer 2)?

Daarop wijzen zij hem op zijn verkeerd gedrag in heel deze kwestie, op zijn ergerlijke brief aan den Amsterdamse kerkenraad 3) en op de weinig ernstige trant van zijn predicaties 4).

Vervolgens herinneren zij hem aan de moeite, die het gekost heeft, eer professor de Moor "t Advys" der faculteit tekende en voegen er bij, dat deze aarzeling hem reeds moest bewogen hebben, zich in gemoede af te vragen: Heb ik ook gedwaald 5)?

Dan betuigen zij, hoe zij zeer goed wisten, dat hij op raad van enkele Leidse professoren, door de uitgave van zijn leerrede over 1 Cor. 1: 30 6), zijn orthodoxie

1) "Beschermer", pag. 3; "Baniere", pag. 2.

2) "Aanspraak", pag. 6-10.

3) "Aanspraak", pag. to.

4) "Aanspraak", pag. to.

5) "Aanspraak", pag. 13, 14 en 16.

6) "Uitbreidinge over I Corint. 1: 30, door Ant. van der Os. (Amsterdam, van der Woude; 1° en 2° druk in 1752, 3° druk in 1755)

266

had willen bewijzen en dat het hem, noch Van den Honert, iets baatte, dit te willen ontkennen, want dat zij van deze zaak nauwkeurig waren ingelicht 1). Wijders betogen zij, dat de enkele goedkeuring van Prof. Scheltinga 2) deze predicatie nog niet tot een wettig geaprobeerde stempelt 3).

Ten laatste klagen zij over den smadelijke toon, waarop Van den Honert in zijn "Zesde" en "Zevende brief van een Vrient aan een Vrient 4)" en in zijn "Aanmerkingen" en in zijn "Vertoog" over hen sprak 5), en over de oorzaak, die hen dwong anoniem op te treden; en delen mee, met welk doel hunne Sociëteit was opgericht.

Dit overzicht toont klaar, hoe uitstekend de schrijvers van alles op de hoogte waren. Dit verwondert ons niet. De familie Holtius behoorde tot den aanzienlijke stand en daar reeds de vader van Nicolaus predikant te Koudekerk was geweest, had zij te Leiden tal van kennissen onder de lieden van invloed. Daarbij was Holtius persoonlijk bekend met professor de Moor en werd hij door zijn Zwolse ambtsbroeders voortreffelijk ingelicht.

De ketterijen, waarvan de auteurs van der Os, die voortdurend 't stilzwijgen bewaarde (waarschijnlijk niet omdat zijn huwelijk met een Zwolse dame uit een regentenfamilie 6) hem de tijd tot corresponderen benam, maar omdat zijn

1) "Aanspraak", pag. 20 en 2 i; "Beschermer" pag. 12 en 13.

2) Zijn ambtgenoot Cremer, weigerde mede te approberen. De wijze, waarop Bouman "Geschiedenis van de Gelderse Hoogeschool" (Deel II, pag. 262, 263) dit punt bespreekt, is niet geheel juist. Dit aan te tonen zou echter te ver voeren.

3) "Aanspraak", pag. 24-27.

4) Te Amsterdam hij J. v. d. Woude, 1752, verschenen.

5) "Aanspraak", pag. 16, 21, 24; "Beschermer", pag. 8 en 9; "Baniere", pag. 6-10.

6) "Op den 17 Junij 1753 trad V. d. Os in den echt met Gilliana Paulina Sriverius (Mr. J. van Doorninck "Geslachtkundige Aanteekeningen", pag. 655). Ook deze bijzonderheid vindt men niet bij Ypey en Dermoul vermeld, 267

vrienden liever hadden dat hij zijn verdediging maar aan hun toevertrouwde, beschuldigden, zijn de volgende en alleen geput uit de gedrukte leerrede.

1°, Van der Os, die zich tegen de aanklacht, dat hij een "Sociniaansgezinde Remonstrant" was, moest verdedigen, heeft over de Drieëenheid zóó zwevend gesproken, dat daaruit niets te zijner gunste kan geconcludeerd 1).

2°, Van der Os verstond onder het "in-zyn in Christus" "in Hem te gelooven en door dat Geloove met hem vereenigt, en in hem ingelyft, en gewortelt te zyn", terwijl hij "dit geloove begreep als een daadt die wy oeffenen" 2).

3°, Van der Os definieerde de uitverkiezing (evenals de Remonstranten) als "Gods eeuwig en onveranderlyk besluit, waar door hy ons, die in Christus gelooven, en ook die alleen, voor de grondlegginge der werelddt in Christus al heeft uitverkooren; en, naar zyn vry welbehaagen, zonder ergens anders door bewoogen te zyn, heeft verordineert tot aanneenlinge tot kinders" 3).

4°, Van der Os leerde, "dat een mensche, schoon hy Christus niet kende, God wel vreezen konde" 4),

5°, Van der Os verklaarde geheel onvoldoende, hoe Christus ons tot Wijsheid van God is geworden 5).

6° Van der Os stelde, dat de „noodzakelykheit der volstreckte voldoeninge voor onze zonden zy af te leiden van Gods Wil of Besluit" 6).

1) "Aanspraak", pag. 30-32; "Beschermer", pag. 47, 48.

2) "Aanspraak", pag. 32-35; "Beschermer", pag. 19-26; "Baniere", pag. 48-64.

3) "Aanspraak", pag. 35-39; "Beschermer", pag. 26-30; "Baniere", pag. 64-70.

4) "Aanspraak", pag. 39; "Beschermer", pag. 30; "Baniere", pag. 70.

5) "Aanspraak", pag. 39, 40; "Beschermer", pag. 31-34; "Baniere", pag. 71-74.

6) "Aanspraak", pag. 40; "Beschermer", pag. 34-37; "Baniere", pag. 74-79.

7°. Van der Os beschreef de satisfactie van Christus evenals de Remonstranten 1).

8°. Van der Os hield vol, dat het lijden en sterven van Christus „Gode zo aangenaam en voldoende geweest is, dat hy van God verheven is tot een Hoogen-Priester naar de ordening van Melchizédek" 2).

9°. Van der Os zeide dat God niemand rechtvaardigde, "die niet eerst met een levendig geloof en een opregt voornemen om zig te beteren", tot Hem gekomen was.

Na deze ketterijen gebrandmerkt en wederlegd te hebben 3), wijst de Sociëteit Van der Os ten slotte nog op het feit, dat hij in zijn Leerrede over Acta XVII: 2 4) toont, van het gezag van kerkelijke vergaderingen weinig begrip te hebben.

Hiermede is de eerste reeks geschriften, naar ik vertrouw, genoegzaam besproken en kan ik dus tot de behandeling van de tweede overgaan. En ook voor de uitgave dier boekjes zijn zij niet met een gewoon pseudoniem tevreden, maar weer treden zij op uit naam van een genootschap.

1) "Aanspraak", pag. 41-44; "Beschermer", pag. 37-42; "Baniere", pag. 80-90.

2) "Aanspraak", pag. 45; "Beschermer", pag. 42; "Baniere", pag. 90-92.

3) Nauwkeurig staven de schrijvers hunne beschuldiging. Ieder kenner van de gereformeerde leer ziet dus hoe van der Os daarvan afweek. Ere och beweren Ypey en Dermout (Deel III, pag. 468) "Wat zijn verklaringen van de hervormde leer aangaat, onregtzinnig waren ook deze niet."

4) Te Amsterdam bij de Wed. J. v. d. Woude in 1753 uitgekomen. Deze twee preken zijn met een Request aan de Burgemeesteren en Schepenen der Stadt Zwolle (1755) alles wat hij uitgaf. Voorts komen nog stukken van hem voor in de gepubliceerde Acta van den kerkerraad en van de classis. Ook vond ik nog een brief in manuscript van hem op de Koninklijke Bibliotheek; de inhoud is van weinig belang; collectie R.

Dat genootschap bestond uit, "voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid" en richtte zich thans publiek tot de "Liefhebbers der Waarheid", die gevaar liepen "door de vleyende naamen van Liefde en Verdraagzaamheid van de suiverheid des Euangeliums afgeleid te worden."

Het genootschap bestond uit minstens twintig personen 1). Zij hadden vernomen, dat een "Ontwerp van Tolerantie" was opgemaakt, "om de Leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten te verenigen" en daarom zetten zij er zich toe om dit ontwerp te examineeren. Zij kozen daartoe den vorm van "Samenspraken", omdat die "dit voordeel hebben, dat ieder ingevoerd Persoon zyn eigen gevoelen levendigst voorstellen en bevestigen kan: daar en boven dat men dus niet genoodzaakt is tegen Personen te schryven, maar volstaan kan met de stellingen op te geeven en de Waarheid aan den dag te leggen" 2).

Een wandelaar, die in diep gepeins verzonken is over den treurige toestand van Neerlands kerken, ontmoet een heer, die hem naar de oorzaak zijner droeve trekken vraagt.

Hieruit ontwikkelt zich een gesprek en weldra blijkt, dat deze heer juist voor die kerken den dageraad van een beteren dag zag dagen. ***Met wederzijds goedvinden noemen zij elkaar Orthodoxus en Pantanechomenus. Weldra wordt het gezelschap met twee personen vermeerderd. Eerst door een vriend van Pantanechomenus, die wegens zijn onverschilligheid***

1) "Mits hy onzen Drukker een genoegzaam getal van ten minsten twintig exemplaren doet toekomen, om door de leden van ons genootschap te worden geleien", schrijven ze ergens.

Of dit ook tot de dichterlijke inkleding behoort, is niet met zekerheid uit te maken. Reeds in Comrie's dagen werden hij en Holtius voor de enige schrijvers gehouden. En ik acht dit ook het meest waarschijnlijk. Een tijdlang was het vermoeden ook gevallen op de predikanten Beukelman, van Kessel, Boskoop, Van der Kemp, van Marie en de Heyde ("Omstandige Brief", pag. XCI).

2) "Examen van Tolerantie"; I. S.; pag. V en VI.

270

omtrent kerkelijke zaken Adiaphorus wordt genoemd, en daarna door een vertrouwde van Orthodoxus, als Philalethes aan het gezelschap voorgesteld.

Uitvloeisel van hun gesprek is dat Pantanechomenus "een Heer, die boven alle andere schynt geleefd te hebben om den wegh breed effen en gemakkelyk te maaken, waar door Remonstranten en Contra-Remonstranten op de vriendelykste wyze met elkanderen mogen vereenigt worden" en daarom Eurodius heet, zal vragen of zij ten zijn huize hunne aangevangen disputeren mogen voortzetten.

De heer Eurodius is daartoe bereid. In zijn bibliotheek zullen de conferenties worden gehouden. Pantanechomenus, Adiaphorus en hij zullen zich zetten aan die zijde van de tafel, die het dichtst bij de boekenkasten is, gevuld met de Remonstrantse en Saumurse schrijvers, terwijl Orthodoxus en Philalethes aan de overkant plaats zullen nemen, om zodoende de gereformeerde auteurs dicht bij de hand te hebben.

Heel deze inleiding - de eerste Samenspraak uitmakende - toont reeds, dat de schrijvers wel de tact bezaten de aandacht hunner lezers tot zich te trekken. En dit was thans te meer nodig, omdat zij aan het uiteenzetten gingen van zeer ingewikkelde punten. Bovendien leenden deze Samenspraken zich er toe het besprokene duidelijkheidshalve nog eens te herhalen, eens een ogenblik de gedachtegang af te

breken door een der feiten uit deze veelbewogen jaren aan te roeren, en door een eigenaardige uitval enige levendigheid aan te brengen.

Natuurlijk stelde men de vraag: Wie worden met deze pseudoniemen bedoelt? Volgens Ypey en Dermout (Aanteekeningen bij het III Deel, pag. 231) is: Orthodoxus 1) Holtius; Philalethes 2) Comrie; Pantanechomenus 3); J. J. Schultens; Eurodius 4) J. Alberti en Adiaphorus 5) een onbekend edelman.

- 1) "Een Rechtzinnige".
- 2) "Een Waarheidlievende".
- 3) "Een Alverdragende".
- 4) "Een Bredenweg houdende".
- 5) "Een Onverschillige".

Met dit gevoelen verenig ik mij gaarne, echter met dit voorbehoud dat ik meen, dat met Orthodoxus **Comrie** en dus met Philalethes **Holtius** bedoeld is 1).

Maar ik neem den draad van mijn verhaal weer op en ben dus thans verplicht de inhoud dezer "Samenspraken" op te geven.

De bedoeling der Examinatoren was punt voor punt uit de Dogmatiek der Toleranten - die nog meer dwalingen bevatte dan die van de school van Saumur, ofschoon zij een verzachting daarvan heette - te noemen en te toetsen.

Zo wordt, nadat eerst in de tweede Samenspraak een overzicht van het geheel gegeven was, in de derde over "de Natuur van den Godsdienst" gehandeld, door de Toleranten aldus beschreven "in waarheid Gods beveelen gehoorzamen, op zyne bystand in alle gevaaren betrouwen, en zyne goedheid dankbaar erkennen" 2).

In de vierde komt "de Kennisse Gods" ter sprake, waarvan de Toleranten beleden: "Natuurlyker wyze en bovennatuurlyker wyze leert God niets van achteren, snaar wel zedelyker wyze" 3).

De vijfde loopt over de "Wraak vorderende Gerechtigheid Gods", die de Toleranten "niet uyt de Natuur Gods, maar van syne Wilsbepalinge in zyn Besluit" 4) afleidden.

Onderwerp der zesde Samenspraak is "het Besluit Gods in het gemeen." De Toleranten hielden vol dat er was een algemeen besluit (zijnde "Gods volstreckte, onveranderlyke en vrye Wils bepalinge, door welke hy besloten heeft die in Christus gelooven te zaligen,

1) Dit blijkt uit pag. 113 van de V. S. Daar zegt Philalethes dat hij mij "goed vriend, die de Engelse Taale machtig is, verzoeken zal een werkjen van Doctor Owen over te zetten". Hiermede bedoelt hij kennelijk Comrie. Nog andere kleine aanwijzingen doen hetzelfde vermoeden.

- 2) "Examen van Tolerantie"; II S.; pag. 131.
- 3) "Examen van Tolerantie"; IV S.; pag. 247.
- 4) "Examen van Tolerantie"; V S.; pag. 10.

272

en de ongeloovige eeuwiglyk te verdoemen 1) en een bijzonder besluit (inhoudende "dat God, door de eeuwige en onveranderlyke bepalinge van zyn Wil, besloten heeft, eenigen, die Hy Christus tot een Erfdeel gegeven heeft, door zyne krachtige genade het geloof, waar door zy zig met Christus vereenigen kunnen, te schenken" 1).

In de zevende vervolgen zij dan met de uiteenzetting van de Praedestinatie, door de Toleranten in dezer voege verklaard: "Gods eeuwig en onveranderlyk voornemen,

waar door hy de geene die in Christus gelooven, en ook die alleen, voor de Grondlegginge der Wereld in Christus al heeft uitverkoren; en, naar zyn vry welbehagen, zonder ergens anders door bewogen te zyn, heeft verordineert tot aanneming tot kinders" 2).

De negende 3) Samenspraak handelt eerst van het paradijs, dan van den boom der kennis des goeds en des kwaads en van den boom des levens, en daarna van den staat des menschen, die aldus opgegeven wordt: "God schiep den Mensch, begaafd met zyn Beeld, opdat hy zich de verdere gelykenisse met God zoude verkrygen door het beschouwen van dat Beeld, en het aanleggen zyner ingeschapene vermogens om tot de volmaaktere gelykenisse met God te geraken" 4).

In de tiende loochenen de Toleranten de leer van het Verbond der werken en houden zij staande, dat als straf op het eten van den boom alleen de tijdelijke dood was gesteld.

Verder is helaas de Examinatie niet kunnen gaan, hoewel nog verschillende belangrijke punten aan de orde hadden moeten komen. Waarom zo plotseling de arbeid werd gestaakt, deel ik in de volgende paragraaf mede.

1) "Examen van Tolerantie"; VI S.; pag. 195.

2) "Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. 293, 294.

3, De achtste is niet aan de bespreking van het nieuwe systeem gewijd, maar gaat over het gezag der Formulieren van Enigheid.

4) "Examen van Tolerantie", II S.; pag. 73. 273

Het schema van de nog te behandelen onderwerpen vindt men op pag. 72 tot pag. 113 van de tweede Samenspraak.

Maar dit tiental gesprekken - in 9 stukjes, ieder tot geringe prijs, uitgekomen 1) en van alle kanten door de Calvinisten geprezen 2) - bewijst overvloedig, welk een schat van kennis de schrijvers bezaten en hoe groot hunne belesenheid was. Vriend en vijand beseftte, dat men hier met mannen te doen had, die goed beslagen ten ijs kwamen.

Over de kwesties van de dag spreken zij niet veel, en dan nog meest in de Voorreden. Zij zagen zeer goed in, dat de zaak Van der Os feitelijk slechts van gering belang was, vergeleken bij de veel ernstiger vraag: Zal het aan de theologische professoren gelukken de Gereformeerde leer almeer het veld te doen ruimen voor de Saumursche dwalingen? Daarom hielden zij zich bij de hoofdzaak en lieten zich met het geding tegen Van der Os verder niet veel meer in 3), en waren evenmin te bewegen op al de pamfletten, tegen hen geschreven in te gaan. Wanneer zij dit wel gedaan hadden, zou men de hoofdzaak, onder 't bespreken van allerlei details, meer uit 't oog verloren hebben.

De verregaande vervalsing van de leer duidelijk te maken en te bestrijden - dat was hun levensdoel geworden 4) en naar dat wit jaagden zij met al de kracht, die in hen was.

1) Zie pag. 152 en 153.

2) Hier wijzen de Examinatoren telkens op. Zelfs in poëzie prees men hun moed en hun geleerdheid. Enkele gedichten zijn in de Voorreden opgenomen.

3) Om deze reden kon ik mij ontslagen achten van de verplichting, dit in dit geschrift nog verder mede te delen.

4) Met dit doel harmonieerde volkomen de uitgave van het boekje van Owen, tot bestrijding van de Vrije Wil (pag. 130, n°. 16). Een afzonderlijke bespreking vereist dit echter niet.

Slechts twee uitzonderingen maakten zij op deze regel. Enige Remonstranten hadden zich zeer geërgerd aan hetgeen de Examinatoren (bij wijze van een voorbeeld) geschreven hadden over de aanslag op Prins Maurits. Daarom trokken zij met enige brochures 1) tegen hen te velde 2).

De Examinatoren antwoordden hierop zeer uitvoerig. Zij verhaalden eerst in brede trekken de historie van het complot, betuigden toen, dat zij over deze zaak dachten evenals Walaeus, Trigland en Fruytier, verzekerden vervolgens, dat zij dus geenszins alle Remonstranten voor deze moordaanslag aansprakelijk stelden en eindigden met er hun verwondering over te kennen geven dat over hun woorden zooveel ophef werd gemaakt 3).

Nauw aan dit punt sluit zich aan de schermutseling met den Remonstrantse predikant Nozeman. Deze beweerde, dat Owen 4) vroeger de gevoelens der Broederschap geheel verkeerd had voorgesteld 5).

Tegenover hem handhaafden de Examinatoren de eer van Owen 6).

De tweede uitzondering is hun verdediging tegen de schimptaal van Professor J. Lulofs - maar hierover straks.

Terwijl de beide vrienden alzo publiek optraden, werden zij tegelijkertijd ingewikkeld in een strijd in kleiner kring.

1) Zie de 3 "Brieven van Alethophilus aan de Heeren Examinatoren van het "Ontwerp van Tolerantie". (Leyden, P. van Eyk, 1754 en 1755).

2) Ds. Nozeman vatte zelfs het voornemen op eene beweging van de geheele Broederschap tegen hen uit te lokken. Dit blijkt uit den op pag. 152 (noot aangehaalde brief.

3) "Examen van Tolerantie", I. S., pag. 29; III S., pag. 219-238.

4) In het bovengenoemde boekje over de Vrije Wil.

5) Zie zijn "Betoog", "Nader Betoog" en "Is N. Holtius wel waardig wederlegd te worden?" (Leiden, P. van Eyk, 1755-1757).

6) Door de uitgave van het op pag. 151 (no. 17) genoemde boekje.

7) Zie Art. 46

Op de classicale vergadering van 30 Juny 1755 7) stelde n.l. professor Van den Honert voor, aan de Synode van Zuid-Holland in bedenking te geven of men niet behoorde te waken tegen hen, die onder de schijn van de Arminianery te bestrijden, "zig benaarstigden, om de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde Leer van de rechtveerdigmaking des rondaars uyt en door het geloove te veranderen in de leere van de rechtveerdigmaking tot het gelove" 1).

De classis achtte dit punt gewichtig genoeg om het te bespreken, maar zag er toch blijkbaar tegen op daartoe over te gaan. Men minde zozeer de rust en de vrede en nu dreigden die verstoord te worden.

Maar Van den Honert bleef aanhouden en noemde zelfs, 3 Mey 1756 2), als de personen, die hij voornamelijk op 't oog had, Comrie en Holtius. De predikant van Woubrugge, die tegenwoordig was, beloofde op de volgende vergadering een tractaat over de Rechtvaardigmaking te zullen indienen; maar later deelde hij mede, dat hij op dit voornemen teruggekomen was. 3)

Toen Holtius deze aanklacht vernam, was hij zeer verontwaardigd, en eiste dat Prof. Van den Honert "zyne beschuldigingen met de bewyzen daarvan schriftelyk

inbrengen" zou. Inmiddels was hij wel bereid (ten bewijze zijner orthodoxie) op de vragen, door de drie oudste predikanten van Leiden, betrekkelijk dit stuk opgesteld, te antwoorden - "egter niet dan in de absentie van den professor Van den Honert" 4).

De classis verdaagde de behandeling van dit voorstel van Holtius. Zo kwam het - 2 Aug. 1756 5) - opnieuw aan de orde.

1) Misschien meende van den Honert het op deze wijze aan Holtius betaald te kunnen zetten, dat deze in de loop van het jaar 1752 maatregelen tot bestrijding van de insluipende Remonstrantse dwalingen had voorgesteld - welk voorstel echter door de classis was verworpen. (Zie Acta van de classe van 7 Febr. (art. 9), 2 Mey (art. 12), 7 Aug. (art. 13) en 6 Nov. (art. 91).

2) Zie Art. 3.

3) Zie Art. 37,

4) Acta van de classe van 28 Juny 1756, art. 4.

5) Zie Art. 3.

276

De classis nam het toen aan, maar op conditie dat Comrie en Holtius eerst met van den Honert een vriendschappelijke conferentie, in tegenwoordigheid van de drie oudste Leidse dienaren des Woords, zouden hebben, om te pogen het geschil in der minne te schikken. Deze conferentie kon echter wegens ongesteldheid van den beschuldiger niet doorgaan. Daarbij - zo verklaarden de drie predikanten van Leiden 1) - was zo even een blauwboekje 2) verschenen, dat een conferentie op een andere dag onmogelijk maakte. Daarop eisten Comrie en Holtius, dat hun zaak nu eindelijk zou worden behandeld en dienden daartoe nu hunnerzijds een "concept van verzoening" 3) in.

De praeses haastte zich hiermede naar het huis van Van den Honert, maar deze vroeg eenigen tijd beraad. Op den 7den Febr. 1757 4) werd opnieuw over het zo-even genoemde boekje geklaagd en tevens meegedeeld, dat Holtius de schrijver daarvan was. Voorts werd aan alle leden rondgedeeld een gedrukte brief van Prof. van den Honert over dit geschil en besloten, dat aan de afwezigen een exemplaar zou worden toegezonden 5).

Toen de classis op 2 Meij 6) weer vergaderde sprak zij hare afkeuring uit over de brief van Holtius, wyl hij stukken uit de classicale Acten publiek had gemaakt, juist op het tijdstip, dat over een minnelijke schikking werd onderhandeld.

1) Acta van de classe van i Nov. 1756, art. 4.

2) "Brief van een vrient uit Utrecht aan een vrient te Zwolle". (Amsterdam, N. Bijl., 1756).

3) Helaas in de notulen niet vermeld.

4) Zie Art. 6.

5) Dit schrijven is opgenomen in den "Brief over de Rechtvaardigmakinge", pag. 55-71.

6) Zie art. 5. 277

Daarna merkten Holtius en Comrie op, dat zij de missive van hun aanklager hadden gelezen, maar niet konden merken, dat daarin de uitgebrachte beschuldigingen waren aangeraakt, weshalve zij gaarne wilden weten of die missive nu alle grieven tegen hen bevatte. De classis besloot hiernaar te zullen informeren en op de 7de November 1) werd meegedeeld, dat dit alles was, wat de hoogleraar tegen hen had.

Maar tevens stelde Ds. Velingius voor, of de classis nogmaals wilde beproeven het geschil uit de weg te ruimen, "en opdat al het onaangename 't geen gepasseert is, als in

een vuur van liefde verteert, onder de asse van eeuwige vergeetentheid bedekt blyve, men ex actis hujus classis roojeere al wat er van aangeteekent staat."

Op de vergadering van 6 Februari 1758 2) werd echter een brief van Holtius en Comrie voorgelezen, waarin zij verklaarden met het voorstel van Ds. Velingius zich niet te kunnen verenigen. Toch waren zij bereid tot verzoening. Zij gaven nu aan de vergaderden het volgende denkbeeld in overweging. Prof. Van den Honert zou met aandacht lezen de gedrukte leerredenen van Holtius over den 23ste en 24ste Zondag 3) en hen daarna bij zich nodigen om te spreken over de punten die hem daarin ketters of duister voorkwamen.

Deze propositie was naar het hart der broeders. Helaas moest echter op de volgende vergadering 4) meegedeeld, dat de dood van Van den Honert de uitvoering van dit plan had belet 5).

Naast dit gezamenlijk optreden van de beide onvermoeide kampioenen, stond nog de arbeid van ieder hunner op eigen gelegenheid. Holtius gaf in deze jaren nog verschillende boekjes uit, maar uiteraard valt de bespreking daarvan buiten mijn bestek.

1) Zie Art. 4.

2) Zie Art. 4.

3) Te Leiden hij J. Hasebroek en te Amsterdam hij Nicolaas Bijl, 1757.

4) Zie de Acta van de classe van 1 Mei 1758, art. 3.

5) Onder Bijlage D vindt men alles vermeld, wat omtrent deze zaak in de classe voorkomt, 278

En Comrie was niet minder ijverig. Hij zond nog zijn "Berigt", zijn vertaling van Chauncys "Leer der Waarheit", zijn "Missive" en zijn "Brief over de Rechtvaerdigmakinge" in het licht.

In zijn "Berigt" komt hij op tegen "het historische deel" van het pompeuse boek van Schultens, getiteld: "Uitvoerige Waarschuwning op verscheide stukken der Katechismus Verklaaringe van Comrie" 1).

Schultens verweet Comrie daarin, dat deze in zijn "Catechismus", zonder 't noemen van hun namen, had aangevallen: Lampe, Vitringa, Alberti, Venema, Conradi, Scheltinga, Chevallier, Hollebeek, Cremer Sr. en Jr. en Van der Os en las hem daarover op een alleronbetamelijkste wijze de les.

Comrie verklaart nu in zijn "Berigt" uitdrukkelijk, dat dit niet waar is en verhaalt tevens, hoe weinig hij tijdens 't schrijven van zijn "Catechismus" met de werken dezer mannen bekend was.

Nu bleef voor Schultens niets anders over dan zijn aanklacht in te trekken, óf Comrie voor een leugenaar te verklaren. En hij aarzelde niet in zijn "Omstandige Brief" het laatste te doen en wel, omdat Comrie in het "Examen" toonde de geschriften en dictaten dezer mannen wel te kennen.

Hierop antwoordden de Examinatoren 2), dat Comrie pas na de voltooiing van de "Catechismus" 3) en dus in het jaar vóór de verschijning van het "Examen" en daarna de boeken dezer geleerden gelezen had.

Toch trok Schultens zijn beschuldiging niet in, maar evenmin hield hij haar vol. Hij zweeg voortaan.

De drie andere boekjes van Comrie hebben allen hetzelfde doel, n.l. zijn rechtzinnigheid te tonen in zake de leer der Rechtvaardigmaking.

1) Leiden, A. Kallewier en H. van Deyster, 1755. Dit werk telt ongeveer 2000 pagina's!

2) "Examen van Tolerantie"; VIII S.; pag. 25, 3) Zie pag. 135.
279

En dit was te meer nodig nu van den Honert en Schultens in Jacob Groenewegen, thans te Werkendam (waar zijn broeder Johannes predikant was) woonachtig, een bondgenoot hadden gekregen. Deze man heeft, blijkens de Acta van de classe van Leiden en die van de synoden van Zuid-Holland, aan de kerkelijke vergaderingen veel te doen gegeven, wegens zijn liefhebberij voor 't uitgeven van theologische werkjes 1). Hij viel thans Comrie, die hij vroeger zeer hoogachtte, aan met een boekje: "Enige Brieven ... over de Rangschikking en Betrekking die 't Geloof in Christus, en de Rechtveerdi gmaking tot malkanderen hebben" 2).

Comrie achtte 't beneden zijn waardigheid hem te antwoorden, maar liet het aan een zijner vrienden over. De brochure van dit gemeentelid had tot titel: "Bedenkingen over de Rechtvaardigmakinge des Zondaars" 3).

Deze schrijver meende, dat Ds. Groenewegen zijn beschouwingen deelde, maar deze ontkende dit in een "Advertisement" in "de Boekzaal" 4), (gedateerd 13 Juli] 1757) zeggende dat hij geen andere rechtvaardigmaking kende dan die in de vierschaar der conscientie.

Tegenover de aanvallen van Van den Honert en Groenewegen, waarvan Comrie echter die van de laatstgenoemde weinig telde 5), achtte hij 't nodig zijn standpunt nader toe te lichten. En omdat tegen Holtius dezelfde grieven bestonden, besloot deze tot hetzelfde.

1) Het meest bekend zijn zijn "Lofzangen Israëls".

2) 's Gravenhage, P. Brouwer, 1755.

3) Amsterdam, N. Bijl, 1755 (fol. 25). Dit zeldzame boekje is in mijn bezit.
July 1756; pag. 99-102.

5) Daarom maakte ik er in § 4 van Hoofdstuk II geen melding van. Comrie meende, dat heel deze bestrijding van zijn opvatting voortspoot uit een niet goed verstaan van enige pagina's zijner Voorrede vóór zijn "Catechismus". 't "Brief over de Rechtvaardigmakinge", pag. 74).
280

Zo gaf Comrie zijn "Leere der Waarheit" en Holtius zijn Verklaring van de 23^e en 24^e Zondag uit. Zij lieten elkaar hun arbeid lezen en konden zich in elkanders uiteenzetting uitstekend vinden 1).

Maar 't mocht hun niet gelukken de bezwaren weg te nemen. Daarom verscheen van Comries hand nog de "Missive", en toen ook die niet genoegzaam bleek, de "Brief over de Rechtvaardigmakinge."

Ik wees er reeds op, hoe hij in de laatstgenoemde verhandeling met klem betoogde, dat hij de rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie evengoed stelde als zijn bestrijders. Maar hij had eerst meer op de andere trappen der Rechtvaardigmaking de nadruk gelegd, omdat hij meende aldus de ketterijen Van der Os en Van den Honert 't best te kunnen bestrijden.

Hiermede is het overzicht van het aandeel, dat Comrie in den strijd zijner dagen had, voltooid, en rest mij dus alleen nog **de beschuldigingen, door Ypey en Dermout uitgesproken** - en door Glasius 2), van der Aa 3) en Sepp 4), schoon wat zachter, herhaald - ter sprake te brengen.

Deze beschuldigingen - die temeer verwonderen, omdat de herdoop, welke Van der Os onderging en zijn overgang tot de minstens met Remonstrantsche dwalingen behepte Doopsgezinde gemeente te Beverwijk, bewezen hoe weinig principieel hij was - zijn velen in getal.

Edoch enkele er van zijn al zeer gemakkelijk te weerleggen 5). Zo verhalen Ypey en Dermout 6), dat Comrie en Holtius meenden het echte Voetianisme op de voorgrond te moeten stellen en dat zij het daarom vooral "op de Coccejanen geladen" hadden,

1) Blijkens de Voorreden vóór deze werkjes.

2) "Geschiedenis der Christelijke Kerk..." II; pag. 246; en "Biographisch Woordenboek" in voce: Holtius en in voce: v. d. Os

3) "Biographisch Woordenboek"; in voce: Comrie.

4) "Johannes Stinstra en zijn tijd"; II; pag. 195.

5) Kras weerspreken zij eenmaal zichzelf. Op pag. 490 van het derde deel zeggen zij, dat Comrie en Holtius "noch het systeme der remonstranten noch der contraremonstranten regt kenden,; terwijl zij eerst verklaard hadden dat het "geleerde mannen" waren (Aant. bij het III D., pag. 226

6) T. a. pl., pag. 485, 486, 281

terwijl ons reeds bleek hoe gans anders de beide vrienden oordeelden.

Ten andere verwijten zij 1) aan de Examinatoren, dat hun toelag was "de strengste bovenvaldrijverij te doen kanonizeeren" - terwijl zij juist een poging waagden "Infra" en, Supra" te verenigen.

Eveneens dwalen zij, wanneer zij beweren 2), dat de beide vrienden al hun verwachting op eene Nationale Synode hadden gesteld 3).

Onjuist is ook hun zeggen 4), dat Holtius en Comrie het vooral op Van den Honert hadden gemunt, wegens zijn aanval op 't bekende boekje van Schortinghuis, want zij wijzen alleen op de ongereformeerde stelling ("dat er in het zaakelyke geen weezendlyk onderscheid tussen de kennisse der niet- en al wedergeborenen is"), waarvan Van den Honert bij zijn bestrijding uitging, op zijn afkeer van het "innige Christendom" in het algemeen en op het feit, dat hij toen ook om een bevel der overheid zich weinig bekommerde 5).

Niet vol te houden is ook het voorgeven, dat de Examinatoren het bijzonder op Vitringa hadden begrepen 6); dat

1) T. a. pl., pag. 493.

2) T. a. pl., pag. 492 en 493.

3) Zie pag. 117 van dit geschrift. In het "Examen van Tolerantie" wordt in gelijke geest gesproken.

4) T. a. pl., Aant., pag. 232.

5) "Examen van Tolerantie"; X S.; pag. XXXI en XXXII.

6) T. a. pl., pag. 487. Zie hiertegenover "Berigt", pag. 67 en 68. "Wat de Persoon van Vitringa betreft, ben ik volkomen bewust van de grote eerbied, welke de Heer Holtius aan dezelve toedraagt, zo wegens zyne Naaverwandschap met dezelve, als wegens diens Mans Geleertheid en arbeidzaamheid: en in hy staat het heel wel voor, dat, wanneer ons discours eens viel op de Verklaringen der Prophetien, hy altyd met het uiterste genoegen sprak van Vitringa's Uitleggingen over Jesaïas, als een Chef-d'oeuvre, waar in die grote Bybeltolk had zamengedragen alles wat hem zyne beleezentheid, zyne doorzigtigheid in de oude Geschiedenissen, en den Arbeid van zynen Schoonvader D. Simon Hellius, welke hem twee weldoorwrochte Folianten met zyne hand geschreven, over die Propheet, had naagelaten, en dat Van der Os in de "Aanspraak" als een booswicht wordt voorgesteld 1); dat professor

Alberti in de "Baniere", scherp wordt gegispt en gegeeseld" 2); en dat Schultens de aanvallen zijner bestrijders zo waardig en "niet in drift en vliegende schielijkheid heeft beantwoord" 3). ... Gelyk dit nu zeer weinig zoude kunnen bestaan met de Beschuldiging van de Heer Schultens tegen den Heer Holtius, dat die, in zyn Versje voor myne Catechismus-verklaringe, Cameron gespellet, maar Vitringa gemeent heeft, zo heeft hy my verzogt, dat ik, aan U. Ed.. Schryvende melden mochte, dat hy deze kerf ofte Glosse van den Heer Schultens voor een vuile lastering wil gehouden hebben."

Zo blijven eigenlijk nog slechts twee beschuldigingen, en dat zijn de gewichtigste, over.

A. En wel ten eerste dat de Professoren Van den Honert, Schultens, Alberti, Venema, Conradi, Scheltinga en Hollebeek ten onrechte van ketterij werden beschuldigd 4) en dus het geheele "Examen van Tolerantie een hersenschim was 5).

Maar, ziet, ook deze beschuldiging is zeer gemakkelijk te weerleggen, wijl Ypey en Dermout zelf toegeven, dat bovengenoemde professoren de "leer van een onmiddellijke toerekening van Adams zonde aan zijn nakomelingen" verwierpen 6). Hic habes reum confitentem!

1) T. a. pl., Aant. pag. 229. In de "Aanspraak" zelf is hiervan niets te vinden.

2) T. a. pl., Aant. 227. Men leze zelf slechts de geciteerde bladzijden, "Baniere", pag. 61-64.

3) T. a. pl., pag. 491. Zelf bekent Schultens dat hij zijn "Waarschuwing" schreef "onder duizend en duizend wisselende gemoedsbewegingen en in een oversnellen spoed van rennende tydacht" en dat het hem leed deed, dat hij "niet zorgvuldiger gelet had op de breideling van vleeschelijke tochten." "Omstandige Brief", pag. CII en CIII.

4) T. a. pl., pag. 486 en Aant. pag. 226.

5) T. a. pl., pag. 492. Van een "hersenschim" spraken reeds Schultens en Van den Honert. Zie slechts "Examen van Tolerantie"; V S.; pag. 114; VIII S.; pag. 17.

6) T. a. pl., pag. 486 en 487. 283

Want nu voegen zij daar wel bij, dat dit "school- en geen kerkleer" was, maar ieder dogmaticus weet beter. Even ongenoegzaam is het, dat zij vooropstellen, dat die professoren allen de rechtvaardigmaking door het geloof vasthielden. Want het komt er hier slechts op aan of men belijdt, het geloof is een gave Gods en niet een geheel of gedeeltelijk door den mensch gewrocht werk, door den Heere vereischt om den zondaar vergeving te kunnen schenken. En van zulk een geloof wilden juist deze mannen niets weten. Naief is dan ook het verwijt dat de Examinatoren het zo "geladen hadden op allen, die in de leer der voorverordening van hen verschilden, met opzigt tot de hoedanigheid van derzelver voorwerpen" 1). Alsof niet mede juist hieraan de Arminiaan van den Calvinist te onderkennen ware 2).

Zo was het optreden van Comrie en Holtius wel degelijk gewettigd en bekwamen zij waarlijk geen hersenschim 3).

B. De tweede beschuldiging van gewichtige aard is; dat Holtius en Comrie een geheele omwenteling in de kerken begeerden tot stand te brengen 4) en oordeelden dat mannen als Van der Os uit de kerken moesten "gedreven" 5).

Hier komt het op wèl onderscheiden aan.

Eene omwenteling bedoelden deze mannen niet. En ik voeg er bij: helaas! Altoos, wanneer men 't woord in goede zin opvat.

1). T. a. pl., pag. 486.

2) De andere afwijkingen van de gereformeerde leer vermeldde ik met opzet niet, omdat ik met 't noemen van deze volstaan en Ypey en Dermout met hun eigen woorden weerleggen

kon.

3) De tegenstanders wilden de bedoeling der Examinatoren maar niet verstaan. Comrie en Holtius meenden niet, dat er pogingen werden aangewend om de Geref. en Remonstr. kerken ineen te laten vloeien, maar dat men de klove, die tussen de beide leerstelsels gaapte, zocht te dempen.

4) T. a. pl., pag. 485 en 495.

5) T. a. pl., pag. 489.

284

Hoe heerlijk zou het geweest zijn, als de Gereformeerden toen op een Nationale Synode hadden aangedrongen en dan tegenover de Neonomianen en Rationalisten krachtig hadden doorgetast. De positie was zo sterk! De grootste kerken waren op hun hand en ook de meeste kleine. Had men de oppositie slechts goed georganiseerd en zich aan het idee van een Staatskerk en aan de zilveren koord der tractementen ontworsteld - de overwinning ware behaald! En wie weet hoeveel ellende aan de Gereformeerde kerken dan ware bespaard; en hoe anders het verloop der historie van kerk en volk was geweest! Maar van dit alles was geen sprake en dus wel verre van een omwenteling te zoeken, hebben de Examinatoren de eerste stap daartoe niet eens gewild.

Alleen leerden zij, dat ketters in de gereformeerde kerken niet mochten geduld worden. Kon men zich met de leer der kerken niet langer verenigen, dan moest men zijn belofte van die te zullen onderwijzen niet breken, maar die kerken verlaten. En nu weet ieder historicus, dat dit altoos door de Calvinisten is gezegd.

Maar gaat het dan aan, Comrie en Holtius over dit standpunt zo hard te vallen? Wel kan men dit gevoelen bekrompen vinden en aan een kerkgenootschap, waarin nagist, wat leeft in de boezem des volks, de voorkeur geven, maar daarom heeft men nog niet het recht ieder, die deze mening niet deelt voor "dom, partijdig, woelziek en als iemand van een laag karakter" uit te krijten.

Zo vervallen dan alle klachten. Natuurlijk beweer ik daarmee niet, dat geen enkele smet het schild dezer mannen ontsiert. Ook de Examinatoren waren zondige mensen. Maar dit houd ik staande, deze strijd zóóte schetsen als Ypey en Dermout deden, is geen historieschrijven!

Aanvankelijk was het mijn voornemen heel den Zwolse strijd te beschrijven: De acta van de kerkenraad van Zwolle en van de synoden van Overijssel ontving ik daartoe reeds ter leen door tussenkomst van de H.H. Prof. Cosquino de Bussy, Ds. Moltzer, Ds. v. d. Bergh en Ds. Poortman. Ook trachtte ik alle daarop betrekking hebbende pamfletten bijeen te krijgen. Maar ik bespeurde, dat ik dan Comrie te zeer uit het oog zou verliezen.

Maar nu ik de lijst der pamfletten eenmaal had opgemaakt, meende ik toch geen onnut werk te doen met die af te drukken. Men vindt haar hierachter als Bijlage E: althans voor zover die van Abkoude onvolledig is.

1) Lugd. Bat., apud S. en J. Luchtmans, 1758.

2) T. a. pl., pag. 42 en 43.

§ 3. Beslechting van de kamp.

Het laat zich zeer goed begrijpen, dat inzonderheid de theologische faculteit en de verzorgers der Universiteit te Leiden zeer verbitterd waren op hen, die onafgebroken op de afwijkers van de gereformeerde leer hun pijlen hadden afgeschoten. Eerst poogden van den Honert en Schultens - de een op hoge en vaak beledigende toon, de ander op een zeer opgewonden en overdreven wijze - door hun geschriften Holtius en Comrie tot zwijgen te brengen. Maar deze poging mislukte. Daarom besloten zij toen te wachten tot hun bestrijders zich eens bloot gaven, om alsdan de hulp van de sterke Arm in te roepen.

Van den Honert beleefde dit echter niet meer. Maar juist zijn overlijden gaf aanleiding tot hetgeen men hoopte. Aangezien de hoogleraar J. Lulofs in zijn "Oratio Funebris in obitum Viri Clarissimi oannis van den Honert" 1) op schimpende wijze 2) over de Examinatoren gesproken had, zo greep een hunner naar de pen om hun gedrag te rechtvaardigen. Hij deed dit in een brede voorrede vóór de tiende Samenspraak, waarin hij een tamelijk uitvoerige levensbeschrijving van Van den Honert gaf. Hij toonde daarin aan, hoe Van den Honert aanvankelijk de Remonstrantse leer van de algemene genade bestreden had, maar sinds zijn optreden als professor langzamerhand naar het vijandige kamp was overgelopen.

Als bewijs voor deze stelling voerde hij aan: Van den Honerts strijd tegen "het innige Christendom", tegen het Nijkerkse "Beroeringswerk" en tegen de bestrijders van Van der Os. Vandaar kon hij niet anders dan den "ouden Doctor" een "woelziek Man" noemen, "die uit hoge verbeelding van zichzelf, als een rechte bemoeial, zich in alle twisten en verschillen mengde, in hoop van daar door grote eer te behalen; hoewel hy er doorgaans met gescheurde klederen is afgekomen" 1).

Thans had men, wat men begeerde. De nagedachtenis van een hoogleraar was aangetast en daarmee de eer van de faculteit, ja van heel de Universiteit. Bleef deze smet op de hogeschool kleven, dan zouden de ouders hun zonen niet meer naar Leiden zenden en dus de Academie zeer grote schade lijden. En dit klemde te meer, nu ook te Alfen aan den Rijn, te s Hertogenbosch en op Walcheren geschillen waren ontstaan, en alom tal van pennen in beweging kwamen, om de leer der Rechtvaardigmaking uiteen te zetten. zo begon het uitgestrooide zaad reeds te ontkiemen en vrucht te dragen. En daarom, Leiden moest weer in eer hersteld.

Door deze overweging geleid, richtten de Curatoren der Universiteit 2) en de Burgemeesteren der stad Leiden op den 3 sten Juli 1760 een schrijven tot de Staten van Holland, waarin zij medeelden, dat er sedert jaren zonder kerkelijke goedkeuring deeltjes uitkwamen van een werk, getiteld: "Examen van Tolerantie" en dat volgens mededeling van de uitgever de predikanten Holtius en Comrie de schrijvers waren.

1) "Examen van Tolerantie"; X S.; pag. XXXIII en XXXIV.

2) In hoever de theol. faculteit hierin de hand had, kon ik niet nagaan. Voor heel deze periode bevat het archief niets, aangezien - gelijk de Hoogleraar J. H. Gunning mij zo vriendelijk was te meldende Acta, van 1751 tot 1762 overspringen. 287

Voorts verhaalden zij, hoe in de voorrede vóór de laatst verschenen "Samenspraak", (door Holtius - mede naar luid van den heer Bijl - alleen geschreven) de memorie van Van den Honert was beledigd 1). Daarom vroegen zij met aandrang, dat de Staten toch maatregelen mochten nemen, waardoor het uitgeven van niet geapprobeerde boeken ophield en dat zij Holtius geheel of gedeeltelijk van zijn pensioen zouden beroven. - De Staten besloten de volgende dag deze Missive door te zenden naar "de Heeren van

de Ridderschap" en naar "hunner Ed. Groot Mog. Gecommitteerden" om advies. Maar spoedig vernam Holtius hetgeen er gaande was. Daarom vroeg hij, in 't begin van September, bij rekwest, "over deze klagten te mogen worden gehoord."

1) Hetgeen vooral in hun oogen afkeuring verdiende, gaven zij aldus aan. "Dat wy niet te veel zeggen, als wy ons dus uiten, of zonder reden beschroomd zyn voor soortgelyke extravagances, zal uw Ed. Groot Mog. daer uit ontegenzeggelyk consteren, dat de voornoemde Emeritus Predikant Holtius zich niet geschaemt heeft, op pag. 26 van den voornoemden Professor van den Honert te spreken als van een man, die de gevoelens der waere Kerke hadde verlaten; en, omtrent het midden van pag. 30, hem toe te schryven een toeleg om zyne wapenen te wenden tegens het gezondste deel der Kerke, en pylen, van heele en halve Pelagianen ontleend, in het kerk van het inwendige Kristendom te steken; als mede om het inwendige Kristendom hatelyk te maken. -

Dat de gemelde Holtius al wyders heeft kunnen goedvinden van den meergemelden nu zaligen Heere Professor, pag. 31 van de voorschreve calumnieuse Voorreden, en ook pag. 33, te poseren dat hij, in zyn Boek, De Mensch in Kristus, alle zyne galle tegens het inwendig Kristendom heeft uitgebraakt, en dat hy by gelegenheid van de zoogenaemde Beroeringen, die te Nieawkerk een aanvang genomen hebben, wederom in het harnas was gejaegd, om zyn overgebleven galle, die hy door bestryding van het Kristendom niet geheel telooft had, in hope van beter succes, met grote gulpen op de vromen uit te gieten; en, eindelyk om niet alles op te halen, hem pag. 32 aenwryft, dat hy den Predikstoel te Utrecht misbruikt heeft, om de brandklok te trekken tegens zyne eigen hooge Overigheid, en dat deze pas veroorzaekt was door de innige bitterheid zyns gemoeds tegen het innig Kristendom.

288

De Staten antwoordden hierop, dat zij hem veertien dagen tijd gaven om op te stellen, wat hij tot zijn verdediging had aan te voeren. Gretig greep hij dit aan en spoedig zond hij een Memorie tot justificatie, in. Het is een klemmend betoog. Maar de Staten waren nu eenmaal op de hand der Curatoren en lieten zich door dit stuk niet overtuigen. Toch gingen zij in hun resolutie niet zo ver, als verlangd was. Zij verklaarden (den 4e Nov.) daarin: ten

1e dat Van den Honert en de overige professoren zuiver in de leer waren geweest;

ten 2^e dat Holtius de. aanlegger van den strijd tegen de faculteit was geweest;

ten 3e dat zijn Memorie slechts "fijn uitgedachte subterfugiën" maar geen reële ontschuldigingen inhield;

ten 4e dat het feit, dat vele anderen niet geapprobeerde boeken hadden uitgegeven hem niet baatte - wijl men het kwade niet mag navolgen;

ten 5e dat zijn verzekering, dat hij de bewuste voorrede niet geschreven had, niets betekende, aangezien hij toch de afzender, distributeur en spargeur daarvan was, en

ten 6e dat zij echter zijn optreden meer aan "drift dan aan andere kwader oogmerken" toeschreven en dus nog zachtkens met hem wilden handelen.

Zo besloten zij Holtius te doen aanzeggen, dat hij zonder hun speciale permissie geen geschriften over "Theologische stoffen" mocht uitgeven, en het Placcaat van den 27ste November 1715 te vernieuwen 1).

1) In het archief van heer Kolonel G. Holtius bevinden zich nog verschillende op deze zaak betrekking hebbende stukken, welke ik alle ter inzage ontving. Om niet te uitvoerig te zijn, maakte ik er echter geen melding van. Ik putte alleen uit de "Nederlandsche Jaerboeken", 1760 en 1761, die de officiële stukken letterlijk meedeelden.

Dit optreden van de overheid deed de Examinatoren besluiten hun arbeid te staken. Door dreigement was de vrijheid van het woord geroofd, en jammer genoeg begrepen

deze mannen niet, dat alleen door het losmaken van den financiële band tussen Kerk en Staat, de onafhankelijkheid der kerk kon worden gewaarborgd.

BESLUIT.

In het binnenste van ieder kind van God sluimert het verlangen zich uit de wereld, die zo vol is van goddeloosheid, terug te trekken; de regering van staat en stad aan de kinderen dezer eeuw over te laten; en het maatschappelijk leven zover mogelijk te ontvlieden. Waar het hart ruste vond aan het vol ontferming kloppend Vaderhart, waakt telkens de begeerte op zich, voortdurend in de zalige genieting van het heil des Heeren te mogen verlustigen en langs den enige, verse en levende weg zijn ziel tot de zalen van het eeuwige licht op te heffen. Geen rijker weelde hier op aarde, dan te ervaren, dat de Heere Zijn kind, ten dage des kwaads verbergt in het verborgene van zijn tent en als Hij sloeg reeds den balsem gereed had om het gebroken hart te verbinden. Maar ook geen banger dagen of weken dan die, waarin de gelovige deze gevoelige betoning van de gunste zijns Gods missen moet; de hemel als van koper schijnt; en bijnaar elk gebed op de lippen verstomt.

Deze mystiek des geloofs is een parel van grote waarde. En hij vergrijpt zich aan de verborgenheden des Heeren, die het waagt met schennige hand deze zeer tedere plant aan te raken. Hoe schoon de kennis en de wetenschap ook zijn mogen, hij miskent het schepsel Gods, die aan de uiting van het hart het zwijgen op wil leggen en meent te kunnen volstaan met alleen aan de brandende dorst naar weten voldoening te schenken.

Maar ook, deze innige omgang met de Vader in de hemelen ontaardt in geestelijke overspanning en geestelijken hoogmoed (helaas! maar al te vaak door schrikkelijk toegeven aan de macht des vlees gevolgd), als niet naast de zucht om "in een hoekske met een boekske" weg te schuilen de roeping diep wordt gevoeld, om in deze gevallen wereld de ordinantiën Gods op elk terrein weer in hun verblindende pracht te doen schitteren.

Na een ure, waarin men overdropen werd door de geurige olie uit de hemel der heerlijkheid, moet een dag volgen, waarin men - een iegelijk in zijn goddelijk beroep - kampt tegen de macht der zonde in ons, tegen de wereld en tegen Satan; en als de zon weer wegdook in de wateren der zee moet de vraag rijzen: Wat heb ik heden ter glorie mijns Gods verricht?

Inzonderheid het Calvinisme, - het machtigste verschijnsel op religieus gebied - vraagt dit van elk, die zegt het te beminnen. Het eist niet slechts gedeeltelijke toewijding, maar inspanning van alle krachten; niet een slingeren tussen twee polen, maar overgave van heel het hart. Ik, God, handhaaf mijne soevereiniteit en gij, o schepsel, hebt in stipte onderwerping mijn soeverein bestel te eerbiedigen - dreunt de Calvinist niet altoos meerder klem in het oor.

Het Calvinisme is daarom niet als het Anabaptisme, dat als een oliedrop zwemt op de wateren; noch als het Rationalisme, dat in dorre redenering kracht zoekt; noch als de Vermittelungstheologie, die, op het voetspoor van haar grote voorganger Schleiermacher, geloof en ongeloof in één smeltkroes werpt, om uit de vermenging van beiden een derde iets, dat dan allen bekoren kan, te voorschijn te doen treden. Nee, de onvergankelijke eer van het Calvinisme is zijn moedige poging om het leven der ziel en des lichaams, van huis en van school, van staat en van maatschappij, van wetenschap en van kerk te doen wortelen in de bodem der Heilige Schriftuur.

Met dat grootse ideaal voor ogen is de Reformator van Genève opgetreden en door zijn machtig woord heeft in vele landen een geruime tijd een Puriteinsche levens- en wereldbeschouwing de paganistische en de Roomse verdrongen.

Tot die bevoorrechte streken der wereld heeft ook Nederland behoord. Ook onze bodem is gedrenkt met het bloed van duizenden martelaren en ook in onze gewesten is het Calvinisme een wijle de kracht van de kern onzes volks geweest. Maar helaas! lang heeft deze glorieuze tijd niet geduurd. Al kort na de Dordtse Synode, die de bewondering van alle gereformeerde kerken in heel de wereld gaande gemaakt had, is de heldere stroom van het kerkelijk leven met allerlei onreinheid bezoedeld. De politieke machthebbers, de dwaalleer en de wereldzin hebben brede scharen van hypocrieten gekweekt en alleen omdat het eigenbelang meebracht tot de publieke kerk te behoren, braken zij niet met de gemeente des Heeren.

Geen wonder dan ook, dat mannen als a Brakel en Smytegeld hun stemmen luid ophieven tegen zoveel bederf, dat de kerke Gods naar de afgrond dreigde te voeren. Als trouwe wachters op Sions muren zetten zij de bazuin aan de mond en trokken zij het zwaard uit de schede. Maar zie, hoe schoon deze poging ook was - toch was zij gebrekkig, omdat deze mannen wel voor de praktijk der Godzaligheid tal van onschatbare wenken gaven, maar te weinig theologisch ontwikkeld waren, en met te geringe liefde voor de Theologie bezielde, om Geloof en Wetenschap hand aan hand te laten gaan. En zo kon het wel niet anders, of men meed al meer de strijd niet de wereld en men schuilde weg in stille afzondering.

Tot Reformatie der kerken gordde men zich niet aan, en verflauwde in liefde voor de zichtbare kerk. Gevolg hiervan was ook, *dat men eenzijdig de leer der Verkiezing dreef en zich om de rechte waardering van het Genadeverbond al minder bekommerde*. Men lette bijna uitsluitend op de gerijpte aar en vroeg niet naar de zaadkorrel en de halm. Zo gaf men prijs de diepere gedachten van het Calvinisme, dat het kind van God reeds van eeuwigheid gerechtvaardigd is, dat de Doop aan de kinderkens der gelovigen wordt toebediend in de veronderstelling van voorafgaande genade, alsook dat men wel tussen de hebbelijkheid en dadelijkheid des geloofs moet onderscheiden.

Na de dood van á Brakel werd de kloof tussen het volk des Heeren en de toongevende mannen op Godgeleerd gebied al groter. De dwalingen van de Saumursche theologen werden door 't nog veel ergere Rationalisme allengs verdrongen. En zo scheen het dat de scheuring nu reeds finaal zou zijn. Maar toch was dit nog zo niet.

Want in Comrie schonk de Heere aan zijn kerken een geloofsheld, die de gangen van het verborgen leven met God had doorkropen, die in kennis en wetenschap uitblonk en die, wel verre van naar de professorale toga te hunkeren (gelijk Schultens hem verwijten durfde), juist de ere dezer wereld niet zocht, maar met kloeke moed de gunstgenoten des Heeren smeekte toch weer te genieten van de kostbare erfenis der mannen uit de bloeitijd van het Calvinisme en saam front te maken tegenover een theologische wetenschap, die afgleed van haar levenswortel.

En al is Comrie dan geen ster van de eerste grootte geweest, ja al is hij voor het verbod der Staten te spoedig gezwicht - toch stempelt de heroïeke daad, die hij met zijn trouwe broeder Holtius verrichtte, hem tot een groot man en zal elk Calvinist altoos onder de wolken der getuigen niet innige dank aan God ook Comrie's naam vermelden.

BIJLAGE D.

EXTRACTEN UIT DE ACTA VAN DE CLASSE VAN LEIDEN EN NEDER-
RHIJNLAND, BETREFFENDE HET GESCHIL TUSSEN PROF. J. van den Honert
EENERZIJD EN DE PREDIKANTEN HOLTJUS EN COMRIE
ANDERZIJD.

CLASSIS ANTE-SYNODAAL de 30 JUNY 1755.**ART. 46.**

By gelegenheid van Art. 17. sprekende van de arminianery de HoogEerw. Hr. Prof. van den Honert voor in de Christ: Syn. in deese jaare voor te dragen; gelyk de classis van Leiden en Neder-Rhynland van oordeel is, dat men sig niet aanhoudenden en vermeerderden ijver behoort te bedienen van de Kerke middelen tegen de inbreuk en begunstiging der Arminianerysche leere in onse Kerk, soo geeft sy ook aan de Christ. Syn: in bedenking, of men niet behore bedacht te zyn op Kerkelyke middelen, om te waken tegen die genen, die onder schyn van het bestryden van de inbreuk en begunstiging der Arminiaansche leer in onse Kerk sig benaarsstigen, om de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde Leer van de rechtveerdigmaking des sondaars uyt en door het gelove te veranderen in de leere van de rechtveerdigmaking tot het gelove, en van het heylig leven des heyligen geloofs onder de hatelyken naam van de rechtveerdigmaking des sondaars uyt de werken te bestormen, en het dood en werkeloos geloof onder de schonen naam van de rechtveerdigmaking des geloofs ten thron te verheffen. Alsoo sulks is een saak van hoog gewicht oordeelt de E. Classis, gelyk zyn HoogE., niet rijp genoeg te zyn, als nog in Synodo te konnen worden ingelevert; edoch dat daar over nader sal gehandelt worden in de volgende Classis van November.

CLASSIS ORDINARIA DEN 3 NOVEMBER 1755.**ART. 12 AD ART. 46. CLASSIS ANTE-SYNODAAL 30 JUNY.**

De deliberatie over dit voorstel van de HoogEerw: Heer Prof: van den Honert (in hoc Art: vermet) is om de absentie van gemelten Heer Prof: (die, omdat het reets te laat wiert, was uitgegaan) insgelijkx tot de Classis van Februarij uitgesteld; ende te gelyk besloten, dat men deese zaak dan als de eersten Artikul sal behandelen.

CLASSIS ORDINARIA D. 2 FEBRUARI 1756. ART. 4 AD ART. 12.

De HoogEerw. Heer Professor van den Honert, betuigende nu gereed te zyn om te doen hetgeen Zyn HoogEerw. in de laatste classis ante-synodaal had aangenomen, las nogmaals voor zyne Propositie toen gedaan; en voegde nu tot nadere illustratie van dezelve daarby een geschrift, woordelik luidende als volgt:

"Het is bekend, dat er zedert korten tyd eenige schriften zo met als zonder de namen hunner schryveren zyn uitgekomen, waarin men onder de schyn of in de verbeelding van te stryden tegen de inbreuk en begunstiging van de Arminiaansche leer der Regtvaerdigmakinge des zondaars uit de werken ene taal voert, die niet alleen daarop uitkomt, dat des zondaars geloof, wanneer hij geregtvaardigt word, geheel werkloos en niet dadig is, maar die ook daarop uitkomt, dat de zondaar, eer hy dadelik in Christus gelooft, en dus niet door maar voor zyn geloof in Christus geregtvaardigt

word. En dewyl dit met de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde leer van de Regtvaerdigmaking des zondaars uit en door het geloof onmogelijk bestaan kan, maar het Geloof in de geregtvaardigt wordenden zondaar en aan deszelfs zyde of geheel niet, of geheel lydelik en werkeloos stelt: ben ik van oordeel, dat de Classis behoort bedagt te zyn, om van de Christelike Synodus, waartoe zij behoort, te verkrygen, dat door Synodalen besluite zo in het visiteeren en approbeeren der boeken als in de praeparatoire en peremtoire Examens tegen het inbreken, begunstigen, en doorzetten dezer leere gewaakt worde. Behaagt het der WelEerw. classis van myne tot dit einde gedane propositie gebruik te maken; 't zal my aangenaam zyn.

Maar vind deze Vergadering die Propositie ontydig of onnodig; ik zal daarin, voor zo veel ik de eer heb een lid dezer Vergaderinge te zyn, berusten, zonder van die Propositie in of tot de Vergadering ooit wederom te spreken."

Leyden de 2 Februarii 1756 (was getekend)

J. V. D: HONERT, T. H. Z.

Waarover gedelibereert zynde, heeft deze E. Vergadering geoordeelt, dat het wel tydig zy, dat over deze zaak ernstig behandelt worde. Dog dit een stuk van veel gewigt zynde, waarover niet wel een volkome resolutie in deze sessie konde genomen worden, is de nadere deliberatie over dit gewigtig point tot de volgende ordinaire Vergadering dezer classis uitgesteld, en inmiddels aan elk lid dezer Vergaderinge vergunt van dit voorgelezen geschrift des Professors voor zig copie te nemen, om des te meer gepraepareerd in de naastkomende classis zyn advys te kunnen inbrengen.

CLASSIS ORDINARIA DEN 3 MEY 1756.

ART. 3 AD ART. 4.

De Behandeling van deeze zaek is tot geen Conclusie gebragt maer uitgesteld tot de Classis van Augustus, wanneer aen de E. Vergadering zal worden ter handt gestelt, Een tractaet van de E. Heer Comrie over de regtveerdigmaking, waer uijt het gevoelen van dien Heer, (die, Neevens de E. Heer Holtius door de Hoog E. Heer profr van den Honert nu genoemd werdt) over dit gewigtig leerstuk, nader aen de E. Vergadering zal kunnen blijken.

CLASSIS ANTE SYNODAAL GEHOUDEN 28 JUNY 1756.

ART. 4.

Bij geleegenheijdt van de Art: spreekende van de Arminianen deelt D^o praeses de WelE. Heer N. Holtius een breedvoerig Narré van het tot hier in de Classis verhandelde over de propozitie van de Hoog E. Heer professor van den Honert in de voorleden jaer bij die zelve geleegenheijdt aen de Vergadering gedaen en betuijgde gegraveert te zijn over het geen omtrent dese zaek in de laest voorlede Classis van Mey is voorgevallen, wanneer de Profr van den Honert, zijn E. en de E. Heer Comrie als voorstanders van het antinomiaensch en machinael systhena noemde, en nog meer te zullen gegraveert worden, ingevdle de Classis mogt resolveeren zijn E. te doen antwoorden op eenige vragen betrekkelijk tot dit stuk, bij de drie oudste predikanten in de stadt geconcipteert, en reeds in de Classis van Meij aan zijn E. en D. Comrie als een middel van accommodement ter beantwoording voorgeslagen: dog welke voorslag door zijn E. gedeclineert, toen op het aanbodt van D. Comrie om zijn gevoelen over de

Regtveerdigmaking in een tractaet daerarer handelende aen de vergadering in de Classis van Augustus mede te deelen, tot geen conclusie gebragt is.

Zijn. E. gaf wijders te kennen, dat wel aen deezen voorslag uijt toegeevenheijdt zoude willen voldoen, en dat bereidt was zijn rotwoorden op die geconcipeerde vragen aen de vergadering ten vertooge van zijn regtzinnigheijdt (egter niet dan in absentie van de professor van den Honert) voorteleezen: dog voor zo veel tot een middel tot accommodement zoude zyn, waertoe zijn E. hetzelve niet toerijkende meent te zijn, blijft zijn E. deezen voorslag, als nog eerbiedig declineeren: en persisteert daerom bij zijnen Eijsch, reeds meezee in de Meij Classis gedaen, dat de Profesor van den Honert, als beschuldiger zijn beschuldigingen met de bewijzen daer van tegen zijn E. en D. Comrie schriftelijk zal inbrengen; verzoekende dat de vergadering deezen zijnen Eijsch nu toestaende, de Professs van den Honert gelieve te gelasten, deeze beschuldigingen met de verificatien, met de Eersten inteleeven.

Over dit voorstel, en verzoek om Vrauge gedaen zijnde, heeft de vergadering geoordeelt, dat over deeze zaak niet tijdig hier gehandelt wierdt, en dat de behandeling daarvan tot de Classis van Augustus moet worden uijtgesteld, waertoe dezelve reeds in de Meij Classis verschoven is.

CLASSIS ORDINARIA GEHOUDEN den 2 AUGUSTUS 1756.

ART. 3. AD ART. 3. CL. MAIJ EN ART. 4. CL. ANTE SYN.

D. Comrie excuseert zich zyn in Meij beloofde tractaat, over de Rechtvaerdigmaking niet te hebben in 't licht gebragt, om dat hij te huys gekomen zijnde de zaak nader had overdacht, en gemeent dat zulks mogelijk aan het oogmerk niet zoude vol. doen, maar insteert nu, om bewijs van de hem aangetogene beschuldiging te mogen erlangen.

D. Holtius inhaereert het gene van zijnentwegen in de Acta Classis Ante Syn. is aangetekent; en verzoekt nogmaals, dat de Hr Prof: van den Honert mag worden verplicht om zijn beschuldiging tegen hem met de verificatie van dien schriftelijk aan de Eerw. Classis over te geven, en dat zijn Eerw. daarvan nog copie erlangen: of dat. de Hr Prof: v. d. Honert anders zijn beschuldiging intrekke.

De Eerw: Vergadering deze zaak ten serieusten in aanmerkinge nemende, heeft geoordeelt wegens de absentie van de Hr Prof: van den Honert hier in tegenwoordig niets te kunnen doen: maar verzoekt, met bewilliging van DD. Holtius en Comrie, dat de drie oudste Predicanten van Leiden DD. Velingius, Streso de vader, en Du Bois, de goedheid gelieven te hebben, om in de tussentyd tussen deze en de November-Classis, op enen dag nader te bepalen, ene conferentie met DD. Holtius en Comrie ter eene, en de Hr Prof. van den Honert ter andere zijde, te houden; in hope en verwachtinge, dat men in zodanigen conferentie, door onderlinge nadere verklaringe van een ieders ware meeninge, zal bevinden dat men in het zakelijk begrip der waarheden, de Rechtvaerdigmakinge uijt de Gelove betreffende, staat in eenen en denzelven zin; en dat mogelijk slegts enige min gewone of min voorzigtige uijtdrukkingen hier ontrent gebruikt aanleiding tot misverstand en verdenking kunnen gegeven hebben, waar van dan de E. Classis de uijtslag in de November-Classis verlangt te verneemen; in welken gevalle, het gerezene geschil dus praeallabel vereffent zijnde, het niet nodig zal zijn dezen aangaande nadere beschuldigingen of verdedigingen bij de classis intebrengen of te debatteeren. Doch de zaak in de conferentie op zodanig ene amiable wijze niet kunnende gevonden worden, zal de H., Prof: van den Honert door de Commissie verzocht worden, zijn beschuldigingen tegen DD. Holtius en Comrie op de November Classis nader open te leggen en te verifieeren.

CLASSIS ORDINARIA den 1 NOVEMBER 1756.**ART 4.**

Ad Art. 3 is gebleken zo uit het rapport van de Eerw. Z. J. Streso en du Bois (de Heer Velingius absent zijnde) als uit het genarreerde van D. D. Holtius en Comrie en bij voorlesinge van gewisselde brieven, dat de vriendelyke Conferentie, door de Heer Pr. van den Honert mede wel aangenomen en tegen de 29 Septemb. bepaalt zijnde, geen voortgang gehad had wegens de Swakheijt van de Heer van den Honert, om welke deszelfs vrienden, en de Heeren Gecommitteerden selve, syn H. Eerw. zulks afgeraden hadden.

Dat evenwel, ten eijnde deze zaak in der minne mochte werden afgedaan voor de tijt dezer Vergadering, de Heer Z. J. Streso de 28 Sept. sig had vervoegt aan het huijs van D. Holtius, en lange in het vriendelyke met denzelven gesproken hebbende hem wel genegen had gevonden om alle geresene verwijderingen in het Vuur der Liefde te vernietigen: waar toe door denzelven ook eenige conditiën waren voorgeslagen.

Dog dat sedert op Vrijdag de I Octob was uitgekomen een brief, gedagteekent de 21 Aug. deses jaars uit Utrecht, van zulk een inhoud, dat de Gecommitteerde Stads:Predikanten, oordeelende dat hun pogingen nu verder zonder vrucht zouden zijn, besloten hadden hier mede te supersederen, en meijnden dat hun Commissie hiermede geeindigt is.

D. D. Comrie en Holtius verzogten, dat hun zaak niet langer sleepende mocht gehouden worden, maar de Heer van den Honert gelast, om sijne beschuldigingen met de bewijzen daar toe over te geeven, ten eijnde zig daar tegen te verantwoorden; alsoo zig vergeefs van hun zijde gereed getoont hadden tot een vriendelyk accommodement met de Heer Professor: waar van wel de Conditien door de meeste Leden der Vergadering niet aannemelijk door de Heer van den Honert geoordeelt wierden, dog hetwelk D. Holtius verklaarde voort te vloeien uit een verkeerde interpretatie van syn voorstel de 28 Sept. aan de Heer Streso gedaan; gelijk hij zeide te konnen doen blyken uijt een Verbaal van dat mondgesprek, door hem opgesteld, dog hetwelk hij nu niet bij zig had.

Waarom de Vergadering, niets meer wenschende dan de Vrede tussen de Broederen te herstellen, na vergeefs andere middelen voorgeslagen te hebben, D. Holtius heeft verzogt, om eens op de zagtste wijze op 't papier te brengen, hoe het middel van accommodement door Syn E. begrepen wierde?

Het welke geschied zijnde, en door D. Comrie mede goedgekeurt, zo heeft de classis de WelEerw. Heer Praeses Ryser verzogt, om staande de Vergadering te gaan ten huijze van de Heer Honert, om aan syn HoogEerw. dit concept Van verzoeninge voor te dragen, en te kennen te geeven, dat het de classis zoude aangenaam zijn zo dit door zijn HoogEerw. werd geaccepteert.

De WelEerw. Heer Praeses weder binnengekomen zynde heeft gerelateert, dat de Prof. dit voorstel had in bedenkinge genomen, dog daar bij gewilt, dat D. D. Holtius en Comrie zouden declareren, dat sijn H. Eerw. over het Leerstuk der Regtveerdigmakinge het zelve leerde, 't geen wijlen syn H. Eerw. Vader daar over geleert had.

D. Praeses voor de uijtgevoerde Commissie bedankt zijnde, en het nu zeer laat geworden, hebben D. D. Comrie en Holtius gedeclareert, dewijl de Prof. de zaak in bedenkinge hield, dat sij dit mede wilden doen tot dat sij de juiste resolutie van de Heer van den Honert zouden vernomen hebben.

**CLASSIS ORDINARIA den 7 FEBRUARY 1757.
ART. 6 AD ART. 4.**

By het opleesen van deesen Artikel hebben Sommige Leden, en wel met namen D. Velingius (welke wegens ziekte in de Classis van November laastleden niet present was geweest) en D. Z. J. Streso, gelyk ook D. du Bois verklaarde reeds in het November Classis gedaan te hebben, zeer geklaagt over het door de druk gemeen maken van sommige handelingen van dese Classis in zeeker naamloos Schrift geintituleert Brief van een Vriend uyt Utrecht aan een Vriend te Zwolle, wegens de beschuldiging van de HoogEerw. Heer Joan van de Honert, Prof. Theol. en Predikant te _Leyden, tegen de Eerw. Heeren N. Holtius en A. Conirie etc.

Daar en boven zyn over het coucheeren van de Acte met betrekking tot deesen Artikel eenige aanmerkingen gevallen, van welke in tegenwoordigheyd van D. Holtius, als derselver schryver nader zal gehandeld worden.

Wyders berigten DD. Z. J. Streso en Ryser dat zy in deese zaak wederom op nieuw hun devoiren hadden gedaan, dog dezelve niet verder hadden konnen brengen als zy nu was.

Eyndelyk wierd op de taafel gelegd een pakje met gedrukte Brieven van de HoogEerw. Heer Profr van den Honert geadresseert aan deese Vergadering, van welke aan ieder praesent Lid een is omgedeeld; en den. Scriba gelast aan de absente Leden ieder een Exemplaar te zenden, insonderheyd aan de Heeren Holtius en Comrie. Zynde de verdere behandeling van deesen Artikel wegens de Absentie van de HoogEerw. Heer Profr van den Honert, en de WelEerw. Heeren Holtius en Comrie tot de aanstaande ordinare Classis van Mey verschoven.

ART. 17.

D. Streso, de vader, berigt dat Zyn WelEerw. beneevens de twee andere Heeren Visitatores gevisiteerd en geapprobeerd hadden Een werkje van de heer Holtius over de 23 en zipte Zondagen van de Heydelbergse Catechismus; beneevens een verklaring over het kort begrip van de Catechismus van Westmunster, uytgegeeven door D. Comrie; Maar sommige leden eenige bedenkingen hebbende, insonderheyd over het werkje van D. Holtius, is vastgesteld in de volgende Classis over die Boekjens nader te delibereren.

Is nu ook op nieuws wederom geresolveerd dat voortaan geen Boeken met Approbatie van deze Classis zullen mogen uytgegeeven worden, zonder dat er in plena classi van de visitatie raport gedaan is, volgens de 21ste Classicale wet. pag. 14 in het wetboekje te vinden.

**CLASSIS ORDINARIA EODEM 1) DIE HORA SOLITA 2).
ART. 5 AD 6.**

I. Over de klagten van sommige leden dezer vergadering wegens het onbetamelijk uitgeven van de brief, waar van in act. cl. praeced. nader gedelibereert zynde heeft de vergadering goedgevonden dat 't volgende zoude worden aangetekent: de classis heeft met veel ongenoegen gezien een geschrift zonder enige approbatie te Amsterdam gedrukt bij Nic. Bijl, hebbende tot opschrift: Een brief van een Vriend uit Utrecht aan een Vriend te Zwolle, wegens de beschuldiging van de HoogEerw. Heer baan van den Havent Prof. Th. en predikant te Leyden tegen de Eerw. Heeren N. Hollius en A. Comrie: waar in de classicale handelingen nopens het in de titel gemeld geschil zedert

de 30 juny 1755 tot de 2 Aug 1756, openbaar met de druk gemeen gemaakt zijn, en dat, (dewijl die zogenaamde brief gedateert is den 2 1 Aug. 1756) in die tijdsomstandigheden, dat de Gecommitteerden uit naam van de E. Classis delibereerden tot eene minnelijke conferentie: zijnde bovendien het verhaal der in de Classis voorgevallene zaakes zeer eenzijdig, en niet ter goeder trouw.”

- 1) „Den 2 Mey 1757.”
- 2) hora octava

De classis heeft besloten, om dit geschrift, in de aanstaande Christ. Synodus bij gelegenheit van de artikel nopens het licentieus boekdrukken als een staaltje daarvan op te geven, met bijvoeging, dat de classis die handelingen, zo als zij daar verhaalt worden, geenzints voor de haare erkent en verzoek, dat dit in de Synodale acte geinsereert worden.

II. Over de brief door de HoogEerw. Heer Prof. van den Honert aan deze vergadering gezonden, en waarvan aan elk der leden een exemplaar was ter hand gestelt, oovraag gedaan zynde was men van oordeel, dat het voegzaamst was van de Eerw. Heeren Holtius en Comrie te vernemen, of zij ook enige aanmerkingen omtrent gen. brief aan deze vergaderinge hadden medetedeelen: waar op D. Holtius te kennen gaf, dat hij dien brief gelezen had, maar niet kunnen merken, dat daar in aangeraakt waren de beschuldigingen door de prof. tegen hem en D. Comrie ingebracht, dat hij daarom weeten wilde of die brief behelzen zoude de beschuldigingen, op welke hy moest antwoorden in welk geval hij zulks zoude werkstellig maaken, met al het welk D. Comrie zakelijk overeenquam, verders zeggende dat het immers geene ketterije was, als men sprak of schreef van hem (nam. Christus) en alle zijn weldaden aantenemen, schoon hij toestond, dat in het aanmerken en gebruiken van die spreekwys, als deigen woorden van de Catechismus behelsende, eene misslag was, teffens ook te kennen gevende, dat zijn systema aangaande 't leerstuk der regtveerdigmaking op die onderscheiding niet gegrond was.

Hierop heeft de vergadering besloten, dat van de prof. v. d. Honert zoude vernomen worden, of in dien brief begrepen waren, alle de bewijzen, die Zijn HoogEerw. had voor de grieven tegen de Eerw. Heeren Holtius en Comrie ingebracht of tot welk ander einde dit geschrift dienen zoude.

ART. 6 AD 17.

De nadere overweging der bedenkingen die sommige leden dezer vergadering betuigt hadden te hebben over zekere door D. D. Holtius en Comrie uitgegevene, en door D. D. visitatores geaprobeerde geschriften, inzonderheid over dat van D. Holtius, is al mede wegens verloop van de tyd, tot eene andere vergadering uitgesteld.

CLASSIS ORDINARIA de 1 AUG. 1757.

ART. 5 AD 5.

Betreffende het eerste Lidt van dezen Artikel spreekende van een brief van een Vriend uit Utrecht aan een Vriend te Zwolle, waar van mede in actis classis antesynodalis van de 27 Juny op Art. 2 1 van het Licentieus Boekdrukken, relateert D. van Gilst tot het Schiedamsche Synode gecommitteert geweest, dat daar van openinge in Synodo was gedaan; dog dat zyn Ed. Hog. niet had kunnen goedvinden dat daar van in Actis iets zoude aangeteekent worden.

En betreffende de resolutie deser vergaderinge om van de Prof. van den Honert te vernemen, of in deszelfs brief aan deze classis begrepen waren alle de bewijzen die Zijn HoogEerw. had voor de grieven tegen de Heeren Holtius en Comrie ingebracht, of tot welk ander einde dit geschrift dienen zoude? is gezegt, dat daar omtrent aan niemand commissie gegeven zijnde, daar omtrent ook niets gedaan was, waarom dit nu aan D. Praeses gedemandeert is.

ART 6. AD 6.

Wegens de veelvuldige bezigheden der vergadering is de behandeling dezer zaeke uitgesteld.

CLASSIS ORDINARIA GEHOUDEN DEN 7 NOVEMBER 1757.

ART. 4 AD 5 EN 6.

Op het laaste lid van art. 5 Cl. praeced. Berigt ... D. Wesselius als Praeses der voorgaande vergaderinge, dat zijn Eerw. zijn commissi bij de Hoog Eerw. Heer Profess. v. d. Honert afgelegd heeft, en van denzelven vernooome had; dat, ja, het ingeleverde en gedrukte geschrift ten einde als in de art. vermeldt, was overgegeve, en in zig behelsde al 't geen zijn Hoog Eerw. als nog tegen de WelEerw. Heeren Holtius en Comrie hadde, reserveerende aan zig (gelyk van zelve spreekt) zijn wederzeggen op 't geen hun WelEerw. hier op zouden antwoorden.

De WelEerw. Heer Wesselius bedankt zijnde voor de uytvoeringe zijner Commissie en voor 't berigt stelt de WelEerw. Heer Velingius voor, of de Vergadering niet zoude kunnen resolveeren om op nieuws haare poogingen te hervatten dat de vrede en broederliefde tussen de Heeren in dezen art. gemeldt; zo ongelukkig 't zedert eenigen tyd afgebrooke en verflaauwt, wederom herstelt mogten worden; en op dat al het onaangenaame 't geen gepasseert is, als in een vuur van liefde verteert, onder de asse van eeuwige vergeetentheid bedekt blijve, men ex actis hujus Classis roojeere al wat er van aangeteekent staat; de praesente Leden hebben dit ad referendum genoomen: en de Heer Holtius copi van dezen Art. verzogt hebbende, is zulks aan zijn Eerw. geaccordeert.

CLASSIS ORDINARIA de 6 FEBRUARII 1758.

ART. 4 AD ART. 4.

Word de Vergadering door Do J. P. Holtius een brief ter hand gesteld van DD. N. Holtius en Comrie, van eerstgenoemde Heere geschreve, van beide Heeren onderteekent: Waer in Hun WelEerw.. nae een ampel narré van 't geene in de zaek, rakende het voorstel van de Prof. van den Honert, is voorgevallen, verzoeken dat er van het roojeren der classicale acten, over deze zaek genotuleert niet moge gesproken worden, opdat zij en hun nakomelingen niet zouden gedestitueert worden van het noodige bewys tegen alle opspraak welke uit het geen de Prof. van den Honert door de druk had gemeen gemaakt, 't eenigen tyde ten hunnen laste komen mogte; met betuiginge van nogtans tot de Vrede gaerne te willen medewerken: zijnde hun WelEerw. van oordeel, dat van het geschil tussen hen en de Prof. v. d. Honert gerezen, op gene betere wyze een einde zoude kunnen gemaakt worden, dan indien het zyn HoogEerw. mogte believe, de 2 Catechismus predicationen over 23 en 24 Sondag, van de eerstgemelden Heere uitgegeven, en waer in beide Heeren verklaren, dat hun leere over de Artykel der regtvaerdigmaking begrepen is, te doorlezen, en zo zyn HoogEerw. dezelve regtzinnig vind, hun orthodoxie in dit leerstuk te erkennen; met aanbieding, bij aldien daer in met rede nog iets duister mogt voorkomen, het zelve in

alle Vriendelijkheid op te helderen en de zwaarigheden, die zyn HoogEerw. nog tegens hen mogte inbrengen vriendbroederlyk op te lossen, of voor beter onderrigt te buigen. Verzoekende Hun Eerw., dat deze Vergadering daertoe haere goede officien aenwende, en dat zij, kunnen zij zulks tussen deze en de volgende Mey- classis niet obtineren, in hun proces mogen voortgaan.

Hierover gedelibereert zijnde, is Ds. Velingius versogt, deze Propositie der Heeren Holtius en Comrie in hun missive vervat, de Professor van den Honert voor te stellen en quovis melior i modo de vrede te bevorderen: dat zijn WelEerw. ook heeft op zich genomen.

CLASSIS ORDINARIA GEHOUDEN de 1. MAY 1758.

ART. 3 AD 4.

De WelEerw. Heer Velingius heeft dit verslag gedaan van syne Commissie; dat wanneer syn WelEerw. uit de Brief door D. D. Holtius en Comrie aan deze Classis geschreven aan de H. E. Wden Heer van den Honert communiceerde het middel, daer in opgegeven als het beste, na hun oordeel, om het hatelijk geschil tussen de Heeren Broederen, wegens het gewichtig Leerstuk der regtvaardigmaking, te doen eindigen; Zijn HEerw. dat geen gewillig aangenomen had, maar daar tot verzogt had uitstel tot de Paaschvacantie, zullende dan ruijmen tyd hebben, waarvan Zijn WelEerw. ook aan D. D. Holtius en Comrie kennis gegeven had.

Ondertusschen was het effect, hier van te hoopen, gefrustreert geworden door de krankheit van de *Heer Professor, en sijn daar op gevolgde overlyden op de 6 April* jongstleden: waar door dese zaak mede is komen te vervallen: zijnde de Weleerw. D. Velingius voor zijn moeite bedankt.

BIJLAGE E.

VERVOLG VAN "DE LEYST OF REGISTER VAN HETGENE ZOO VOOR, ALS VAN, EN TEGEN Ds. ANTONIUS VAN DER OS IS UYTGEKOMEN".

Opgenomen in zijn "Vierde Aanhangsel op het Naamregister van Nederduytsche Boeken, die in de Jaaren 1753, 1754 en 1755, zyn uitgekomen." (Leiden. C. de Pecker, 1756); pag. 123-pag. 142.

Ik raadpleegde de pamflettenverzamelingen van de Gouvernemens-bibliotheek te Zwolle; van het archief te Deventer en te Rotterdam; van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Recht en Geschiedenis; van de Bibliotheek der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam en der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam; van de Bibliotheek der gemeentel. Universiteit te Amsterdam en der Rijks-Universiteit te Leiden; van de Koninklyke Bibliotheek en van de Bibliotheca Thysiana. Voorts ontving ik met de meeste bereidwilligheid verschillende pamfletten ter leen van Prof. F. L. Rutgers en den heer W. C. Breen te Amsterdam. Daarbij vereerde Ds. J. J. van den Broek te Halle mij met eene vrij groote collectie. Ten laatste werd ik er ook nog eenigen door aankoop machtig.

In het jaar 1756 gaf Johannes van Abkoude een "Leyst" 1) uit van al de geschriften door, voor en tegen Van der Os geschreven. Het is mij gelukt bijna al de daarin genoemde pamfletten (88) te vinden 2). Alleen de op pag. 123 [no. 5 "Nadere Aanmerkingen"], 128, [no. 8 "Leerredenen van Dodderidge"], 129 [no. en 2 "Leerredenen van Dodderidge"], 130 [no. 1 "de Eenige Waare Religie" en no. 10 "Filadelphia"], 131 [no. 2 "Grondig en duydelijk onderwijs"], 132 [no. 12 "Antwoord aan den Prof. Van den Honert"], 133 [no. 9 "Het Geloof der Vaders"] 134 [no. 4 "Twede brief aan Ds. Nic. Holtius", no. 7 "Beredeneerd verhaal" en no. 13 "Verantwoording"] 137 [no. 5 "Nieuws uit Overijssel"] en 142 [no. 2 "Waarschouwingen aan Nederlands kerk"] genoemde heb ik niet kunnen opsporen.

Maar hier staat tegenover, dat ik er nog verschillenden (22) zag, die Abkoude niet vermeldt. Het zijn deze:

1751.

1. Protest der Discreperende Leden van den E. Kerkenraad van Zwolle, over de Zaak van Ds. Antonius van der Os, tegens de resolutie van den Kerkenraad, genomen, den 18 December 1750. . . Zwolle, D. Rampen, 1751 . . . 22 pag.

2. Godgeleerde Stellingen, welke ter gelegenheid van eenige onlangs ergens geresene Geschillen, op het papier gebragt, en als een toegift, onmiddelyk geplaatst zyn achter de Sesde Godgeleerde Geschils-verhandeling over het Pascha door Bernh. de Moor, Amsterdam, J. Loveringh 1751 12 pag.

1752.

1. Godgeleerde stellingen (als boven) Vermeedert met eenige aantekeningen, 52 pag.

2. Versameling van de Resolutien van de Ed. Mog. Heeren Staten van Overijssel, genoomen wegens de zaake van Do. A. van der Os, 23 pag.

3. Nauwkeurig Onderzoek over de Woorden of Periode van Jacobus Doitsma, Predikant te Zwolle

1753.

1. Brief van een Vriend aan een Vriend, vervattende des schryvers onpartydig oordeel over seekere drie geschriften, op bevel van een seeker Societeit, . . . gedrukt 22 pag.

1754.

I. Gods Woord verdedigt, tegen de Voorstanders der Menschelyke schriften; voorgesteld, in eerre Samenspraak tusschen Waarmond en Deugdliet. Rotterdam, H. Bent, 1754, 47 Pag.

2. Vermaakelyke Samenspraak tusschen een Buitepastoor ende Boer, zynde zyn Buurman. Zwolle, J. ter Burg, F. Houttuyn, 1754, 22 pag

3. Aenmerkingen door eenen Lief hebber van Waerheid en Gerechtigheid, gemaekt op eenige der veelvuldige schriften, die wegens de zaak van Do. Antonius van der Os, . . . in de Nederl. Jaerboeken voor 1753 geplaetst. Amsterdam, F. F. Houttuyn, 1754, 22 pag

4. Toegift tot het antwoord classis van Zwolle . 16 pag. van de Gecommitteerden, des E. Uitgegeven door de voorgemelde Gecommitteerden van de E. classis van Zwolle. Amsterdam, H. Vieroot, 1754 , 42 pag.

5. Twee brieven rakende de sententie ter veroordeeling van Daus A. van der Os, geschreven door Dnus J. J. ter Poorten, Predikant te Hardenberg. Amsteldam, F. Houttuyn, 1754, 22 pag.

6. Brief van Alethophilus aan de Heeren Examinatores van het Ontwerp van Tolerantie. Leiden, P. van der Eyk, 1754 89 pag.

7. De onschuld der Remonstranten ten aanzien van de Samenzweringhe tegens het Leven van den Doorlugtigsten Prins Maurits, . . . verdedigd en bewezen, door Theophilus Plailadelphus. Leiden, P. van der Eyk, 1754 . 130 pag.

1755.

1. Derde Brief van Alethophilus aan de Heeren Examinatoren van het Ontwerp van Tolerantie. Leyden, P. van der Eyk, 1755 107 pag.

2. Betoog der kwaade Trouwe van de Schryveren van 't Examen des Ontwerps van Tolerantie. . . Door Cornelius Nozeman. Leide, P. van der Eyk, 1755 58 pag.

3. Request van Ds. Ant. van der Os aan de WelEd. HoogAgtb. Heeren Burgemeesteren en Schepenen der Stadt Zwolle. Benevens het antwoord op dezen Requeste, 8 pag.

4. Copie van twee Brieven van den Heere Jan Jacob Schultens, geschreven aan den kerkeraad van Zwol, en aan de vyf Gecommitteerde van het Zwolsche classis . . 6 pag.

5. Wederlegging van het zoogenaamde Wederantwoord van den Heer Joan van den Honert . . . Uitgegeven door voorn. Gecommitt. der Zwolsche classis. Amsterdam, H. Vieroot, 1755 115 pag.

1756.

1. Nader Betoog der Examenschryveren onbeschaamdheid, en de kwaade Trouwe van hunnen Beschermheilig Dr. John Owen. Door Cornelius Nozeman, Leide, P. van der Eyk, 1756, 54 pag.

2. De Lasterzugt van Cornelius Nozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft door

Nicolaus Holtius. Amsterdam, N. Byl, 1756 81 pag.

3. Zwarigheden over het Leerstuk der Predestinaatsie. Voorgesteld door . . . Sam. Werenfels. Uit het Latyn vertaald, met eene Voorreden wegens de Schryvers van 't Examen van 't Ontwerp van Tolerantie, en de uitgevers van het boekje van Johannes Owen, genaamd Opening der Arminianery. Leiden, P. van der Eyk, 1756, 48 Pag

4. Bericht wegens den brief uit Overijssel, aan een Vriend in Holland geschreven, aangaande het nu onlangs voorgevallene in de eerstgemelde Provincie. Amsteldam, F. Houttuyn, 1756, 12 pag

7. Brief van een vrient uit Utrecht aan een vrient te Zwolle, wegens de beschuldiging van den HoogEerw. Heer Joan van den Honert . . tegen de Eerw. Heeren N. Holtius A. Comrie. Amsterdam, N. Byl, 1756, 44 pag

Abkoude heeft deze lijst later niet voltooid. Daarom bied ik hier het vervolg (28) daarvan aan. Zo loopt de opgave door tot het einde van het jaar 1761. Want wel was in dat jaar de zaak van van der Os reeds lang beslecht, maar de hiergenoemde pamfletten hebben toch alle rechtstreeks of zijdelings hun ontstaan aan den strijd tegen hem te danken.

Ik heb de pamfletten naar aanleiding van de Walcherse Geschillen niet opgenomen, omdat mij niet is gebleken, dat Comrie zich daarin heeft gemengd.

1757.

1. WaarschouWinge aan de kerk van Nederlandt, wegens twee bekendmakingen van Do Tako Sibelius, gestelt in de Maandelykse Uittreksels of Boekzaal der Maand October dezes jaars 1757. Tot staavinge van de verloochende Waarheidt in het Ligt gegeven door Pieter de Windt en Tennis Wanschaar. Amsteldam, N. Byl, 1757. 16 pag.

2. Is Nocolaus Holtius wel waardig wederlegd te worden? Of Proeve hoe Cornelius Nozeman zyn nader betoog der kwaade trouwe van Dr. John Owen bondig verdedigen kan tegens het zwets- en Lasterschrift van Nicolaus Holtius. Leiden, P. van der Eyk, 1757 98 pag.

3. Behandeling van de Leere der Vyf Artykelen, door den eerwaerdigen Dr. Daniel Whitby . . . Uit het Engelsch vertaeld, en nu uitgegeeven en gesteld tegens het Boek van Dr. J. Owen, genaemd: Opening van de Arminianerye Rotterdam, G. van Royen. 1757, 160 pag.

4. Missive van den Wel Eerw. Zeer Geleerden Heere Alexander Comrie. Amsterdam, N. Byl, 1757. 75 pag.

5. Examen van het Ontwerp van Tolerantie; VIII S. Amsterdam, N. Byl, 1757, 150 p.

6. Examen van het Ontwerp van Tolerantie ; IX S. Amsterdam, N. Byl, 1757, 130 pag.

7. De Leere der Waarheit die na de Godtzaligheid is. Leiden, J. Hasebroek, 1757. 245

8. De zondaar gerechtvaardigt om niet. Duidelyk verklaart en bevestigt in twee Predikationen over de XXIII en XXIV Zondag . . . door N. Holtius. Leyden, J. Hasebroek, 1757 113 pag.

1758.

1 Rouwklagt aan de Zalige Schimme van den grooten God. geleerden Joan van den Honert . . . Delft. A. en M. Sterck, 1758 8 pag.

2. Samenspraak tusschen Waarmond, . . . Winstlief, en Leergraag , over Do Anthonius van der Os. Delft, A. en M. Sterck, 1758, 16 pag.

3. Echo op de Rouwklagt, aan de Zalige Schimme van den groten Godgeleerden, Joan van den Honert . . . Heerenveen, I. Roorda, 1758, 8 pag.

In hetzelfde jaar verscheen hiervan een 2e druk.

4. Remedie voor Doldriftigheid; aan den Rotterdammer student in de Heilige Godgeleerdheid Iz. van Nuyssenburg . Amsterdam, K. de Wit, 1758, 8 pag.
5. Vermanende en Waarschouwende Brief aan den heer Anthony van der Os. Door een beminnaar van Waarheid en Vreede. Dord, Blusse. 8 pag.
6. Verhaal van 't onlangs voorgevallene in de Haarlemmer trekschuyt, tusschen een Zwols heer en een Beverwyker. Amsterdam, M. Magerus 12 pag.
7. Aan de Schryveren tegen Ds. Antonius van der Os. 4 pag.
8. Antwoord op een Brief van een Doopsgezind leeraar, over de zoo verklinkende Religieverandering van D. Antonius van der Os, Haarlem, J. Bosch. 53 pag.
9. Onpartydig onderzoek wegens het gedrag van Dominus Antonius van der Os, der Doopsgezinden Leeraar in de Beverwyk. Rotterdam, J. Burgvliet, 32 pag.
10. Vermaning der Zalige Schimme van den grooten Godgeleerden Joan van den Honert. Aan . . . Iz. Van Nuyssenburg. Amsterdam, S. J. Baalde, 8 pag.
11. De Wereld is een Schouw-tooneel, ook krygt de kerk haar mededeel. Of Invallende gedagten ter gelegenheid van de verhuizinge van den heer Antonius van den Os . 6 pag.
12. Onpartydig Historiesch Verhaal van 't gepasseerde in de zaak tusschen Do Taco Sibelius, en Pieter de Windt en Tennis Wanschaar. Amsterdam, A. Meyer, 1758, 79 pag.

1759.

1. Katechismus voor het Jaar MDCCLIX. 2 pag.
2. Examen van Tolerantie; X S. Amsterdam, N. Byl, 1759, 187 pag.
3. Missive van H. Regtdoorzee, aan den eerw. Heere Johannes van Alphen, Predikant te 's Bosch. Arnhem, J. Nyhoff, 1759, 56 pag.
4. Tweede Missive van H. Regtdoorzee. 26 pag.

1760.

Memorie aan de Edele Groot Mogende Heeren Staaten van Hollant en Westvriesland, overgegeeven door en van weegen Nicolaus Holtius, 13 pag.

1761.

1. Brief over de Rechtvaardigmakinge des Zondaars, Amsterdam, N. Byl 164 pag.
2. Godgeleerde Stellingen aangaande de Rechtvaardigmakinge des Zondaars voor Godt. Geschreeven door een Liefhebber van Waarheid en Vrede [N. Holtius. Amsterdam, N. Byl. 20 pag.
3. Ontleding van het Redenbeleidt van den Heiligen Paulus over de Rechtvaardigmaking des Zondaars voor Godt. Geschreven door den Auteur der Godgeleerde Stellingen. Amsterdam, N. Byl. 113 pag.

BIJLAGE X

Overgenomen uit Examen van het Ontwerp van Verdraagzaamheid.

Honig blz 270: Natuurlijk stelde men de vraag: Wie worden met deze pseudoniemen bedoelt? Volgens Ypey en Dermout (Aantekeningen bij het III Deel, pag. 231) is: Orthodoxus 1) Holtius; Philalethes 2) Comrie; Pantanechomenus 3); J. J. Schultens; Eurodius 4) J. Alberti en Adiaphorus 5) een onbekend edelman.

Met dit gevoelen verenig ik mij gaarne, echter met dit voorbehoud dat ik meen, dat met Orthodoxus **Comrie** en dus met Philalethes **Holtius** bedoeld is.

Uitvloeisel van hun gesprek is dat Pantanechomenus "een Heer, die boven alle andere schynt geleefd te hebben om den wegh breed effen en gemakkelyk te maaken, waar door Remonstranten en Contra-Remonstranten op de vriendelykste wyze met elkanderen mogen vereenigt worden" en daarom Eurodius heet, zal vragen of zij ten zijn huize hunne aangevangen disputen mogen voortzetten.

De heer Eurodius is daartoe bereid. In zijn bibliotheek zullen de conferenties worden gehouden. Pantanechomenus, Adiaphorus en hij zullen zich zetten aan die zijde van de tafel, die het dichtst bij de boekenkasten is, gevuld met de Remonstrantse en Saumurse schrijvers, terwijl Orthodoxus en Philalethes aan de overkant plaats zullen nemen, om zodoende de gereformeerde auteurs dicht bij de hand te hebben.

Onverschillig

Mijnheer, dewijl gij dan gekomen zijt aan de middelen, zo ben ik begerig te verstaan, wat gij denkt van de orde, of, gelijk wij liever zeggen, de rangschikking van Gods besluit, benevens de middelen, door welke Hij dat in Zijn Voorzienigheid ten uitvoer brengt.

Waarheidlievend (Holtius)

Ik zal doen wat ik kan, en waartoe het God believeen zal mij bekwaam te maken. - Vooraf moet ik zeggen, dat wij, sprekende van de orde of rangschikking van Gods besluit, geenszins van begrip zijn, alsof er in God een menigte van besluiten was, van elkander onderscheiden, die wij dan naar onze beste bevassing rangschikken zouden. Wij hebben getoond, dat, gelijk God met een enkelvoudige daad van zijn verstand alle mogelijke dingen kent, Hij mede met een enkelvoudige daad van Zijn wil alles buiten zich verordent en bepaalt.

Maar dewijl wij eindige mensen dat enkelvoudige, zoals het in de oneindige God is, niet kunnen begrijpen, zijn wij genooddaakt, in dat besluit Gods te denken aan de voorwerpen, en aan de wijze van deszelfs uitvoering in Gods Voorzienigheid, en alzo dat besluit stukswijze te bevatten; eerst in aanmerking nemende zo iets, hetwelk God besloten heeft als het voornaamste, en daarna lettende op andere dingen als ondergeschikte einden, die als middelen tot dat voornaamste dienen; in welke zin onze Godeleerden terecht van de orde of rangschikking in Gods besluit gesproken hebben. Zo menen vele rechtzinnige Leraars, dat het mensdom God voorgekomen is als gevallen, en die daarom **benedenvaldrijvers** genaamd worden. Hun rangschikking is deze: dat God eerst besloot de mens te scheppen naar Zijn beeld, doch veranderlijk; vervolgens zijn val, welke mogelijk was, toe te laten, en te bepalen, dat hij zondigen zou.

Hierop laten zij dan volgen het besluit, waardoor God, uit de gevallen mensen, sommigen, bij Hem bekend en geliefd, verkiest ten eeuwige leven; voorts, dat Hij Zijn Zoon Christus verordent tot een Verlosser van die uitverkorenen - welke daartoe het vlees zou aannemen, opdat de uitverkorenen in die tweede Adam de zaligheid zouden wederkrijgen, welke zij in de val des eersten verbeurd hadden; - en eindelijk besloten

heeft, de zaligheid, door Christus verworven, aan die uitverkorenen krachtadig toe te passen, en die also ten eeuwige leven te leiden. ***Deze rangschikking is gevolgd in al de Symbolische boeken der Hervormde Kerk.***

Het verschil tussen onze boven- en benedenveldrijvers heeft nooit een bittere twist in Gods Kerk veroorzaakt, omdat men in het wezen der zaak overeenstemde, daarin bestaande, dat men wederzijds leerde een verkiezing van bepaalde personen uit vrije genade, zonder enige hoedanigheden in de personen in aanmerking te nemen; maar Arminius week van de leer der Hervormden af, vernietigde de voorverordening, en loochende de verkiezing van bijzondere bij God bekende en door Hem bepaalde personen; terwijl hij dit onrechtzinnig iets in Gods besluit verzoon, volgens hetwelk de mens God daarin voorkomt, niet als kunnende geschapen worden en vallen, gelijk de bovenveldrijvers menen, noch als geschapen en gevallen, gelijk de benedenveldrijvers stellen, maar als verlost door Christus genoegdoening - zijnde voor allen en elk mens geschied - en als gelovig en zich bekerende, of als ongelovig en zich niet bekerende; en ik ben zeer verwonderd en geërgerd, dat Hoogleraars in de Hervormde Kerk de vrijmoedigheid durfden gebruiken, om dit gevoel voor rechtzinnig te verklaren; een onderneming, nergens beter toe dienende, dan om het Arminianisme ongevoelig en zonder slag of stoot in onze Kerk te brengen. Doch de Gemeente is thans te zeer verlicht, dan dat zij op het gezag van hooggeleerde mensen zou leren stro eten.

Onverschillig

Mijnheer Waarheidlievend, daar gij anders zo fijn redeneert, begint gij nu zo grof, dat ik vrees, dat hieruit zware verschillen in ons gezelschap zullen rijzen.

Vrijzinnig

Ja, Waarheidlievend, al kan ik veel verdragen, nu wordt gij onverdragelijk, en het is tijd, dat men u iets anders lere.

Rechtzinnig (Comrie)

Mijnheer Vrijzinnig, gij schijnt gebelgd, omdat Waarheidlievend de afwijking van velen van onze zuivere leer wat al te naakt voorgesteld heeft, en getoond, dat de Hervormde Kerk zegt, dat God in de voorverordening geen hoedanigheid hoegenaamd in de voorwerpen heeft in aanmerking genomen, maar alleen zekere bepaalde personen, uit velen, die Hem in een gelijke staat zijn voorgekomen, uitverkoren heeft, niet alleen tot het einde, de zaligheid der zielen, maar ook tot de middelen, en dus tot het geloof, om hun deze hoedanigheid te schenken.

De Remonstranten leren, dat de personen met de hoedanigheid des geloofs het voorwerp van de verkiezing zijn; tegen welke dwaling in de Dordtse Synode bepaald is: dat God zekere personen, zekere menigte van mensen uitverkoren heeft tot de zaligheid in Christus, en, opdat zij door Hem zouden zalig gemaakt worden, ook besloten heeft, dezelve met het ware geloof in Hem te begiftigen, Hoofdst. I, Reg. VII. Voorts: dat God sommigen in de tijd met het geloof begiftigt en anderen niet, komt voort uit zijn eeuwig besluit, Reg. VI. En in de Verwerp. der Rem. Duval., Art. 1: Want deze bedriegen de eenvoudigen en wederspreker klaarlijk te doen"; en de H. Geest belooft, om de verzoening, door de Middelaar teweeg te brengen, aan al de uitverkorenen, elk in zijn stand, te schenken. –

Zo is dan Gods Zoon in de eeuwige vrederaad/gemachtigd, om in de vindenstijd de uitverkorenen als een Herder te zoeken, als een Leraar van Gods genade te onderrichten, als een machtig Koning uit het geweld des Satans te trekken, te bekeren, te heiligen, te bewaren, van al de vijanden hunner zaligheid te verlossen, en hen dus,

door de kracht van zijn Geest, de vruchten van Zijn borgtocht en verzoening deelachtig te maken, zo lang, totdat Hij hen geheel geheiligd, zonder vlek of rimpel, tot de eeuwige genieting van Gods gunst en het aanschouwen Zijner heerlijkheid zou gebracht hebben, wanneer Hij dat koninkrijk, hetwelk Hij in het midden der vijanden bekleedt, aan de Vader overgeven zal en zeggen: Vader, ik wil, dat daar Ik ben ook die bij mij zijn, die gij mij gegeven hebt; opdat zij Mijne heerlijkheid mogen aanschouwen, die gij mij gegeven hebt.

Nu is de vraag, of er iets in het schepsel, buiten God, bestaat als beweegreden, waarom God zijn verkiezing en verwerping zó en niet anders bepaald heeft; en of hier wel een voorwerpelijke reden kon plaats vinden, die van de zijde van het schepsel aan God in de voorverordening voorkomt, dan of hier alleen plaats vindt het vrijmachtig welbehagen Gods?

De Hervormde Kerk en wij, die met al de getrouwe kinderen van die dierbare Moeder haar geloof verdedigen, stellen het laatste; die buiten ons zijn het eerste. –

Er bestaat een klein geschil tussen ons en de oude Luthersen; niet zo zeer, of Christus in het Keur-besluit in aanmerking kome, hetwelk niet kan geloochend worden, daar Hij de eerste uitverkorene is, in welke de anderen uitverkoren zijn, en alzo het fundament der verkiezing; maar, of Christus als de verdienende oorzaak der verkiezing moet aangemerkt worden, hetgeen wij altijd ontkend hebben, schoon wij hun daarom de hand van broederschap niet weigeren.

Maar die Luthersen, welke de Wijsbegeerte van Leibnitz en Wolff volgen, en sommigen uit ons, die daarin behagen gevonden hebben, stellen, dat in de voorwerpen zelf een reden zij, waarom God de een verkiest en de ander verwerpt, en waardoor het betamelijker was, dat b.v. een Petrus en een Paulus uitverkoren werden, dan een Judas en anderen, die verworpen zijn.

De Hervormde Kerk heeft het waarom nooit in de voorwerpen gezocht, maar alleen in de vrijmachtige bepaling van Gods wil gesteld, waarmede Hij doet naar zijn welgevallen met het heil des hemels en de inwoners der aarde, zonder dat iemand Zijn hand kan afslaan, of tot Hem zeggen: wat doet Gij? - en dit gevoelen zal ik bewijzen.

Vrijzinnig

En ik denk u dapper te wederleggen, uit de Wijsbegeerte, van welke gij laatst gewag gemaakt hebt, en aan te tonen, dat er wel degelijk voorwerpelijke redenen zijn, buiten God, waarom Hij de een verkiest en de ander verwerpt.

Rechtzinnig

Zo hoor ik, dat gij ons met nieuwe wapenen zult bestrijden. Wij zullen zien wat gij doen kunt, en kort tonen, dat er geen reden is in het ene voorwerp boven het andere, waarom God de een meer dan de ander zou verkiezen.

Vooreerst: dit blijkt ons zonneklaar uit Gods Woord, waaruit wij in dit stuk alleen wijs zijn moeten. De Wijsbegeerte moet ons wel dienen, om uit Gods Openbaring de ontdekte waarheden te bevestigen en op te helderen, maar is geheel onmachtig, om door zichzelf ons iets aangaande de verborgenheden van God te doen kennen.

Nu spreekt Gods Woord, op meer dan één plaats, zó van de verkiezing, dat alle redenen van de zijde der voorwerpen geheel worden uitgesloten, en alles wordt afgeleid uit Gods welbehagen. Nadrukkelijk is de taal van Paulus, Rom. 9 : 14-23, *Wat zullen wij dan zeggen? Is er onrechtvaardigheid bij God? Dat zij verre! want Hij zegt tot Mozes: Ik zal mij ontfermen, diens Ik mij ontferme, en zal barmhartig zijn, die Ik barmhartig ben. Zo (is het) dan niet desgenen die wil, noch desgenen die loopt, maar des ontfermenden Gods. Want de Schrift zegt tot Farao: daartoe heb Ik u*

verwekt, opdat Ik in u Mijne kracht bewijzen zoude, en opdat Mijn Naam verkondigd worde op de ganse aarde. Zo ontfermt Hij zich dan diens Hij wil, en verhardt dien Hij wil. Gij zult dan tot mij zeggen: wat klaagt Hij (dan) nog? want wie heeft Zijn wil wederstaan? Maar toch, o mens, wie zijt gij, die tegen God antwoordt? Zal ook het maaksel tot degenen, die het gemaakt heeft, zeggen: waarom hebt gij mij alzo gemaakt? Of heeft de pottenbakker geen macht over het leem, om uit dezelfde klomp te maken het ene een vat ter ere, en het andere ter onere? En of God, willende (Zijnen) toorn bewijzen en Zijne macht bekend maken, met vele lankmoedigheid verdragen heeft de vaten des toorns tot het verderf toebereid; en opdat Hij zoude bekend maken de rijkdom Zijner heerlijkheid over. de vaten der barmhartigheid, die Hij te voren bereid heeft tot heerlijkheid.

Hoe gij ook die woorden opvat, de gehele voorverordening wordt daar afgeleid uit Gods vrije welbehagen omtrent Zijn schepselen, gelijk ook de gaven, die Hij aan dezelve al of niet schenken wil; hetgeen bevestigd wordt door de gelijkenis uit Jeremia, hoofdst. 18, van de pottenbakker, die naar zijn onbesproken macht van het leem vormt zulk een vat als het hem behaagt, en door de onderscheidene hoedanigheden van dat leem niet wordt aangedreven, om het ene deel hiertoe te vormen, het andere tot wat anders, dewijl het al tesamen enerlei is; dat zo veel te meer plaats heeft bij God, die het kern niet vindt, gelijk de pottenbakker, noch daarvan afhangt, maar het zelf maakt, het gehele wezen voortbrengende, en al derzelver eigenschappen daarin leggende.

Ik zal u niet ophouden met hetgeen de Remonstranten voorwenden, om de kracht van dit bewijs te ontgaan; maar mij schiet te binnen, dat Bayle zegt, dat "Arminius kwalijk gedaan heeft, met Kerk en Burgerstaat te beroeren door zijn stelling, dat de oorzaak der verkiezing zou zijn iets, hetwelk God in het ene schepsel, meer dan in het andere, voorgezien had, terwijl Paulus alles van Gods oppermachtige heerschappij afleidt."

Zo wij hier niet toe komen, kan het schepsel nooit de mond gestopt worden, en welke redenen men van de zijde des schepsels vinden moge, het zal altijd iets hebben tegen God te antwoorden; dat het niet heeft volgens onze verklaring van de voorverordening, welke niet behelst zijn voorverordening en schepping tot de verdoemenis, maar in het afgetrokkene niet meer zegt dan de voorverordening tot een eeuwige staat, in welke God niet schuldig was aan enig schepsel de heerlijkheid te geven, waartoe Hij, volgens Zijn volstreckte vrijmacht, deze schikte, en de ander onder een onmogelijkheid besloot, om daartoe te komen; evenzo, gelijk Hij uit enerlei mensen rijken en armen maakt.

Voegt hierbij de redenering van dezelfde Apostel, Efez. 1 : 3-12, alwaar onder alle plaatsen, in welke van de verkiezing gesproken wordt, de voornaamste zetel is van dit leerstuk, en vers 3-6, gesproken wordt van de verkiezing uit genade tot heerlijkheid, vers 7-12 van de bevestiging van die verkiezing, ten opzichte van de val, uit barmhartigheid tot zaligheid; in welke gehele plaats van Paulus geen schijn of schaduw gevonden wordt van redenen van de zijde des schepsels, waarom Hij enigen verkoos, of waarom Hij deze en geen andere verkoos, of dat deze te verkiezen meer overeenkwam met het algemene verband van Gods stelsel, of met enig lid of deel daarvan; maar alles gebracht wordt tot Zijn welbehagen, zelfs met uitsluiting van alle hoedanigheden, die als voorwerpelijke redenen zouden mogen aangemerkt worden, omdat deze voorkomen als zegeningen, die Hij besloot aan hen te geven, niet nadat Hij hen verkoren had, maar toen Hij hen in Christus verkoos vóór de grondlegging der wereld.

De Apostel volgt daarin stiptelijk de Heiland, Die van alle eeuwigheid in de schoot des Vaders was, en de gehele reden van onderscheiding uit Gods welbehagen afleidt,

Matth. 11 :26, *Ja, Vader, want alzo is geweest het welbehagen voor U.*

Ik mag daar nog bijvoegen, dat Gods Woord niet alleen toont, dat er geen redenen van de zijde des schepsels zijn, maar ook al zulke redenen uitsluit, 1 Cor. 4 : 7, *Want wie onderscheidt u, en wat hebt gij, dat gij niet hebt ontvangen? en zo gij het ook ontvangen hebt, wat roemt gij als of gij het niet ontvangen hadt?* 2 Tim. 1 : 9, *Die ons heeft zalig gemaakt, en geroepen met een heilige roeping, niet naar onze werken, maar naar Zijn eigen voornemen en genade, die ons gegeven is in Christus Jezus vóór de tijden der eeuwen.*

Waarbij ten laatste nog dit komt, dat, zo er in de voorverordening redenen van de zijde des schepsels in aanmerking gekomen waren, Paulus, als hij daarvan opzettelijk handelt, Rom. 9, niet nodig had zulk een uitgestrekt betoog, tot rechtvaardiging van Gods raad in het verkiezen van de één en het verwerpen van de ander, maar eenvoudig had kunnen aanwijzen voorwerpelijke redenen van de zijde Jakobs, die zo niet waren in Ezau; maar dat hij, wel verre van daar, niet alleen zulke hoedanigheden uitgesloten, maar ons enkel geleerd heeft, in dit stuk te zien op de vrijmacht van God; buiten welke hij ook geen reden had, om zich in de diepte van Gods raadslagen te verliezen, Rom. 11 : 33, welke onze nieuwe wijsgeren, met hun voorwerpelijke redenen van Gods besluit, thans gemakkelijk menen te peilen.

Zo nu iemand deze en dergelijke uitdrukkingen in Gods Woord met dat ontzag leest, hetwelk daaraan toebehoort, moet die niet overreed worden, dat wij, in het onderzoek van het waarom van de verkiezing en verwerping, eindigen moeten niet in de mensen, maar in God? en zo er hier of daar uitdrukkingen voorkomen, die dit zo klaar niet aanwijzen, of ook anders zouden kunnen geduid worden, dat die moeten verklaard en overeengebracht worden naar die regel, welke de H. Geest ons geeft in de plaatsen, waar opzettelijk van de voorverordening gehandeld wordt?

Maar de onrechtzinnigen komen niet tot de Bijbel, om zich aan deszelfs ontzaggelijke uitspraken te onderwerpen, maar om Gods Woord naar hun bevattingen te buigen, verzamelende daartoe enige teksten, waarin niet opzettelijk van het leerstuk zelf gesproken wordt, om hun dwalingen een schijn te geven, ten einde hun afgod, de vrije wil, eigen-kracht en algemene-genadedrijving op de troon blijve, zonder van Gods raad of deszelfs voorkoming, medewerking en achtervolging af te hangen.

Hun uitvluchten op ons voorgesteld bewijs zijn menigvuldig, en te veel om hier verhandeld te worden; dat ook minder nodig is, dewijl zij niets behelzen, dan hetgeen onze Vadersen voor lang beantwoord hebben, en overal in hun stelsel te vinden is. Als gij wat nieuws voor de dag brengt, dan zullen wij zien of wij u, volgens de oude gronden, kunnen voldoen.

Zo wij nu de mensen in het besluit der verkiezing aanmerken als gevallen, een ieder even zondig, dood, onmachtig, en God even zeer hatende, waar zullen wij dan enige voorwerpelijke reden van Gods verkiezing vinden? en zo zullen wij eindelijk vanzelf tot Gods welbehagen, als de enige beweegreden, moeten komen. Het is schande, dat mensen, die Christenen genaamd worden, zo dwaas zijn, dat zij in het schepsel zelf beweegredenen van Gods wilsbepaling zoeken, daar een Heidense Monarch zelfs erkende en alle natiën en tongen op de ganse aardbodem verkondigde, dat de Allerhoogste met het heir des hemels en met de inwoners der aarde doet naar Zijn wil, en dat niemand Zijn hand afslaan kan of tot Hem zeggen: *wat doet Gij?*

Ten tweede: ik heb ondervonden, zo men niet hierin wil berusten, dat alle mensen in de voorverordening Gode in een gelijk aanzien voorgekomen zijn, en Hij enige daaruit verkoren heeft naar Zijn vrij welbehagen, waartoe Schrift en gezuiverde rede ons brengen, maar zo men andere redenen van de zijde der voorwerpen wil zoeken, men

zich alsdan in onoverkomelijke zwarigheden inwikkelt; gelijk ik die bespeurd heb in de Godeleerde opstellen der vrijzinnigen, van welke naam ook; terwijl wij, alles afleidende uit het welbehagen Gods alleen, al de vurige pijlen, die door betweters op ons geschoten worden, kunnen afkeren met het schild des geloofs, en ze met het antwoord van Paulus doven, zeggende: *Maar toch, o mens, wie zijt gij, die tegen God antwoordt? zal ook het maaksel tot Degene, Die het gemaakt heeft, zeggen: waarom hebt gij mij also gemaakt? Of heeft de pottenbakker geen macht over het leem, om uit dezelfde klomp te maken het ene een vat ter ere, en het andere ter onere?*

Ik zou mij verder uitbreiden, maar mij is te binnen gekomen, dat *Eliza Coles* over Gods Souvereiniteit zes bondige bewijzen heeft, ter betoning, dat zowel de verkiezing als de verwerping geen andere grond heeft, dan alleen in Gods vrijmachtig welbehagen.

Vrijzinnig

Zo gij ontkent, dat er iets in de mens zij, waarom God de een meer dan de ander uitverkoren heeft, zo stelt gij, dat God Zijn verkiezing van de een boven de ander zonder reden gedaan heeft.

Rechtzinnig

Hoe! zo God geen reden had van de zijde der mensen, volgt daaruit, dat Hij Zijn wil bepaalde zonder reden, als ware Hij (het zij met eerbied gezegd) een redeloze God? Wij, die van gisteren zijn, kunnen over de reden van Gods besluit niet oordelen; maar dit weten wij, dat die reden niet in de voorwerpen, maar in God zelf moet gesteld worden, gelijk Gods Woord die stelt in Zijn voor ons ondoorgrondelijk welbehagen, waarin wij berusten moeten, zonder te zeggen: waarom hebt Gij also en niet anders gedaan?

Vrijzinnig

Dit mocht aangaan, zo de verwerping de verdoemenis niet insloot.

Rechtzinnig

De verwerping, in het afgetrokkene aangemerkt, zoals die staat tegenover de verkiezing, sluit de verdoemenis niet in, maar behelst alleen een daad, waardoor die verworpenen zijn voorbijgegaan in de verkiezing van sommigen, die in Christus Jezus tot genieting van Gods hoogste gunst zouden gebracht worden. En wie zijt gij, die u tegen God verheft? kan Hij met het Zijne niet doen wat Hem behaagt?

Vrijzinnig

Maar, mijnheer, zo gij alle reden van onderscheid van de zijde der voorwerpen uit de verkiezing wegneemt, zo moet volgen, dat gij wegneemt het beginsel, hetwelk het onderscheid des enen van de ander bepaalt.

Rechtzinnig

Mijnheer, gij zoudt beter doen, zulke stukken voor de wijsgeren over te laten, en bij Gods Woord te blijven, hetwelk ons leert, dat God uit één klomp een vat ter ere en een vat ter onere maakt, en dus, dat de delen van die klomp, door God, naar Zijn welbehagen, daar het allemaal leem was, zo onderscheiden zijn, dat het ene wordt hetgeen het andere deel van dezelfde klomp nooit worden zal. Gelijk uw leer ener algemene genade tot zaligheid geen grond heeft in Gods Woord, zo is zij ook rechtstreeks daarmede strijdende; want volgens dat eeuwigblijvend Woord is de

voorverordening geen voornemen Gods, om zich over allen te ontfermen. Denk nu slechts, opdat ik geen andere plaatsen noem, aan hetgeen gij leest, Rom. 9 : 11-13, *Want als (de kinderen) nog niet geboren waren, noch iets goeds of kwaads gedaan hadden, opdat het voornemen Gods, dat naar de verkiezing is, (vast) bleve, niet uit de werken, maar uit de roepende, zo wordt tot hen gezegd: de meerdere zal de mindere dienen. Gelijk geschreven is: Jakob heb Ik lief gehad, en Ezau heb Ik gehaat, en vs. 18, Zo ontfermt Hij zich dan diens Hij wil, en verhardt dien Hij wil; 1 Thess. 5 : 9, God heeft ons niet gesteld tot toorn, maar tot verkrijging der zaligheid door onzen Heere Jezus Christus; 1 Pet. 2 : 8, Degenen, die zich aan het Woord stoten, ongehoorzaam zijnde, waartoe zij ook gezet zijn; Hand. 13 : 48, Daar geloofden zo velen als er geordineerd waren tot het eeuwige leven.*

Wie is er, die, zulke plaatsen lezende, niet moet overtuigd zijn, dat de voorverordening ziet op de personen als voorwerpen, en dat het schenken van de hoedanigheden, als middelen tot het einde waartoe die personen uitverkoren werden, of het niet schenken van de hoedanigheden, uit de voorverordeningd er personen moet afgeleid worden? Enz.

INSTEMMING - TOELICHTING – WEERLEGGING

OP DE VISIE VAN DR. A. COMRIE

INZAKE DIVERSE GELOOFSARTIKELEN

INHOUD

- 1. TOELICHTING OVER DE VISIE van Dr. Comrie en van Th. Van der Groe**
Opgenomen in: *Ds. Theodorus Van der Groe over het leerstuk van de genadige rechtvaardigmaking door het geloof*. Door J. A. de Ruiter
- 2. EEN ONBEKENDE BRIEF VAN ALEXANDER COMRIE. T. van Es**
- 3. Angst voor Arminianisme niet de enige drijfveer Comrie. Pieter Rouwendal.**
- 4. GELOOF EN GELOVEN. G. A. van den Brink,**
- 5. Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking. L.M.P. Scholten**
- 6. ALEXANDER COMRIE ALS DOGMATICUS. Ds. W. van Gorsel**
- 7. Nicolaus Holtius. Door Ds. G.H. Kersten**
- 8. TEGEN COMRIE'S "EXAMEN VAN TOLERANTIE.**
Door prof. dr. J. van den Berg

1. TOELICHTING OVER DE VISIE VAN

Dr. Comrie en van Van der Groe

Opgenomen in: *Ds. Theodorus Van der Groe over het leerstuk van de genadige rechtvaardigmaking door het geloof.*

Door J. A. de Ruiter

Hierbij ontvangt u, waarde lezer, het werkje van Ds. Theodorus Van der Groe over *het leerstuk van de genadige rechtvaardigmaking door het geloof*. Een leerstuk, waarvan Dr. A. Comrie in zijn Brief over de rechtvaardigmaking, de woorden van Luther citerend, schrijft: dat het de 'columna stantis et cadentis Ecclesiae' is, d.w.z. de pilaar of grondvest waarmee de Kerk staat of valt.⁹

Alle Reformatorische theologen hebben deze uitspraak van Luther met kracht onderschreven, echter de geschiedenis van de kerk leert ons, dat over het leerstuk van de rechtvaardigmaking veel getwist en gestreden is, zodat er nauwelijks twee theologen te vinden zijn die dit leerstuk precies gelijk formuleerden of begrepen. Vooral ná het jaar 1600 zijn door het steeds verder indringen van de filosofie en scholastiek in de Gereformeerde theologie, de onderlinge verschillen als paddestoelen uit de grond gerezen.

Ook in de 18e eeuw is er veel over dit leerstuk getwist, mede naar aanleiding van de beruchte zaak van de Zwolse predikant Ds. Antonie van der Os.¹⁰ Welnu, over enige van die onderlinge verschillen tussen verscheidene Gereformeerde theologen, omtrent de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof, handelt het voor u liggende werkje. Het is een dogmatisch-polemisch werkje, geen praktikale verhandeling van dit leerstuk. Voor een praktikale, bevindelijke verklaring van de rechtvaardigmaking door het geloof door Ds. Van der Groe, leze men vooral zijn predikatie over Zondag 23 van de H.C.¹¹ en zijn verhandeling in de roetsteen, deel II blz. 714 e.v.¹²

Hoewel een dogmatisch/bevindelijk werk zijnde, betekent dat niet, dat het zich moeilijk laat lezen. Ds. Van der Groe schreef, zoals in al zijn werken, eenvoudig, terwijl hij wars was van alle filosofie en scholastieke wijze van redeneren. Net als de eerste Reformatoren drukte hij zich zo Schriftuurlijk mogelijk uit. Natuurlijk werd hij wel eens gedwongen in zijn schrijven enige dogmatische begrippen of kunstwoorden te gebruiken, omdat de partijen, die hij bestreed, deze termen veelvuldig gebruikten. De uitgave van dit werkje van Ds. Van der Groe is niet bedoeld om daarmee het vuur van de dogmatische twisten weer te doen oplaaien, doch omdat het leerstuk van de rechtvaardigmaking als grondstuk van de Gereformeerde Waarheid, altijd waard is om

⁹ A. Comrie, Brief over de rechtvaardigmaaking des zondaars, 3e druk 1858, blz. 1.

¹⁰ Zie over deze kwestie o.a.: A.G. Honig, Alexander Comrie, 1892 invoce Van der Os.

A. Ypey en I.J. Dermout, Geschiedenis van de Nederlandsche Hervormde Kerk, 1824, deel III blz. 485 e.v.

J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk van de Nederlanden, 3e druk, 1916, blz. 694-698.

¹¹ Th. van van de Groe, Des Christens eenigen Troost in Leven en Sterven, uitg. de Hertog, z.j. I, blz. 530 e.v.

¹² Th. van van de Groe, Toetsteen van de waare en valsche genade, 1752/1753.

overdacht en onderzocht te worden. En dat zeker in een geesteloze tijd als de onze, waarin er zo weinig geestelijke kennis is en er maar weinigen zijn die, Schriftuurlijk en bevindelijk, verslag kunnen geven hoe zij door het zaligmakend geloof van de uitverkorenen Gods, door God gerechtvaardigd zijn geworden, uit loutere genade alleen, en alzo vrede bij God gekregen hebben door de Heere Jezus Christus en dit ook betonen te wezen door een Godzalige wandel en tedere omgang met de Heere en hun naasten.

In dit verband willen wij gaarne Dr. John Owen citeren, als hij schrift in zijn vermaard werk: *De Rechtvaardiging uit het geloof: Wat mij belangt, veel liever wilde ik mijn lot vinden onder hen, die waarlijk met het hart geloven ter rechtvaardigheid, schoon zij niet in staat mochten zijn om aan anderen een voldoende beschrijving van het geloof te geven, dan onder zulken, die zonder einde en met een schijn van nauwkeurigheid en bedrevenheid over hetzelfde kunnen zintwisten, maar verzuimen hetzelfde als hunnen plicht te oefenen.*¹³

De voor u liggende uitgave is gedrukt naar een oud (18e eeuwse) handschrift. Het werkje is nog nimmer in druk verschenen. Het is mogelijk dat het door ons gebruikte handschrift hetzelfde exemplaar is, waarvan Dr. A. G. Honig melding heeft gemaakt in zijn dissertatie over Comrie. De door hem opgegeven paginering klopt precies met die van het gebruikte handschrift. Behalve de brief over de rechtvaardigmaking bevat het handschrift ook nog het bekende werkje van Ds. Van der Groe over het Oprecht en zielzaligend geloof, groot 37 pagina's.

In het handschrift heet dit werkje: *Verklaring van iemands gevoelen omtrent het saligmakend geloof*. Aangezien dit geschrift van Ds. Van der Groe nog zeer onlangs opnieuw is uitgegeven (zowel met als zonder de briefwisseling met Jacob Groenewegen), hebben wij het in deze uitgave niet opgenomen. Volgens Dr. Honig berustte het handschrift indertijd bij Dr. A. Kuyper sr. Het handschrift zelf is niet het oorspronkelijk manuscript van Ds. Van der Groe, doch is een afgeschreven kopie van het origineel. Nauwkeurige vergelijking met het eigen handschrift van Ds. Van der Groe (waarvan nog vele specimen voorhanden zijn) heeft dit uitgewezen. Het blijkt ook uit het handschrift zelf, aangezien bijv. de Latijnse tekst, die in het werkje voorkomt, geheel verkeerd is genoteerd, zodat het handschrift duidelijk van een niet-theoloog is geweest. Bekend is dat Ds. Van der Groe zeer bedreven was in de klassieke talen.¹⁴ Hoewel wij dus niet de beschikking hebben over het originele manuscript, behoeven wij toch niet te twijfelen aan de echtheid van het werkje. In de opzet, de stijl en het taalgebruik herkennen wij geheel de geest en de pen van Ds. Van der Groe. De voor u liggende uitgave is geheel gelijk aan het handschrift, met uitzondering van de spelling van de woorden. De eigenaardige stijl, wijze van uitdrukken en volgorde van de woorden zijn gehandhaafd. Voor een werkje als het onderhavige leek ons dat de meest verantwoorde wijze van uitgeven. Verder zijn de eigennamen, Latijnse teksten, Griekse woorden enz. zo nodig gecorrigeerd, als zij verkeerd waren overgeschreven.

Voor deze uitgave stond ons ook nog een 19e eeuwse handschrift, groot 286 pagina's ter beschikking, hetwelk een letterlijk afschrift van het oude handschrift bleek te zijn. Voordat wij iets meer gaan zeggen over het ontstaan en de inhoud van het werkje,

¹³ J. Owen, *De Rechtvaardiging uit het geloof*, 1872, blz. 63.

¹⁴ A.W.C. van Dijk, *Die des nachts zijn huis bewaakt*, 1972, blz. 17.

geven wij eerst een citaat uit de reeds eerder genoemde dissertatie van Dr. A. G. Honig.

Wij weten dan gelijk wie Ds. Van der Groe bedoeld heeft met de door hem bestreden wederzijdse partijen.

Dr. Honig schrijft:

"Het laat zich zeer goed begrijpen, dat alle gereformeerden niet aanstonds bereid waren deze uiteenzetting van de leer der Rechtvaardigmaking over te nemen. Door Wilh. à Brakel waren zij aan een geheel andere gedachtegang gewend en hoe groot hun achting voor Comrie ook was, toch meenden velen, dat hij thans mis ging. Evenals enkelen uit onkunde thans de stelling, dat de Heilige Doop aan de kinderkens van de gelovigen in de suppositie van wedergeboorte wordt toegediend, als een nieuwe leer beschouwen, zoo dachten ook toen niet weinigen, dat een nieuwe en nog wel een verkeerde leer de volke werd voorgehouden. Eén dezer bezwaarden wendde zich daarom op aandrang van enkele zijner vrienden tot Theodorus van der Groe, destijds predikant te Kralingen, die om zijne vroomheid en orthodoxie zeer bekend was. En gelijk deze in 't jaar 1742 - toen de heeren Jacob Groenewegen, van Oudshoorn, en A. van de Willigen, van Rotterdam, over 't wezen des geloofs verschil hadden bereid was de partij van Van der Willigen over te nemen en in een uitvoerigen brief zijne opinie te zeggen, zoo was hij 't ook thans.

In een particulier schrijven, groot 171 pagina's (in 40), zette hij zijn mening uiteen. Waarschijnlijk dateert het uit het jaar 1759, aangezien er in gesproken wordt van de beroeringen in de Nederlandsche kerken, door deze leer veroorzaakt, en gezinspeeld op de Wolke van de Getuigen van Mr. Boddaert.

Deze brief ging van hand tot hand en zoo kwam Van der Groe twee jaar later op het denkbeeld, hem door de druk gemeen te maken, ofschoon dit oorspronkelijk niet zijne bedoeling was geweest. Hij besloot toen tevens er eene Voorrede - handelende over 't gezag van de Formulieren van Eenigheid, groot 15 pagina's - aan te doen voorafgaan.

Dit voornemen heeft hij echter niet volvoerd. Het manuscript heeft hij wel gereed gemaakt, maar naar de pers zond hij het niet. En alleen aan de gelukkige omstandigheid dat het niet verloren is gegaan, maar sinds eenige jaren ter beschikking stond van Professor Kuyper - die het mij met de meeste bereidwilligheid ter leen gaf - danken wij de wetenschap van dit geschil tussen de gereformeerden onderling.

Waarom Van der Groe zijn plannen andermaal wijzigde, is niet met zekerheid te zeggen. Maar ik vermoed dat Comrie hem vóór was met zijn *Brief over de Rechtvaerdigmakinge*. [geschreven 15 sept. 1760; verschenen 1761] Hiervoor heb ik de volgende redenen:

In zijn schrijven wijst Van der Groe er telkens op, dat het hem haast niet doenlijk was de staat van het geschilpunt juist aan te geven, omdat de andere partij haar gevoelens zoo onduidelijk had uitgedrukt. Dit nu kon hij met eenig recht zeggen, zoolang de *Brief over de Rechtvaerdigmakinge* nog niet was verschenen, overmits Comrie tot op dat tijdstip zijne opinie slechts terloops had verklaard.

Ten andere dichtte Van der Groe aan de tegenpartij telkens stellingen toe, die de hare niet waren. En nu brengt Comrie juist in zijn Brief diezelfde stellingen ter sprake, terwijl hij nadrukkelijk verzekert, dat hij ze volstrekt niet onderschrijft. Zo meende b.v. Van der Groe, dat Comrie, evenals hij, "alleen een eeuwige verordineeringe van onse Rechtvaerdigmaking in van de tyd leerde", terwijl hij stelde, "dat de Rechtvaerdigmaking als een inblyvende daadt in Godt reeds van eeuwigheid is geschied."

Ook vergiste Van der Groe zich hierin, dat Comrie en Holtius eenerzijds en de Professoren van de Honert en Schultens anderzijds alleen verschilden over de dadelyke en personele uytvoeringe van de weldaad van de Regtveerdigmakinge; en nog veel erger dwaalde hij, toen hij de vrees uitsprak, dat de Examinatoren alleen leerden de rechtvaardigmaking vóór het geloof in de toerekening van de verdiensten van Christus, en hij aan de bestrijding van dit denkbeeld schier heel zijn geschrift wijdde. Zodra nu Comrie's werk verschenen was, zal Van der Groe zijne vergissingen bespeurd en daarom tevens besloten hebben, zijn manuscript niet naar de drukker te zenden.

Natuurlijk wil ik met deze *hypothese* nog niet zeggen, dat Van der Groe daarom geheel van opinie veranderd is. Meer nog: gesteld, dit is zóó niet geweest, dan kan hij daarom toch wel hebben ingezien, dat het gevoelen van Comrie in geen geval onrechtzinnig was en dus geen bepaalde bestrijding verdiende, en kan hij tevreden geweest zijn, toen hij bespeurde, dat Comrie de rechtvaardigmaking in de vierschaar van het geweten, en dat door het geloof, even kras als hij poneerde. En van dezen strijd te kunnen afzien, zal hem nog aangenamer geweest zijn, wijl Comrie - wiens naam evenmin als die van Holtius en Brahé in het manuscript wordt genoemd, hoewel hunne voorstelling wordt bestreden - vroeger in het publiek zoo waardeerd over hem had gesproken".¹⁵ Tot zover Honig.

Bij dit citaat willen wij allereerst enige opmerkingen maken.

- Ten eerste wat betreft de datering van het werkje van Ds. Van der Groe. Het zou volgens Dr. Honig in het jaar 1759 geschreven zijn. Dit baseert hij o.a. op bepaalde passages uit de Voorrede, die zoals Van der Groe schrijft, twee jaar ná de brief geschreven is. De brief zou dan in het jaar 1757 geschreven moeten zijn. Echter uit de brief zelf blijkt dat ze in ieder geval niet eerder dan in het jaar 1758 geschreven kan zijn, aangezien Ds. Van der Groe o.m. 10 redenen aanhaalt uit de Aanmerkingen over *De vijf Walchersche Artikelen* van Ds. J. J. Brahé.¹⁶ Dit werk is eerst in het jaar 1758 verschenen.¹⁷ De voorrede is dus in het jaar 1760 of nog later geschreven.
- Een tweede opmerking is, dat uit het citaat blijkt wie de partijen zijn, waarover Van der Groe spreekt in zijn brief. De partij die rechtvaardigmaking vóór het geloof stelde, bestond voornamelijk uit: Dr. A. Comrie, predikant te Woubrugge, Ds. N. Holtius, predikant te Koudekerk, en diens neef Ds. J. J. Brahé, predikant te Vlissingen. Met de partij die het tegenovergestelde gevoelen was toegedaan, worden vooral de beide Leidse hoogleraren Prof. Joan van de Honert en Prof. J. J. Schultens bedoeld, en verder de tegenstanders van Ds. Brahé in de Classis van Walcheren. De strijd speelde zich eerst af binnen de Classis Leiden en Nederrijnland in de jaren 1755 tot 1756.¹⁸ doch later werd bijna geheel kerkelijk Nederland erdoor in rep en roer gebracht. Zo ontbrandden er hevige twisten in Alphen, 's-Hertogenbosch, doch vooral in de

¹⁵ Honig, a.w. blz. 243, 244, 245.

¹⁶ J. J. Brahé, *Aanmerkingen over de Vijf Walchersche Artikelen*, Rotterdam, 1937, blz. 78 e.v.

¹⁷ J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biografische woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, in voce J. J. Brahé.

¹⁸ Honig a.w. blz. 274 e.v.

Classis Walcheren. In de strijd binnen deze Classis ging het voornamelijk over de stelling van de onmiddellijke toerekening van de Gerechtigheid van Christus aan de uitverkoren zondaar. Ds. Brahé werd in de Classis bestreden door Ds. Aug. van van de Sloot, predikant te Middelburg, Ds. H. van Monsjou, predikant te Domburg en Mr. Pieter Boddaert, secretaris ter admiraliteit te Zeeland, die o.a. zijn Wolke van getuigen voor de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof in 1759 uitgaf, ter wederlegging van het gevoelen van Brahé (en Comrie en Holtius). Het valt buiten ons bestek om het historisch verloop van deze heftige broederstrijd te schetsen. Wij verwijzen de belangstellende lezer naar de kerkhistorische literatuur.¹⁹

- De derde opmerking, die wij willen maken, betreft het vermoeden van Dr. Honig, waarom Ds. Van der Groe zijn werkje niet heeft laten drukken. Volgens Honig zou dus Comrie Van der Groe met zijn Brief over de Rechtvaardigmaking vóór geweest zijn. Deze Brief verscheen eerst in het jaar 1761, één jaar later dus als het (vermoedelijk) gereedkomen van hét~ werkje van Ds. Van der Groe.²⁰ Naar de oorzaak van het niet verschijnen kunnen we slechts gissen, echter de mening van Dr. Honig lijkt ons niet juist, gezien de data en omdat Van der Groe uit Comrie's Brief zal hebben moeten concluderen, dat Comrie in de leer eerder nog verder, dan dicht bij hem stond.

Mogelijk dat Ds. Van der Groe door ziekte verhinderd is geworden zijn manuscript op te sturen naar de drukker. [?] In de door Van der Groe zelf geschreven kerkenraadsnotulen van de gemeente Kralingen, staat onder het jaar 1760 te lezen dat: *wegens onpasselijkheid van de predikant geen kerkenraad gedurende de gehele zomer is gehouden*.²¹

Ook is het wellicht mogelijk, dat Ds. Van der Groe geen approbatie van de Visitatores Librorum heeft gekregen, of vreesde hij deze goedkeuring niet te krijgen. Immers in het jaar 1760 regende het als het ware twistschriften over de leer van de rechtvaardigmaking,²² en van hogerhand trachtte men het twisten zoveel mogelijk tegen te gaan.

Hierbij komt nog, dat de verhouding van Ds. Van der Groe met velen van zijn Classisbroeders niet erg best was, vooral na zijn geruchtmakende twist met o.a. Ds. Petrus Hofstede in de jaren 1756 tot 1758 over de rechten van de kerk bij de beroeping van leraars.²³ Zo werd blijkens de Acta van de Classis Schieland (4 september 1759) Van der Groe's optreden als arbiter in de kwestie over de armen- en kerkrekeningen tussen Ds. Sprenger van Hoogvliet en de Schout Pieter Tijkens,

¹⁹ Ypey en Dermout, a.w, deel III blz. 495 e.v.

B. Glasius, Geschiedenis van de Christelijke kerk en Godsdienst in Nederland, 1843, blz. 245, 246.

G.J. Vos, Geschiedenis van de Vaderlandsche kerk, 1888, blz. 304, 305.

²⁰ Honig, a.w. blz. 134.

²¹ Notulen-boek Kerkenraad Kralingen, jaar 1760 (aanwezig in Gemeentearchief te Rotterdam).

²² Boekzaal van de Geleerde Wereld, jaar 1760, I, blz. 221, 468, 470, 570 enz.

In de jaren 1761/1762 was Ds. Van der Groe Visitor Librorum, samen met Ds. Patijn en Ds. Van van de Poel, Acta Classis 23 juni 1761, art. 44.

²³ Zie over deze strijd: Van Dijk, a.w. blz. 85 e.v.

J.P. de Bie, Het leven en de werken van Petrus Hofstede, 1899, blz. 85 t/m 115.

door de Classis nogal sterk gelaakt.²⁴

Ook nam Ds. Van der Groe niet deel aan de zgn. *Weduwenbeurs* van de Classis Schieland, een instelling waarover de Classis zich nogal druk maakte, hoewel hij op herhaald verzoek van de Classis wel afzag van zijn classicale revenuen, die toen ten gunste van de Weduwenbeurs kwamen.

Van der Groe was ook, blijkens de Acta, een slecht bezoeker van de classicale vergaderingen. Bovendien zullen zijn zeer kritische biddagspredikatiën, waarin hij niemand spaarde, zijn collega's wel niet erg bevallen zijn.

Mogelijk ook dat de uitgave van Ds. Hugh Kennedy's boek, genaamd; *God, Die de goddeloze rechtvaardigt*, dat in het jaar 1760 uitkwam, Ds. Van der Groe heeft doen besluiten zijn werkje niet te laten drukken.

Uit het werkje blijkt in ieder geval, dat Ds. Van der Groe in alle bescheidenheid en Christelijke liefde bij zijn onderzoek naar de geschilpunten wilde tewerk gaan en dat het hem veeleer te doen was de partijene tot elkaar te brengen, dan ze verder vaneen te scheiden. En Ds. Van der Groe wist ook wel, dat vooral Dr. Comrie bij velen van het volk des Heeren in achting was, mede door diens praktikale geschriften en ijver in het vertalen en doen vertalen van zovele uitnemende geschriften van Godzalige Engelse en Schotse leraars.²⁵ Hoewel de oude theologanten als Calvijn, Luther, Olevianus, Teellinck enz. voor Van der Groe al enige ponden zwaarder wogen, dan de latere schrijvers en zijn tijdgenoten,²⁶ was hij toch zeer voorzichtig in zijn oordeel. De bovengenoemde strijd met Ds. Hofstede, welke een naar verloop had en ontaardde in allerlei hatelijkheden, zal Ds. Van der Groe wel tot lering geweest zijn.²⁷

Immers ook Ds. Van der Groe had zich in deze twist laten verleiden tot een al te persoonlijke aanval op Ds. Hofstede, hetgeen nooit goed te praten is, ondanks het gegeven dat Van der Groe vanuit Gereformeerd kerkrechtelijk standpunt bekeken, het gelijk aan zijn kant had. Wellicht speelden in deze twist ook nog familieaangelegenheden een rol: Ds. Hofstede was namelijk een zwager van Jean Bichon, lid van de Vroedschap van Rotterdam, die vermoedelijk een broeder van de vrouw van Van der Groe was. Het verschil in ligging zal zeker wel een rol hebben gespeeld, ondanks het feit dat Ds. Hofstede als rechtzinnig in de leer bekend stond en tevens een vurige Oranjeklant was.²⁸

Wat ook de oorzaak van het niet uitgeven van zijn werkje mag geweest zijn, uit Ds. Van der Groe's *biddagspredikaties* blijkt genoegzaam hoe hij het christendom in zijn dagen mocht bezien, namelijk als een Gereformeerd geraamte zonder Geest en zonder leven, en hij begeerde voortaan liever als een eenzame mus op het dak de breuke Sions te bewenen, dan zich in het openbaar in allerlei twisten te mengen.

²⁴ Zie voor deze zaak: Acta van Classis Schieland, Classis Ordinaria 29 april 1759, art. 12 en Classis Ordinaria, 4 september 1759, art. 13.

²⁵ Comrie vertaalde werken van W. Marshall: *Evangelische Heiligmaking*; Th. Boston: Verbond der Genade; Th. Shepard: *Gelijkenis van de Tien Maagden*; 1. Chauncey: *Leere der Waarheid*, zie Honig, a.w. blz. 154 e.v.

²⁶ Th. van der Groe, *Beschrijving van het Oprecht en ziel-zaligend Geloove*, nevens eenige brieven van Jacob Groenewegen. Adriaan van der Willigen en Th. van der Groe, Uitg. R.C. Hoge, z.j., blz. 264.

²⁷ Van Dijk, a.w. blz. 89 e.v.

²⁸ Christelijke Encyclopedie, uitg. Kok, le druk in voce: Ds. Hofstede.

Een kerkhistorisch belangwekkende vraag is in verband met deze brief, hoe de verhouding is geweest tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie. In zijn brief bestrijdt Ds. Van der Groe voornamelijk de leer van Comrie, Holtius en Brahé. Deze vraag is verder van belang wegens het feit dat Ds. Van der Groe en Dr. Comrie de meest bekende oudvaders uit het midden van de 18e eeuw zijn en omdat beide predikanten door velen als de belangrijkste vertegenwoordigers van twee verschillende stromingen in de Gereformeerde Kerk van hun dagen worden gezien, en wel met name onder het rechtzinnige kerkvolk, dat begeerde te blijven bij de orthodoxe, bevindelijke Gereformeerde Waarheid.

Hebben Ds. Van der Groe en Dr. Comrie elkaar persoonlijk gekend of ontmoet?

Zowel Dr. Honig in zijn proefschrift²⁹ als A.W.C. van Dijk in zijn boek over Ds. Van der Groe, *Die des nachts zijn huis bewaakt*,³⁰ zijn van mening dat beide leraars elkaar nooit ontmoet hebben. Bij nader onderzoek bleek dit niet juist te zijn. Beide predikanten stonden gedurende een aantal jaren vlak bij elkander in de buurt. Ds. Van der Groe in Rhijnzaterwoude van 1730 tot 1740 en Comrie in Woubrugge vanaf het jaar 1735 tot zijn emeritaat in 1773. Echter beide kerkelijke gemeentes behoorden ieder tot een andere classis: Rhijnzaterwoude tot de Classis Woerden en Overrijnland, en Woubrugge tot de Classis Leiden en Nederrijnland. Op classicale vergaderingen hebben ze elkaar dus niet kunnen ontmoeten.

Verder is bekend, dat Comrie niet veel van huis ging,³¹ dewijl wij ook van Ds. Van der Groe niet de indruk krijgen, dat hij veel buitenshuis verkeerde, doch liever als een eenzame mus op het dak zijn tijd doorbracht.³²

Toch hebben beide predikanten elkaar persoonlijk ontmoet en wel op de Provinciale Synode van Zuidholland, in het jaar 1746 te Rotterdam gehouden van 5 juli t/m 15 juli.³³

Comrie woonde deze synode bij als deputaat van de Classis Leiden, terwijl Van der Groe één van de afgevaardigden van de Classis Schieland was.

Op deze synode zullen zij wellicht met elkander gesproken hebben, of ontmoet ten huize van de koopman Adriaan van der Willigen, die met beide predikanten bevriend was. Van der Groe had verder verschillende vrome vrienden in Woubrugge en Outshoorn, o.a. de familie Van Schellingerhout (de baljuw van Esselijkerwoude)³⁴ die juist ook intieme vrienden van Comrie waren.³⁵ Het ligt voor de hand, dat wederzijds naar de welstand van de vrienden zal zijn geïnformeerd en een vriendengroet zal zijn overgebracht.

Ook zal via de gemeenschappelijke vrienden wel eens het één en ander over de bediening, de leer (die in beide gevallen nog al eens in opspraak was) en het leven van

²⁹ Honig, a.w. blz. 246.

³⁰ Van Dijk, a.w. blz. 83.

³¹ A. Comrie, *Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs*, 9e druk 1864, Opdragt, blz. V.

³² Th. van van de Groe, *Verzameling van zestien Biddagspredikatieën*, uitg. H v.d. Meulen, z.j., blz. 290.

³³ *Acta Synodi Zuydhollandia: jaar 1746*.

³⁴ Van van de Groe, *Oprecht en ziel-zaligend Geloove*, blz. 55, 68, 84, 85, 90, 102, 235.

³⁵ Honig, a.w. blz. 73.

beide predikanten doorverteld zijn. Verder hebben Comrie en Van der Groe elkaar uit de wederzijdse geschriften gekend. Van der Groe bezat blijkens de catalogus van zijn bibliotheek verschillende werken van Comrie.³⁶

Comrie beval in zijn Catechismusverklaring de predikaties van R. Erskine o.a. over Jer. 30:21 aan³⁷ en voor deze werkjes schreef Van der Groe zijn *Verhandelingen over het voorbereidend werk*, enz.

Gelet op bovenstaande gegevens en het gezegde, dat vrienden van vrienden, vrienden zijn, zouden wij kunnen concluderen, dat er van tegenstellingen nauwelijks sprake is geweest. Echter, uit beider geschriften blijkt dat zij als predikant toch ieder een eigen weg bewandelden en vinden wij ze meer tegenover elkaar, dan naast elkaar staan. Een rechtstreekse confrontatie is het echter nooit geworden.

Over de verhouding van Comrie tot Van der Groe bezitten wij een geschrift van een bekende tijdgenoot van beide predikanten, die Comrie en Van der Groe persoonlijk goed gekend heeft en bovendien theologisch goed onderlegd was. Deze tijdgenoot was niemand minder dan Jacob Groenewegen,³⁸ die o.m. een werkje geschreven heeft tegen Comrie, waarin hij diens leer over de rechtvaardigmaking bestrijdt.³⁹

Jacob Groenewegen, die een tijdlang in Outshoorn gewoond heeft, vlakbij Woubrugge, had veel achting voor Comrie. Hij noemt hem zelfs vader Comrie.⁴⁰ Ook zegt hij: Den Eerw. Heer A. Comrie is een Man van Wysheid en Godvrugt, zijne voorige Schriften zyn met meer als ordinaire hoogagting en zeegen geleezen; wij hebben altyd in 's Mans schryven een innig genoegten gevonden, en wy blyven zyne gronden aankleven.⁴¹

Echter tegen de leer van de rechtvaardigmaking, zoals Comrie die terloops in de Voorreden van zijn Catechismusverklaring en heel summier in de verklaring van de 7e zondagsafdeling had medegedeeld, had Groenewegen nogal wat bezwaren.

Weinig hoogachting had Groenewegen voor Ds. Van der Groe, dat blijkt genoegzaam uit de bekende briefwisseling tussen Groenewegen en Van der Willigen en de brief van Ds. Van der Groe aan Jacob Groenewegen.

Minder bekend is, dat Jacob Groenewegen door de vergadering van de Classis Woerden. en Overrijnland van 23 juni 1739 is gecensureerd geworden, wegens het uitgeven van zijn boekje, genaamd: *De roem van Gods vrije genade*, zonder de vereiste kerkelijke goedkeuring.⁴² Een pikante bijzonderheid is, dat Ds. Th. Van der

³⁶ Bibliotheca Exquisitissima sive Catalogus Librorum etc. . . Theodorus van van de Groe. Lugd. Bat., 1785, blz. 73, 162, 233.

³⁷ A. Comrie, *Stellige en Praktikale Verklaring van de Heidelbergschen Catechismus*, 1753, blz. 330

³⁸ Jacob Groenewegen heeft diverse werkjes uitgegeven. Het meest bekend zijn *De Lofzangen Israëls*

³⁹ Jacob Groenewegen, *Eenige brieven geschreven aan eenige Goede Vrienden. Tot wederlegging van het Systema van A. Comrie*, 1755.

⁴⁰ Groenewegen, a.w. blz. 33. Opmerkelijk is, dat Groenewegen het Systema van Comrie vooral ook bestrijdt met citaten uit diens *Eigenschappen*.

⁴¹ Groenewegen, a.w. Voorreden, blz. VIII.

⁴² Acta Classis Ordinaria, 23 juni 1739, art. 5 val. Acta Classis Woerden en Overrijnland. De Acta vermelden, dat Jacob Groenewegen eenparig door de Classis is gecensureerd. Ds. Joh. Groenewegen te Aarlanderveen was ook lid van deze classis.

Groe praeses van deze vergadering was. Waarschijnlijk heeft dit al kwaad bloed gezet bij Jacob Groenewegen, naast de voor hem onverteerbare wetenschap, dat Van der Groe zijn bekering niet overnam.⁴³

Comrie is later rechtstreeks betrokken geweest bij de 2e censuurzaak van Jacob Groenewegen, toen deze inmiddels in Werkendam woonde. Eveneens naar aanleiding van het uitgeven van een niet kerkelijk goedgekeurd boekje, bevattende samenspraken tussen de Hervellingen, een heel merkwaardig geschrift.⁴⁴

Op de Synode van Zuid-Holland, in 1759 te Schiedam gehouden, is deze censuurzaak na jaren opgelost. Comrie was lid van deze Synode. Jacob Groenewegen is blijkens de Acta (art. 5. ad art. 2) zelf verschenen op deze vergadering en is na schuldbekentenis van zijn censuur ontheven.

Op vrijwel iedere Classicale en Synodale vergadering in die jaren, kwam de naam en het geval Jacob Groenewegen wel ter sprake.

In de Voorreden van zijn werkje tegen Comrie, schrijft Groenewegen o.m.:

"Wat is de mens genegen om van 't een uiterste tot het andere over te slaan, de Heer A. Comrie, heeft zyn Systema en gronden gelegd, zyn regt in oppositie met een zeeker Volk in Neerlands Kerk, die de Rechtveerdigmaking, en alle ware Genade en Leven, ontkennen, voor het verzekert aannemen en toe-eigenen, ik ben geregtveerdigt. Dus slaat elk tot een uiterste over. A. Comrie stelt Ware Genade, Geestelijk Leven, Rechtveerdigmaking, voor alle Geloofs-Werkzaamheden, en zonder alle Geloofs-Werk van onze zyde, dadelyk bestaande.⁴⁵ Maar te Leeren dat dit alles is wat het Geloove tot Rechtveerdigmaking doet wat maakt dat een redeloos geloof:en is eigentlyk nog inzonderheid het gevoelen van een Volk dat A. Comrie lynregt wil bestryden; en om dat hy de Rechtveerdigmaking voor 't Geloove zet, heeft hy dezelve Beschryving van 't Rechtveerdigmakende Geloof, dat regt uit geloove ik ben gerechtveerdigt:en weerd ook alle werkzaamheid uit zyn geloove, om dat alle werkzaamheid met Christus tot Rechtveerdigmaking hem als Arminiaans in 't ooge loopt.⁴⁶ En dat alzoo wonderlyk is, mensen van een stryden gevoel, beroepen zig op de oude Theologanten; en het is bekend dat een zeker Volk in ons Land, het wezen van 't Geloof in de volstreckte toeiening stellen, oneyndig wyt van A. Comrie, want hy heeft zyn Systema lynregt tegen haar opgeregt, tot behoudenis van de zwakken: En die zoo wel, als zyn Eerw. beroepen zig met alle magt op de oude Reformateurs; maar de latre Godgeleerde die zyn van 't Gelove der Voorvaderen afgeweken."⁴⁷

Wie Groenewegen met dat zeker volk in Neerlands Kerk bedoelde, laat zich raden. Wij zullen het hem echter zelf laten zeggen wie dat volk was, dat aan een groot getal ware Israeliëten, de weg naar het Hemelse Kanaän de doortocht door het land weigeren,⁴⁸ als hij schrijft:

"Maar in zulke *toetstenen*, van ware en valsche Genade, hebben wy geen genoeg,

⁴³ *Oprecht- en zielzaligend geloof*, blz. 208, 239, 240.

⁴⁴ Jacob Groenewegen, *Samenspraken van de Hemellingen*, aangaande hun reyse naar het Hemelsche Kanaän, Gorkum 1753.

⁴⁵ J. Groenewegen, *Eenige brieven*, Voorreden, blz. XV, XVI.

⁴⁶ a.w. blz. 81.

⁴⁷ a.w. blz. 90

⁴⁸ a.w. blz. XVIII.

daar dat tot een blyk van eene valsche bekeering wordt opgegeeven, als een overtuigt zondaar eens uit benaauwtheid zyner Ziele, zig niet kan onthouden van uitwendig schreyen en misbaar maken, en rouwklagen als met de rouwklagen van een eenigen Soone, en bitterlyk kermen; daar men leerd, dat een recht verootmoedigt zondaar, zoo hart niet zal durven kloppen op de deur van den Hemel, en zoo tot God schreeuwen uit zyn benaauwtheid.

Dat een ware overtuigde zig niet zal bekommeren over zyn onbekeerde bloedvrienden, dat dat een blyk van vals werk is. Dat de nieuwbekeerlinge zoo driftig en met zoo veel liefde, de slippe van de Vroome niet zullen aangrypen en zeggen wy zullen met u gaan, want wy hebben gezien dat God met u is. Dat de zulken als haar werk regt is, zoo niet roepen aan de Leeraars, als of die haar helpen konden, lieve Heere wat moet ik doen om zalig te worden.

Dat een recht ontbloten wel zal ophouden, met zyn bidden, roepen en klagen, Heer wat zult gy my dog geven, geeft my Jesus of ik sterf. Dat een overtuiging van de zonden als zonden niet recht kan zyn, als 'er dat bijzonder gezigt van de eeuwige straf niet bij is. Dat alle bekering en geloof valsch is, als men in 't begin met geen onderscheyde ligt gezien heeft de onmiddelyke toerekening van Adams daat en bondsbreuk, dat sommige zien. Dit alles zijn bedriegelyke weegschalen en toetstenen, daar de Heere geen welgevallen in heeft; inzonderheid, dat een zondaar die zyn schuit regt ziet, zyn Regter zoo min om genade zal bidden, als een doodslager die van de Regter tot de dood gecondemneert is, om dat hy weet dat het vonnis onherroepelyk is: dit is een grouwelyke ketterij.

Wat dunkt U Lieden van zulk een bevatting van het gansche Genade werk, overtuyging en geloof in Christus? Daar is een doodschuldige die gecondemneert is om te sterven; en die zyn schuit zoo wel gelooft, dat hy om geen genade verzoekt, maar niet anders doet als de Executie van 't Vonnis met benaauwtheid inwagten; daar komt tyding tot hem dat zyn schuit afgemaakt is, en hy pardon heeft; die tyding neemt hy gelovig en met blydschap aan, en geeft zig vrywillig in dienst van hem die dat pardon bezorgt heeft. Dit is by die Lieden al wat in de ziel omgaat, die bekeert en verandert wordt, alle werkzaamheeden, begeertens, zoeken, bidden, worstelen om genade, dat is een blyk dat het werk vals is, al dat rykhalzen na Jesus om het verkrygen is inbeelding, die recht staat doet niets als Jesus, als van God geschonken, zig rechtuit toeigenen.⁴⁹ (N.B. Jac. Groenewegen had Van der Groe's brief uit 1742 nog steeds niet begrepen).

Even later vervolgt Groenewegen:

"Nu heeft A. Comrie zyn Systema wel ingerigt tot vernietiging van deze gronden, maar om dat door het zetten van het geloof agter de Rechtveerdigmaking, het geloof alle werk tot Rechtveerdigmaking benomen wort; en men ook rondelyk leerd, dat het geloove een lydend ontfangen, en geen dadelykheid of werk van de Ziele is, zoo voert het ook in, een bestryding van werkzaamheden: het kan dog niet missen of het moet dat gevolg in veele omhelzers van 't gevoele heb, al roept de Heer A. Comrie dat is myn doelwit niet."⁵⁰

Dus volgens Jacob Groenewegen heeft Comrie zyn systema ingericht *om de gronden van Ds. Van der Groe te vernietigen*. Echter op een bepaald punt waren Comrie en Van der Groe het weer met elkaar eens, volgens Groenewegen.

"Daar in zyn zy het eens, dat het Rechtveerdigmakende Geloof, geen dadelykheid van

⁴⁹ a.w. blz. XXXVII, XXXVIII, XXXIX.

⁵⁰ A. w. blz. XXXIX, XL.

de Ziele is, ten einde om Christus tot Rechtveerdigmaking deelagtig te worden, maar dat het maar is een aannemen van, een van de Vader geschonken Jesus, en de Rechtveerdigmaking in Hem.

Alle Werkzaamheden van de vluggende na Jesus, worden uit beide de gronden veroordeelt, en dan zyn zy daar eens in, in het Veroordeelen van 't hedendaagse Christendom, dat zelf de naam van Geestelijk, Bevindelyk en Practicaal heeft, in tegenstelling van het uitwendig Naam-Christendom. Om aan de bekeering van die weynige, die door Gods genade, tot zyn eeuwige Roem, dat oneyndig geluk te beurt valt, ook zoo wat algemeen te twyffelen, boort A. Comrie ook vry wat in 't hart van, zyn Leezer.

En al de gewone, werkzaamheden en bevindinge van Gods Volk, oeffenende Geloof in Christus tot Rechtveerdigmaking, worden als Arminianery veroordeelt; dit zal goedgekeurt worden van dat volk die A. Comrie lyn regt wilden bestryden, en haar Systema van Practicale Godgeleerdheid door het zyne in de Fondamenten omkeren."⁵¹

Hoewel Jacob Groenewegen zich nogal heftig uitdrukt, zoals wij van hem gewoon zijn, dienen wij aan zijn oordeel toch wel waarde te hechten, juist omdat hij beide partijen van binnenuit goed kende.⁵²

Waarschijnlijk had hij een beroep, waardoor hij veel moest reizen, want overal was hij met de vromen en predikanten bekend. Hij heeft zowel in Kralingen, als in Outshoorn gewoond (later woonde hij in Werkendam), en verkeerde regelmatig onder de gemeenteleden en vrienden van beide predikanten.⁵³ Hij zal wellicht ook wel eens bij Comrie binnengestapt zijn, want erg verlegen of bescheiden was hij bepaald niet.

Dat er *twee partijen* waren onder het rechtzinnig, bevindelijk Gereformeerde kerkvolk in die tijd, blijkt o.m. ook uit het boekje van Jacobus van Houte over *De aard en natuur des geestelijken leven*,⁵⁴ Van Houte, droeg zijn werkje op aan de gravin van Gronsfeld, Rees, Diepenbroek enz. Vrouwe van Werkendam, enz.⁵⁵ Aan deze gravin droeg ook Comrie zijn Catechismusverklaring op, terwijl ook de

⁵¹ a.w. blz. XVI, XVII.

⁵² Oprecht- en zielzaligend geloof, blz. 233, 234.

Op blz. 50 van Eenige Brieven schrijft Groenewegen: Indien ik dit niet wel gevat heb, zoo kan zijn Eerw. mij bij gelegenheid eens onderrigten. Hieruit zouden wij kunnen afleiden, dat Groenewegen Comrie persoonlijk goed kende. Echter tegen het werkje van Groenewegen verscheen een werkje genaamd: *Bedenkingen over de Regtvaerdigmakinge des zondaars*. Amsteldam, 1756, door een onbekende auteur. Op blz. 15 van dit werkje staat: "Men mogt denken, waarom hy (Jacob Groenewegen) het tegen de Heer Comrie zoo geladen heeft? myne gedachten zyn, dat het is, een personeele vyandschap, alzoo hy dat ligt in zyn oogen niet kan verdragen; om dat hy wel zal weten, dat die Man het op zyn manier van behandelingen niet geladen heeft." enz.

Opgemerkt moet hierbij wel worden, dat nergens uit blijkt dat de onbekende auteur Comrie persoonlijk kende.

⁵³ a.w. blz. 55, 118.

⁵⁴ Jacobus van Houte, *Korte verhandeling van de Aart en Natuur des Geestelijken Leevens*, 1759.

⁵⁵ a.w. Opdragt.

lijkrede op Ds. Joh. Groenewegen aan haar is opgedragen.⁵⁶ Allen behoorden tot dezelfde vriendenkring.

In het boek van Van Houte wordt echter van de leer van Ds. Van der Groe (in de persoon van *Getrouwheid Zoekende*) een karikatuur gemaakt, welke dan vervolgens wordt bestreden.

Zo wordt in dit geschrift bijv. gesproken, dat er een volkomen bewustheid van de genade moet zijn (1, blz. 20, 91; 11, blz. 28, 73, 82, 83 enz.); dat Christus in het Evangelium niet zou mogen worden aangeboden aan bekommerde zielen (1, blz. 47); dat de voorbereidende werkzaamheden in dezelfde trap en mate aanwezig zijn in zowel verworpenen, als in uitverkorenen (1, blz. 48), ja, dat iedere uitverkorene eenzelfde trap en mate van overtuiging moet hebben tot vlak aan de strop toe; dat er geen twijfeling in de gelovige is (1, blz. 116), enz.

Men vergelijke slechts Van der Groe's Ziel-zaligend geloof en Toetsteen. Ook de houding van *Getrouwheid Zoekende* tegenover *Bekommerde Ziele*, welke laatste NB. kon verklaren hoe hij het eigendom van Christus geworden was (1, blz. 84), is niet die van Ds. Van der Groe jegens overtuigde zondaren. Bovenstaande dingen e.d. berusten op doorvloeijingen op verkeerde gevolgtrekkingen.

Over de verschillen in de prediking en leermethode tussen Ds. Van der Groe en Ds. Comrie, doch ook over hun overeenkomsten in de leer, zullen wij zo dadelijk nog iets zeggen. Voorshands stellen wij voor vast, dat er inderdaad belangrijke verschillen geweest zijn.

Duidelijk blijkt dit uit beider geschriften. Wij kunnen dit nog het beste bewijzen met een citaat uit Comrie's *Brief over de Rechtvaardigmaking*, waaruit het verschil duidelijk blijkt, als hij schrijft:

"Nogtans zijn er zekere soorten van mensen, die naar Sion willen gaan door hunne redenering, en het beredeneerd geloof, zonder veertig dagen bij Sinai gestaan te hebben, die wij voor God laten. Eenige van dezen leggen het zoo aan, dat, Sinai moetende in de doortogt gezien worden, zij zulk een afstand daar van nemen, dat ze maar van verre dan rook en de bliksemstralen zien, en de donderende stemmen gehoord hebben, hun zelf door redeneringskracht pogen in staat te stellen om dat te ontgaan, door werking met eenige aaneen geschakelde Evangeliewaarheden, en dus nooit kunnende zonder inkrimping horen van ware zaligmakende ontbloting, waardoor men in de dood voor God invalt, hebben ze verzonnen een weg die God in zijn Woord niet geopenbaard heeft, noch in onzen Catechismus geleerd wordt. EN WILLEN MIJ EN ANDEREN, TUSSCHEN WIEN EN MIJ IN HET EINDE DER ZAAK GEEN VERSCHIL IS, OFSCHOON IK GROOTELIJKS IN de AANVANG VAN GODS WERK VAN HEN VERSCHIL, bestrijden, en onder eene hatelijke gedaante immers mijn gevoel voorstellen.

Maar het is omdat ze vrezen, dat ze in de schaal van waarachtige zaligmakende overtuiging, en ontbloting aan zich zelven, gewogen zijnde, te licht zouden bevonden worden, en gezien zou worden, dat God hun het ontslag van zondesschuld nooit had gegeven, door hen te verzekeren door de H. Geest, dat Hij hen in het bijzonder de vergeving van de zonde, en de eeuwige gerechtigheid uit loutere genade, om Christus wil geschonken had, eer ze onder zulke overtuiging waren."⁵⁷

⁵⁶ Honig, a.w. blz. 76.

⁵⁷ Comrie, Brief, blz. 159, 160.

4^e opmerking

- De vierde opmerking bij het citaat uit Dr. Honig's boek betreft diens voorstelling, *dat Van der Groe zijn tegenpartij stellingen toeschreef, die de hunne niet zouden zijn.*

De eerste vergissing zou zijn, dat Ds. Van der Groe meende, dat Comrie c.s. net als hij, een eeuwige verordining van de rechtvaardigmaking in de tijd leerde.

Allereerst willen wij hierbij opmerken, dat hieruit zou kunnen blijken, dat Ds. Van der Groe waarschijnlijk vooral de geschriften van Ds. Brahé en Dr. Comrie in zijn schrijven op het oog heeft gehad.

Immers, uit hun geschriften, die waren verschenen toen Van der Groe zijn brief schreef, kon hij nog niet weten, dat m.n. Comrie iets anders leerde. Wel uit de geschriften van Ds. Holtius, die in zijn verhandeling over de Rechtvaardigmaking door het geloof, gedrukt in het jaar 1750, de stelling, dat de rechtvaardigmaking als een inblijvende daad in God, reeds van eeuwigheid is geschied, reeds had geponeerd.⁵⁸ Mogelijk dat Van der Groe de geschriften van Ds. Holtius niet zo belangrijk achtte, wellicht omdat Ds. Holtius bij Gods Volk toentertijd weinig vertrouwen had en als een onbekeerde letterknecht bekend stond.⁵⁹

Prof. Schultens schrijft zelfs, dat Holtius de vromen (de fijnen) verachtte.⁶⁰

Eerst in zijn Brief leerde Comrie duidelijk *een rechtvaardigmaking van eeuwigheid*. Echter Comrie was op dat punt van mening veranderd (hoewel hij deze verandering zowel ontkende als toegaf).⁶¹ Want in zijn Eigenschappen des geloofs had hij nog geschreven, dat de uitverkoren zondaar niet eer dadelijk gerechtvaardigd wordt, voordat hij dadelijk gelooft,⁶² terwijl Comrie in dit boek tevens nog een middellijke toerekening van Christus' gerechtigheid in de rechtvaardigmaking in Gods Vierschaar door een dadelijk geloof stelde.⁶³

Ds. Van der Groe kon het dus niet helpen, dat hij zich op dit punt vergiste, want hij kende toen alleen de Comrie van o.a. de Eigenschappen, de Catechismus verklaring, de Leerredenen en ée Missive.

Zodoende moest Ds. Van der Groe tot de conclusie komen, dat de partijen alleen verschilden over de dadelijke en personele uitvoering van de weldaad van de rechtvaardigmaking. De andere verschillen tussen de partijen, o.a. over het werkverbond, vielen buiten het bestek van Ds. Van der Groe's onderzoek.

⁵⁸ N. Holtius, Verhandeling van de Rechtvaardigmaking door het geloof, 1750, blz. 50.

⁵⁹ J. J. Schultens, Omstandige Brief aan de Heere Nikolaas Holtius, 1755, blz. CLVII. Volgens Schultens, achtte Comrie (vóór 1750) Holtius als een onbegenadigd leraar, althans van zeer weinig genade.

⁶⁰ J. J. Schultens, *Uitvoerige Waarschuwning op verscheidene stukken van de Katechismus Verklaaringe* van de Eerw. en Gel. Heere Alexander Comrie, 1755, blz. 271.

⁶¹ Comrie, Catechismus, Aan de lezer, blz. XIV, XV, Comrie, Brief, blz. 88, 89, 156, 171. Zie ook Honig, a.w. blz. 232 e.v.

⁶² Eigenschappen, blz. 37.

⁶³ a.w. blz. 222.

5^e opmerking

- De laatste vergissing van Ds. Van der Groe volgens Dr. Honig, zou zijn, *dat hij meende dat Comrie c.s. alleen de rechtvaardigmaking vóór het geloof leerden en niet die door het geloof in de consciëntie.*

Uit het werkje van Ds. Van der Groe blijkt, dat deze mening onjuist is, zie blz 14, 15 Hij meende alleen, dat er op dit punt geen verschillen waren tussen beide partijen. Afgezien van alle woordverschillen menen wij, dat Van der Groe toch de kern van het verschil in de leer met Comrie goed heeft aangevoeld, nl. het verband tussen de Goddelijke toerekening en het geloof, en de aard of het wezen van dit rechtvaardigend geloof.

6e opmerking

- Tenslotte nog één opmerking bij het slot van het citaat uit Dr. Honig's werk, met name t.a.v. de publieke waardering van Dr. Comrie over het werk van Ds. Van der Groe, met betrekking tot diens voorrede voor het 1e deel van George Hutcheson's *Verklaring van de twaalf kleine profeten*.⁶⁴

Men zou hieruit kunnen afleiden, dat Comrie veel waardering voor het werk en de leer van Ds. Van der Groe heeft gehad.⁶⁵ Doch men dient hierbij wel in ogenschouw te nemen, dat deze voorrede Ds. Van der Groe's eerste gedrukte geschrift was. Hij handelde hierin over de praktikale studie van de Heilige Schrift, een onderwerp waarover geen verschil van mening bestond. Bovendien sprak Van der Groe in deze voorrede bijzonder waarderend over de Engelse en Schotse praktijkschrijvers, waarvan hij er velen opsomde.⁶⁶

En het kon niet anders, deze woorden van Van der Groe moesten voor de Woubrugse Scoto Brittannus wel *zeer zoet zijn*.

Pas later schreef Van der Groe zijn Toetssteen en de voorredes op de werken van de Erskines, waarvoor Comrie minder waardering had, blijkens zijn *Catechismus*, *Missive* en *Brief*.

Tot zover dan onze opmerkingen naar aanleiding van het citaat van Dr. Honig.

⁶⁴ G. Hutcheson, Sakelijke en Prackticale Verklaringe van de Twaalf Kleine Propheten, 1747/1748. Dit werk verscheen in 3 delen. Voor ieder van de twee eerste delen schreef Van der Groe een voorrede, voor het derde deel schreef Comrie een voorrede. Van der Groe droeg het werk op aan Stadhouder Willem IV.

⁶⁵ Zo schrijft Comrie o.m. in zijn voorrede:

"Ik dachte doen ook iets, by wyze van voorrederl te schryven: maar onderricht zynde, dat de WelEerw. Heer Theodorus van van de Groe, waardig predikant tot Kralingen, dat verricht hadde, zoo staakte ik myn voornemen voor die tydt, en was zeer blyde en dankbaar in myn gemoedt, dat zyn Eerwaarde zo veel genoeg in myn groot vaders werk vondt, dat hy niet nalaten konde, dit werk aan te pryzen. En deze myne dankbaarheid wierde noch meer en meer opgewekt, als ik die Godtvruchtige Voorreden voor het Eerste Deel las. Wat was die Voorreden myn gehemelte zoet! Wat moest ik myn zegel aan de gewichtige stukken, daar in vervat, hangen.... Och! mocht een ieder het zy Leeraar, of Ledemaat, deze zoo tydige, zoo gewichtige, en Godt vruchtige Voorreden van de Eerwaarden Heer Theodorus van der Groe, met aandacht en opmerkinge lezen, en herlezen, en herkauwen; en Godt geve zyn zegen over de Schryver, en maeke zyne pogingen gezegent voor my en Nederlandts inwoonders."

⁶⁶ Van der Groe noemt meer dan honderd Engelse en Schotse praktijkschrijvers op.

Na aldus de historische verhouding tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie te hebben nagegaan, dienen wij nog nader onderzoek te doen naar **de eigenlijke verschillen in de leer tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie** en ook waarin zij beiden overeenkomen. Dat er verschillen bestonden, hebben wij reeds aangetoond. Wij volstaan slechts met het aangeven van de belangrijkste verschillen, voornamelijk met betrekking tot hun prediking en leer van de bijzondere genade.

1^e verschil

Het eerste verschil, wat wij hier willen noemen, betreft *de leer van de rechtvaardigmaking*, waarover dit werkje handelt. Wij zullen hier niet breedvoerig opsommen, waarin Van der Groe allemaal verschilde met Comrie, inzake de weldaad van de rechtvaardigmaking. De belangstellende lezer vergelijke slechts dit werkje en de Catechismusverklaring van Ds. Van der Groe met Comrie's *Brief over de Rechtvaardigmaking*. Comrie leerde in deze Brief een viervoudige rechtvaardigmaking (in onderscheiden trappen), n.l.:

- ten eerste: van eeuwigheid in Gods vierschaar, in de Raad des Vredes, als inblijvende daad in God;⁶⁷
- ten tweede: in de, opstanding van Christus;⁶⁸
- ten derde: de dadelijke rechtvaardigmaking in de levendmaking van de uitverkorene, waarbij de gerechtigheid van Christus onmiddellijk wordt toegerekend;⁶⁹
- en ten laatste: in de lijdelijke rechtvaardigmaking in de consciëntie, welke weer in trappen wordt onderscheiden, nl. te beginnen met de overtuiging van de zondaar door de Wet, de verlichting des verstands in de kennis van Christus en ten laatste in volkomenheid in de verzekering van de vergeving van de zonden, enz.⁷⁰

Wat Comrie in een aantal trappen (ook in de tijd onderscheiden) ziet gebeuren, trekt Van der Groe in één punt des tijds samen, hoewel hij in orde wel de rechtvaardigmaking in Gods vierschaar laat gaan vóór de rechtvaardigmaking in de vierschaar van de consciëntie. Doch het is alles bij Van der Groe één en dezelfde rechtvaardigmaking door het geloof van de in zichzelf goddeloze zondaar. Wel gaan bij Ds. Van der Groe de verordining in Christus, de verwerving door Christus en de aanbidding in de beloften des Evangeliums vooraf.

Van der Groe greep in zijn rechtvaardigingsleer, net als in zijn geloofsleer, weer terug op de eerste Reformatoren.⁷¹

Hoewel Comrie herhaaldelijk benadrukt in zijn geschriften, dat hij in zijn leer in alles overeenstemt met de Reformatoren, week hij er toch onbewust van af. In de Voorrede

⁶⁷ Comrie, Brief, blz. 91 e.v.

⁶⁸ a.w. blz. 119.

⁶⁹ a.w. blz. 120 e.v.

⁷⁰ a.w. blz. 159 e.v. zie ook C. Graafland, De zekerheid van het geloof, 1961, blz. 232, 233.

⁷¹ Dit komt ook duidelijk tot uitdrukking in wat Van der Groe schrijft over de rechtvaardigmaking en de aanbidding van deze weldaad in de beloften des Evangeliums. Men vergelijke dit met wat bijv. Calvijn schreef in zijn Uitlegging op de Zendbrief van Paulus aan de Romeinen, 2e druk, 1972, blz. 88 (Rom. 4:3).

op zijn *Catechismusverklaring* schrijft Comrie zelfs dat hij liever dood was, ja nooit geboren geweest, als ergens in de essentiële punten van de leer met de Reformateurs te verschillen.⁷²

Toch begreep Comrie wel, dat zijn voorstelling van het leerstuk van de rechtvaardigmaking verschilde van die van bijv. Calvijn en Luther. In zijn Brief stipt hij deze kwestie aan, waarbij hij schrijft:

"Ten vierde, eindelijk merken wij aan, dat de Protestanten, aan hun hoofd hebbende, om hen uit Egypte te voeren, de mannen Luther en Calvijn, in wiens binnenste Gods heerlijkheid was en rondom wie God als een vurige muur was, op deze dingen bedacht zijnde, en hunne belijdenissen moetende uitgeven als verweerschriften, om de blaam, die men op hen leide, van hen te weren, alle delen van de rechtvaardigmaking in *sensu concreto*⁷³ zamengevoegd hebben; latende voor de Doctoren vrij, naar Gods Woord van elk essentiële deel in *sensu diviso*⁷⁴ te spreken, na zij het goed vonden, om (ie leer van de vrije genade Gods in hare eigenlijke luister, zoo in ieder deel op zich zelve aangemerkt, als in de samenvoeging van dezelve tot een geheel, te beschermen, om dus in alle opzichten toegerust zijnde, de bestrijders van de vrije genade verschrikkelijk te zijn, als slagorden met banieren".⁷⁵

Ongeveer hetzelfde hebben vele schrijvers ook beweerd van de leer des geloofs van de Reformatoren. Men leze hiertoe de brief van Ds. Van der Groe aan Jacob Groenewegen.⁷⁶ Waar hebben Luther en Calvijn echter zo gesproken of geschreven? Bovendien schreven deze Reformatoren hun werken, waarin zij de leer van de rechtvaardigmaking van de goddeloze ontvouwden, niet zozeer om te twisten met de Roomsens, doch op de eerste plaats tot onderwijzing en vertroosting van de ware kinderen Gods. En wel in een tijd, waarin op vele plaatsen de brandstapels rookten en velen de goede belijdenis des geloofs met hun leven moesten boeten. Zo er ooit een tijd was om de zwakgelovigen en kleinen in de genade te vertroosten en te bemoedigen, dan was het toch wel in die tijd!

Men beziet slecht Calvijns hoofdwerk *De Institutie* en Luthers bekende werk *De verhandeling van Paulus brief aan de Galaten*. Juist in deze werken (naast hun predikaties en commentaren) hebben zij hun leer over de rechtvaardigmaking ontvouwd.

Zo schrijft Calvijn in zijn Woord tot de lezer in de *Institutie* (door Ds. Van der Groe een weergaloos boek genoemd):⁷⁷

"Verders is in desen arbeydt mijn wit en ooghermerck gheweest, den genen die haer selven tot de study van de heylicher Godtsgeleertheyt hebben toege-eygent, tot het lesen van Godes Woort alsoo voor te bereyden en t'onderwijsen, datse daer toe eenen lichten toegangh hebben, en daer sonder stoot of struickelingh voort gaen kunnen. Want ik hebbe, mijns bedunckens, de summa van de Religy in allen deelen alsoo te samen ghevat, en oock met sulcken ordeningh elck stuck in sijn eyghen plaets gesteldt, dat het de ghenen die dese summa ten rechten sal hebben begrepen, niet swaer en sal vallen om Coordeelen wat hy voornemelick in de Schriftuyr soecken, en

⁷² Catechismus, blz. XX.

⁷³ d.i. in samengevoegde zin.

⁷⁴ d.i. in verdelende zin.

⁷⁵ Brief, blz. 23.

⁷⁶ Oprecht- en zielzaligend geloof, blz. 140 e.v.

⁷⁷ a.w. blz. 156.

tot wat eynde en ooghermerck hy al dat het welck daer in vervat is, richten en beleyden moet.

Daerom, dewijl desen wegh gelijk als alreede ghebaent en bereydt is, soo sal ick mijn Uytleggingen op de Schriftuyr, indien ick na desen eenige door de Druck laet uytkomen, altijd kort maken:want het en sal my niet noodigh wesen, aengaende de Leer-stucken van de Religy langhe dispuuten aen te stellen, en in 't verhandelen van de gemeyne plaetsen breedte en ruym te gaen. Door desen middel sal de Godvruchtighe Leser van groote moeyte en quellingh verlicht en verlost worden:soo verre hy maer hem-selven te voren met de kennisse van dit tegenwoordighe Boeck, als met een nootsakelijk instrument voorzien en gestoffeert heeft."⁷⁸

Dus Calvijn schreef zijn Institutie om de lezer te leiden tot Gods Woord en de toegang daartoe des te lichter te maken. Welk een onderscheid met de dogmatische, systematische werken uit de 17e, 18e en latere eeuwen, die veelal juist de eenvoud van het Woord meer verduisterden en de mensen eerder vervreemdden van het Woord Gods, dan er dichterbij brachten.

Ook is het opmerkelijk, dat ieder eenvoudig kind des Heeren, (ook na ruim vier eeuwen) de werken van Calvijn en Luther zonder moeite kan lezen, hetwelk van de latere dogmatische geschriften echt niet gezegd kan worden.

Zo moest de uitgever van Comrie's Brief (wij gebruikten de 3e druk, Sneek 1858) een verklarende woordenlijst achter dit werk plaatsen, omdat anders de eenvoudige lezer er helemaal niets van kon begrijpen.

De voorrede voor Luthers werk over de *Galatenbrief* is opgedragen *aan alle verslagen harten, die zuchten om zalige verlossing en worstelen onder het kruis, opdat het Koninkrijk van Christus kome*.⁷⁹ Voor deze mensen schreven Luther en Calvijn hun geschriften.

Comrie tracht in zijn Brief wel steeds aan te tonen, dat hij niet anders leerde dan de oude Reformatoren en overeenkomstig de belijdenisgeschriften van de kerk.⁸⁰

Echter in geen één van deze belijdenisgeschriften wordt gesproken over een *onmiddellijke* toerekening van Christus' gerechtigheid, doch slechts over de orde van de natuur, dat de toerekening aan de; zijde Gods, gaat vóór de aanneming des geloofs aan de zijde van de uitverkoren zondaar.

Volgens Thomas Shepard in zijn *Gezonde Gelovige*, is Daniël Chamier professor aan de Academie van Montauban van 1612-1621, de eerste Protestantse theoloog geweest, die *de rechtvaardigmaking vóór en zonder het geloof* expliciet geleerd heeft,⁸¹ althans Shepard kende geen andere schrijvers die dat ook leerden. Comrie haalt deze Franse theoloog ook aan in zijn geschriften.⁸²

Comrie's leer is vooral gegrond op de leer van Johannes Maccovius, professor te Franeker van 1615-1644. Deze theoloog heeft vooral de scholastische methode weer ingevoerd bij het beoefenen van de theologie.

Maresius in Groningen en Voetius in Utrecht hebben zijn scholastieke leerwijze later

⁷⁸ J. Calvijn, *Institutie*, editie A. Kuyper, 1889, blz. LI.

⁷⁹ M. Luther, *Het Rechtvaardigend geloof*, 1964, blz. V.

⁸⁰ Brief, blz. 24 e.v.

⁸¹ Th. Shepard, *De Gezonde Geloovige*, uitg. S. W. Verploeg z.j., blz. 154. Th. Shepard, *The Works*, I, ed. J. A. Albro, reprint, blz. 220. Men leze ook hoe Shepard in dit werk een voorbereidend werk tot geloof leert.

⁸² *Catechismus*, blz. XVII, XVIII.

verder ontwikkeld.⁸³

Vervolgens kan Comrie zich ook beroepen op Ds. N. Hartman, predikant te Zwolle en de geschriften van Ds. Holtius, die ook beiden de rechtvaardigmaking vóór het geloof stelden.⁸⁴ Comrie's leer van de rechtvaardigmaking heeft hij middellijkerwijze van Ds. Holtius overgenomen.⁸⁵ Wij zagen reeds, dat Comrie in zijn eerste tijd de leer wat anders formuleerde. Onder invloed van Ds. Holtius, met wie hij samen het Examen van Tolerantie heeft geschreven,⁸⁶ heeft Comrie Holtius' leer meer praktikaal en bevindelijk uitgewerkt.⁸⁷

Merkwaardig is, hoe Comrie concludeert, dat zijn beschouwing overeenkomt met de leer van de Dordtse vaderen. In zijn *Brief* schrijft hij tamelijk uitvoerig over de beruchte twist van Prof. Lubbertus met Prof. Maccovius, beiden hoogleraren te Franeker, een kwestie die op de Dordtse Synode behandeld is.⁸⁸

Van Maccovius schrijft Comrie, dat hij wegens zijn begaafdheden, Godvruchtigheid en vermogen om tegenstanders de mond te stoppen in Franeker benoemd was tot hoogleraar.⁸⁹

Op de Dordtse Synode zijn 50 bezwaarpunten, vervat in de aanklacht tegen Maccovius, behandeld. Maccovius werd op deze Synode vrijgesproken van ketterijen, echter kreek; hij de vermaning mee, wat eenvoudiger in de leer te blijven en zijn scholastische leerwijze te besnoeien.⁹⁰

Dr. Sepp verhaalt, dat deze stellingen als "sophisterijen" [wijsgerig] door de Dordtse Synode zijn afgedaan.⁹¹

Uit dit oordeel van de Synode, namelijk dat Maccovius t.a.v. de bezwaarpunten voor rechtzinnig werd verklaard, trekt Comrie de conclusie, dat ook Maccovius' leer van de rechtvaardigmaking voor rechtzinnig is verklaard, ergo, dat daarmee de Dordtse vaders ook zijn leer, die nauw bij Maccovius' leer aartsloot, hebben goedgekeurd.⁹²

Een conclusie, die geen grond heeft, temeer daar Comrie met de inhoud van de 50 punten niet bekend was.⁹³ Deze 50 punten zijn later gepubliceerd en hieruit blijkt, dat geen één van deze punten op het leerstuk van de rechtvaardigmaking betrekking heeft.⁹⁴

Overigens hebben Lubbertus en Maccovius wel gestreden met elkaar over de rechtvaardigmaking, doch alleen over de rechtvaardigmaking van de uitverkorenen in

⁸³ Herzog, Real-Encyclopädie, 1857, Band 8, in voce: Makowsky.

⁸⁴ Schultens, , Uitvoerige waarschuwing, o.a. blz. 481, 503 t/m 511 enz. Comrie, Brief, blz. 142.

⁸⁵ Honig, a.w. blz. 233. Catechismus, XIV, XV.

⁸⁶ Honig, a.w. blz. 271.

⁸⁷ Schultens, *Waarschuwing*, blz. 271. Honig, a.w. blz. 243, aant. 2.

⁸⁸ *Brief*, blz. 35 t/m 38.

⁸⁹ a.w. blz. 36.

⁹⁰ A. Kuyper Jr., Johannes Maccovius, 1899, blz. 93.

⁹¹ C. Sepp, *Het Godgeleerd Onderwijs in Nederland*, 1873, blz. 153.

⁹² *Brief*, blz. 38.

⁹³ a.w. blz. 37.

⁹⁴ Kuyper; a.w., Bijlage C, blz. VI, VII.

het Laatste Oordeel, met name t. a. v. hun goede werken.⁹⁵

Comrie heeft getracht de Gereformeerde leer van de rechtvaardigmaking verder te ontwikkelen. Enerzijds om alle verdienstelijkheid van het geloof uit te bannen en daarmee alle Pelagianerij (welke inderdaad in de kerk insloep) de hals af te snijden en de vrije genade weer zuiver te stellen, anderzijds om een sluitend systeem te hebben, waarmee hij ook alle bekommerde, niet verzekerde zielen, een riem onder het hart kon steken en de onverstandige behandeling van zielen, de bodem in te slaan, van diegenen (zoals Ds. Van der Groe), die niets voor ware genade houden, totdat men met bewustheid en verzekering zich aan Christus kwijt gemaakt heeft.⁹⁶ Wij willen hierbij nog aantekenen, dat er tussen Ds. Brahé en Dr. Comrie ook nog enig verschil bestond in hun rechtvaardigingsleer.

Ds. Brahé laat nl. in het midden, of men van een rechtvaardigmaking van eeuwigheid mag spreken als inblijvende daad in God, of de rechtvaardigmaking alleen moet bepalen tot de uitvoering in de tijd, krachtens het besluit van eeuwigheid.⁹⁷ Ook geeft Brahé toe, dat de braafste Godgeleerden wel soms verschillen in de bepaling van het tijdstip van de toerekening.⁹⁸ Zowel in zijn Brief als in zijn Missive haalt Comrie Dr. Owen nogal eens aan.⁹⁹ Comrie had veel achting voor Owen.¹⁰⁰ Echter toch verschilde Comrie in zijn wijze van voorstellen met die van Owen.

Men leze vooral Owen's boek over *de Rechtvaardiging door het geloof*. Nergens in dit werk leert Owen een *onmiddellijke* toerekening en een rechtvaardigmaking van eeuwigheid, doch alleen een rechtvaardigmaking *door het geloof*. Zo schrijft Owen o.a.: door dadelijk met het rechtvaardigend geloof in Christus, of in Zijnen Naam te geloven, nemen wij Hem aan, en worden dus bij onze eerste rechtvaardiging Kinderen Gods, dat is medeërfgenamen van Christus en ergenamen Gods.¹⁰¹

En op pag. 205 definieert Owen de toerekening als:

"Daarom zeggen we, stelligere wijze, deze Toerekening te zijn: Een Daad van God, *ex mera gratia*, uit enkele Liefde en Genade, waar door Hij uit aanmerking van Christus Middelaarschap, op een krachtadige wijze een ware, eigenlijke, volmaakte Gerechtigheid, de Gerechtigheid van Christus zelf, schenkt en geeft aan allen die geloven, en dezelve als hunne eigene rekenende, door een genadige daad van

⁹⁵ a.w. blz. 305 e.v.

C. v. d. Woude, Sibrandus Lubbertus, 1958 blz. 362.

Zie ook: K. Dijk, *De Strijd over het infra- en supralapsarisme in de Gereformeerde kerken in Nederland*, 1912, blz. 206 e.v.

⁹⁶ *Brief*, blz. 123,

⁹⁷ J. J. Brahé, *Godgeleerde Stellingen over de leer des Rechtvaardigmaking des zondaars voor God*, uitg. De Banier, z.j., blz. 20.

⁹⁸ Brahé, *Aanmerkingen*, blz. 77, 78. 91) *Brief*, o.a. blz. 118, 137.

⁹⁹ A. Comrie, *Missive wegens de rechtvaardigmaking des zondaars enz.*, 2e druk, 1851, blz. 17, 18 t/m 30. Ook in zijn *Leerredenen en Catechismus* wordt Owen nogal eens aangehaald.

¹⁰⁰ Honig, a.w. blz. 186.

¹⁰¹ Owen, a.w. blz. 168. J. Owen, *The Works*, cd. W. H. Goold, reprint 1965, Volume V, pag. 144.

Hemzelfen hen vrijspreekt van de zonde, en hun het recht en de aanspraak schenkt tot het eeuwige leven."¹⁰²

En pag. 357: "Dat het alleen het Geloof zij, 't geen aan onzen kant vereist wordt, om aan die Gerechtigheid (van Christus) deel te ontvangen, of waar door wij de Godlijke schenking en mededeling haar inwilligen, of dezelve aannemen tot ons heil en tot onze Zaligheid."

En pag. 391: "Het middel aan de zijde des persoons die gerechtvaardigd zal worden, en waardoor hij daadlijk gerechtvaardigd wordt is het geloof."¹⁰³

Verder vermaant Owen: "dat het 't veiligst is, zich te houden aan de spreekwijzen van welke de Heilige Geest Zich bedient."¹⁰⁴

Opgemerkt dient te worden, dat Dr. Owen dit werk aan het einde van zijn leven heeft geschreven.¹⁰⁵ De hier na te noemen werkjes tegen R. Baxter schreef hij op jeugdiger leeftijd.¹⁰⁶ In zijn Missive haalt Comrie enige hoofdstukken aan uit het werkje van Dr. Owen, genoemd: *Of the death of Christ*,¹⁰⁷ Wat Owen hierin schrijft ziet op de verwerving van de rechtvaardigmaking en de verbondsgewijze rechtvaardigmaking, doch hij handelt hier niet over de Evangelische rechtvaardigmaking.¹⁰⁸

Later schreef Dr. Owen over dit onderwerp nog een werkje tegen nieuwe beschuldigingen van Baxter, genaamd: *Of the death of Christ, and of Justification*.¹⁰⁹

Owen ontkent daarin een rechtvaardigmaking van eeuwigheid te leren.¹¹⁰ Ook zegt hij, dat de uitverkorenen niet eerder dadelijk gerechtvaardigd zijn, dan op hun dadelijk geloofsoefenen, niettegenstaande wat reeds voor hen is gedaan (nl. verworven door Christus).¹¹¹

Even later schrijft hij: "Dat er vrijspraak is in de hemel (zoals ik het noem) vóór ons dadelijk geloofsoefenen *in orde van tijd*, heb ik nergens gezegd, maar alleen *in orde van de natuur*."¹¹²

Van een dadelijke rechtvaardigmaking van eeuwigheid, wil Owen, daarbij Romeinen 8:28-30 aanhalend, niet weten.¹¹³ "Ook zijn de uitverkorenen, die na de dood van Christus leven, in hun eigen personen niet gerechtvaardigd, doch alleen verbodsgewijze in hun Hoofd.¹¹⁴ Slechts *in orde van de natuur* wordt de gerechtigheid van Christus ons eerst toegerekend."¹¹⁵ Tot zover Owen.

Wij wijzen de aandachtige lezer in dit verband nog op de kanttekeningen van onze Statenvertaling, en wel op Rom. 1:17, kanttekening nr. 35, Rom. 2:13, kanttekening

¹⁰² The Works, vol. V, pag. 173.

¹⁰³ a.w. pag. 291.

¹⁰⁴ Owen, a.w. blz. 358. The Works, Volume V, pag. 291.

¹⁰⁵ Owen schreef dit werk in 1677; hij stierf op 24 augustus 1683 op 67 jarige leeftijd.

¹⁰⁶ De werkjes tegen Baxter schreef Owen resp. in 1649 en 1655.

¹⁰⁷ Een verweerschrift tegen beschuldigingen van Richard Baxter n.a.v. Owens werk: *The death of death in the death of Christ*. Owen, The Works, Vol. X, pag. 429 - 479.

¹⁰⁸ The Works, Vol: X, pag. 139 - 428.

¹⁰⁹ The Works, Vol, XII, pag. 591 - 616. Dit werkje is een appendix bij Owen's beroemde werk: *Vindiciae Evangelicae*, geschreven in 1655.

¹¹⁰ The Works, Vol. XII, pag. 596.

¹¹¹ a.w. pag. 604.

¹¹² a.w. pag. 606.

¹¹³ a.w. pag. 615.

¹¹⁴ a.w. pag. 615.

¹¹⁵ a.w. pag. 616.

nr. 32, Rom. 3:24 kanttekening nr. 47,¹¹⁶ op Rom. 4:5 kanttekening nr. 13 en vs. 16 kanttekening nr. 31. De eveneens door Ds. Van der Groe aangehaalde A. Walaeüs, is de auteur van deze kanttekeningen.¹¹⁷ Duidelijk blijkt hieruit, dat de Dordtse vaders een toerekening door het geloof geleerd hebben.

Om geen meerdere schrijvers aan te halen, volstaan wij hier nog met een stukje van Luther:

"Hier moet aangemerkt worden, dat deze drie dingen: het geloof, Christus, de aanneming of toerekening samengevoegd moeten worden. Het geloof omhelst (en omvat) Christus, en heeft Hem tegenwoordig (aanwezig) en houdt Hem ingesloten, zoals een ring de diamant; en die bevonden zal worden met dit vertrouwen van een aangenomen Christus in zijn hart, dien betuigt en verklaart God rechtvaardig. Dit is de wijze, en het verdienend middel, waardoor wij geraken tot de vergeving van de zonden, en van de gerechtigheid. Omdat gij in Mij gelooft, zegt God, en uw geloof Christus omhelsd, en aangenomen heeft, Dien ik aan u geschonken heb, opdat Hij uw Middelaar en Hogepriester zou zijn, dat gij daarom rechtvaardig zijt (en oprecht; gelijk als de Heere tot de gelovige Abraham zeide: wandelt voor Mijn aangezicht en wees oprecht). Derhalve neemt God ons aan, en erkent ons voor rechtvaardigen, alleen om het Geloof in Christus. En die erkenenis of toerekening is zeer nodig.

Vooreerst omdat wij nog niet volmaakt rechtvaardigen zijn, maar in dit leven de zonde nog in het vlees ons aankleeft. Die overblijvende zonde in het vlees reinigt God in ons. Bovendien worden wij ook wel eens van de Heilige Geest verlaten, en vallen in de zonden, gelijk Petrus, David en andere heiligen. Toch hebben wij altoos onze toegang tot dat Artikel: Dat onze zonden bedekt en vergeven zijn, en dat God ons dat niet wil toerekenen, Ps. 32:1, Rom. 4:7. Niet dat de zonden daar niet meer zouden aanwezig zijn (gelijk de Sofisten geleerd hebben: zolang moet men goede werken doen, totdat wij onszelf van geen zonde meer bewust zijn), ja de zonde is in waarheid bijblijvend, en de heiligen ondervinden, en gevoelen dat; maar die zonde is bedekt en verzoend, en wordt ons van God om Christus' wil niet toegerekend. Omdat wij nu die Christus met het geloof omhelzen, moeten al onze zonden geen zonde meer zijn (namelijk niet toegerekend worden wegens de verzoening van Christus). Doch waar Christus en het geloof niet is, daar is geen vergeving van zonden, geen bedekking, maar louter toerekening en verdoemenis van zonden. Zo wil God, dat Zijn Zoon verheerlijkt worde, en de HEERE Zelf wil in ons verheerlijkt worden door Hem."¹¹⁸

2e verschil.

Een ander belangrijk verschil in de leer tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie is vooral beider *opvatting van de leer des geloofs*, en nauw hiermede verband houdende, hun wedergeboorteleer. Eigenlijk is dit hét grote verschil tussen beide predikanten en de kern van hun verschil in de leer van de rechtvaardigmaking. Comrie leert in

¹¹⁶ Van hier voort beschrijft de apostel al de oorzaken en eigenschappen van de rechtvaardigmaking des geloofs, die ons in het Evangelie geopenbaard is. De opperste oorzaak dan is de onverdiende genade Gods, de bewegende en verdienende oorzaak is de verzoening en verlossing door Christus geschied; het middel waardoor ons die wordt toegerekend, is het geloof in het bloed van Christus; het einde is de betoning van Gods gerechtigheid en de vergeving van de zonden.

¹¹⁷ J. D. de Lind van Wijngaarden, Antonius Walaeüs, 1891, blz. 87, aant. I.

¹¹⁸ Luther, a.w. blz. 133, 134.

navolging van Zanchius, Gomarus, Maccovius en Voetius¹¹⁹ de scholastieke onderscheiding van een hebbelijk geloof (*habitus*) en een dadelijk geloof (*actus fidei*).¹²⁰ Het geloof waardoor de uitverkorene Christus wordt ingelijfd, is een hebbelijk, (onbewust) geloof waaruit de geloofsdaden voortvloeien.¹²¹ Deze geloofsdaden zijn, ook in orde van tijd, onderscheiden van de schenking van het geloofsvermogen. In de wedergeboorte of de levendmaking wordt dit geloofsvermogen geschonken.¹²²

Ds. Van der Groe, die het abstracte geloofsbegrip van Comrie niet hanteert, gaat uit van de bewuste geloofsdaad, waardoor de uitverkoren zondaar Christus met al Zijn verdiensten aanneemt en met Hem verenigd wordt. Niet dat Ds. Van der Groe een geloofsvermogen uitdrukkelijk ontkent,¹²³ doch voor hem is het slechts een onderscheiding in orde van de natuur; in de tijd gezien vallen ze samen. Wij hebben reeds eerder opgemerkt dat Ds. Van der Groe het geloof, de rechtvaardigmaking, de wedergeboorte in één punt des tijds laat samenvallen.

Als de genade des geloofs geschonken wordt, volgt terstond de geloofsdaad, hoewel deze daad nog zeer zwak kan zijn. Doch ook in het zwakste geloof is enige vaste (hoewel zwakke) verzekerdheid van de zaligheid en van Gods genade.¹²⁴ Ds. Van der Groe grijpt in zijn geloofsleer weer terug op de eerste Reformatoren, doch beroept zich ook op Willem Teellinck's Huysboeck.¹²⁵ In de inwendige roeping, hetwelk de dadelijke uitgang uit zichzelf is, wordt volgens Ds. Van der Groe het geloof geschonken, waarop onmiddellijk de vereniging met Christus aan 's mensen zijde volgt. Dan is er ook de wedergeboorte.¹²⁶ Overigens spreekt Van der Groe, in navolging van Calvijn, meestal over de zgn. wedergeboorte in ruimere zin, d.i. de heiligmaking. Men leze voor een goed begrip van Ds. Van der Groe's geloofsleer zijn *Oprecht en zielzaligend geloof*.

Ds. Van der Groe's geloofs- en wedergeboorteleer stemt overeen met de definities van de Drie Formulieren van Enigheid. In de Dordtse Leerregels, hoofdstuk 3 en 4, artikel XII, waarin een beschrijving van de wedergeboorte wordt gegeven, lezen wij o.m.: *Alsoo dat alle die gene, in welker herten God op deze wonderbaerlicke wijze werckt, sekerlic onfeylbaarlick ende crachtelic wedergeboren werden ende dadelick geloouen*. In de Latijnse tekst staat hiervoor: *et actu credant*.¹²⁷ Onze Dordtse vaders verbonden dus onmiddellijk de wedergeboorte met het dadelijk geloofsoefenen. En welk geloof

¹¹⁹ Over de ontwikkeling van de leer des, geloofs in de Gereformeerde theologie leze men: C. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 1961.

¹²⁰ Catechismus, blz. 394, 426, 427. Eigenschappen, blz. 109 e.v.

¹²¹ Catechismus, blz. 428, 429.

¹²² Catechismus, blz. 427.

¹²³ *Oprecht en en zielzaligend geloof*, blz. 12. Van der Groe spreekt hier over een *hebbelijk grondtbeginzel van waerachtig geloove en sterke versekeringe van saligheid*. Verder spreekt Van der Groe ook wel eens over: *het zaad des opregten geloofs*, Voorrede over het zaligmakende geloof, blz. 57; en *de Goddelijke Wortel des geloofs*, idem blz. 97.

¹²⁴ *Oprecht- en zielzaligend geloof*, blz. 10.

¹²⁵ a.w. blz. 4, 5.

¹²⁶ Van van de Groe, *Des Christens enige troost*, I, blz. 45, 365, 366, 367, 382 enz.

¹²⁷ J. N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 2e druk, 1976, blz.

dat is, lezen wij in vraag en antwoord 21 van de H. Catechismus.

Comrie haalt in zijn *Catechismusverklaring* (Zondag 7) ditzelfde artikel van de Dordtse Leerregels aan, doch hij legt het accent op de laatste zin van dit artikel, waar gesproken wordt *dat de mense door de ghenade die hij ontvangen heeft, gelooft ende sich bekeert*. Die genade is dan volgens Comrie de 'habitus', hetwelk voor de daad (het geloven) gaat.¹²⁸

Comrie verbond zijn rechtvaardigmakingsleer, daarbij in *sensu diviso*, verschillende trappen onderscheidend, met *het habitus/actus fidei-schema*.

Ds. Van der Groe sprak reeds in de brief zijn vermoeden uit, dat Comrie c.s. met hun harten al dieper ingewikkeld waren in een soort van verleidend waangelooft, dan zij zichzelf wel bewust waren. (Zie blz. 52.)

Zo schrijft Comrie over het verband tussen zijn geloofsleer en rechtvaardigingsleer:

"Ik moet er maar alleen bijvoegen, zoo wij het onderscheid tusschen de genade des geloofs, als een ingestorte hebbelijkheid, en de werkzaamheid des geloofs, niet vasthouden, dat wij niet alleen buiten staat zullen zijn om de rechtvaardigmaakinge zonder de werken te staven, maar wij zullen ook nooit de bestendige volmaaktheid en geduurzaamheid van de rechtvaardigmaaking kunnen betogen; vermits een daadt iets voorbijgaande is: derhalven de daad voorby zijnde, houdt de rechtvaardigmaking op, nadien de daadt, waar door die geschiedt, en waar door die gecontinueerd wordt, ophoudt; ten ware men tegen alle bevinding stellen zoude, dat de geloofs dadelijkheid nooit ophoudt; 't welk alsoo ongerijmt is, als te stellen, dat onze ziele een enkelt denken is. Maar volgens van onze onderscheiding tussen de genade, en de werkzaamheid des geloofs, is de bestendige geduurzaamheid en de onherroepelijkheid van de rechtvaardigmaakinge vast; vermits de genade blijft."¹²⁹

En even verder:

"Wij hebben deze pointen zoo breedt uitgehaalt, op dat de leere van de Rechtvaardigmaking door het geloove, zuiver zou bewaart worden, komt er eenige de minste inbreuk in dit stuk, de kerk moet dan aanstonds in duigen vallen. Heeft enig werk of daad, als daad aangemerkt, schoon uit en door genade verricht, de minst invloed of oorzaaklijkheid in de Rechtvaardigmaking, dan is het niet uit genade, maar uit de werken, Rom. XI:6:Indien het uit genade is, zoo is het niet uit de werken; anderzints is de genade geen genade meer. En indien het is uit de werken, zoo is het geen genade meer:anderzints is het werk geen werk meer. Zoo curieus en zorgvuldig moet deze leer voor alle vermenginge, van genade en werk onder elkanderen, bewaart worden; vermits het een met het ander onbestaanbaar is."¹³⁰

Regelmatig noemt Comrie de geloofsdaad een tussenschietende daad des mensen, dus een werk *des mensen*.¹³¹

Ware het niet beter geweest, als men zich in de leer meer aan de Schriftuurlijke bewoordingen had gehouden? In 2 Kor. 4:13 wordt gesproken van de Geest des geloofs, die Gods Kerk geschonken is. Dát is de genade des geloofs. Niet een ingestort vermogen in de mens, maar de Geest des geloofs, die, volgens vr. en antw. 21 van de Heidelbergse Catechismus, door het Evangelium dat zeker vertrouwen in het hart van Gods kind *werkt*. Er staat duidelijk *werkt*, in de tegenwoordige tijd, d.w.z. een

¹²⁸ Catechismus, blz. 394.

¹²⁹ a.w. blz. 425.

¹³⁰ a.w. blz. 412.

¹³¹ o.a. *Brief*, blz. 124.

werking die altijd duurt en aanwezig is, totdat het geloof overgaat in aanschouwen. De duurzaamheid van de rechtvaardigmaking hangt inderdaad niet vast aan de geloofsdaad, doch ook niet aan het geloofsvermogen, doch alleen aan de genadige God Zelve. (Ps. 89:35).

De leer van het substantiële begrip van het geloofsvermogen en een wedergeboortebesouwing, waarin de wedergeboorte teveel als een fysieke verandering in de mens werd gezien, hebben het accent in de prediking steeds meer op de wedergeboren mens doen leggen en op diens werkzaamheden. Dit is ten koste gegaan van de Christus alles prediking, en dat Hij is voor Zijn Kerk: *Wijsheid, Rechtvaardigmaking, Heiligmaking en een volkomen Verlossing*. Wat is in dat opzicht ook de bevinding weinig *Christocentrisch* gebleven. Men spreekt zo gemakkelijk over de Heere, Zijn genadegaven, Zijn gunst enz., vaak zonder de gezegende Persoon des Middelaars, de Naam Christus, te noemen, terwijl het toch is en blijft God *in* Christus door de Heilige Geest. De Apostel schrijft toch: *Christus, Die ons leven is*, (Koll. 3:4), en daarin ligt alle bevinding verklaard.

3^e verschil.

Uit beider opvatting van de leer des geloofs, volgt nog een derde opvallend verschil in de leer en de prediking van Comrie en Van der Groe, nl. *de leer van het voorbereidende werk des Geestes vóór en tot het geloof*.

Ds. Van der Groe heeft hier veel over geschreven en gepredikt, en leert rechtuit een voorbereidend werk des Geestes vóór het geloof. Deze leer is één van de hoofdpunten van zijn prediking.

Zo schrijft Ds. Van der Groe in zijn voorrede voor *De Trapsgewijze Overwinninge* van Ralph Erskine:

"Belangende hetgene het geloove voorgaat, in het harte van de mensen, zoo is het zeker, dat niemand immer een opregt geloovige in de Heere Jezus kan zijn, tenzij dan dat hij tot dien heiligen staat, door de krachtdadige werking des Geestes alvorens eerst regt bereid worde. Want de mens leeft van nature geheel en al in zich eigen zelve, en zoekt daarom zijne behoudenis ook eeniglijk bij zichzelf, overmits hij niets met allen weet te doen, als alleen in zijne eigene wijsheid, kracht en gerechtigheid. Hoe gezonde en regtzinnige denkbeelden de mensen, door middel van de onderwijzing, ofschoon ook in hun verstand al mogen dragen, van Christus en van de waarheid des H. Evangeliums, dewelke zij mondelijk belijden, zoo weten zij van zichzelf, zonder gcnade, daar toch niet opregt geloovig mede te handelen tot zaligheid hunner zielen. In zulken staat leven de geveinsde belijders, tot dat zij van Gods Geest inwendig verlicht worden, door eene zaligmakende ziels-ontdekkinge; of totdat zij anders, midden in hun rampzalige bedrog, voor eeuwig verloren gaan. Daar is zekerlijk eene voorafgaande goddelijke Ontdekkinge of Verlichtinge des verstands van nooden, indien het ware Geloove door Gods Geest, in het harte van een uitverkoren zondaar, krachtdadig gewerkt zal worden. Dan brengt dezelfde Geest altijd, door middel beide van de Wet en van het Euangelium, een waar hemels licht in onze zielen, waarbij wij een regte kennis bekomen van deze drie voornamen zaken: van God, van onszelven en van de Weg van de Zaligheid; en door welk hemels Licht wij dan geheel uit onszelven uitgeleid worden tot de Heere Jezus Christus, in een waar geloove. Even als de Wijzen uit het Oosten bij des Zaligmakers geboorte, door een lichtende sterre, dewelke hen vooruit scheen op de weg, henen geleid wierden naar Bethlehem tot zijne kribbe; alzoo worden de uitverkorenen ook geestelijk geleid tot Christus, door het

helderschijnend Licht van de blinkende Morgenster in hunne harten. Zonder dit Goddelijk en hemelsch Licht, schijnende binnen in het gemoed, door de werking des Geestes, kwam nooit eenig zondaar tot de Heere Jezus."¹³²

En in zijn voorrede voor *De vervallen hutte*, enz. van Ebenezer Erskine: "En ziet, hiertoe komt nu de H. Geest de wereld van zonde overtuigen, ten einde Hij doordat middel van de mensen gemoederen voor de Heere Jezus zou bereiden en openen, om Hein opregt geloovig in hun binnenste te ontvangen. Maar die overtuiging zelfs is het geloove in Christus niet; zij is slechts een voorbereidende genade tot het geloove, even als het omploegen en weekmaken van de grond eenes akkers een voorbereidend werk is, om het zaad te ontvangen en te doen wassen in de aarde, en gelijk het opgraven van een oud fundament alleen geschiedt, om de weg en standplaatse te bereiden voor de oprichting van een nieuw huis".¹³³

Comrie wil, wederom in navolging van Maccovius, niet van *voorbereidingen* spreken. Op dit punt is Comrie eveneens van mening veranderd. Aanvankelijk had hij in zijn *A.B.C.*, nog van voorbereidingen tot overtuiging gesproken,¹³⁴ doch in zijn Catechismusverklaring komt hij hierop terug.¹³⁵

In deze Catechismusverklaring gaat hij uitgebreid op dit onderwerp in. Comrie wil wel weten van voorafgaande dingen. Hiervan geef hij zelfs een brede verklaring. Wij citeren enige gedeelten hieruit:

"Wij zullen in eenige opzichten ons gevoelen in alle zedigheid hier over verklaren; overmits wij deze stelling in alle opzichten niet veroordelen; terwijl er niets klaarder is, dan dat de Geest Gods eerst de Wet gebruikt om de zondaar te doden; door deszelfs eisch en vloek in de consciëntie te doen indringen; om de zondaar te benauwen, te verschrikken en te doen wanhopen, om ooit of ooit door iets in zich zelve tot de genade te komen; voor en aler Hij het Evangelium gebruikt om hem levendig te maken."¹³⁶

En even verder: "Nu moeten wij nooit denken, dat in de geene, die dit alles ondervinden, eenig nieuw vermogen ingestort is tot nog toe; maar dat de Geest door het Woord hun aangeboren vermogen, dat lang in een zorgeloos slaap van de zonde als doodt lag, wakker maakt."¹³⁷

En: "Ofschoon zij in en uit hun eige natuure niet zaligmakende zijn; nochtans is het Gods gemene weg, om altoos de Wet op de consciëntie van bejaarde [= volwassenen] eerst te gebruiken, om hen daar door bij zichzelf rampzalig te maken: en zoo men dit niet wil toestaan, dan spreekt men het Woord Gods en de bevinding van alle eeuwen, tegen, en maakt zich zelve ten eenemaal bespottelijk en verachtelijk; en men geeft een duidelijke prelude, dat men nooit zijn ellende door de Wet heeft leren kennen."¹³⁸

En nóg verder gaat Comrie: "Nochtans gelooven wij heiliglijk, dat gelijk God een

¹³² R. Erskine, *De Trapsgewijze Overwinning*, 2e druk 1861, Voorrede blz. 31, 32.

¹³³ E. Erskine, *De Vervallene Hutte*, 2e druk 1862, Voorrede blz. 13.

¹³⁴ A. Comrie, *Het A.B.C. des Geloofs*, 16e druk, 1863, blz. 7.

¹³⁵ Catechismus, blz. 407.

¹³⁶ a.w. blz. 401.

¹³⁷ a.w. blz. 403.

¹³⁸ a.w. blz. 404.

bijzondere bestiering en beooginge heeft in Zijne gehele voorzienigheid omtrent de uitverkoornen, zoo wel vóór als ná de bekeeringe; Hij hen ook met een oogmerk onder deze tucht van de vuurige Wet stelt, om hen daar door te doen vallen, en om in hen ten onder te brengen alle de hoogtens van eigen werk, die zich tegens de vrije genade verheffen; en om Zijnen weg voor Christus, en de vrije genade te baanen, zoodat de Heiland, als Hij haar levendig maakt, haar gestaltelijk doodt bij haar zelve vindt; de dingen, die hen gewin waren, schade en drek achtende, en onder een gevoelen, dat zij zoo geheel doodt zijn, dat als de zaligheid om eene zucht, of zoo veel als een schrapsel van een nagel moest bekomen worden, zij dan eeuwig zouden moeten verlooren gaan.¹³⁹

En: "Dat Hij, hoe lang of kort zij duren, en hoe groot of klein de trap van de beroeringen zijn mogen, evenwel een ieder Zijner uitverkoornen daar door zoo in de doodt doet vallen, dat zij door werkzaamheden van hunne zijde niet tot de genade kunnen opklimmen; maar zoo gestaltelijk doodt worden bij en in zich zelve, en dus blijven, langer of korter, tot dat de vrijmachtige God door Zijne wederbarende kracht hen levendig maakt, en door de werking Zijnes Heiligen Geestes Zijnen Zoon in hunne zielen openbaart, zoo als Hij hen van Gode geworden is tot wijsheid, rechtveerdigmaking, heiligmaking, en volkomen verlossinge".¹⁴⁰

Dit zou Ds. Van der Groe ook geschreven kunnen hebben! Laten wij het maar eens vergelijken met wat Van der Groe schrijft in zijn voorrede voor *Christus het Verbond des volks*:

"Eene Evangelische Belofte kan nooit van ons opregt geloovig omhelsd en aangenomen worden, tenzij dat wij eerst van God zelf, door de werkinge van zijnen Geest, tot ontvanginge van dezelve regt bekwaam en vatbaar gemaakt zijn. Niemand zal eer een aangeboden pardon aannemen, voor dat hij zich schuldig heeft gemaakt door eenige misdaad aan de straffe van de Wet en daarover gans verlegen zijnde bij zichzelf, geen anderen weg voor hem geopend vindt om vrij te geraken. Maar geen zondaar zal ook ooit enige Belofte van Gods genade, die aan hem gedaan wordt in het Euangelium, opregt gelovig met zijn harte aannemen, voor dat hij, door een ware geestlijke overtuiging van zijne schuld en doemwaardigheid voor God, en van zijne rampzalige ellende en jammerlijke ziels-gebrek in zichzelf, alzo grondig overreed geworden is, dat hij de last daarvan zijn harte zwaarlijk bevindt te drukken, en dat hij nergens meer, in hemel of op aarde, enige hulpe of redding voor zich vindt. Zoo lange het daar niet toe komt, dat de nood van 's mensen zonde en ellende: hem zoodanig op het harte drukt, dat hij den last daarvan nu onmogelijk langer kan verdragen, en nergens voor zich een uitkomst ziet, buiten God, zoo is er ook niets in de wijde wereld, hetwelk hem zal kunnen bewegen, om zichzelf als een arm onmagtig en rampzalig zondaar, met zijn ganse harte gelovig te wenden tot de Beloften van Gods vrije genade in Christus."¹⁴¹

Let wel, Comrie spreekt in de bovengenoemde citaten uit zijn Catechismusverklaring over een algemene overtuiging, vóór het geloof, door de Wet. Doch meestentijds laat Comrie de overtuiging van de uitverkoren zondaar voortvloeien uit de wedergeboorte en het ingewrochte hebbelijke geloof.

¹³⁹ a.w. blz. 405.

¹⁴⁰ a.w. blz. 406.

¹⁴¹ R. Erskine, *Christus het Verbond des Volks*, 2e druk 1861, Voorrede blz. 62.

Want zo schrijft Comrie ook:

"Deze ingewrochte geloofskennis is ook zaligmakende, zoo in deszelfs wortel, namentlijk het ingewrocht geloove, als in desselfs daaden, uit dat geloove, hetwelk de H. Geest in het harte van de Uitverkorenen werkt. Het is wel waar, dat de dingen, die gekend worden van God en van ons eige zelve, niet anders daal vreeze, angst, en verschrikking veroorzaken, maar dit is Gods weg met zijne uitverkorenen, die tot jaren van onderscheid komen; dat Hij hen zaligmakende, door de dadelijke toepassing van de verlossing door Christus aan hen, als de eerste blijk van zijne eeuwige liefde, onder de tuchtmeesterschap van de Wet, in de hand van Christus Geest stelt, om hen te overtuigen en diep te vernederen, in een waarachtige verootmoediging voor Godt; op dat zij, in de diepte van hunne verdoemelijke staat indaalende, waarachtige boete, berouw, en leedwezen hebben zouden; zoo over hunne aangeboorne als daadelijke zonden; en ook de volstreckte noodzaakelijkheid van een Borge en Middelaar, op een zaligmakende wijze, met de volste en levendigste overtuiging van hunne ziele, zien zouden; gelijk Gods woord ons leert, Joh. XVI:9. Gal. III:21. Rom. VII 9 en elders.

Sommige noemen dit *voorbereidselen tot het Geloove*. Mijne Geliefden, wij schuwen dit woord, om dat het gesmeedt is bij de Pelagianen. Want alzo min als 'er tot de eerste schepping eenige voorbereidtzelen waren, alzo min zijn 'er ook tot het instorten van het ware geloove, waar door wij wedergeboren worden. Maar wil iemand zeggen, dat dezelve voorafgaande werkingen zijn van Gods zaligmakende genade, die de H. Geest als de Geest Christi eerst in de uitverkorenen werkt in hunne krachtige roeping, de weg banende voor volgende werkingen; dan toont zich de een daad voor, en de andere na; en in dien ruimen en oneigentlijken zin hebben wij het woord van voorbereidend werk gebruikt, in ons ABC des Geloofs, over het Woord Aandoen.¹⁴²

Comrie's dogmatiek verhinderde hem in deze zaken duidelijk te separeren. Enerzijds leert Comrie een bevindelijk sterven door de Wet aan de Wet, vóór het geloof, anderzijds leert hij dezelfde zaken als vruchten van het geloof. Comrie schreef dan ook eerlijk, dat hij niet wist of er enig intrinsiek of inwendig onderscheid was in de gemene gaven des Geestes, in de uitverkorenen en die in de verworpenen. Hij het dat onderscheid aan God over.¹⁴³

Comrie bekende geen licht en kennis genoeg te hebben om hierin te kunnen separeren. "Zijn het werkingen van Gods Geest in de Wet, dan zijn ze tot benauwing van de ziel, zijn ze van de Geest Christi, dan vloeien ze uit de wedergeboorte."¹⁴⁴ Wel zegt Comrie, "dat de gemene overtuigingen aan de verworpenen gegeven worden uit Gods Rechterlijke toorn, doch aan de uitverkorenen uit Gods liefde, als een God Die met hen, hoewel ze nog vijanden zijn, verzoend is en dat er een bijzonder oog van God op hen is om ze te bewaren voor de wanhoop."¹⁴⁵

Erg helder is Comrie niet in dit punt. Wat hij met de ene hand geeft, trekt hij met de andere weer terug. Had Comrie inderdaad maar het onderscheid *aan de Heere overgelaten* en alleen maar op het *einde* gelet, dan was er veel *misbruik* van zijn leer voorkomen geweest.

Dit tegenstrijdige in de leer vinden wij meer bij Comrie, zoals in zijn voorstelling van

¹⁴² Catechismus, blz. 469, 470. Zie ook blz. 319.

¹⁴³ a.w. blz. 405.

¹⁴⁴ a.w. blz. 406.

¹⁴⁵ a.w. blz. 405.

de vereniging van Christus met de uitverkoren zondaar.¹⁴⁶

In zijn *A.B.C. des Geloofs* haalt Comrie bij *Blijven in Christus* de zgn. *bijlslagen* uit Bostons *Viervoudige Staat* aan, waarin verklaard wordt hoe een ziel wordt afgesneden van de oude stam Adam. Hoewel Comrie niet alles van Boston aanhaalt (bijv. wat Boston schrijft over de zonde van het ongeloof, de wrake des Evangeliums en des zondaars onmacht om Christus aan te grijpen, en dat het tot de 11^e slag nog slechts algemeen werk kan zijn; N.B. een gebrek dat doorgaans in de prediking van hen, die zich gaarne op Comrie's leer beroepen, wordt gevonden), blijkt hieruit dat Comrie in zijn eerste tijd een voorbereidend of voorafgaand werk gepredikt heeft.¹⁴⁷

Het komt ons voor dat Comrie in zijn eerste werken *Schotser* was dan in zijn latere werken.

Het kon niet anders of Comrie moest in zijn Catechismusverklaring de leer van het voorbereidend werk behandelen. Op de eerste plaats omdat nu inmiddels Ds. Van der Groe's leer wijd en zijd bekend was geworden door zijn voorredes in *Christus het Verbond des Volks* en in *De Trapsgewijze Overwinning* beiden van Ralph Erskine, werkjes die nogal gretig aftrek vonden onder het orthodoxe Gereformeerde volksdeel. Ook was het eerste deel van Van der Groe's Toetssteen inmiddels verschenen.

Wij krijgen sterk de indruk, dat Comrie in zijn Catechismusverklaring zich flink afzet tegen de Voorredes van Ds. Van der Groe.

Zo schrijft Comrie o.m.:

"En u aan de andere zijde een afkeer doen hebben van de leringe van die gene die in deze dagen van voorbereidinge tot het Geloove en de wedergeboorte zoo veel spreken en leren. Ik bedroef mij daar over dat men de Pelagiaansche leere zoekt in de kerke in te voeren; en ik durve zeggen en staande houden, dat tot het Gelove en de wedergeboorte geen voorbereiding ter wereldt is of zijn kan, ten zij men de Lere van de Vrije genade loochent en stelt tegen Gods Woord om Pelagiaans te worden, dat de mens God voorkomt."¹⁴⁸

En: "En wij zijn zeer bedroeft te zien en te horen, dat men tegen Gods Woord, en de leer van de Vaderen, om zijn eige particuliere gedachten voor eenvoudige aannemelijk te maken, afgaat; en de menschen diets maakt, dat 'er een voorbereidend werk tot het geloove, en de wedergeboorte door het zelve is."¹⁴⁹

En verder:

"Om dus tegen te gaan de stellingen waar door de leer van de rechtvaardigmaking groten aanstoot lijdt; in de wijze van de behandeling van zoo veel arme zielen; waar door de Geest wordt uitgeblust, en de gekrookte rietjes en glimmende vlaswiekjes vertrapt en uitgeblust worden. Men zegt hen, dat alles, dat voor het dadelijk aannemen gaat, op zijn best maar gemeen werk is, waar mede zij verloren zullen gaan; men leert zulke verslagenen, dat eer zij leven uit Christus ontvangen, zij tot Hem gaan, en Hem eerst aannemen moeten, en dat zij daar door het leven en de nieuwe nature ontvangen: men zegt hen waar in dat aannemen bestaat, en wat gevolgen dat het heeft."¹⁵⁰

Vervolgens:

¹⁴⁶ a.w. blz. 416; zie ook: Graafland, a.w. blz. 221, 222.

¹⁴⁷ A.B.C., blz. 63 t.m 66.

¹⁴⁸ Catechismus, blz. 172.

¹⁴⁹ a.w. blz. 398.

¹⁵⁰ a.w. blz. 434.

"Maar willen de hoogste trap eerst hebben, en die niet bekomende, zijn zij onder Gods toelatinge, en door kwade onderrichting, tormenterders van hunne eigene zielen; verdenkers van de zoete beginselen van des Geestes werking in hen zelve; en medearbeiders met de Satan, om hunne ziele in de strikken van het ongeloof te verzwachten, dat niemand hen overreden kan; ja dat zij die, dewelke hen bescheidenlijk willen behandelen, volgens de voorzichtigheid der Heiligen, verdenken van te grote blindheid, trouwloosheid en liefdeloosheid, als of zij maar met loozen kalk willen toepresteren, en de wonde op zijn lichtste genezen.

Mijne ziele kome niet in de raadt van dezulke, die Gods werk in de eerste beginselen helpen onderdrukken, met arme wormen te zeggen, zoo en zoo moet het zijn, of het deugt niet. Mijn Werkje het A.B.C., dat tot zoo veel stichting is, toont hoe wij de zaken aanmerken. Andersdeels, heeft mij de bevinding doen zien, dat uit die stelling, die wij bestrijden, voort is gekomen een geheel aantal van meesterachtige mensen, zonder waarachtige bevinding van de dieptens, waar in arme en ellendige zielen geraken (want het zaad Gods moet menigmaal lijden, als het winterkoren) meesterachtig uit de hoogte sprekende, die niets ander, jaar uit jaar in, weten te spreken als van schuld, die zij gemaakt hebben, en daar mede in tot Christus komen, en Hem aannemen, en daarmede gedaan, dit is haar cirkel en ronde 'O'.¹⁵¹

En zoo men deze dingen kan navertellen, en men enige aandoeningen toont gehad te hebben, dat zijn eerst mensen die de weg verstaan. Even als op de weg na de hemel alleen bestond in een gebruik maken van Christus, tot wegneming van zijn schuld, en daar mede gedaan. Ootmoedige kleine en gekrookte rietjes horen dit, zij raken daar door in de kuil, en weten niet wat te denken."¹⁵²

Waarschijnlijk reageerde Van der Groe op de Catechismusverklaring van Comrie,

¹⁵¹ Van der Groe benadrukt steeds in zijn geschriften, dat Christus als Borg en Middelaar door het geloof bij de Vader gebruikt moet worden tot verzoening van de schuld. In dit punt bestaat volgens Ds. Van der Groe de wezenlijke zaak van het, rechtvaardigend geloof. (Zie voorrede voor *De Trapsgewijze Overwinning*, blz. 73 en 74). Men leze ook Van der Groe's Catechismuspredikaties, deel 1, blz. 153 e.v.

Zo schrijft Van der Groe in zijn brief aan Jacob Groenewegen: "dat stuck, dat de groote en wesentlijke saeck des Christendoms is, en sonder welkers rechte kennis en geloovige Pracktijk door de werkinge van de Heilige Geest het onmogelijk is, dat iemand door Gods Geest in sijn gemoedt op goede gronden van sijne zaligheid ooit kan versekert worden, hij mag ook schoon soo veel als een Christen uitkomen en spreken als hij wil." (blz. 210) Zie verder ook: Th. van der Groe, *De Waarachtige Bekeering*, Utrecht 1889, blz. 182, 186.

In wezen hebben wij hier nog een opmerkelijk verschil in de prediking van Van der Groe en Comrie. Deze accentuering van het gelovig gebruikmaken van Christus als Borg en Middelaar tot verzoening van de schuld bij de Vader, als de kern en het wezen van het rechtvaardigend geloof, vinden wij zo niet of nauwelijks bij Comrie.

Ook in het aangehaalde werkje van J. van Houte wordt nogal tegen deze leer van Van der Groe geageerd, Deel II, blz. 28, 35, 41, 49, 69, 93 enz. Echter nergens leert Van der Groe dat alléén in dit punt Christus gelovig gekend en gebruikt moet worden, en dat dit dan alles zou zijn. Juist ook Van der Groe leert een zeer Evangelische heiligmaking, maar zo schrijft hij aan Groenewegen, men zal eerst dit stuk van de rechtvaardigmaking moeten passeren, vooraleer men de nauwe weg van de heiligmaking in Christus kan betreden. (blz. 210).

¹⁵² Catechismus, blz. 435.

door het schrijven van zijn voorrede over het *Schadelijke misbruik van een gemene overtuiging, enz.*¹⁵³

Later in zijn *Missive* roert Comrie dit onderwerp weer aan. Vermoedelijk is deze *Missive* aan een vriend in Rotterdam geschreven.¹⁵⁴ Comrie noemt het een dwaling van de eenvoudigen, dat men het werk des Geestes voor de dadelijke, bewuste geloofsvereniging een voorbereidend werk noemt. In deze eenvoudigen kon hij het echter wel verdragen, omdat zij een gebrek aan capaciteit hebben, om alles in het afgetrokken te beschouwen en deze mensen spreken uit hun gevoel en bevinding! Doch met de leraars (Ds. Van der Groe o.a.), die dit leerden om de zuivere leer te ondermijnen, handelde Comrie geheel anders.¹⁵⁵

Echter ook Comrie moest erkennen dat in het begin de gemene en zaligmakende werkingen van Gods Geest moeilijk te onderscheiden zijn en men dit pas eerst met zekerheid kan onderscheiden als de rechtvaardigmaking in de consciëntie plaats gevonden heeft.¹⁵⁶

De zaligmakende overtuiging des uitverkoren zondaars leidt bij Ds. Van der Groe tot het ware geloof en de bewuste (d.w.z. bevindelijke) vereniging met Christus.

Bij Comrie is de zaligmakende overtuiging een voortvloeisel uit het hebbelijk geloof en de onbewuste vereniging met Christus. Dit verschil in opvatting heeft beider prediking beheerst en van elkaar doen onderscheiden.

Vervolgens kon Comrie om dit leerstuk niet heen, omdat hij wel wist dat vrijwel alle Engelse, Schotse en Amerikaanse praktijkschrijvers een voorbereidend werk van de Wet tot het geloof hebben geleerd. Wij noemen hier slechts: Perkins, Amesius, Sibbes, Shepard, Hooker, Owen, Boston, Rutherford, Binning, de Erskines, Stoddard, Edwards en Hopkins.

De strijd over het voorbereidend werk des Geestes d.m.v. de Wet of wel de z.g.n. *overtuigingsleer* is al reeds vroeg ná de Reformatie begonnen.

Bekend is de twist tussen Amesius en Maccovius¹⁵⁷ over dit punt. Verder hebben bijv. Thomas Shepard in Nieuw-Engeland en Ds. Giles Firmin in Engeland over dit punt een polemieek gevoerd.¹⁵⁸

Voorals Puriteinen van Nieuw-Engeland hebben deze leer sterk voorgestaan. Men leze bijv. Thomas Shepard's *Gezonde geloovige* en *Ware Beking*. Shepard leert (evenals Hooker) zelfs, "dat de Geest Christi de zondaar voorbereidt tot het geloof."¹⁵⁹

¹⁵³ Voorrede *De Vervallene Hutte*, blz. 9, 10.

¹⁵⁴ *Missive*, blz. 9.

¹⁵⁵ a.w. blz. 10, 11.

¹⁵⁶ a.w. blz. 6, 17.

¹⁵⁷ Zie hiervoor: A. Kuyper jr. a.w. blz. 342 e.v.

H. Visscher, Guilielmus Amesius, 1894, blz. 128, 129.

¹⁵⁸ Shepard, *The Works*, Vol. I, pag. CLXXXIV e.v.

Schoon is, wat Mr. Ward van Ipswich tegen Mr. Giles Firmin, zijn schoonzoon, over Shepard's prediking zei: "Als Mr. Shepard komt te handelen over de huichelaren, dan snijdt hij zo hopeloos alles af, dat de mensen niet weten hoe hem te verdragen, hij maakt ze allen bevreesd, dat ze allemaal maar huichelaars zijn. Maar wanneer hij komt te handelen met een tedere, vernederde ziel, vertroost hij zo grotelijks, dat wij bevreesd zijn het aan te nemen." *The Works*, Vol. I, pag. CLXXXIX.

¹⁵⁹ *Gezonde Geloovige*, blz. 12, 30 enz.

Thomas Hooker heeft vele predicaties gedaan over het voorbereidende werk des Geestes.¹⁶⁰

Predikaties over teksten als: Hand. 2:37, (152a) Openb. 22:17, 1 Kor. 2:14, Ezech. 11:19, Luk. 19:42, Matth. 20:3, 4, 5, 6, Joh. 6:44, (152b) Jes. 57:15, 152e) Luk. 15:15 t/m 18 (d.i. het bekende werkje over *De ware zielsvernederig en heilzame wanhoop*, door Jac. Koelman in het Nederlands vertaald.), Luk. 1:17, (152c) 2 Kor. 13:5 (152d) enz,

Zo schrijft Hooker: "Maar voor de ziel ingeënt kan worden in de ware Wijnstok Jezus Christus, moet ze eerst voorbereid en pasklaar gemaakt worden door de krachtadige werking van Gods Geest, daar zij van nature niet geschikt is om Christus te ontvangen, en onbekwaam is haarzelf daartoe geschikt te maken, door enige vrijheid van de wil, of enige natuurlijke bekwaamheid die zij zou hebben." (152e) En: "Wat is deze voorbereiding, of waarin bestaat zij? In het algemeen: Het is het verzaken van alles wat maar ook de komst en het ontvangen van onze Zaligmaker Christus in het hart zou kunnen tegenwerken. En het is het pasklaar maken van de ziel voor het geloof, en voor het in Christus zijn door het geloof". (152f)

Deze leer wordt door Hooker zeer breedvoerig, doch altoos uiterst praktisch, uitgewerkt. Voor zover wij weten is er geen enkele rechtzinnige praktijkschrijver die zoveel over het voorbereidend werk, en zo geestelijk en diepgaand geschreven heeft als Thomas Hooker. Ds. Nathaniel Ward van Ipswich zei eens tegen Hooker: "Mr. Hooker, u maakt even zulke goede Christenen vóór de mensen in Christus zijn, als dat zij daarna ooit zijn; ik wilde wel dat ik zulk een goed Christen ware, als u de mensen doet zijn, terwijl ze nog maar voorbereid worden voor Christus!" (152g)

In Nederland heeft de leer van het voorbereidend werk des Geestes nooit veel opgang gemaakt, in tegenstelling tot Engeland, Schotland en Nieuw-Engeland.¹⁶¹

Bij de Reformatoren vinden wij deze leer vooral bij Luther, doch ook bij Calvijn.¹⁶²

Maccovius is eigenlijk de eerste Gereformeerde theoloog geweest die deze leer ronduit bestreden heeft. Hij baseerde zijn bestrijding vooral op 1 Kor. 2:14. Daaruit concludeerde hij, dat zodra Gods Geest in de zondaar tot zaligheid werkt, deze niet meer natuurlijk is, doch wedergeboren.¹⁶³ Ook leerde Maccovius dat in Gal. 3:24 met de Wet als tuchtmeester tot Christus, niet de zedelijke wet (der tien geboden, zoals de Babtisten in Engeland terecht leren), doch de ceremoniële wet wordt bedoeld.¹⁶⁴

¹⁶⁰ G.L. Walker, Thomas Hooker, Preacher, Founder, Democrat, 1891, reprint 1969, Appendix 11, pag. 184 e.v.

152a) Tb. Hooker, The Soules Preparation for Christ, or a treatise of contrition, London, 1632.

152b) Th. Hooker, The Unbelievers preparing for Christ, London 1638.

152e) Tb. Hooker, The Soules Implantation into the Naturall Olive, London 1640.

152d) Th. Hooker, Tbc Christians Two Chief Lessons, London 1640.

152e) Th. Hooker, Tbc Application of Redemption, London 1657, reprint 1972, the first eight books, Book 111, pag. 141.

152f) *ibid.*, Book 111, pag. 145. 152g) Walker, Thomas Hooker, pag. 159, 160.

¹⁶¹ Zie hierover: H. Wits, *Vier Boeken van de Verscheyden Bedeeling van de Verbonden Godts met de mensen*, 1736, Boek 3, Hoofdstuk 6, XI-XIV.

¹⁶² Institutie, II, Capittel 7, paragr. 2 e.v. verder: Luther, Predigt ober Psalm 19:2. *id. Galatenbrief*, blz. 364 e.v. enz.

¹⁶³ Visscher, Amesius, blz. 128, aant. 1. Kuyper jr., a.w. blz. 341, 344, 345.

¹⁶⁴ Kuyper jr., a.w. blz. 341.

Maccovius is ook de grondlegger (met in zijn voetspoor Voetius) van de leer van de zg. *regeneratio supposita*, de veronderstelde of dormante wedergeboorte, en van het onderscheiden tussen een dadelijke en lijdelijke rechtvaardigmaking.

Het is een zaak, welke te denken geeft, dat in Nederland de meeste theologen Maccovius hebben nagevolgd in diens ontkenning van het zg. voorbereidend werk en eveneens velen diens leer van de wedergeboorte en van de rechtvaardigmaking hebben aangenomen.

Maccovius (een zwager van Rembrandt)¹⁶⁵ was een zeer scherpzinnig geleerde en gevierd disputant, doch geen vriend van de vreze Gods en praktijk van de Godzaligheid.¹⁶⁶ Hij leefde zelfs in openbare zonde, als dronkenschap, vechten, zwelgerijen en bordeelbezoek. Maccovius, zeer populair bij de studenten, hield er een vrolijk christendom op na.¹⁶⁷

En juist deze theoloog was gewoon over de meest verborgen zaken aangaande het Koninkrijk Gods en de uiterste consequenties van het supralapsarisme te disputeren. Verborgenheden waarvoor de kinderlijke vreze Gods eerbiedig blijft staan. Maccovius was tevens de baanbreker voor de scholastische behandeling van de Gereformeerde theologie.¹⁶⁸ Volgens hem waren Luther, Calvijn en de andere Reformatoren te eenvoudig en Bijbels in hun spreken! Welnu, geldt ook niet voor een geleerd theoloog (en dat was Maccovius!) dat de verborgenheden voor de Heere zijn en de geopenbaarde dingen voor ons en onze kinderen? En dat het voor de wijzen en verstandigen verborgen is en dat het de kinderkens geopenbaard wordt, ja dat men worden moet als een kindeke om het ooit te kunnen verstaan? En dat Gods Woord, ook voor een begaafd theoloog, een diep verzegeld boek is?

De tekst uit 1 Kor. 2:14 die Maccovius gebruikte om het voorbereidend werk te bestrijden, is het zwaard dat juist hem moest vellen.

Eenzijdig wordt door de bestrijders van het voorbereidend werk er de nadruk op gelegd alsof het een werk van 's- mensen kant zou zijn als zou er dan iets geschikts in de mens zijn om genade te verkrijgen, hetgeen echter remonstrants is.

Echter de gemene gaven van Gods Geest zijn óók een gave Gods en in het ontvangen daarvan is een mens net zo lijdelijk als in het ontvangen van de zalmakende werkingen des Geestes. Het voorbereidende, overtuigende werk is niet nodig God te neigen om de genade te schenken, doch slechts om de mensen geschikt te maken ze te ontvangen, gelijk Abraham Booth zegt in zijn *Heerschappij van de genade*.¹⁶⁹

"Eerst zal het stenen hart moeten worden weggenomen om het vlezen hart te kunnen ontvangen. En leert ons de gelijkenis van het zaad niet een voorafgaand werk, nl. het toebereiden van de aarde om het zaad des Woords, d.i. het zaad van de wedergeboorte, te kunnen ontvangen? En Jes. 57:15 en zo vele andere plaatsen?"

¹⁶⁵ R.B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam, 1967, 11, blz. 296.

¹⁶⁶ Visscher, a.w. blz. 65, 66.

¹⁶⁷ W.B.S. Boeles, Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker, 1878, deel 1, blz. 48, 49 en bijlage V blz. 479-483; 11, blz. 90-94.

Collega's van Maccovius oordeelden over hem als: *quam continua impietas, en homo moribus plane barbarus*. Kuyper jr., a.w. blz. 43 e.v.

¹⁶⁸ Kuyper jr., a.w. blz. 13 e.v.

¹⁶⁹ A. Booth, *Heerschappij van de genade*, 1975, blz. 96

Zou het niet veiliger zijn ook in de leer, dié leraars te volgen, die het meest Christi Beeld vertoond hebben in hun beproefde leven? Predikers als Luther, Calvijn, Shepard, Hooker, Rogers, Owen, Edwards, Erskine, Boston, Binning enz., die allen een voorbereidend werk van de Wet vóór het geloof met veel vrucht gepredikt hebben. Leraars die in hun leven betoond hebben, dat leer en leven één was, ja wier leven met Christus in Gode verborgen was. Neen, als er ooit leraars zijn geweest die bij bevinding wisten wat souvereine, vrije genade was, en dat de mens totaal dood is in zonden en misdaden, dan zeker zij. Hoe heeft de Heere toch Zijn hoge goedkeuring aan de prediking van deze mannen (en anderen met hen), gegeven.

Hun leer is toch verre te verkiezen boven de alleen het verstand bevredigende scholastiek en redeneerkunde van een Maccovius en vele Nederlandse theologen. (Wij bedoelen natuurlijk niet mannen Gods als Willem Teellinck, Lodensteyn, Theodorus en Willem á Brakel e.d.)

Men heeft al deze leraars nogal eens verweten, dat zij in de prediking te anthropologisch waren ingesteld, te weinig theologisch onderlegd, en nog erger, dat zij hun eigen bevinding te veel op de voorgrond stelden.

Voor al van latere neo-calvinistische zijde is dit verwijt veel gehoord. Neen, mannen als Maccovius, Maresius enz. dát waren de echte theologen, vakgeleerden, die meest in hogere sferen verkeerden op hun adelaarsvluchten en niet tot het platte en gelijkvloersche (*waar Gods volk het meest op kruipt!*) konden afdalen.¹⁷⁰

Zou echter de Schriftuurlijk gegronde ondervinding van al Gods volk in alle tijden, die weten van een voorafgaand werk der Wet door Gods Geest, waardoor zij aan de Wet mochten sterven, voordat zij met bewustheid in Christus mochten overgaan, niet een beter kompas zijn dan alle scholastiek en dogmatiek van de vaktheologen?

Is ook niet de praktijk van de Godzaligheid in Engeland, Schotland en Nieuw-Engeland veel inniger en geestelijker geweest dan in Nederland? En ook niet het kerkelijk leven? Wij denken bijv. aan de Heilig Avondmaalspraktijk van de Schotse kerk. Hoeveel zielen zijn niet toegebracht geworden, door middel van de zeer ontdekkende prediking van een Jonathan Edwards, om één voorbeeld te noemen?¹⁷¹

Heeft o.a. Maccovius' conceptie van de wedergeboorte en de rechtvaardiging niet een grote verduistering gegeven van het onderscheid tussen Wet en Evangelie in de prediking, en de leer van de rechtvaardiging van de goddeloze, waaraan volgens Luther de rechte prediking vast hangt? Het zijn vragen die ons tot nadenken moeten brengen en alleszins een onderzoek waard zijn.

Het gaat om een eeuwig wel, of een eeuwig wee. Dit zijn geen ondergeschikte punten, doch hoofdzaken. De Engelse en Schotse leraars, die wij zojuist noemden en die een voorbereiding tot het geloof hebben gepredikt, waren veelal mensen, die krachtadig tot God bekeerd waren. Ondanks alle verbondsbeschouwingen en wedergeboorte theorieën hadden zij een tijd in hun leven gekend, dat Gods Geest hen ging overtuigen van zonde, gerechtigheid en oordeel. Zij bevonden zich te liggen onder de vloek van de Wet, buiten God en zonder Christus. Die Geest heeft hen vooral ook overtuigd van

¹⁷⁰ Kuyper jr., a.w. blz. 32.

¹⁷¹ Jonathan Edwards, The Works, Vol. I, reprint 1974, Memoirs of Jonathan Edwards, pag. XLIII, LI, LII; Vol. I, Narrative of surprising conversions, pag. 344-364. Tijdens de opwekking predikte Edwards over teksten als: De rechtvaardiging door het geloof alleen, Rom. 4:5; het geweld op het Koninkrijk Gods, Luk. 16:16; Ruth's keuze, Ruth 1:16; Gods rechtvaardigheid in het verdoemen van zondaren, Rom. 3:19. The Works, Vol. I, pag. 620 e.v.

de zonde van het ongeloof (Joh. 16:9), dat zij niet in Christus geloofden en dat zij met al hun zuchten, schreien, God zoeken enz., Zijn bloed kwamen onrein te achten. Door deze Geestes overtuiging zijn zij door de Wet aan de Wet gestorven en uit die dood mochten zij in Christus bevindelijk opstaan in een nieuw leven, door een geschonken geloof in de beloften des Evangeliums. 2 Kor. 5:17. Hier werd Christus hun: *Wijsheid, Rechtvaardigheid, Heiligmaking en Verlossing*, en hier scheidde bij hen dood en leven. En dit zo van Godswege geleerd hebbende, moesten zij dat dan ook niet prediken naar de Schriften?

In de weg van de bekering valt toch immers alle scholastiek en dogmatische beschouwing weg en wordt een mens een dwaas voor God.

Dr. Owen schrijft ergens: "Ik achte ook, om rechtuit te spreken, niets met allen, de nauwkeurigste redetwisten over de natuur en de werkzaamheid van het rechtvaardigend geloof van zulken, die nooit in zichzelf ondervinding hadden van het werk van de Wet ter overtuiging van zonde en doemwaardigheid, noch van de uitwerkselen hiervan op hun geweten, of die verzuimen op hun eigen ervaring behoorlijk acht te slaan, waarin hun waar gevoelen veel beter begrepen is, dan in al hunne twistredeneringen."¹⁷² Dat is klare taal!

Wat bij Ds. Van der Groe één van de belangrijkste zaken was in zijn prediking, nl. het voorbereidend werk des Geestes en de separatie tussen de gemene en zaligmakende werkingen van Gods Geest, is in Comrie's prediking slechts van ondergeschikt belang geweest.

Separatie achtte Comrie op dit punt niet zo nodig, "de tijd zal alles leren en wij worden niet tot keurmeesters gesteld", zo schrijft hij.¹⁷³ Merkwaardig dat Van der Groe in de leer van de voorbereidingen veel dichter bij de Engelse en Schotse leraars stond, dan Comrie, die vooral in zijn latere geschriften, de Nederlandse lijn heeft aangehouden.

4^e verschil.

Nog een verschil in leerwijze tussen Comrie en Van der Groe betreft hun beider verbondsbeschouwing. Comrie heeft zijn leer vooral ook gestoeld op een sterk geaccentueerde leer van het werkverbond en het genadeverbond. Hierin kwam Comrie's Schotse afkomst enigszins openbaar.¹⁷⁴

Een vër doorgevoerde parallellie tussen de twee Verbonden, vooral op het punt van de onmiddellijke toerekening, is de basis van Comrie's rechtvaardigingsleer.¹⁷⁵ De leer van het werkverbond was een nogal omstreden punt onder Protestantse theologen en

¹⁷² Owen, *De Rechtvaardigmaking uit het geloof*, blz. 81. *ibid.*, The Works, Vol. V pag. 77.

¹⁷³ *Missive*, blz. 15.

¹⁷⁴ *Catechismus*, blz. 347. Comrie meende dat het werk van Th. Boston over het Verbond van de Genade, het beste was dat ooit over dit onderwerp was geschreven. {W. Huntington noemt het een Godsgeschenk} Jonathan Edwards schrijft over dit werk van Boston in een brief aan Mr. Gillespie te Carnock, dd. 4 Sept. 1747: Wat Mr. Boston's Beschouwing van het Verbond van de genade betreft, heb ik enige gelegenheid gehad om het te onderzoeken, en ik beken dat ik de gedachtengang in dit werk niet begrijp. Edwards, *The Works I*, reprint 1974, pag. XCI.

¹⁷⁵ *Catechismus*, blz. 139, 144, 148, 149. Brief, blz. 128 e.v.

ook het punt van de *onmiddellijke* toerekening van Adams schuld.¹⁷⁶ Comrie's leer op dit punt was eigenlijk meer een bepaalde Gereformeerde schoolleer, geen leerstuk van enigheid in de Gereformeerde kerk. De Schotten hebben zich in hun verbondsleer, gematigder opgesteld dan Comrie. Men zie bijv. de verklaring van de Erskines en J. Fischer van *De kleine Westminsterse Catechismus*, genaamd *De Kennis der Zaligheid*.¹⁷⁷

Het is vooral tegen het veroordelen van andere theologen door Comrie en Holtius, welke hun verbondsbeschouwing niet onderschreven, dat Prof. Schultens zijn *Uitvoerige waarschuwing* heeft geschreven. In dit kolossale boek somt Schultens een onvoorstelbare hoeveelheid Godgeleerden op, die met elkaar verschilden over *de leer van de verbonden en de leer van de rechtvaardigmaking*. Uit dit werk van Schultens blijkt verder, dat hij thuis was in de Schotse en Engelse praktijkschrijvers. Schultens was geen vijand van het innige Christendom, al heeft men dat wel eens anders voorgesteld.

Van der Groe redeneerde in het geheel niet verbondsmatig in zijn praktikale werken. In zijn verbondsbeschouwing was hij meer Coccejaans, dan Voetiaans.¹⁷⁸ Ds. Van der Groe was eigenlijk een eclecticus, die de Gereformeerde leer niet verder ontwikkelde, dat ook niet wilde, noch begeerde en zeker niet nodig achtte, doch teruggreep op de oude Reformatoren en verder het z.i. goede uitkoos uit de werken van de latere schrijvers.

-0-

Oorzaken van het verschil

Nadat wij aldus gezien hebben, dat er belangrijke verschillen in de leer bestonden tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie, zouden wij ons kunnen afvragen, *wat dan wel de oorzaken van deze verschillen geweest mogen zijn?*

1. Wij dienen dan ten eerste wel te wijzen op beider persoonlijke leiding op de weg des levens.¹⁷⁹

Van Comrie's bekering weten wij eigenlijk niets. Zeer waarschijnlijk heeft hij reeds vanaf zijn prilste jeugd de Heere leren vrezen.¹⁸⁰ Dit zouden wij kunnen afleiden uit wat Comrie schreef in zijn: *A.B.C.*¹⁸¹

In elk geval weten wij van hem, dat hij in zijn jonge jaren gaarne de predikaties van Boston en de Erskines beluisterde.¹⁸² Het kan niet anders, dat deze leiding des Heeren, waarbij van achter uit de vruchten des geloofs de staat wordt vastgesteld, een stempel op Comrie's prediking heeft gezet.

¹⁷⁶ Schultens, *Waarschuwinge*, blz. 119 e.v.

¹⁷⁷ De consequenties die Comrie uit de parallellie van de twee Verbonden afleidde, vindt men bij de Schotse schrijvers niet.

¹⁷⁸ Hutcheson, a.w: 11. Voorrede. Van der Groe onderscheidt in deze voorrede zeven onderscheidene perioden of tijdperken in de bediening van het Genadeverbond.

¹⁷⁹ Luther heeft gezegd in zijn *Tischreden*: *Sola experientia facit theologum*, d.w.z. alleen de bevinding maakt de (ware) theoloog.

¹⁸⁰ Honig, a.w. blz. 13, 19.

¹⁸¹ *A.B.C.*, blz. 57.

¹⁸² Honig, a.w. blz. 13, 14.

Bij Ds. Van der Groe was het werk Gods gans anders gegaan. Hij was reeds 5 jaren predikant toen God hem op een krachtadige wijze kwam te bekeren. In zijn brief aan Jacob Groenewegen schrijft hij hierover:

"En dewijl gij evenwel althijt soo ruim kost spreken van uw staet, soo heb ik geduerig met veele bekommernissen over u gegaen in mijn gemoedt, (gelijk ik als nog doe meer dan ooit) wetende uit eige bevindinge, hoe verre men in het Christendom bij gemeen licht des Geestes met zijn verstant, en door allerlei hulpmiddelen kan komen; soodat ik selfs bij velen al de naam droeg, ja bij verre de meeste luiden van het Christendom, daer ik in dien tijdt mede sprak, dat ik waerlijk een Christen was, doen ik nogtans geheel en van rontsomme in een doodelijke wegvan bedrog wandelde, werkende nog alleen met een denkbeeldige Christus in mijn verstant, sonder de Heere Jesus selfs minst of meest te kenne. En ik hadde voorseker in dien rampsaligen weg voor eeuwig moeten vergaan, soo niet, gelijk ik vertrouw, de Heere selfs door oneindige vrije genade en met Zijn almachtige handt mij daer uit had believen te redden."¹⁸³

In een predikatie over Matth. 5:29 (Het kwetsen van één zijner ogen, was het middel voor zijn bekering), gedaan ná zijn bekering, heeft Van der Groe deze Godsdaad bekend gemaakt.¹⁸⁴

Bij Van der Groe heeft de ontdekking aan zijn bedrieglijk waangeloof zijn prediking een radicale wending gegeven en diepgaand beïnvloed. Van grote invloed is ongetwijfeld eveneens de bekeringsweg van zijn zuster Eva geweest. Hoe scherp Eva Van der Groe alle werkzaamheden vóór de bewuste overgang in Christus afsnijdt, kan de aandachtige lezer vinden in het boekje over haar *Bekeringsweg*.¹⁸⁵ Zo mogelijk is zij nog scherper dan haar broer.

2. Een **tweede oorzaak** van de verschillen moeten wij zoeken in de door beide predikanten gebruikte methodes.

Comrie was doctor in de filosofie, terwijl hij op scholastieke wijze zijn leer inkleedde. Comrie had een wijsgerige aanleg, terwijl zijn denken wijsgerige trekken vertoont.¹⁸⁶

In zijn dogmatiek kwam hij hierdoor nogal eens tot vreemde stellingen. Zelfs Dr. Honig geeft toe, dat bij Comrie de theologie op bepaalde punten door de filosofie de deur is uitgebannen.¹⁸⁷ Wij zagen dit reeds bij Comrie's abstracte geloofsbegrip, zijn in *sensu diviso* onderscheiden rechtvaardigingsleer, maar ook in zijn predestinatieleer en Christologie.¹⁸⁸ Comrie greep ook herhaaldelijk terug op scholastieke schrijvers als Chamier, Maccovius, Voetius, Amesius e.d.

Ds. Van der Groe was alle scholastiek vreemd en greep ook in zijn methode van leren bewust terug op de eerste Reformatoren, want zo schrijft Van der Groe:

¹⁸³ Oprecht en ziel-zaligend geloof, blz. 210, 211.

¹⁸⁴ Van Dijk, a.w. blz. 25.

¹⁸⁵ Eva van der Groe, *Bekeeringsweg*, uitg. S.W. Verploeg z.j. blz. 29, 30, 31, 32.

¹⁸⁶ Graafland, a.w. blz. 234.

Men leze ook bijv. de wijze waarop Comrie de Predestinatie onderscheidt van de *Rechtvaardigmaking van Eeuwigheid*, Brief, blz. 97 e.v.

Comrie drukt zich nogal sterk uit als hij oordeelt, dat degenen, die niet willen weten van een rechtvaardigmaking van eeuwigheid, loochenen: 1. Gods onveranderlijkheid; 2. Gods onafhankelijkheid; 3. De werkingen van Gods verstand en wil; 4. Gods eeuwigheid; 5. Gods eenvoudigheid, ja de Godheid Zelve loochenen. Brief, blz. 97.

¹⁸⁷ Honig, a.w. blz. 249.

¹⁸⁸ a.w. blz. 246 e.v.

"Een eenvoudig, Godtzalig en nederig gemoedt; dat nacht en dach alleen in de Bijbel studeert met Bidden en vasten, en dat vol van de Heilige Geest is, is allermeeft bekwaem om de rechte waerheit te ontfangen. Soo een gemoedt krijgt de waerheit meer direct uit de Hemel, en soo als het waere uit de eerste handt. En sulcke waeren onse meeste oude Theologanten en Reformateurs.¹⁸⁹

Uitvoerig citeert Van der Groe hierbij ook uit het Noodtwendigh Vertoogh van Willem Teellinek en geeft hij breedvoerig zijn achting voor de Reformatoren te kennen.¹⁹⁰ Hij las de geschriften van de Reformatoren dagelijks.¹⁹¹

De Reformatoren wilden voor alles Bijbelse theologie bedrijven. Het Sola Scriptura stond bij hen voorop, en de exegese (de Schriftuitleg) ging vóór de dogmatiek.¹⁹²

Luther was zeer gekant tegen de scholastiek en filosofie. "De rede (ratio) was het beest, dat verworgd moest worden".¹⁹³ Luther wilde ook alleen Bijbelse woorden gebruiken.

Zwingli was van gedachte, dat de filosofie op de Christelijke scholen verboden moest worden.¹⁹⁴ Calvin wilde de filosofie wel bestuderen, doch haar niet toepassen op de theologie.¹⁹⁵ In zeer gematigde vorm heeft Calvin soms de scholastiek gebruikt, echter zij bleef bij hem van geheel ondergeschikt belang. Men leze slechts zijn Institutie. In dit werk ging de Schriftuurlijke bevinding nog geheel samen met de leerstellige waarheid.

Wij wezen er reeds op dat Maccovius de baanbreker is geweest van de scholastiek in de Gereformeerde theologie in Nederland. Maccovius was van mening, dat de Reformatoren teveel de Bijbelse methode gebruikten. Echter met de filosofie en de scholastiek als wapens, kon men beter de vele tegensprekers als Rooms en Socinianen en Arminianen de mond stoppen. De Protestantse theologen grepen naar dezelfde wapens als deze tegenstanders en zo dreef men elkaar steeds verder op het pad van de filosofie en van de eenvoud van Gods Woord af. De positieve theologie werd ingruild voor de dialectische distincties.¹⁹⁶

En toen de tegenstanders waren afgeweerd, had men zo de smaak te pakken van het verstandelijk redeneren over de theologie en de scholastieke behandeling ervan, dat men tenslotte onderling op het Gereformeerde erf van de kerk slaags raakte, waarbij de twisten soms ontaarden in scholastieke spitsvondigheden. Het gehele arsenaal van de regels van de Logica en filosofische en metafysische begrippen werd in de strijd geworpen. In de 17e eeuw was men nu eenmaal de meest gevierde theoloog, als men de disputen met de tegenstanders won. De beste disputant was de beste theoloog.

De dogmatische twisten hebben in de 17e eeuw vooral in Nederland hoogtij gevierd. In andere landen had men veelal andere zaken te verrichten. Daar werd de Kerke Christi vaak nog vervolgd (bijv. in Frankrijk, Schotland, Engeland). En tijden van vervolging zijn nu eenmaal de vruchtbaarste voor Gods Kerk, zowel wat betreft de leer, als de praktijk, tweelingen van ene ree. "De drukking van de melk brengt immers boter voort."

¹⁸⁹ Oprecht en zielzaligend geloof, blz. 146.

¹⁹⁰ a.w. blz. 146 e.v.

¹⁹¹ a.w. blz. 137.

¹⁹² Kuyper jr., a.w., blz. 125, 128.

¹⁹³ a.w., blz. 126.

¹⁹⁴ a.w., blz. 127. Zwingli: Philosophiae interdictum est a Christi scholis.

¹⁹⁵ a.w. blz. 129.

¹⁹⁶ a.w., blz. 130.

Al de onderlinge twisten waren meest verstandswerk, waarin de Geest gemist werd. Bekeerd en onbekeerd maakten zich er schuldig aan. Veel ging het er toch om, *wie de meeste zou zijn*.

Bleef de Dordtse Synode door Gods bijzondere Voorzienigheid nog binnen de Schriftuurlijke perken, daarna traden de Gereformeerde theologen er nogal eens buiten en werd de theologie soms zuiver speculatief. Hoewel bijv. ook in Engeland de scholastieke behandeling van de theologie werd voorgestaan, was men er daar o.i. (althans in de praktikale geschriften) toch gematigder mee in als in Nederland. De praktische, bevindelijke inslag van de Engelsen zal hier wel debet aan zijn. Een voorbeeld hiervan is het werk van Dr. John Owen.

Scholastiek en filosofie horen niet thuis in de geestelijke wapenrusting van een kind Gods en theoloog. (Ef. 6:10 t/m/ 18). Hoe weinig heeft men de Koning van de Kerk ook hierin nagevolgd, als Hij in de uiterste verzoeking en bestrijding van de bekwaamste en subtielste disputant aller tijden, de satan, steeds streed met het Woord Gods, het zwaard des Geestes, antwoordende telkenmale: *Daar is geschreven*, enz.¹⁹⁷ Men wilde eerder zèlf de overwinning behalen en zien, dan gelovig die belofte, die in Christus ja en amen is, omhelzen dat het Woord Gods nooit ledig tot Hem zal wederkeren, maar zal doen hetgeen de Heere behaagt (Jes. 55:1 1). Deze ontaarding van de Gereformeerde theologie heeft Willem Teellinck, door Gods Geest verlicht, mogen zien. Deze trouwe wachter op Sions muren schreef toch in zijn *Noodtwendigh Vertoogh Anno 1627*, "dat Neerlands Kerk de zuivere leer en de rechte praktijk al grotendeels kwijt was. Lees ook eens de *Beschouwinge Zions* van die grote ziender in Israël Lodensteijn."¹⁹⁸

Ds. Van der Groe haalt in zijn brief aan Jac. Goenewegen een uitspraak van Melanchton aan:

"Het is iets opmerkelijks, dat de eerste Reformateurs, die meest in Duitsland en Switserlandt woonden, al aenstonds weinig opinie hadden van ons Nederlanders, dat wij bekwaem soudén sijn om het licht van de Waerheit lange suiver te bewaeren. Zij bemerckte in onsen Landtaert een sekere dartelheit en stouthet des verstants, die verre af was van die eenvoudigheid en gebogenheit des herte daarmede Christi waerheit van ons moet ontvangen worden als een kindeken. Die goede zuivere hemelsche ziele, dat wonder van wijsheit en zachtmoedigheid Philippus Melanchton, op een sekere tijdt met Bucerus aen de Rijn gaende wandelen, en zijne oogen en handen na ons Nederlandt wendende, riep met grooten ernst uit: Wee Nederland! van wegen die dartelheit en brootdronkenheit haerder verstanden. O, wat is dit woord helaes! van tijdt tot tijdt niet al te seer door de uitkomste warachtig bevonden!"¹⁹⁹

Maccovius onderscheidde twee theologische methodes, één voor de eenvoudige gelovige, *de modus minus exquisitus* en één voor de geleerde man, *de modus magis exquisitus*.²⁰⁰ Is men hierdoor de eenvoudige rok zonder naad van de Bijbelse Godgeleerdheid niet gaan scheuren? Luther en Calvijn kenden slechts één methode.

¹⁹⁷ Matt. 4:4, 7, 10; Mark. 1; Luk. 4.

¹⁹⁸ Oprecht en zielzaligend geloof, blz. 143.

¹⁹⁹ a.w., blz. 145, 146.

²⁰⁰ Kuyper jr., a.w., blz. 144 e.v.

Dr. Comrie heeft in zijn dogmatiek het Gereformeerde scholastische pad verder betreden. Ds. Van der Groe bleef staan bij de eenvoudige Bijbelse methode van de eerste Reformatoren. Vooral van neo-calvinistische zijde is het baanbrekend werk van Maccovius geroemd.²⁰¹

En in die kringen noemde men Comrie de laatste uitnemende theoloog van de Gereformeerde Scholastiek, in een periode van theologisch verval, toen door Brakel, Smijtegelt en Van der Groe en anderen de antropologische beschouwing de theologische deed verdringen.²⁰²

Bij Kuyper c.s. nam de scholastiek weer een hoge vlucht, doch waarop die hoog geroemde, alleen voor waarheid gehouden, wetenschappelijke beoefening van de Gereformeerde theologie is uitgelopen, heeft de tijd ons helaas geleerd.

Ná Dordt ontstond er een Gereformeerde dogmatiek, waarin men door cie vele bomen nu het bos niet meer ziet.

In Gods Voorzienigheid en zorg voor Zijn Kerk, waren de Drie Formulieren van Enigheid en de liturgische geschriften gelukkig reeds vroeg geformuleerd, anders had Neerlands Kerk ze, om met Lodensteijn (anno 1670) te spreken, niet licht weer gekregen.²⁰³

Bleven in de 17e eeuw de onderlinge twisten over de leer, nog beperkt tot de Hogescholen (o.a. doordat men de polemische geschriften in het Latijn schreef), later werden de verschillen steeds meer op de predikstoel gebracht. De dogmatische kwesties ontstonden op de professorale katheders en in de studeerkamers, niet in de binnenkamer van Gods ware Sion. Scholastiek theologiseren en disputeren werd steeds meer het gemeengoed van de Nederlandse theologen, de praktijk der Godzaligheid werd daarentegen steeds zeldzamer.

De Godzalige Thomas Hooker, die enige jaren in Holland heeft gewoond, een man waarvan Amesius zeide, dat hoewel hij met vele Godgeleerden uit verschillende naties kennis had gemaakt, hij toch nooit iemand had ontmoet, die Hookers gelijke was, zowel in de prediking als in het disputeren,²⁰⁴ schreef over de godsdienst in Nederland in het jaar 1632 aan Ds. John Cotton:

"De toestand van deze provincies schijnen voor mijn zwakke ogen verbazingwekkend kittelachtig en ellendig. Want wat het beste deel, de godsdienst (les harten betreft, stellen zij zich tevreden met de zuivere vormen, hoewel die zeer bevlekt zijn; maar de kracht van de Godzaligheid, voorzover ik dat kan zien of horen, kennen zij niet; en indien daar echt op zou worden aangedrongen, vrees ik, dat ze op z'n minst hevig zou worden tegengestaan."²⁰⁵

Hooker heeft Teellinck persoonlijk niet gekend, voor zover wij weten, doch beide uitnemende mannen Gods, bedeed met profetisch licht, spraken door dezelfde Geest, dezelfde taal!

²⁰¹ a.w., blz. 398 e.v. Maccovius heeft nooit een kerkelijk ambt bekleed; hij stond niet temidden van de Gemeente Gods.

²⁰² a.w. blz. 210.

²⁰³ *Oprecht en zielzaligend geloof*, blz. 143.

J. van Lodensteijn, *Beschouwingen van Zion*, 6e druk 1739, blz. 22.

²⁰⁴ Cotton Mather, *Magnalia Christi Americana*, Book III pag. 61.

²⁰⁵ a.w., pag. 62.

3^e oorzaak.

Beschouwde Ds. Van der Groe de theologie ná Dordt minder positief dan die van de Reformatoren, *helemaal negatief beoordeelde hij de toestand inzake de leer en het leven in de Gereformeerde kerk van zijn dagen*. Hier komen wij bij nòg een oorzaak van de verschillen tussen Ds. Van der Groe en Comrie. Ds. Van der Groe achtte Gods Geest zo verre geweken van de Gereformeerde kerk, dat hij onmogelijk kon geloven, dat de Heere in die dagen meer licht en inzicht zou hebben gegeven in de grondstukken van de leer, dan in de tijd van de Reformatie. Men leze bijv. de biddagpredikaties van Ds. Van der Groe uit de tijd dat de twisten over de rechtvaardigmaking gaande waren. Predikatie over Jer. 23:33 uit 1755:

"Men ontmoet nu genoegzaam nergens meer enig teder, levendig en waakzaam Christen, die zich nabij de Heere houdt". En even verder: "De Heere verlaat ons, en wijkt ook, met zijn Woord van ons, en met de zuivere instellingen des Evangeliums! O, hoe zichtbaar is dit niet? Het Licht van de waarheid gaat nu bij ons onder, en de Pelagiaansche en Enthusiastische dwalingen nemen, met groote kracht, de overhand, onze Kerk is vol twist, scheuringe, en beroerte, en de geheele Godsdienst is omgekeerd en veranderd, in een Geesteloozen en dooden Sleurdienst; het is maar een gedaante en een geraamte van Godsdienst, dat er over gebleven is."

Predikatie over Hagg. 1:9 uit 1759: "Gods Heilig Woord en Waarheid struikelen overal op de straten, en liggen daar verworpen en veracht, terwijl een geest van duisternisse, van dwalinge, en van verleidinge nu de Kerk regeert, en zich overal verspreidt." En verder: "De religie is nu als een dood geraamte, zonder Geest."

Niet dat wij willen zeggen, dat Comrie zijn tijd als rooskleurig heeft gezien, of meende méér licht te hebben dan de oude theologen. Dat zeker niet. Doch Comrie bezat niet dat licht des Geestes in de staat van de Gereformeerde kerk en het verval in de leer, welke door Gods genade Ds. Van der Groe (Neerlands laatste ziener, door Ds. Ledeboer zo genoemd ontvangen had).²⁰⁶

4e oorzaak

Een laatste oorzaak van de verschillen in de leer tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie, is ook de wijze waarop beiden bekommerde zielen meenden te moeten behandelen. Op welke wijze Ds. Van der Groe dat deed, kan men lezen in *zijn Brieven aan verschillende vrienden*.²⁰⁷

Arbeidde Comrie vooral om de bekommerde zielen en kleingelovigen volgens de kenmerken te vermanen hun staat vast te houden.²⁰⁸

Ds. Van der Groe schreef telkens weer om toch de staat en de vorige bevinding geheel te laten rusten voor wat zij waren (want dat is immers Christus niet), doch rechtuit tot

²⁰⁶ Zie o.a. L.G.C. Ledeboer, Verzamelde Geschriften, Deel I, blz. 437.

Comrie was van mening dat het verval in de Gereformeerde theologie eerst in de 2e helft van de 17e eeuw is begonnen, met name door de leringen van Prof. Jakohus Alting te Groningen, het doordringen van de dwalingen van de hogeschool van Saumur o.a. door middel van de vele Refugéés, de dwalingen van de Neonomianen in Engeland en de invloed van de Cartesiaanse filosofie op de theologie. Zie: Honig; a.w. blz. 254 e.v.

²⁰⁷ Th. van van de Groe, *Brieven en een vijftal brieven van Suzanna Bosman*, uitg. Romijn & Van van de Hof, 1929.

²⁰⁸ *Eigenschappen*, titelblad.

Christus te gaan en Hem te omhelzen door het geloof.²⁰⁹

"Doch niet enkel in Christus blijven hangen, als het hoogste en uiterste Voorwerp huns geloofs, (hetwelk een los en bedrieglijk geloof is), want wanneer de uitverkoren zondaar aldus in Christus gelooft met zijn ganse hart, zo wordt Die hem dan ook dadelijk als de Weg tot de Vader, en leidt hem in Gods verzoenende gunste en gemeenschap door middel van de genadige rechtvaardigmaking, als dewelke gans onafscheidelijk is van het ware geloof."²¹⁰

SAMENSTEMMEN

Hiermede willen wij ons onderzoek naar de verhouding tussen Ds. Van der Groe en Dr. Comrie beëindigen, doch niet alvorens, wij toch, ondanks de niet te loochenen verschillen, gewezen hebben op datgene, *waarin beide Godzalige leraars samenstemmen*.

Immers de tegenwerping zou gemaakt kunnen worden, dat velen van Gods ware, oude volk, die in een weg van recht en gerechtigheid met God verzoend waren, toch zowel van Ds. Van der Groe als van Ds. Comrie hebben gehouden. Om dit te kunnen begrijpen, dienen wij in ogeschouw te nemen, dat wij eigenlijk een onderscheid moeten maken tussen wat wij zouden willen noemen de *bevindelijke* Comrie en de *dogmatische* Comrie, of zo men wilt, Comrie in zijn eerste tijd en de oudere Comrie.

Het eenvoudige volk des Heeren, die van de geschriften van beide leraars hield, kende o. i. Comrie hoofdzakelijk uit zijn praktikale werken, nl. *Het A.B.C. des Geloofs*, *De Eigenschappen des Geloofs* en de *Verzameling van Leerredenen*. Al deze geschriften stammen uit Comrie's eerste tijd, tot het jaar 1750. Comrie's latere werken zijn veel dogmatischer en voor de eenvoudigen moeilijk te lezen.

Zijn Catechismusverklaring, hoewel voor de eenvoudigen bedoeld, is door de vaak scholastieke wijze van redeneren en het uitgebreid weerleggen van tegengestelde gevoelens, niet geschikt voor de voorlezing in kerk of huis. Het is meer een studiewerk.

Wij hebben reeds gezien, dat Comrie in zake zijn dogmatische opvattingen sterk onder invloed stond van Ds. Holtius. Hun vriendschap dateerde van omstreeks het jaar 1750. Daarvoor waren zij allermint vrienden.²¹¹ Ds. Holtius schreef in 1747 zijn *Verhandeling over het oprecht geloove* en in 1750 zijn werkje over de rechtvaardigmaking. Holtius' geschriften zijn nogal dor en doods, zij bieden veel voor het hoofd, doch weinig voor het hart.²¹² Bepaalde uitdrukkingen van Holtius vinden wij eveneens in de geschriften van Comrie ná 1750. (Bijv. *het voert ons over Marseille naar Rome*.)²¹³

Comrie is door Holtius in de kerkelijke twisten gesleurd. O. i. is dit ten koste gegaan van het innige karakter en de eenvoud van zijn werken. Comrie, die eertijds niet

²⁰⁹ Zie bijv. de drie brieven aan Jan Corn. de Jongh te Aalsmeer.

²¹⁰ Voorrede van *De Trapsgewijze Overwinning*, blz. 73.

²¹¹ Honig, a.w., blz. 77, 78 Comrie noemt de naam van Holtius voor het eerst in zijn *Aan de lezer van de 2e druk van het eerste deel van zijn Leerredenen*. (20 maart 1750).

²¹² Men leze bijv.: N. Holtius, *De Zondaar gerechtvaardigt om niet*, enz., 1757, 2 predikaties over de Zondagen 23 en 24 van de H. C.

²¹³ N. Holtius, *Verhandeling over de Rechtvaardigmaking door het geloof*, blz. 6; *Catechismus*, blz. 397.

begeerde te twisten,²¹⁴ maar liever in de binnenkamer vertoefde, werd nu de strijdbare dogmaticus. Deze strijd eiste Comrie geheel op, zodat hij bijv. ná 1750 ook geen praktikale Engelse werken meer vertaald heeft in de Nederlandse taal.

Door sommigen is deze accentverschuiving in de arbeid van Comrie toegejuicht.²¹⁵ De bevindelijke Comrie kwam nu op de tweede plaats te staan; de scholastieke, dogmatische Comrie stond voortaan op de eerste plaats. En juist de bevindelijke Comrie vinden wij vaak heel dicht bij Ds. Van der Groe staan. Wat kon Comrie ontdekkend prediken ten aanzien van de tijdgelovigen!²¹⁶ En ook Comrie separeerde wel in zijn eerste tijd tussen de algemene en zaligmakende werkingen des Geestes, hoewel niet in die mate als Van der Groe. Men leze slechts in zijn A.B.C. de hoofdstukjes: *Aandoen*, *Blijven in Christus* en *Hongeren*. Ja, als Comrie bevindelijk de rechtvaardigmaking verklaart, zoals in zijn predikatie over Rom. 5:1 in de *Eigenschappen* en in zijn *Brief* dan is er zakelijk weinig verschil. Zo lezen wij in Comrie's *Brief*:

"Eindelijk dat Ued. zal bemerken, dat mijn innerlijk gevoelen is, dat, Gods overtuigende werking indrukselen van alle de genoemde en meer andere niet te noemene punten veroorzakende, zoo een bewrochte, overeenkomstig die ontvangene indrukselen, waarlijk en dadelijk op een allerlevendigste wijze werkzaam wordt; (namelijk nadat het hebbelijke geloof gewrocht is, volgens Comrie) alzo, dat hij zijn staat kent, zijn zonde ziet, bekent en belijdt, er onder gebogen gaat als een zware last, zijn hart gebroken, verslagen en gekneust gevoelt, en zich midden in den dood ziet; zijne onmacht erkent, zijne gerechtigheden als enkel zondige, en als een maanstondig kleed aanziet, het Rechterlijke Gods billijkt en dit billijkende, voor God in de dood invalt; en geen weg van redding ziende of kennende, door redenerings-kracht niet opklimmen kan om iets te vatten en tot zijne geruststelling aan te grijpen, zoo wordt nu het punt, hoe met God verzoend te worden, en ontslag van zonden-schuld in zijne consciëntie te ontvangen, het allergewichtigste stuk dat ooit bij hem in overweging geweest is, zodat hij, wetende dat hij alleen in dezen oplossing en geruststelling bij God kan verkrijgen en van God hebben moet, zich in tranen tot God begeeft en bij Gods troon ligt, zijnen Rigter om genade biddende; nochtans zoo, dat hij niet begeert, dat iets aan hem geschieden moge tot ontluistering van enige van Gods deugden en volmaaktheden."²¹⁷

In zijn praktikale geschriften weet Comrie veelal naar het hart van Gods ware Sionieten te spreken. Steeds wijst hij de zielen op de noodzakelijkheid om in Christus gevonden te worden, wat Ds. Van der Groe ook altoos deed. Wij willen dit staven met enige gedeelten uit Comrie's *Verzameling van Leerredenen*:

"Een tweede oorzaak van de dodigheid, die thans onder degenen, die voor christenen gehouden worden, is, dat velen aangenomen en voor vromen gehouden worden, die nooit in hun bevinding noch in enige gestalte ondervonden hebben de zalige overzetting van hunne zielen in Christus, dat inlijven in Jezus, dat praktikaal gewaar worden dat zij eens Anderen geworden zijn, en dat zij gevoeld hebben dat kwijt worden van zichzelf aan Christus, en die merkelijke verandering in al de

²¹⁴ A.B.C blz. 61.

²¹⁵ Zie bijv. Honig, a.w., Inleiding, blz. III.

²¹⁶ A.B.C blz. 109 e.v.

²¹⁷ *Brief*, blz, 166.

vermogens van hunnen zielen."²¹⁸ En: "Mij dunkt, dat de reden, waarom zoo weinigen recht in de dood voor God vallen, is, omdat hunne wonde niet dodelijk, maar oppervlakkig is, en dus geneest ze wederom vanzelf. Mijn waarde Vrienden. God weet het, dat er zeer velen zijn, die de naam hebben dat zij leven, omdat zij enige dingen ondervonden hebben, die aan overtuiging gelijk zijn, maar nooit in de dood voor God gevallen zijn. Hier is de grond van onderscheid tussen zaligmakende overtuiging en algemene. Daarom hebt gij wel toe te zien, dat gij terdege gewond wordt."²¹⁹

Vervolgens: "Maar wat zijn er niet velen ondier u, die zich op valse gronden verbeelden, dat ze wedergekeerd zijn tot God, hetgeen ze opmaken uit enige overtuiging van zonde, uit hare levensverbetering, uit de lichte aandoening van blijdschap en liefde tot de vromen enz. Mijne Vrienden, wat zal het er naar uitzien, als gij zoo heengaat, en nimmer met Christus verenigd zijt geworden."²²⁰

Uit het tweede deel citeren wij: "Maar in Christus, van het eerste oogenblik af, dat Hij Zijn vleugel over haar uitspreidde en haar met Zijne gerechtigheid bedekte, is de ziel liefelijk door Zijne heerlijkheid, die op haar ligt. Want in Hem zijnde, is de zonde teniet gedaan, ten aanzien van zijne verdoemende kracht, en de ziel heeft genoeg om allen, die tegen haar in het gericht opstaan te voldoen. Is het geloof levendig, dan kan zij zeggen, wegens de vereniging met haar Hoofd: O wet, ofschoon ik u bemin als een afdruksel van Gods heiligheid en eeuwigdurende regel van gehoorzaamheid, nochtans ben ik aan u gestorven, om de gerechtigheid door u te zoeken; waar is nu uw verdoemende kracht? Zij is ten opzichte van mij te niet gedaan; ik sta zoo in mijn Hoofd Christus, dat er geen verdoemenis meer voor mij is; hebt gij iets van mij te eischen, ik ben niet aansprakelijk voor uwe rechtbank, gij moet Jezus aanspreken, Die u verheerlijkt en ten volle aan uw eisch en vloek voldaan heeft door doen en lijden, en dat alles is mijn. O, Gode zij dank, dat ik niet onder de wet, maar onder de genade ben, Rom. 6. O zonde, waar is uwe heerschappij? Ik ben in mijn Hoofd, van uwen slaafschen dienst verlost; gij hebt door de krachtige verandering, in mij teweegebracht door de wederbarende genade, een ongeneeslijke wonde ontvangen, en ik zal wel op Zijn tijd ten eenenmale van de beweging van de zonde verlost worden, gij zijt veroordeeld in het vlees, (zie Rom. 8:3)."²²¹

Als wij dit alles zo lezen dan is het zeker te begrijpen dat velen van Gods oude volk, die door God tot God bekeerd waren, van Comrie's geschriften hebben gehouden. In deze bevinding stonden Comrie en Van der Groe naast elkander, ja met al de ware kinderen Gods, gebouwd op het fundament van de apostelen en profeten, waarvan Jezus Christus de uiterste Hoeksteen is.

Op Comrie is eveneens in zeker opzicht van toepassing wat Ds. Van der Groe schreef in zijn reeds meermalen geciteerde brief aan Jacob Groenewegen: "Soo dat wij het niet soo seer hebben tegen die Godtzalige schrijvers,²²² als wel tegen het droevig misbruik, dat veele in desen tijdt van haere leere en schriften maken; hetwelck soo ligt geensins soude kunnen geschieden, als die Godtzalige schrijvers haere goede leere

²¹⁸ A. Comrie, Verzameling van Leerredenen, uitg. C. Veldhoen z.j., 1 blz. 35.

²¹⁹ A.w. I, blz. 70, 71.

²²⁰ a.w., I, blz. 151.

²²¹ a.w., 11, blz. 133, 134.

²²² met name: W. à Brakel, Van der Kemp en Hellenbroek.

stipt altijd hadden voorgesteld na het fatsoen ende methode van de oude Theologanten, en uit toegeeflijkheit voor onsen verdorven en geesteloos tijd als anders daer geen hair breedt van waren afgegaen. Dit is maer het enigste, dat wij tegen die Godtzalige schrijvers hebben, en waerom wij de oude Theologanten boven haer estimeren, hoe veele waerachtige agtinge wij anders ook al hebben voor haere geleerde en Godtvruchtige schriften."²²³

Tenslotte geven wij nog een leerrijk citaat uit Comrie's *Missive*, in het bijzonder bedoeld voor hen, die zich gaarne op de dogmatiek van Comrie (eenzijdig) beroepen, doch die in hun leven niet weten van de bevindelijke gangen, waarover Comrie ook in zijn geschriften schrijft, gelijk wij zojuist uitvoerig uit zijn werken hebben geciteerd. Dit is eenzelfde euvel, hetwelk wij tegenkomen bij hen die zich altijd op de ruime aanbieding in de predikaties van de Schotse leraars als de Erskines enz. beroepen, doch de nauwe weg ten leven, waarover deze gezegende dienstknechten ook zoveel hebben gezegd, in de praktijk komen te vergeten. Comrie schrijft:

"Zoo dat, gelijk de toerekening; van Christus' gerechtigheid en genoegdoening met de verdiensten van dien de enigen grondslag en het fundament is, waar op Gods schenken en geven van de Heilige Geest aan ons is berustende, zoo ook alle de werkingen van dien Geest, aan ons uit dien hoofde gegeven en geschonken, van de zelve aard zijn, schoon wij voor ons zelve de kennis hiervan niet ten eersten, maar van achteren bekomen, wanneer wij tot ruimte komen, ofte in Gods vuurschaar in onze Consciënties ons rechtvaardig voor God bevinden, alleen om de gerechtigheid en genoegdoeninge van Christus met de verdiensten van Dien, ons van God gegeven en geschonken, en die wij alleen door het geloove aanneemen en met een verzekerd vertrouwen ons toe-eigenen; en ik geloove dat als dan ofte daar na, alle oprechte, die verstandig in onzen Evangelie-Leere zijn, met aanbiddinge erkennen zullen Gods wonderbaare genade aan haar bewezen van de beginne aan, en verwondert staan over Gods bijzondere goedheit, telkens, als zij ergens iets, dat Christus Zelfs niet was, tot een grond wilden leggen, haar achtervolgende door den Tuchtmeester de Wet, en die in hare consciëntie zoo latende indringen, dat alles haar zoo ontviel, dat Christus alleen, Dien Hij door Woord en Geest in haar openbaarde, het eenige Voorwerp van haare leevendige geloofs-aanneefninge wierde, als mede het eenige fundament van haare geloofs-berusting, met bijzondere toe-eigenende ofte appropriërende vertrouwen van zekertheid tot geruststellinge hares gemoets.

Wat deeze Rechtvaardigmakinge, in de Vuurschaar Gods in onze consciëntie, door en uit een leevendig geloove betreft, hebbe ik onder waare Vromen van haare bevinding en doorbrekingen hoorende spreken, nooit het minste verschillende woord ofte gedachte hooren uiten; hebbende zij eenderlijke herte en eenderlijen Geest in deelen:komende hunne bevindinge en bewerkinge van de Heilige Geest in het wezen der zaake hierin zoo overeen met elkander, als aangezicht met aangezicht in een spiegel overeenkomt. De zaake kan ook niet anders zijn: hoe kan onze ontruste Consciëntie aangaande de vergeevinge van onze zonden voor God, in Zijn gespannen Vuurschaar in onzen Consciëntien, gerust gesteld worden, zoo de Heilige Geest tot onze ziele niet zegt, uwe zonden zijn vergeeven, en hoe kunnen wij dit hooren, gelooven, aanneemen en met een verzeekert toe-eigenend vertrouwen daar op berusten, dan door een Leevendig Geloove?"²²⁴

²²³ Oprecht en zielzaligend geloof, blz. 247.

²²⁴ *Missive*, blz. 6,

En met dit citaat van Comrie besluiten wij onze toelichting.

Wij hebben in alle gebrek getracht, hoewel in vogelvlucht, iets te schrijven over de o.i. meest kennelijke verschillen in de leer tussen Ds. Van der Groe en Ds. Comrie. Terecht is wel eens opgemerkt, dat Comrie's leer de heersende is geworden in de Gereformeerde prediking en dogmatiek.²²⁵ Comrie's dogmatiek is een van de hoekstenen geworden van o.a. de leer van Dr. A. Kuiper c.s.

Het is merkwaardig, dat degenen die een Schriftuurlijk-bevindelijke prediking bleven voorstaan en zich daarom niet konden verenigen met de leer van Kuiper c.s., in hun waardering voor de Gereformeerde scholastiek en dogmatiek (van ná Dordt), voornamelijk steunen op het oordeel van deze 19e eeuwse neo-Gereformeerde theologen. Middellijkerwijs komt dit naar onze mening, doordat men toch te weinig vertrouwd was met de eigen geschriften van de Reformatoren en omdat men niet gelet heeft op het waarlijk Geestelijke oordeel over de theologie ná Dordt, van Godzalige mannen als W. Teellinck, J. van Lodensteyn en Th. van der Groe.

Comrie's leer heeft aanleiding gegeven tot veel misbruik,²²⁶ hetwelk hij zeker nooit bedoeld heeft. Men wil wel gaarne van zijn dogmatiek horen, echter van de door hem gepredikte bevindelijke gangen, wordt schier niets meer vernomen in onze oordeelszwangere, droevige dagen, waarin Gods Geest zo merkbaar geweken is.

²²⁵ J. Alderliesten, Wordt Van der Groe nog wel verstaan? 1973, blz. 70.

²²⁶ Hiermede willen wij niet stellen, dat ook Ds. Van der Groe's leer nooit eens aanleiding tot misbruik heeft gegeven, al was het maar, gelijk Ds. Van der Groe schrijft aan enige toegekeerde vrienden te Amsterdam, de dingen van een eeuwige zaligheid natuurlijk te beschouwen en te weten, dat wel om ze eens hartelijk te geloven en dat men alles hebben kan wat een waar Christen heeft, behalve een vernieuwd gemoed en het inwendige leven van Christus en Zijn Geest in de ziel.
(Van der Groe, Brieven, blz. 73 en 74).

NASCHRIFT

In zijn toelichting refereert de heer de Ruiter aan de dissertatie van dr. Honig. Honig beschrijft enkele vermoedens over bestaande geschillen onder diverse theologen en suggereert een reden waarom Van der Groe afzag van publicatie van zijn brief over de rechtvaardigmaking. Van der Groe zou dr. Comrie's stellingen inmiddels beter begrepen hebben en besloot van publicatie af te zien, enzovoort.

De Ruiter toetst de vermoedens van dr. Honig en concludeert eruit dat Honig niet onpartijdig is. Dat is ook zo. Want Honig wilde professor Kuyper niet tegenspreken, en deze professor maakte misbruik van Comrie's leerstellingen.

Wij zouden verwachten dat de publicatie van Van der Groe's brief waarin de rechtvaardigmaking zo dierbaar, schriftuurlijk uiteen gezet wordt, met grote vreugde onder de liefhebbers van de waarheid werd ontvangen.

Helaas, de kerkelijke pers reageerde lauw of afwijzend. Hieronder volgen enkele reacties.

1. 'Jammer dat Van der Groe het standpunt van Comrie en Holtius niet helder voor ogen heeft gehad.... Door nadere publicaties van het tweetal heeft Van der Groe alsnog ingezien dat hun standpunt anders lag dan hij aanvankelijk had gedacht.'
2. 'De mening van dr. Honigs schijnt ons goed te verdedigen.... In elk geval menen wij dat de opvatting van dr. Honig nog niet voldoende is weerlegd en dat wij niet al te snel conclusies moeten trekken over het oordeel van Van der Groe van een handschrift dat deze (zij het om ons onbekende redenen) nooit in druk heeft laten verschijnen.'
3. Van der Groe heeft een boekje geschreven tegen Comrie, toen hij dacht dat Comrie een rechtvaardigmaking van eeuwigheid leerde, zonder de rechtvaardigmaking in de tijd noodzakelijk te achten. Hij heeft dat boekje nimmer uitgegeven.... De gissing en die men daarna opsomt, daar geef ik niet veel voor.'

Van der Groe heeft in zijn leven slechts twee of drie boeken uitgegeven. Na zijn *Toetsteen van ware en valse genade*, uitgegeven in 1752-53 verscheen niets meer van zijn hand van de pers. Wanneer wij de waarde van Van der Groe's geschriften toetsen aan zijn toestemming om het te laten drukken, kunnen we zijn gewichtige en levendige Biddagpreken ook negeren, want die zijn allen na zijn dood verschenen.

Het is heel jammer, dat de schriftuurlijke uiteenzetting van de leer van de rechtvaardigmaking van een man die spreekt nadat hij gestorven is, zó koel wordt ontvangen. De een omdat men alleen de methode van dr. Comrie, Holtius of andere Godzalige schrijvers volgt en de ander omdat dr. Honig vermoedt dat Van der Groe het niet eens meer nodig vond zijn visie en geloofsbeleving te publiceren omdat anderen het gedaan hadden.

Het is bijzonder naïef te veronderstellen dat Van der Groe de mening was toe gedaan dat Comrie de rechtvaardigmaking in de tijd niet nodig achtte. Eveneens om te veronderstellen dat Van der Groe van publicatie afzag, omdat Comrie over hetzelfde onderwerp zijn *Brief over de rechtvaardigmaking* in het licht gegeven had. Zouden hedendaagse theologen en andere schrijvers dezelfde mening toegedaan zijn, om niets meer te publiceren, omdat anderen al over een bepaald onderwerp geschreven hebben, de meeste boekhandelaren konden dan hun deur wel sluiten. Overigens, zou dit zowel

een voordeel als een oordeel zijn.

Het is de wijsheid Gods om iedere arbeider in Zijn wijngaard onderscheiden talenten te geven, zowel als een onderscheiden beloning en onderscheiden vrucht. Indien wij maar door de genade Gods als leem gemaakt werden in de handen van de grote Pottenbakker, wij zouden minder op vermoedens leven en dichter bij de Schrift, ja meer aan de voeten van Jezus verkeren, zoals Maria, wakende aan Zijn deuren.

Deze uitgave van Van der Groe over de rechtvaardigmaking, is niet gebaseerd op vermoedens noch op gissing, maar het is een geloofsgetuigenis van een man, *wiens werken hem nog prijzen in de poorten*.

De Allerhoogste zal hem in de grote Dag deze eer aandoen, dat hij met al de andere knechten en kinderen des Heeren aan de zijde van Christus zal staan, ja zitten op tronen om de twaalf geslachten Israëls te oordelen. Dan zal men weten dat een profeet in het midden van ons geweest is.

Samensteller

2. EEN ONBEKENDE BRIEF VAN ALEXANDER COMRIE

T. van Es

Documentatieblad Nadere Reformatie 22^e jg. Nr. 1 1998

In dit artikel wordt een reeds bekende brief besproken die door A.G. Honig aan ds. N. Holtius werd toegeschreven, maar die ons inziens van Comrie's hand is.

Historische context

Toen rond 1750 een strijd losbrandde over het dogma van de rechtvaardigmaking van de zondaar voor God, was Comrie er van het begin af aan bij betrokken. Vele geschriften verschenen over deze kwestie. Ook Comrie gaf enige geschriften in het licht en werkte mee aan verschillende andere in samenwerking met Holtius. In deze strijd speelde ook mee of men voor of tegen ds. A. van der Os was. Deze predikant te Zwolle was onrechtzinnig inzake het leerstuk van de rechtvaardigmaking. Comrie had dit goed door en bestreed diens opvatting.

Omdat professor J. van den Honert het voor Van der Os had opgenomen, was de verstandhouding tussen Comrie en Holtius enerzijds en Van den Honert anderzijds steeds meer vertroebeld. Temeer daar Comrie in 1753 al van Van den Honert enige bladzijden uit zijn catechismusverklaring had moeten halen om het boek geapprobeerde te krijgen. De situatie werd steeds moeilijker en om zich te redden koos Van den Honert voor de aanval. Want hij was een hoogmoedig man die in zijn tijd al 'de paus van Holland' genoemd werd. Die aanval resulteerde in een uitbarsting, want het was op 30 juni 1755, dat op de classis ante-synodaal van Leiden een zaak aan de orde kwam aangaande 'de waakzaamheid tegen de Arminianen'. Van den Honert stelde toen dat er waren die hier tegenover juist een antinomiaanse leer invoerden, namelijk van een rechtvaardigmaking eer men gelooft. Daarin moest de zondaar als geheel lijdelijk en niet als werkzaam worden aangemerkt. Het geloof zou zodoende van ware werkzaamheid des geloofs ontbloot worden. En dat is dan een dood geloof, aldus Van den Honert.

Aangezien de professor geen bewijzen ter tafel bracht, kon de classis deze zaak niet doorsturen naar de aanstaande synodevergadering. Maar Van den Honert mocht in november daarop volgend weer op de classis duidelijk maken wat en wie hij bedoelde. Want hij ontkende desgevraagd A. Comrie en N. Holtius op het oog te hebben. Maar in de vergadering van november wachtte men tevergeefs op de nadere uitleg wie hij nu beschuldigde. Want een kwartier voordat de kwestie ter tafel zou komen, vertrok Van den Honert, zodat de behandeling van dit stuk uitgesteld werd tot 2 februari 1756. Tijdens deze vergadering was Van den Honert praeses. Hij legde uit waarom hij de vorige keer vroegtijdig vertrokken was en herhaalde daarna zijn beschuldiging van 30 juni 1755, zonder deze nader toe te lichten. Zodoende was men nog niets verder. De classis besloot toen maar de zaak door te schuiven naar 3 mei 1756.

Tijdens die vergadering bleek dat de drie oudste predikanten van Leiden, ds. Velingius, Streso sr. en Du Bois, reeds naar Van den Honert waren gegaan omdat zij benauwd waren voor de gevolgen die deze twist zou kunnen hebben.

Merkwaardigerwijs had Van den Honert tegenover hen nu wel toegegeven met zijn beschuldiging Comrie en Holtius op het oog te hebben. De drie predikanten waren daarvan nogal geschrokken en vroegen of er nog iets aan gedaan kon worden ter bezwering van het conflict. Volgens Van den Honert was dat wel mogelijk omdat het

misschien aan duistere bewoordingen lag, dat men elkaar niet begreep. Als Comrie en Holtius zich wat nader wilden verklaren over sommige punten zou het probleem waarschijnlijk wel uit de weg geruimd kunnen worden. Zo zou kunnen blijken, dat de wederzijds rechtzinnige broeders in de waarheid ten volle met elkaar overeenstemden. En zo hoefde dan ook geen langdurig proces, maar vrede onder elkaar de uitkomst te worden.

Tijdens de vergadering van de classis bleek, dat de drie predikanten reeds enige vragen opgesteld hadden en zij vroegen dan ook aan Comrie en Holtius of zij bereid waren hierop te antwoorden. Van den Honert had reeds te kennen gegeven dat, als Comrie en Holtius bevredigende antwoorden op de vragen zouden geven, hij van verdere actie zou afzien. Tevens vond Van den Honert dat zij wegens hun ondertekening van de formulieren van enigheid verplicht waren om antwoord te geven op deze vragen van de classis.

Natuurlijk vonden Comrie en Holtius dit niet! Want, zo stelden zij, onze boeken zijn alle door de classis geaprobeerd en dus rechtzinnig bevonden. Verder waren zij nog nooit van onrechtzinnigheid beschuldigd en als Van den Honert dit wel deed, moest hij eerst zijn beschuldigingen hard maken voor zij gedwongen konden worden antwoord te geven op de gestelde vragen. Deze eis herhaalden zij op de vergaderingen van 28 juni en 2 augustus 1756. Maar ondertussen waren zij toch bereid om te antwoorden, dit uit respect voor de classis.

'Brief van een Vrient'

De aanklacht van J. van den Honert gedaan op de classicale vergadering van februari 1757 en de daarop volgende vragen van de Classis gesteld aan Comrie en Holtius, staan in een geschriftje dat eind augustus 1756 anoniem uitkwam onder de titel Brief van een Vrient uit Utrecht aan een Vrient te Zwolle, wegens de beschuldiging van den Hoog Eerw. Heer Joan van den Honert, professor Theol. en Predikant te Leiden, tegen de Eerw. Heeren, N. Holtius en A. Comrie.

De vier vragen zijn:

1. Wat men onderscheyden verstaat door de Dadelijke en Lydelyke Rechtvaardigmaking en op welke plaatsen in Gods H. Woord die distinctie en beschrijving van yder derzelve, die men verzoekt, gegrond zy?
2. Eene klare en eenvoudige definitie van het Rechtvaardigmakende Geloof.
3. Welke betrekking dat Geloof op de Rechtvaardigmaking hebbe?
4. Eindelyk op welke Gronden Professoren, Predikanten, en geofende Ledematen der Gemeente, die juist zoo niet denken of spreken, verdagt gemaakt, zelfs beschuldigt worden van Arminianery, ja dat zy den weg baanen tot het Pausdom?

Ook de antwoorden van Comrie en Holtius staan in dit boekje, eerst kort en daarna uitgebreider. Aangezien dit geschriftje anoniem werd uitgegeven, is lang gegist over de opsteller hiervan.

Wij geloven dat Comrie de schrijver is en wel om de volgende reden.

In zijn bekende boekje Brief over de Regtvaardigmakinge schrijft hij in een P.S.:

Deze Missive, mutatis mutandis, was voor eenige jaren geschreven, en ik dagte deze aan onze Eerwaarde Classis over te geven, doen wijlen de Professor J. v.d. Honert mij neffens den wel Eerw. Heer Holtius van Antinomianerij en Machinalisterije

beschuldigde. Maar gelijk gemeldt is in de voorgaande, die UEd. gemeen gemaakt heeft, vonde ik goet ze in te houden: en dus, schoon voor eenige jaren opgesteld, bekomt gij die nu tot u nut in deze twistzieke eeuw, over welke ik mij bedroeve.

(A. Comrie, Brief over de Regtvaardigmakinge des Zondaars door de onmiddellijke Toerekening der Borg-gerechtigheid van Christus, tweede druk, Minnertsga 1838, 152.)

Identificatie

Over welke voorgaande brief, die reeds gemeen gemaakt, dat wil. zeggen reeds uitgegeven is, heeft Comrie het? A.G. Honig meent dat daarmee de Missive van den Wel Eerw. zeer geleerden Heere Alexander Comrie bedoeld wordt. (A.G. Honig, Alexander Comrie, Utrecht 1892, 136-137.)

Maar is dit zo? Dat is niet waarschijnlijk, omdat in dat zelfde P.S. staat: 'gelijk gemeldt is in de voorgaande, die UEd. gemeen gemaakt hebt'. Nu, in de Missive staat geen letter over de Brief over de Regtvaardigmakinge en de inhouding daarvan, zoals in het P.S staat. Welke brief van Comrie kan er dan mee bedoeld zijn?

Er is verder geen brief van hem bekend die over deze kwestie handelt. Maar er is wel een andere brief bekend, namelijk de hiervoor reeds genoemde:

Brief van een Vrient uit Utrecht aan een Vrient te Zwolle.

Deze brief wordt door Honig ook besproken. Hij schrijft hem toe aan N. Holtius, Comries medestrijder tegen de oprukkende geest van tolerantie binnen de kerk. Deze mening baseert hij op artikel 6 ad artikel 4 uit de classis ordinaria van 7 februari 1757 3. Daar staat:

Bij het opleesen van deesen Artikel hebben Sommige Leeden, en wel met namen D. Velingius en D. Z.J. Streso, gelyk ook D. du Bois verklaarde reeds in het November Classis gedaan te hebben, zeer geklaagt over het door den druk gemeen maken van sommige handelingen van dese Classis in zeeker naamloos Schrift geintituleert: Brief van een Vrient uit Utrecht aan een Vrient te Zwolle ...

Daar en boven zyn over het coucheeren van de Acte met betrekking tot deesen Artikel eenige aanmerkingen gevallen, van welke in tegenwoordigheyd van D. Holtius, als derselver schryver nader zal gehandeld worden.

Maar Honig vergiste zich. Er staat niet dat Holtius de schrijver van het naamloze boekje was, maar de schrijver van voornoemde acte.

Omdat Honig 'de extracten uit de acta van de classe van Leiden en Neder-Rhijnland, betreffende het geschil tussen Prof J. v d Honert eenerzijds en de predikanten Holtius en Comrie anderzijds' geeft 4, constateren we dat de Brief van een Vrient uit Utrecht een weergave is van wat in de acte geschreven staat. De datum van de laatste acte, hierop betrekking hebbend, is 2 augustus 1756 5 en de dagtekening van de Brief van een Vrient uit Utrecht is 21 augustus 1756 6.

Welnu, Comrie zegt dus in het P.S. van de Brief over de Regtvaardigmakinge dat hij in een eerdere brief al had gesproken dat hij een kant en klaar geschrift had liggen over de rechtvaardigmaking en dat die brief 'gemeen gemaakt was'. Dit citaat is niet te vinden in de Missive, zoals Honig vermoedde, maar wel in de Brief.

Daar lezen we:

(...) stelde ds Comrie voor, dat zijn Eerw. een Geschrift gereed had over de Rechtvaardigmakinge, 't welk Hij wel wilde doen drukken ---Doch de Heer Comrie, de zagen dieper ingezien hebbende, schreef na twee of drie dagen aan den Praeses, en den Oudsten Predicant der Stad Leiden, dat hij zig met zijne aanbieding onvoorzichtig verstrikt hebbende daar van afzag. 7.

Dat Comrie het om redenen niet toen heeft laten drukken, maar drie jaar later,

vermeldt Honig ook 8.

- 3 Honig, Alexander Comrie, 276 en XXXIX.
- 4 Honig, Alexander Comrie, XXXII.
- 5 Honig, Alexander Comrie, XXXVI.
- 6 Brief van een Vrient uit Utrecht, 9.
- 7 Brief van een Vrient uit Utrecht, 6.
- 8 Honig, Alexander Comrie, 137.

Conclusie

Op grond van het voorgaande kunnen we veilig stellen dat het boekje *Brief van een Vrient* het bedoelde geschriftje is waar Comrie het over heeft in zijn *Brief over de Regtvaardigmakinge* en dat dit naamloze pamfletje op Comries naam geschreven kan worden, temeer daar het helemaal in zijn stijl geschreven is.

Betekenis

De inhoud van deze Brief van een Vrient uit Utrecht is van belang omdat we er het standpunt van Comrie en Holtius over de dadelijke en lijdelijke rechtvaardigmaking uitgebreid in terugvinden.

In deze hele strijd ging het om de beschuldiging van Van den Honert aan het adres van Comrie en Holtius dat zij een antinomiaanse leer wilden invoeren'. Zij daarentegen beschuldigden Van den Honert van remonstrantisme omdat hij het voor de later doopsgezind 10 geworden Van der Os opgenomen had 11.

Deze Van der Os werd terecht van remonstrantisme beschuldigd en het zal altijd een raadsel blijven waarom Van den Honert hem meende te moeten verdedigen. De strijd is met grimmigheid gevoerd, waarbij Comrie en Holtius Van den Honert 'een woelzieken ouden Doctor noemden 12'.

Dit was een van de redenen waarom zij de uitgave van hun Examen van het Ontwerp van Tolerantie moesten staken. Merkwaardigerwijs had Van den Honert Holtius al eerder een 'woelzieken roervink' genoemd 13, dus zo erg was deze benaming schijnbaar ook weer niet.

Maar 'van alle woedende en scheldende mannen muntte J v.d. Honert uit' volgens Comrie en Holtius 14, die hem ook een 'albedillend professor' noemden 15. Hij toonde een 'beschrijfelijke onkunde, ja, een beschreijenswaardige onkunde, omdat hij nooit het fijne van de zaak gepenetreerd had.' 16.

Met het oog op hem verzuchtte Comrie zelfs: 'Hij zal toch niet naar Zeist gaan om daar Opper Bisschop te worden? 17, doelend op de Herrnhutters die een ondogmatisch christendom voorstonden.

Door de dood van J. van den Honert op 6 april 1758 bloedde de strijd dood, zij het dat Comrie nog een enkel geschrift hieraan wijdde.

Ergens merkte Comrie over zichzelf op:

Broeder Comrie is een eenvoudig Man, en zeer kleinwetend Leeraar: zyne uitdrukkingen zyn hier en daar waarlyk sterk en hard: evenwel hy zoekt, naa zyne eenvoudigheid en geringe vermogens, ons aan de Leere der vrye genade te verbinden; waarom zyn oogmerk goed is: schoon hy een Schot is, hy heeft met een vroomme eenvoudigheidt gepoogt iets te doen tot nut van Nederlands Kerke. 18,

terwijl hij in zijn Missive ootmoedig beleet:

dat wij immers al leerende eerst verstand bekomen en eerst beginnen te zien als wij de oogen in den dood sluiten. 19.

9. 'Wij verdienen de naam antinomiaan niet', aldus Holtius in zijn *De zondaar gerechtvaardigt om niet*, Leyden/Amsterdam 1757, 103.

10 Comrie noemt hem 'Sociniaans vermaander te Beverwijk': *Brief over de Regtvaardigmakinge*, 52; vgl. *Examen van het Ontwerp van Tolerantie*, Amsterdam 1759, tiende samenspraak, waar hij 'Sociniaans Mennist Prediker' genoemd wordt: XXV van de voorrede; zie ook XLIII.

11 R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os*, Kampen 1988, waar achterin, met als bij Honig, een lijst met geschriften staat afgedrukt die met deze hele kwestie te maken heeft.

12 *Examen*, tiende samenspraak, XXIX en XXXIII van de voorrede.

13 A. Comrie, *Berigt nopens de waarschuwing van de Heer J.J. Schultens*, Amsterdam 1757, voorrede XI.

14 J. Owen, *Openinge van de Arminianery*, Amsterdam 1753, II.

15 Owen, *Openinge van de Arminianery*, XI.

16 *Baniere van wegen de Waarheid*, Amsterdam 1753, 73 en 99.

17 *Baniere van wegen de Waarheid*, 4-5.

18 *Berigt*, 22.

19 *Missive*, 101.

3. Angst voor Arminianisme niet de enige drijfveer Comrie

Pieter Rouwendal. R.D. 22 juni 2012

Angst voor het Arminianisme was niet de enige reden waarom Alexander Comrie het rechtvaardigend geloof niet primair als daad zag, stelt drs. Pieter Rouwendal. Volgens hem speelden ook theologische en pastorale moeilijkheden een rol.

Het artikel van drs. G. A. van den Brink over Comrie heeft diverse reacties opgeleverd. Het is prima om met elkaar van gedachten te wisselen teneinde een helder beeld te krijgen van wat iemand heeft gezegd en bedoeld, en om te zien of het juist is wat hij heeft bedoeld. Maar laten we alles wel in de juiste proporties beschouwen.

Comrie was bang voor Arminianisme en voor half-om-half Arminianisme dat hij in de theologie, van Saumur meende te ontwaren. Wanneer hij in het bestrijden daarvan de opvatting dat de geloofsdaad rechtvaardigend is, Arminiaans noemt, is dat historisch onjuist. Maar angst voor het Arminianisme was niet de enige reden waarom hij het rechtvaardigend geloof niet primair als daad zag. Er zaten ook theologische en pastorale moeilijkheden achter. Gereformeerde theologen erkennen dat het geloven in Christus een daad is. Het bewust aannemen van Christus tot rechtvaardigheid wordt daarbij "de eigenlijke daad des geloofs" genoemd.

Tegelijk erkenden ze dat de mens dit geloof niet uit zichzelf voortbrengt: het wordt door God gewerkt. Men noemde dat de "voor-komende genade", de genade die komt vóór de geloofsdaad. En daar komt de theologische moeilijkheid: op het moment dat God in iemand het geloof werkt, zou zo iemand formeel nog niet gerechtvaardigd zijn, omdat dit pas plaatsvindt op de geloofsdaad. Kan God iemand een door Christus verdiende weldaad schenken terwijl Hij die zondaar nog niet in Christus gerechtvaardigd heeft?

Comrie was van mening dat dit niet kon en stelde daarom dat niet "het geloven" als daad, maar "het geloof" als geschenken hebbelijkheid rechtvaardigend van karakter is. Deze geloofshebbelijkheid verbindt aan Christus, voordat er een geloofsdaad verricht is.

Er was ook een pastorale vraag. Als het bewust aannemen van Christus de eigenlijke rechtvaardigende daad van het geloof is, *is dorsten naar Christus dan een werkzaamheid waaraan de rechtvaardiging niet verbonden is?*

Comrie was van mening dat ook dit dorsten voortvloeit uit het geloof en stelt daarom dat het weliswaar niet de eigenlijke geloofsdaad is, maar dat er wel geloof in dit dorsten is.

Wat is het probleem nu eigenlijk?

De oudere gereformeerden waren, er net als Comrie van overtuigd dat het geloof Gods gave is. Comrie ontkende weliswaar dat het geloof (zelfstandig naamwoord) een daad is, maar hij ontkende niet dat geloven (werkwoord) een daad is.

Voor een goed beeld is het van belang ook dat tweede aspect te noemen. Wat belangrijker is: alle oude gereformeerde theologen inclusief Comrie erkenden dat geloofswerkzaamheden onmiddellijk volgen op het schenken van het geloof, al is dat niet altijd de bewuste "eigenlijke" geloofsdaad. Het ging dus om de logische orde, *niet* om de tijdsorde.

Ook ging het niet om de vraag of geloven wel nodig was. Er kan geen "geloof" zijn als er geen dadelijk "geloven" is, in welke mate dán ook. Tegen die achtergrond is het huidige onderwerp van discussie toch eigenlijk geen zeer gewichtige kwestie.

Als Brakel stelt *dat de mens wedergeboren is bij de eerste geloofsdaad*, al is een mens zich van die geloofsdaad niet bewust, dan neemt hij in de praktijk hetzelfde standpunt in als Comrie.

Problemen ontstaan er pas wanneer men de schenking van het geloof in tijd los gaat maken van de daden van het geloof. Het gaat mis als mensen op grond van kenmerken denken dat ze wedergeboren zijn, zonder geloofswerkzaamheden met Christus te hebben. Het is ook onschriftuurlijk om te denken dat de leer dat God het geloof schenkt de oproep tot geloof verbiedt. Deze problemen doen zich bij mijn weten bij Comrie niet voor.

Anderzijds is het eveneens onschriftuurlijk als zij die hongeren en dorsten niet zalig worden gesproken. En het gaat fout als de nadruk zozeer valt op de oproep tot geloof en op het daadkarakter van het geloof, dat de eis van geloof een soort nieuwe wet gaat vormen, en waarbij het schenken van het geloof door God hoogstens lippendienst bewezen wordt.

De auteur is theoloog. Hij werkt aan een dissertatie over de klassiek gereformeerde theologie.

4. GELOOF EN GELOVEN

G. A. van den Brink, RD 11-10-2003

Honig en Kersten bemoeilijken juiste interpretatie van Comrie

De Schrift is er volgens G. A. van den Brink duidelijk over dat er zonder bewuste kennis van Christus geen vereniging met Hem door het geloof mogelijk is. Hij plaatst in onderstaande bijdrage vraagtekens bij de opvattingen van Alexander Comrie zoals die werden verwoord in een artikel van ds. A. Moerkerken over deze theoloog in onze editie van 2 oktober.

In de bijlage van 2 oktober schreef ds. A. Moerkerken een artikel over Alexander Comrie. Moerkerken maakt duidelijk waarin volgens hem de betekenis van Comrie voor vandaag gelegen is. De theologie van Comrie geeft een dogmatische verantwoording, hoe het mogelijk is dat iemand geen bewuste kennis van Christus heeft, maar wel een wedergeborene en gelovige is. Moerkerken is er niet onduidelijk over dat hij om deze reden Comrie zo waardeert. Om dezelfde reden zouden ook ds. G. H. Kersten en de Gereformeerde Gemeenten in de lijn van Comrie zijn gegaan.

Het valt te prijzen in Moerkerken dat hij voor zijn opvattingen te rade gaat bij een theoloog van formaat. Het is immers beter om een gedachtewisseling over de noodzaak van kennis van Christus te voeren aan de hand van de theologische argumenten die Comrie gegeven heeft, dan aan de hand van onduidelijke uitdrukkingen als "standen in de genade", "zien is nog geen hebben" enzovoorts.

Echter, het punt dat Moerkerken zo in Comrie waardeert, is juist het punt van mijn bezwaar. Waarom zou het Evangelie nodig zijn, als wij zalig zouden kunnen worden zonder kennis van Christus? De Schrift is er duidelijk over dat er zonder bewuste kennis van Christus geen vereniging met Hem door het geloof mogelijk is. Men zie Joh. 6:53; Joh. 10:14; 1 Joh. 5: 12 plus Kanttekeningen. Deze constatering zou al voldoende mogen zijn om vraagtekens te plaatsen bij de opvattingen van Comrie.

Desalniettemin wil, ik in dit artikel twee aanvullende zaken betogen;

- ten eerste dat er ook dogmatisch gezien het nodige op Comrie's visie is af te dingen.
- Ten tweede dat het de vraag is of Moerkerken Comrie wel juist weergeeft.

Eerst geef ik enkele punten van Comrie's visie weer, en plaats daar vier opmerkingen bij. Daarna ga ik in op de weergave van Comrie door Moerkerken.

Eigenlijke daad des geloofs

Comrie maakt onderscheid tussen 'hebbelijkheid en dadelijkheid' van het geloof. Daarmee staat hij in een lange, gezonde traditie. Hierop richt mijn bezwaar zich dus niet. Comrie beweert echter dat de vereniging met Christus niet door de dadelijkheid, maar door de *hebbelijkheid van het geloof* tot stand komt. Daarmee plaatst hij zich buiten de genoemde Gereformeerde traditie.

Wie thuis is in de oude schrijvers, weet wel dat zij praktisch allen spreken over "de eigenlijke daad des geloofs." Daarmee bedoelen zij dié daad van het geloof, die met Christus verenigt. Dat geloofsvereniging door een dáád geschiedt, stond voor al deze oude schrijvers vast. Om echter in Christus te kunnen geloven, moeten wij Hem kennen (Joh. 9:36). Het te kennen Voorwerp van deze eigenlijke daad is *Christus in*

Zijn Priesterlijk ambt. Zij beriepen zich hiervoor onder andere op Gal. 2:16: "wij hebben in Christus Jezus geloofd [daad], opdat wij gerechtvaardigd zouden worden." Eerst moet er kennis van Christus zijn, daarna is er de eigenlijke daad des geloofs, daarna de vereniging met Christus. Dat is de visie die we aantreffen bij Gomarus, Voetius, Witsius, Brakel, Rutherford, Boston en vele anderen.

Waarom stelde Comrie dan toch dat de vereniging met Christus door de hebbelijkheid geschiedt?

Wel, Comrie wilde ruimte laten voor de mogelijkheid dat wedergeborenen Christus niet kennen. Als hij nu zou stellen (met genoemde theologen) dat de vereniging met Christus geschiedt door de eigenlijke daad, dan zou hij óók moeten erkennen dat er zonder kennis van Christus geen geloven in Hem en geen vereniging met Hem mogelijk is. Dus stelde Comrie kortom, dat de vereniging met Christus níét door de daad plaatsvindt, maar door de hebbelijkheid van het geloof. Dan is vereniging mogelijk zonder dat er kennis is.

Kanttekeningen

Bij deze visie van Comrie zijn meerdere kanttekeningen te plaatsen. Ik noem er vier.

1. Zoals gezegd, stellen praktisch alle gereformeerde theologen dat de vereniging met Christus door de daad des geloofs tot stand komt. Comrie zegt dat dit "Paapsch" is, en het "zoo klaar als de zon aan den hemel" is dat wij dan door de werken worden gerechtvaardigd. Twee opmerkingen daarbij:

Ten eerste is het nogal bevreemdend al deze theologen als "Paapsch" te benoemen.

Ten tweede: als Moerkerken Comrie in deze visie volgt, waarschuwt hij impliciet u en mij op dit punt geen andere oude schrijvers dan Comrie te volgen - die zijn immers paaps.

2. Comrie koppelt het onderscheid tussen hebbelijkheid en dadelijkheid aan het taalkundige onderscheid tussen respectievelijk "geloof" en "geloven". Hij vindt dit eigen aan de Nederlandse taal: "...gij behoort uw eigen taal te verstaan." De Schotse Comrie, wiens Nederlands altijd gebrekkig is gebleven, verschilt hierin van mening met Witsius. Witsius (geboren en getogen Nederlander) zegt juist dat bijna overal waar de Schrift over "geloof" spreekt, de dáád van het geloof wordt bedoeld. Dit maakt duidelijk dat het onaanvaardbaar is overal, waar de Schrift en de belijdenisgeschriften van "geloof" spreken, dat steevast als "hebbelijkheid" te interpreteren. En dus vervallen Comrie's 'bewijzen' uit de Schrift en de belijdenisgeschriften. Comrie zelf houdt zich zelfs ook niet altijd aan zijn strenge onderscheid tussen geloof en geloven.

3. Comrie interpreteert Zondag 7 vraag 20 van de HC als volgt: "Er wordt in het antwoord gezegd dat wij door het *geloof* (niet door *het geloven*) Christus worden ingelijfd. Het metterdaad geloven is dus strikt genomen volgens de HC niet onmisbaar om zalig te worden." Ursinus noemt deze interpretatie niet; Faukelius laat in Kort Begrip de zinsnede "door het geloof ingelijfd" weg. Bovendien spreekt hetzelfde antwoord van de HC over "al Zijn weldaden aannemen", wat onmiskenbaar verwijst naar de dadelijkheid van het-geloof. Deze frase staat niet toevallig in het antwoord op vraag 20: de HC wil duidelijk maken dat het metterdaad aannemen onmisbaar is om zalig te worden. De suggestie van Comrie dat dit aannemen niet onmisbaar is tot zaligheid, is dus strijdig met de HC.

4. Een vierde, wat filosofischer bezwaar: Comrie vindt het "paapsch" te stellen dat wij door middel van een daad worden verenigd met Christus. Maar dan is het even "paapsch" te stellen dat wij door middel van een inwendige genadegave (de hebbelijkheid van het geloof) zouden worden verenigd. Als een daad volgens Com-

rie intrinsiek verdienstelijkheid veronderstelt, dan geldt dat voor een genadegave (de hebbelijkheid) ook. Anders gezegd: de bezwaren van Comrie tegen de eigenlijke daad des geloofs worden niet ondervangen door te spreken over vereniging door de hebbelijkheid.

Tot zo ver enkele punten van kritiek op Comrie's interpretatie van Zondag 7.

Ik beperk me tot deze vier punten, omdat deze rechtstreeks aansluiten bij het artikel van Moerkerken.

Gomarus of Lampe?

Rest mij nog twee opmerkingen te maken bij het artikel van Moerkerken.

1. Moerkerken had er goed aan gedaan zelf Gomarus in diens context na te lezen, om te onderzoeken of Gomarus wel werkelijk spreekt over het vertrouwen als welwezen van het geloof (zoals Lampe beweert). Gomarus zegt integendeel (Acta Dordt, blz. 852) dat juist het vertrouwen onderscheid tussen tijdgeloof en zaligmakend geloof maakt: de tijdgelovige mist het persoonlijk vertrouwen, maar de waargelovige weet en vertrouwt dat zijn zonden om Christus' wil vergeven zijn.

Gomarus separeert dus op de vraag naar de aanwezigheid van persoonlijk vertrouwen. Dat is precies het tegenovergestelde van wat Lampe (en Moerkerken) Gomarus willen laten zeggen. Het kritiekloos herhalen van Lampe tot misinterpretatie.

Comrie of Honig of Kersten?

2. Moerkerken zet te makkelijk een isgelijktken tussen Comrie, Kersten en de Gereformeerde Gemeenten. Er is namelijk op belangrijke punten - heel wat minder overeenkomst tussen Comrie en Kersten, dan Moerkerken lijkt te veronderstellen. Met name geldt dit voor de invulling van de "vierderlei rechtvaardigmaking".

Ik wijs erop dat sommige opvattingen door het leven gaan als zijnde die van Comrie, terwijl ze afkomstig zijn van A. G. Honig (die op Comrie is gepromoveerd).

De invulling van de "vierderlei rechtvaardigmaking" bij Honig is ronduit strijdig met Comrie zelf.

De interpretatie van Kersten is weer anders. Moerkerken waardeert Comrie om theologisch ruimte te laten voor gelovigen die Christus niet kennen. Maar het lijkt me dan vereist, dat hij niet alleen Comrie toetst aan de Schrift, maar ook dat hij weet te onderscheiden tussen wat Comrie werkelijk zegt, en wat anderen beweren dat Comrie zegt. Anders komt zijn eigen weergave wellicht noch met de Schrift, noch met Comrie overeen.

Het geheel overziende lijkt het me in ieder geval niet wenselijk de (veronderstelde) visie van Comrie enige normativiteit in de Gereformeerde Gemeenten toe te kennen. Voor het zo ver is, moeten we Comrie zorgvuldig hebben geïnterpreteerd, en zijn theologie hebben gelegd naast de Schrift en de hoofdlijn van de gereformeerde theologie.

De auteur studeert theologie aan de Universiteit Utrecht en is lid van de Gereformeerde Gemeenten.

5. Comrie en Holtius over de rechtvaardigmaking

L.M.P. Scholten

De Wachter Sions 1981

In Zwolle waren moeilijkheden ontstaan rond Ds. Anthony van der Os. Verschillende gemeenteleden beluisterden vreemde klanken in diens prediking. De kerkeraad verstond zijn plicht en toen bij onderzoek bleek, dat de klachten gegrond waren en Van der Os niet bereid was, zich door zijn ambtsbroeders te laten beleren, werd hij geschorst. Nu bleek, hoevelen in de achttiende eeuw al geweken waren van de leer der vaderen. De zaak-Van der Os werd overal besproken in het vaderland. Er verscheen een menigte van vlugschriften vóór en tegen. Velen namen het de Zwolse kerkeraad hoogst kwalijk, dat deze de naam van zo'n beminde leraar zo aangetast had, want men pleegt in zulke gevallen immer de naam van mensen hoger te achten, dan de naam van de kerk en de waarheid. De hulp van Prins Willem IV werd ingeroepen en deze ried aan, de Leidse theologische faculteit om advies te vragen.

Het advies, dat de faculteit in het najaar van 1751 uitbracht, was nogal teleurstellend. De Leidse theologische professoren - J. van den Honert, Alberti, Esgers, De Moor en J.J. Schultens - gaven een raad, die er eigenlijk op neerkwam, dat men in liefde met elkaar moest leven, elkaar moest aanvaarden en de vrede in Zwolle moest herstellen. Het zij tot eer van De Moor vermeld, dat hij tot het laatst geprobeerd heeft, iets beters te verkrijgen, maar zijn collega's volgden Van den Honert, die het advies had opgesteld.

Uiteindelijk heeft men in Overijssel dit advies uit Leiden toch niet gevolgd en in 1755 werd Ds. Van der Os afgezet. Maar door deze gebeurtenis gevoelden Comrie en Holtius zich gedrongen de oude rechtzinnige waarheid uiteen te zetten. Er waren trouwens meer blijken van de zwakheid van de Leidse theologische professoren.

Zo kwam het dat in 1753 het eerste stukje verscheen van het "Examen van het Ontwerp van Tolerantie". In de vorm van samenspraken tussen Orthodoxus (rechtzinnige), Pantanechomenus (alverdragende), Adiaphorus (onverschillige), Philalethes (waarheidlievende) en Eurodius (de brede weg bewandelende) worden alle dwalingen uit die tijd behandeld. Mannen als Joan van den Honert, Schultens en Alberti wilden tolerantie (verdraagzaamheid), hadden daartoe volgens Comrie en Holtius een ontwerp gemaakt en dat ontwerp werd in deze samenspraken geëxamineerd (onderzocht). Vandaar de naam "Examen van het Ontwerp van Tolerantie". In totaal zijn er van 1753 tot 1759 tien deeltjes verschenen. Toen grepen de Staten van Holland in en verboden verdere uitgave ter wille van de lieve vrede.

Er zouden nog meerdere werken van beide vrienden uit die jaren na 1751 te noemen zijn, maar wij bespreken ons nu tot nog maar één, die we niet mogen verzwijgen, namelijk Comries "Stellige en Praktikale Verklaring van de Heidelbergse Catechismus", waarvan alleen het eerste deel verschenen is (in 1753), dat maar tot de achtste zondag gaat, doch evenwel een groot werk is van meer dan vijfhonderd bladzijden. In dit werk blinken de gaven uit, die Comrie ontvangen had om de

waarheid Gods helder uiteen te zetten tegenover de afwijkingen, die in zijn tijd zozeer veld hadden gewonnen.

Vooraf sprak naar het hart van het volk. Veler ogen werden geopend. En het was daarom, dat prof Van den Honert zich genoodzaakt gevoelde, om op die classisvergadering van 30 juni 1755 de tegenaanval in te zetten.

Het betrof de publicaties van Ds. Comrie van Woubrugge en Ds. Holtius van Koudekerk aan de Rijn, betreffend de leer van de rechtvaardigmaking

Natuurlijk is het nodig, dat wij waakzaam blijven tegen het arminianisme, zei hij. Maar, zo voegde hij daaraan toe, er zijn er onder ons ook, die in het andere uiterste vervallen. Er zijn er onder ons, die onder de schijn van het arminianisme te bestrijden "een antinomiaanse en machinale leer invoerden, van een rechtvaardigmakingsleer men gelooft".

Hierdoor wordt, zo zei Van den Honert, het geloof waardoor men gerechtvaardigd wordt, ontbloot van de ware werkzaamheid des geloofs. Het heilig leven van het ware heilige geloof wordt verdacht gemaakt en in plaats daarvan gesteld een dood en werkloos geloof. De professor noemde geen namen, maar het was voor Comrie en Holtius duidelijk, dat zij bedoeld werden.

Een verslag zegt daarvan: "Bij welke gelegenheid eenige debatten ontstonden tusschen den professor met de Heeren Holtius en Comrie sustineerende dat zijlieden door Zijn Hoog. Eerw. bedoelt wierden, hetwelk de Professor iteratief ontkende".

Het waren inzonderheid Comrie's catechismusverklaring en het Examen van het Ontwerp van Tolerantie, waaraan hij zich gestoten had. Die schrijvers waren in zijn ogen niet rechtzinnig. Door de classis daarom verzocht zijnde, stelde hij zijn bezwaren op schrift en we laten ze om het gewicht van de zaak hier letterlijk volgen:

"Het is bekend, dat er sedert korte tijd enige schriften, zo met als zonder de namen hunner schrijvers, zijn uitgekomen, waarin men, onder de schijn of in de verbeelding van te strijden tegen de inbreuk en begunstiging van de arminiaanse leer van de rechtvaardigmaking des zondaars uit de werken, een taal voert die niet alleen daarop uitkomt, dat het geloof van de zondaar, wanneer hij gerechtvaardigd wordt, geheel werkloos en niet dadig is, maar die ook daarop uitkomt, dat de zondaar eer hij dadelijk in Christus gelooft, en dus niet door maar voor zijn geloof in Christus, gerechtvaardigd wordt.

En dewijl dit met de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde leer van de rechtvaardigmaking des zondaars uit en door het geloof onmogelijk bestaan kan, maar het geloof in de gerechtvaardigd wordende zondaar en aan deszelfs zijde óf geheel niet óf geheel lijdelijk en werkloos stelt, ben ik van oordeel dat de classis behoort bedacht te zijn, om van de christelijke synode waartoe zij behoort, te verkrijgen, dat door synodale besluiten zo in het visiteren en approberen der boeken als in de praeparatoire en peremptoire examens tegen het inbreken, begunstigen en doorzetten van deze leer gewaakt wordt. Behaagt het de weleerwaarde classis van mijn tot dit einde gedane propositie gebruik te maken, het zal mij aangenaam zijn.

Maar vindt deze vergadering die propositie ontijdig of onnodig, ik zal daarin, voorzoveel ik de eer heb een lid dezer vergadering te zijn, berusten, zonder van die propositie in of tot de vergadering ooit wederom te spreken."

Leiden, de 2 februari 1756

J. v.d. Honert, T.H.Z.

(Propositie betekent: voorstel. Men lette voorts op het T.H.Z. en verwarre deze Van den Honert niet met zijn vader Taco Hajo van den Honert, die ook hoogleraar in Leiden geweest is.)

Uit de Acta van de classis kunnen we opmaken, dat de afgevaardigden met deze kwestie niet goed raad wisten. Men oordeelde wel, dat dit "een stuk van veel gewigt" was en "dat het wel tydig zy, dat over deze zaak ernstig gehandelt worde".

Op de volgende classis (3 mei 1756) deelden de drie oudste predikanten van Leiden (U. Velingius, Zach. Jac. Streso en Petr. Couwenburg du Bois) mee, dat zij "bekommering" hadden over de gevolgen die deze zaak zou kunnen hebben. Daarom hadden zij Van den Honert gevraagd, de namen te noemen van de personen die hij op het oog had, en gehoord hebbende, dat hij bedoelde A. Comrie in zijn Catechismus-verklaring en N. Holtius, waren zij zeer aangedaan en hadden zij zich onderling beraden of er niet een middel gevonden kon worden om deze twist neer te leggen. Tot dat einde hadden deze Leidse predikanten vier vragen opgesteld, welke men Comrie en Holtius verzoeken zou te beantwoorden. Indien dit geschiedde, zo dat de rechtzinnigheid van die broeders daaruit kwam te blijken gelijk men vertrouwde, zou de professor daarmee genoegen nemen en de gehele zaak zou hierdoor zijn afgedaan.

De vragen, die de Leidse predikanten hadden opgesteld, waren de volgende:

Wat men onderscheiden verstaat door de Dadelijke en Lijdelijke Rechtvaardigmaking, en op welke plaatsen in Gods Heilig Woord die distinctie (onderscheiding) en beschrijving van ieder derzelve die men verzoekt, gegrond is.

1. Een klare en eenvoudige definitie (omschrijving) van het Rechtvaardigmakend Geloof.
2. Welke betrekking dat Geloof op de Rechtvaardigmaking heeft.
3. Eindelijk op welke gronden professoren, predikanten en geoefende lidmaten der gemeente die juist zo niet denken of spreken, verdacht gemaakt, zelfs beschuldigd worden van arminianerij, ja dat zij de weg banen tot het pausdom.

(Wij laten nu het verdere verloop van de gebeurtenissen op de classis voor wat het is. De zaak kreeg een voortijdig einde door het overlijden van prof. Van den Honert op 6 april 1758, *"waar door dese zaak mede is komen te vervallen"*, acta classis 1 mei 1758). Waar het ons nu om te doen is, zijn de antwoorden, die Comrie en Holtius gegeven hebben op de vier genoemde vragen.)

Ds. Comrie van Woubrugge en Ds. Holtius hebben daarop tweeledig geantwoord: wat korter en wat meer uitgebreid. Hier volgen nu hun korte antwoorden op de vier vragen.

I^e antwoord

Op de eerste vraag, wat men onderscheiden verstaat door de Dadelijke en Lijdelijke Rechtvaardigmaking en op welke plaatsen in Gods Woord die distinctie en beschrijving van ieder derzelve die men verzoekt, gegrond is, antwoorden wij: dat de Rechtvaardigmaking is een richterlijke daad Gods, waardoor Hij aan de uitverkoren zondaar de rechtvaardigheid toerekent zonder de werken, dat is, hem de zonden vergeeft en het recht schenkt op het verbeurde leven, om de volkomen genoegdoening

en gerechtigheid van de Borg Christus zonder eigen verdienste of toedoen van de zondaar, uit vrije genade.

Deze weldaad wordt aangemerkt óf Dadelijk, zoals die geschied van God, of Lijdelijk, zoals die wordt ontvangen in de conscientie van de zondaar. Joh. Piscator, Thes. Theol. Loc. XV S 7: "De Rechtvaardigmaking wordt nu eens gebracht tot God Die rechtvaardigt, dan tot de mens die gerechtvaardigd wordt. Als zij tot God gebracht wordt, betekent zij enige daad. Zo zij tot de mens gebracht wordt, betekent zij enige lijdinge (bedoeld wordt: lijdelijkheid; Sch.)" Joh. Cluto, Idea Theol. Disp. 28. S 31: "Het woord *Rechtvaardigmaking* betekent of de voortbrenging of vaststelling zelf van het rechtvaardigend vonnis in het Goddelijk gemoed, of de openbaar makende ontdekking daarvan in de harten der verlostten.

Op de eerste wijze is zij geschied vóór alle geloof, wanneer God allen, die Hij het lijden en de gerechtigheid van Christus toerekende, voor onschuldigen en rechtvaardigen hield, toen zij nog Zijn vijanden en daarom zonder het geloof waren, waarom zij ook door het geloof moet aangenomen worden als reeds geschied zijnde. Op de laatste wijze volgt zij op het geloof, wanneer God in het hart van een gelovige, die de rechtvaardigmakende vaststelling Gods door het geloof aanneemt, door inwerking van de vaste overreding daarvan ze gelijk als wederom doet klinken". Gijsb. Voetius, Disp. Sel. Tom. V pag. 610: "De Rechtvaardiging der bejaarden (volwassenen) wordt óf dadelijk genomen óf lijdelijk, evenals de verzoening. Gene (de dadelijke) gaat in orde vóór onze roeping, ja voor onze geboorte. Deze (de lijdelijke) niet".

Want de Dadelijke Rechtvaardigmaking, dat is die uit Gods eeuwige en onveranderlijk in Hem blijvende barmhartigheid met een overgaande daad (actu transeunte) geschiedt, kan tweezins worden aangemerkt. Zij geschiedt eerst algemeen over alle uitverkorenen, met een overgaande daad in de Rechtvaardiging van ons Hoofd en Borg en van ons in Hem, hetwelk vóór onze roeping en geboorte geschied is. Zij geschiedt mede aan elke uitverkorene en door Christus verlost in het bijzonder in de tijd van Gods welbehagen, door de roeping en dadelijke mededeling van de Heilige Geest, Die aan hem of haar getuigenis doet van Jezus en de genade Gods door de borggerechtigheid van Jezus. Dit is de Dadelijke Rechtvaardigmaking.

Hieraan beantwoordt de Lijdelijke Rechtvaardigmaking, welke is het aannemen van het getuigenis van deze genade Gods, mij zonder mijn toedoen, door toerekening van Christus' borggerechtigheid, van schuld en welverdiende vloek genadig vrijsprekende en in Christus het eeuwig leven gevende, waardoor mijn verklagende en benauwde consciëntie tot ruimte en rust gebracht wordt.

Zo zou dan de omschrijving van de Rechtvaardigmaking Dadelijk aangemerkt kunnen zijn, dat zij is die weldaad van het genadeverbond waardoor God de uitverkoren zondaar zonder enige verdienste zijnerzijds, uit loutere genade die hem gegeven is in Christus Jezus vóór de tijden der eeuwen, de volkomen genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid van Christus tot rechtvaardigheid schenkt en toerekent, evenals had hij nooit zonde gehad noch gedaan, ja als had hij al de gehoorzaamheid volbracht, die Christus voor hem volbracht heeft.

En de omschrijving van de hieraan beantwoordende Lijdelijke Rechtvaardiging zou kunnen zijn, dat zij is dat gewrocht des Heiligen Geestes in het hart van een uitverkorene, waardoor zijn verklagende consciëntie, besprengd met Christus' dierbaar zoenbloed in de bediening van het Evangelie, door het gelovig aannemen en zich toeëigenen van Jezus' borggerechtigheid, als de enige en genoegzame oorzaak waardoor de genade Gods over hem en alle uitverkorenen komt tot rechtvaardigheid voor God en eeuwige zaligheid, tot rust gebracht wordt.

Voorts berust deze onderscheiding op het Woord Gods. Daarin wordt nu eens gezegd, dat wij gerechtvaardigd zijn uit het geloof en dat men met het hart gelooft ter rechtvaardigheid, hetwelk op de Lijdelijke Rechtvaardiging ziet, waardoor wij in Christus rechtvaardig zijn voor God in onze consciënties, zover wij zulke weldaad met een gelovig hart aannemen. En dan eens wordt in Gods Woord gezegd, dat gelijk door één misdaad de schuld, also ook door één rechtvaardigheid de genade komt over allen tot Rechtvaardigmaking des levens, en dat velen tot rechtvaardigen gesteld worden door de gehoorzaamheid van Eén, Welke is de Heere onze Gerechtigheid, in Wie God was de wereld met Zichzelf verzoenende, hun zonden hun niet toerekenende, en Die om onze Rechtvaardigmaking is opgewekt; al hetwelk van onze Rechtvaardigmaking in ons Hoofd gezegd wordt, van welke dadelijke toepassing en schenking in de tijd aan elke uitverkorene in het bijzonder Paulus zegt, dat God de goddeloze rechtvaardigt, als wij volgens Jesaja God nog arbeid maken met onze zonden en Hem vermoeien met onze ongerechtigheden.

II

Op de tweede vraag, naar een klare en eenvoudige definitie van het rechtvaardigend geloof, antwoordende, verklaren wij geen klaarder, eenvoudiger, krachtiger, noch gepaster beschrijving van het rechtvaardigend geloof te kunnen geven dan die vervat is in onze Catechismus, vraag 21. Daarom was het eerste geschrift, door een onzer voor vele jaren over deze stof uitgegeven, een verdediging van de Catechetische beschrijving tegen zulken, die daarvan wat anders pogen te maken, en wij kunnen wat het zakelijke betreft van die beschrijving niet afzien.

III

Op de derde vraag, welke betrekking dat geloof op de Rechtvaardigmaking heeft, zeggen wij, dat het geloof geen andere betrekking in de Rechtvaardigmaking heeft dan van een instrument, van Gods Geest aan ons geschonken of in ons gewerkt, door welks aannemende en ons toeëigenende werkzaamheid wij van onze zijde ontvangen hetgeen God dadelijk geeft. Volgens onze Catechismus, vraag 61, en Nederlandse Belijdenis, artikel 22. "Waarom men terecht besluit, dat niemand mede door het geloof gerechtvaardigd wordt zo het volgens zijn eigen waarde geschat wordt zoals het een deugd of deugdzaam werk betekent, deels omdat het ook in dit aanzien wordt uitgesloten zoals alle werken geheel en al uitgesloten worden, deels omdat het ook niet volmaakt is". Joh. Cluto in Idea L S 35. "Want wij maken de Rechtvaardigmaking voorzover die een inwendige daad van God is, het gewrocht des geloofs, niet, maar voorzover wij die Rechtvaardigmaking in onszelf aanmerken", zeggen wij met Trigland tegen de remonstranten, Antapol. Gap. 21 pag. 321 Col I.

III.

Op de laatste vraag, op welke gronden professoren, predikanten en geoefende lidmaten der gemeente, die juist zo niet denken of spreken, verdacht gemaakt, zelfs beschuldigd worden van arminianerij, ja dat zij de weg banen tot het pausdom, antwoorden wij, dat wij de onderscheiding van de Dadelijke en Lijdelijke Rechtvaardiging als de twee delen van dit gehele stuk der genade daartoe maken, opdat wij buiten de verkeerde sporen blijven van hen, die de Rechtvaardigmaking van achteren beginnen, van de mens zelf, en van een geloof in de deugd werkzaam, en die in Gods Woord lezende dat wij uit en door het geloof gerechtvaardigd worden, willen dat wij eerst moeten geloven, voordat God ons door Zijn goddelijk oordeel rechtvaardigt in Zichzelf. Doordat zij iets van onze zijde voegen bij de

borggerechtigheid van Christus, Die de enige verdienende en stoffelijke oorzaak is van onze Rechtvaardigmaking, vernietigen zij de ware evangelische leer, vooral wanneer zij platuit zeggen, dat die Rechtvaardigmaking welke door ons geloof geschiedt, geheel buiten de mens omgaat, en nog allermeeft wanneer zij daar bijvoegen, dat dat geloof in die hemelse vierschaar moet voorkomen als hebbende aan zich de bekering en goede werken en in of tot deze werken levendig, " eer God ons in die vierschaar buiten ons rechtvaardigen zou.

Deze dwaling is in de remonstranten en papisten lang veroordeeld en moet, hoe men het draait, in zijn uiterste ontbinding eindelijk daarop uitkomen, dat het geloof een tweede oorzaak is waarom God ons rechtvaardigt. Dat strijdt met een Rechtvaardigmaking uit Gods genade om en door de gerechtigheid van Christus alleen en komt dus neer op een rechtvaardigheid, die ten dele uit ons is en uit ons werk, als was het maar dit, dat wij alle eigengerechtigheid verzakende Christus tot onze gerechtigheid zoeken deelachtig te worden, opdat God ons in Zichzelf rechtvaardige, hetwelk mede een werk is. Daarom denken en schrijven wij gelijk W. Twissius tegen Corvinus, pag. 266: "Doch wij vereisen zelfs het geloof niet als enige voorbereiding om dé vergeving der zonden te verkrijgen. Dit gevoelen is niet alleen sociniaans, maar ook paaps, door onze godgeleerden eertijds uitgeklopt. Wij zeggen, dat het voornemen om onze zonden te vergeven om Christus" wil al voorheen van eeuwigheid af in God geweest is, maar dat dit ons niet bekend wordt dan door het gploof. Ik zeg door het geloof niet als door een voorgaande geschiktheid, maar als de vorm. Want als de Heilige Geest in onze harten aansteekt het bijzonder toeëigenend geloof, even daarmee spreekt Hij ons vrij voor Zijn rechterstoel, in onze conscientie opgericht, en verklaart Hij dat wij rechtvaardig zijn, namelijk als Hij ons Zijn liefde tot ons in Christus inblaast en onze conscientien door het allerzoetst gevoel daarvan verkwikt en bedaat".

De bredere beantwoording door Holtius en Comrie van de vier vragen, die hun door de classis in 1756 waren voorgelegd, luidt als volgt:

I.

De Dadelijke Rechtvaardigmaking kan of meer in het algemeen of meer in het bijzonder worden aangemerkt.

Meer in het algemeen verstaan wij door de Dadelijke Rechtvaardigmaking deze weldaad zoals die aan God Die rechtvaardigt wordt toegeschreven. En zo omschrijven wij die als een daad of werk (actus) van Gods vrije genade, waardoor Hij de uitverkoren zondaren in hun ware verbondsvereniging met Christus als de tweede Adam al hun zonden vergeeft en een recht ten eeuwigen leven toewijst; en hen - schoon in zichzelf goddeloos - alleen om de genoegdoening en gerechtigheid van Christus, met de verdienste derzelve, door onmiddellijke, regelrechte en voorafgaande toerekening hun eigen gemaakt, als rechtvaardigen aanziet en handelt, tot prijs der heerlijkheid Zijner nooit volprezen genade.

Doch wij oordelen, dat om klaar te spreken en om alle hele en halfpelagiaanse dwalingen te keer te gaan, wij deze Dadelijke Rechtvaardigmaking in een tweeërlei aanzien behoren te beschouwen. Dus de Dadelijke Rechtvaardigmaking meer in het bijzonder beschouwende, bemerken wij die:

Vooreerst zoals deze in God, Die een Actus purissimus is, als een Actus Immanens (een inblijvende daad) in Zijn Wezen is, niets als een gewrocht daarbuiten stellende. In dit opzicht zouden wij van die Rechtvaardigmaking, om alles in te sluiten, deze omschrijving geven: Dat God in de volstreckte eeuwigheid uit loutere barmhartigheid, opdat Zijn voornemen naar de verkiezing vast blijven zou, een

verbond der genade opgericht hebbende om de uitverkorenen uit de staat der zonde en ellende te verlossen en ze tot een staat der zaligheid te brengen. Door de Middelaar Die op Zich nam, als een Expromissor (Borg; Sch.), het rantsoen in hun plaats, zo haast als het van Hem als hun plaatsvervangend en verbeeldend Hoofd geëist zou worden, op te brengen, in Zichzelf, door een inblijvende, dat is een enige, enkelvoudige, van des mensen zijde (hoewel niet van de voldoening van de Borg) onafhankelijke, onveranderlijke en eeuwige daad, al de uitverkorenen in Christus door onmiddellijke, rechtstreekse en voorafgaande toerekening van Zijn voldoening van de schuld der zonden vrijspreekt en het recht ten eeuwigen leven toewijst en dus voor rechtvaardigen in Christus aanziet, even alsof zij nooit zonde gehad of gedaan en alle gerechtigheid in eigen persoon volbracht hadden, alles tot prijs der heerlijkheid Zijner onnaspeurlijke ontferming over diegenen, die Hij gesteld had tot de genieting van de allerhoogste heerlijkheid in hun allernauwste vereniging met Zichzelf in en door de Middelaar Gods en der mensen, de Mens Christus Jezus.

Ten tweede, zoals die in die uitvoering door overgaande daden Gods in de dadelijke voorzienigheid wordt uitgevoerd. Het is ons oogmerk niet om op deze plaats nog te spreken van de dadelijke openbaring van het in God Zelf eens gevelde vonnis in de belofte des Evangeliums, terstond na de val in het paradijs donkerder, naderhand klaarder voorgesteld, en ook niet hoe God de uitverkorenen dadelijk en personeel in bezit en eigendom van het aan te brengen of aangebrachte recht van de Borg stelt, hun dat door een onmiddellijke, regelrechte en voorafgaande daad toerekenende en mededelende door de Heilige Geest, Die door middel van het Evangelie het ware heilvattende geloof in hun harten inwerkt en ze langs verscheiden trappen opwekt om dat vonnis, in de beloften des Evangeliums opgesloten, te verstaan, toe te stemmen, aan te nemen en zich met bijzonder vertrouwen toe te eigenen. Wij zullen de Dadelijke Rechtvaardigmaking in haar uitvoering in de dadelijke voorzienigheid door overgaande daden Gods tweezins beschouwen en omschrijven.

Meer in het algemeen begrijpen wij, dat Jezus Christus, Die de Tweede Adam is, de plaatsvervangende en representerende van al de uitverkorenen, als zijnde Hij en zij in hun verbondsvereniging met Hem één Persona Mystica, in de gemelde hoedanigheid en betrekking aan de beide eisen van de wet voldaan heeft, welke voldoening ex pacto gratiae (uit het Genadeverbond) verdienstelijk is. God dit voor aangenaam aannemende en het houdende alsof de uitverkorenen in eigen persoon de wet gehoorzaamd en de straf gedragen hadden, heeft in de dadelijke voorzienigheid door overgaande daad tot Christus Jezus Hem, als de Plaatsvervanger en Persoonsverbeelder van al de uitverkorenen of de Tweede Adam, door Zijn opwekking uit de dood onherroepelijk de kwitantie ter hand gesteld dat Hij voldaan was, en dat Hij door die ene offerande, aan het kruis volbracht, voor al de uitverkoren zondaren zo voldaan had, dat Hij die allen tegelijk in Hem en met Hem van zonde en schuld vrijspak - hen van de zonden die door eigen bedrijf de hunne waren. Hem als voldaan hebbende voor de zonden die door toerekening de Zijne geworden waren - , en dat Hij hun in en met Hem een onherroepelijk recht tot het eeuwig leven toeweest, alles tot prijs der heerlijkheid Zijner grondeloze barmhartigheid, genade en rechtvaardigheid.

Dit alles schijnt ons klaar te zijn uit de tegenoverstelling der twee verbonden, ons in het Heilig Woord ontdekt: dat der werken en dat der genade; alsmede der twee verbondshoofden, de eerste Adam en de tweede Adam; wordende de uitverkorenen in

Christus levendgemaakt, evangelijk allen die van de eerste Adam door de gewone voortteling afdalen, in hem sterven.

Daar komt bij, dat het blijkt uit de natuur van de zaak. Want wanneer de Borg aangesproken is voor een zekere som, die hij op zich genomen had voor een ander te betalen, en hij die som, uit geen ander oogmerk dan dat, betaald heeft, zo is de principaal geen kwadrantpenning meer schuldig aan de schuldheer. Het zou de uiterste ongerechtigheid zijn, de schuldenaar aan te spreken voor de schuld, nadat die door zijn borg voldaan was. Gelijk nu God door een enige enkelvoudige onveranderlijke eeuwige inblijvende daad in Zichzelf, op de oprichting van het eeuwig verbond en testament der genade met Christus als de Tweede Adam en met al de uitverkorenen in Hem als Zijn zaad, hen gerechtvaardigd heeft door een algemene dadelijke rechtvaardigmaking van hen in de onbegonnen eeuwigheid zo heeft Hij door een overgaande en onherroepelijke daad in de opwekking van Christus uit de dood Hem en allen die Hij als het Hoofd in Zich bevatte, dat is de gehele Christus Mysticus, buiten Zich gerechtvaardigd, dat is van schuld vrijgesproken en het recht ten eeuwigen leven toegewezen, alles wat Christus gedaan en geleden had aanziende en houdende alsof zij het in eigen persoon gedaan en geleden hadden, omdat Hij Christus" doen en lijden op hun rekening gesteld had.

Dit ons gevoelen verschilt alleen hierin van het gevoelen van de in dit stuk zeer rechtzinnige vader van onze beschuldiger dat die Hoogerwaarde deze Dadelijke Rechtvaardigmaking stelde geschied te zijn toen Christus gestorven zijnde in de hemel inging, daar wij met reden stellen, dat dit in zijn volkomenheid pas geschied is in Christus' opwekking uit de dood.

Toch allerbijzonderst geloven wij dat Gods Dadelijke Rechtvaardigmaking door een overgaande daad van de dadelijke voorzienigheid te bestaan in een dadelijke personele en bijzondere toeëigening van de gerechtigheid en genoegdoening van Christus met de verdiensten daarvan, die God aan elk persoon der uitverkorenen in het bijzonder op Zijn eigen tijd onmiddellijk, regelrecht en voorafgaande zo toerekent en schenkt, dat alleen daarom elks dadelijke en personele verbintenis tot de straf van het verbroken werkverbond, waaronder hij van den aanbeginne lag en geboren was, wordt vernietigd en het recht ten leven hem zo wordt toegeëigend, dat de Heilige Geest, Die in Christus als het Hoofd is, dadelijk aan hem wordt medegedeeld, om het oprecht geloof waardoor men Christus wordt ingelijfd, in hem te ontsteken, hem daardoor bij trappen tot de kennis van de verlossing door Christus te brengen en hem bekwaam te maken om Christus met Zijn borggerechtigheid, zoals God die door de openbaring van Zijn genadeverbond in het Evangelie aanbiedt en schenkt, aan te nemen, om daarop alleen met verwerping van alles dat daarbuiten of in ons is, met een geruststellend vertrouwen, hetwelk de Heilige Geest mede in de uitverkorenen inwerkt, tot zaligheid te berusten, alles tot prijs der heerlijkheid Zijner genade, ons zonder ons toedoen zaligende.

Tot zover Holtius en Comrie over de dadelijke rechtvaardigmaking.

Wij vatten samen wat we tot nu toe bij hen gevonden hebben: Holtius en Comrie zien de rechtvaardigmaking dus óf *dadelijk*, zoals die geschied van God, óf *lijdelijk*, zoals die wordt ontvangen in de consciëntie van de zondaar.

In de dadelijke rechtvaardigmaking zien ze drie trappen:

a. met een inblijvende daad in God in Zijn besluit van eeuwigheid over alle uitverkorenen;

b. met een overgaande daad Gods in de rechtvaardigmaking van Christus als Hoofd en Borg en alle uitverkorenen in Hem (door Comrie en Holtius genoemd: de "Christus Mysticus" of de "Persona Mystica") in de opwekking van Christus uit de dood (zie Rom. 4 : 25: niet "tot", maar "om onze rechtvaardigmaking", want Christus is niet opgewekt om de rechtvaardigmaking der uitverkorenen tot stand te brengen, maar in , Zijn opstanding ligt het bewijs van hun gerechtigheid);

c. met een overgaande daad Gods aan elke uitverkorene in het bijzonder in de tijd van Gods welbehagen, in hun wedergeboorte en opwekking uit hun geestelijke doodsstaat.

Aangaande het afwijzen van de dwalingen in het stuk van de dadelijke Rechtvaardigmaking:

- In de eerste plaats: allen die onze leer van de rechtvaardigmaking van eeuwigheid, zoals die hierboven kortelijk omschreven is, verwerpen, houden wij voor verloochenaars van de goddelijke eigenschappen en volmaaktheden en daarom van de Godheid zelf. Het is ons gemakkelijk, uit al Gods deugden en volmaaktheden die onmededeelbaar genoemd worden, onze stelling te bewijzen, en spraken wij voor het gemeen, wij zouden het doen, en zullen dat doen, nadat wij eerst de beschuldiging van onze beschuldiger zullen ontvangen hebben.
- In de tweede plaats: allen die de waarheid en vastheid van de rechtvaardigmaking der uitverkorenen in de opstanding van Christus, de Tweede Adam, als in een publiek persoon of plaatsvervanger van Zijn volk loochenen, houden wij in de grond voor remonstranten, waarvan wij onze redenen zullen opgeven als het wegens onze beschuldiger zal nodig worden.
- In de derde plaats: allen die de roeping en het geloof, als in zich bevattende de zaden van alle deugd, berouw over en haat tegen de zonde met het voornemen zijn leven te beteren enz., stellen vóór de toerekening en genoegdoening en gerechtigheid van Christus door God aan ons, houden wij voor papisten van de ergste soort, die de heiligmaking stellen voor de rechtvaardigmaking, zoals die wordt toegeschreven aan God, Die de goddeloze rechtvaardigt.
- In de vierde plaats: allen die de toerekening van Christus" borggerechtigheid aan ons door een overgaande daad Gods, waardoor Hij die aan ons eigen maakt en ons daarmee als bekleedt, loochenen en stellen dat wij maar haar vrucht, het geloof, de bekering en de vergeving der zonden, deelachtig gemaakt worden, houden wij voor ondermijners van onze zuivere leer en leraars van dwalingen en van de dwaasheid zelf, alsof wij het gewrocht, de vrucht van de oorzaak deelachtig zouden kunnen worden zonder de oorzaak zelf.

Wij gaan nu over tot het tweede lid van het eerste deel der eerste vraag, waar ons gevraagd wordt, **wat wij door de Lijdelijke Rechtvaardigmaking verstaan.**

Antwoord.

Om zich beter te zetten tegen de dwalingen der papisten, die de heiligmaking plaatsen voor de rechtvaardigmaking zoals die Gode wordt toegeschreven, spraken onze vaders van een Dadelijke Rechtvaardigmaking als voorafgaande aan alle inwendige verandering van de mens die gerechtvaardigd wordt. En zo spraken zij mede van de rechtvaardigmaking in de vierschaar Gods die Hij in onze consciëntiën binnen in ons heeft, in onderscheiding van Gods vierschaar buiten ons. Dit deden zij opdat men recht begrijpen mocht hoe deze weldaad met opzicht op ons zijn volkomenheid en volmaking krijgt. En deze noemden zij óf de toepassing van de weldaad

der rechtvaardigmaking aan ons, óf het gevolg der rechtvaardigmaking zoals die Gode toegeschreven wordt met opzicht op ons, die een dadelijke verandering van onze betrekkelijke staat teweeg brengt, óf een Lijdelijke Rechtvaardigmaking.

Wij gebruiken deze uitdrukking met onze vaders en zeggen, dat de *Lijdelijke Rechtvaardigmaking* is het inwendig gevoel en de vertrouwelijke aanneming van de Dadelijke waardoor deze Lijdelijke wordt teweeggebracht, zodat wij door de Heilige Geest verwaardigd zijnde met de ontdekking van onze verlossing door Christus' genoegdoening met de verdiensten derzelve, en tot het gelovig aannemen van dit heilmiddel bekwaam gemaakt en bewerkt zijnde van onze zijde door de dadelijkheid van een oprecht geloof ontvangen en aannemen hetgeen God ons volgens het getuigenis van het Evangelie gegeven heeft, onszelf Christus en Zijn gerechtigheid toeëigenende. En daardoor worden wij in onze consciëntiën voor God gerustgesteld, *dat hoewel wij zwaarlijk tegen al de geboden Gods gezondigd hebben en nog steeds tot alle boosheid geneigd zijn, nochtans, God, zonder enige verdienste onzerzijds, uit louter genade, ons de volkomen genoegdoening, gerechtigheid en heiligheid van Christus schenkt en toerekent, en ons daarom vergeving der zonden en een recht ten eeuwigen leven geschonken heeft, evenals hadden wij nooit zonde gehad noch gedaan, ja als hadden wij zelf al de gehoorzaamheid volbracht, die Christus voor ons volbracht heeft.* Met afzien van alle andere wegen en middelen kleven wij daarom Christus aan als de Heere onze Gerechtigheid en rusten wij door het met Hem verenigend geloof in Zijn borgverdiensten tot zaligheid.

Hier moeten wij, gelijk tevoren, enige dingen bijvoegen tot klaarder verstand van ons gevoelen en ter ontdekking van dwalingen die wij verwerpen.

1. Vooreerst moeten wij tot meer ***opheldering van onze omschrijving*** de volgende punten niet achterhouden.

Eerstelijk, dat de Lijdelijke Rechtvaardigmaking, het effect zijnde van de Dadelijke, op en na de Dadelijke volgt en die als een voorgegane en reeds geschiede zaak onderstelt. Daarom wordt Zondag 23 Vraag 60 niet gevraagd: *hoe wordt gij rechtvaardig voor God?* maar: *hoe zijt gij rechtvaardig voor God?*

En in de 7e Zondag, Vraag 21 wordt niet geantwoord, dat wanneer ik met verzekerd vertrouwen Christus' genoegdoening en gerechtigheid aanneem, daarop de vergeving der zonden enz. aan mij geschonken zal worden, maar *dat deze dingen aan mij, in wie de Heilige Geest dit verzekerd vertrouwen inwerkt, geschonken zijn.*" Gelijk onze Geloofsbelijdenis, artikel 22, ook zegt, dat de Heilige Geest om ware kennis dezer grote verborgenheid te bekomen in onze harten ontsteekt een oprecht geloof.

En dit komt nauwkeurig overeen met de bevinding der vromen. Als zij tot ruimte komen of de Lijdelijke Rechtvaardigmaking deelachtig gemaakt worden, merken zij de gerechtigheid en genoegdoening van Christus niet aan als zullende de hunne worden op een geloofsdaad, maar als de hunne reeds van God geworden zijnde, dewelke hun harten verruimd heeft. Daardoor erkennen zij tegelijk, dat hun voorgegane overtuiging en mindere geloofsdaden en werkzaamheden, hoewel zij door blindheid, ongelovigheid en kwade bestiering het verdacht hielden als ontwaking der consciëntie of verstandswerk of op zijn best maar als het werk van een tijdgelovige, nochtans altemaal van den beginne aan zaligmakend geweest zijn.

Ten andere, dat de Lijdelijke Rechtvaardigmaking na de krachtadige roeping en de inwerking van het ware oprechte geloof volgt en dus de roeping en inwerking des geloofs waardoor wij wedergeboren worden volgens artikel 24 onzer belijdenis,

daar voorgaan. In dit opzicht kan, mag en moet met waarheid gezegd worden, dat wij uit en door het geloof gerechtvaardigd worden.

Ten derde: de Dadelijke Rechtvaardigmaking, die door een overgaande daad Gods de gerechtigheid en de genoegdoening van Christus aan de uitverkoren zondaar toerekent tot vergeving der zonden en gerechtigheid des levens, en de Lijdelijke Rechtvaardigmaking door het geloof in onze consciëntiën, zijn onder andere hierin van elkander onderscheiden, dat de eerste in het ogenblik van de toerekening volkomen is en eens en voor al geschied, zonder aan vermeerdering of vermindering onderworpen te zijn. Maar de andere geschiedt trapsgewijs en is aan vermeerdering en ook vermindering onderhevig. Want de grond van de eerste staat vast en onveranderlijk buiten ons, hoewel door toerekening de onze geworden zijnde. Daarom blijft ook die weldaad vast. Maar de grond van de andere, ons geloof en gevoelige gewaarwording door het getuigen van de Heilige Geest met onze geest door de beloften van het Evangelie, kan verdonkerd en bijna geheel in twijfel getrokken worden door tussen inkomende zonden enz. Zo moeten wij telkens de vernieuwing daarvan door Woord en Geest ontvangen en daarom dagelijks onze zonden belijden, tot Christus schuld reinigend bloed toevlucht nemen en om vergeving van onze schulden bidden.

Ten vierde. Uit dit onderscheid tussen de Lijdelijke en Dadelijke Rechtvaardiging blijkt ons het eigenlijke onderscheid tussenleven door het geloof en *leven door het gelovig gevoel*. Leven door het geloof heeft zijn opzicht op hetgeen door toerekening het mijne gemaakt is en mij in de belofte van het Evangelie beloofd is, dat nimmer van mij zal weggenomen worden en stand houdt, zelfs als de Lijdelijke Rechtvaardigmaking of het gevoel van de vergeving mijner zonden zeer klein is en de bestrijding der consciëntie met het dragen van Gods vervaarnissen zeer zwaar is. Maar de Lijdelijke Rechtvaardigmaking of het gevoel en de verzekering van de Dadelijke, gelijk ze in het hart plaatsgrijpt door de Heilige Geest Die in en door het Woord tot de ziel van vrede spreekt, moet ook onderhouden worden door die Heilige Geest, Die hem in en door het Woord vreugde en blijdschap doet horen, zodat de beenderen die verbrijzeld waren zich verheugen.

2. Voor het tweede verwerpen wij deze volgende ***leringen als strijdig met het Woord Gods en de leer onzer kerk.***

Ten eerste als men leert, dat er enige voorbereidende werkzaamheden van de zijde van de zondaar voor de rechtvaardigmaking gaan, die hem daartoe bekwaam en geschikt maken. Dat verklaren wij in de grond paaps te zijn, zo men die dingen stelt vóór de Dadelijke Rechtvaardigmaking Gods, omdat dit ten volle overeenkomt met de leer der Trentse Kerkvergadering. Deze stelde zulke voorbereidselen, "dat men verstaande en kennende dat wij zondaars zijn, zich keert van de vrees voor de goddelijke gerechtigheid waardoor men heilzaam verschrikt wordt, tot de aanmerking van Gods barmhartigheid en tot de hoop wordt opgebeurd, vertrouwend dat God ons door Christus zal genadig zijn, en dat men Hem als de bron van alle gerechtigheid begint lief te krijgen en overzulk bewogen wordt tegen de zonde met enige haat en verfoeiing, dat is met die boete die gedaan moet worden voor de doop, en eindelijk dat men voorneemt zich te laten dopen, een nieuw leven te beginnen en Gods geboden te onderhouden, en dat dan na die voorbereidingen die de mens tot een geschikt voorwerp der rechtvaardigmaking stellen, de rechtvaardigmaking volgt, zoals die aan God toegeschreven wordt". Ziet het concilie van Trente, de 6e zitting, canon 7 en 8.

Maar als wij zien op de rechtvaardigmaking zoals die in onze consciëntiën geschiedt, zo gaan daar enige dingen voor, evenwel niet om ons te bereiden tot de genade, maar het zijn juist uitvloeiselen van het aan ons meegedeelde leven der genade.

Ten tweede verwerpen wij de stelling van hen die leren, dat wij Christus en de Heilige Geest alleen door een werkzame geloofsdaad verkrijgen. Wij houden daartegen vast, dat eer wij geloven Christus Zich met ons verenigt en ons de Heilige Geest schenkt en deelachtig maakt om dat geloof in onze harten te ontvonken, opdat wij ook van onze zijde ons met Hem verenigen zouden.

Ten derde verwerpen wij de leer van hen die willen, dat alles wat in de ziel omgaat voor en al eer met Christus met een dadelijk geloof aanneemt en zich met vertrouwen toeigent, maar voor algemeen werk te houden is, en dat wij eerst op ons gelovig aannemen geestelijk leven ontvangen. Dit verwierpen mede de Dordtse vaders, toen zij die dwalingen verwierpen, dat de onherboren mens nog kan hongeren en dorsten naar de gerechtigheid en het leven enz. En terecht, omdat zulke leringen meebrengen, dat een mens door algemeen natuurwerk tot de bewerking der zaligmakende genade opklimt.

Ten vierde verwerpen wij de leer en stellingen van hen die de verwerving en toepassing der verworven zaligheid van elkander scheiden of de ene verder dan de andere uitstrekken.

Ten vijfde verwerpen wij de leer en stellingen van hen die willen, dat men eens verzekerd geworden zijnde van zijn aandeel aan Christus en zijn aanneming tot een kind Gods, daarvan altijd verzekerd blijft, en indien men daar naderhand aan twijfelt in zulk geval de voorgaande verzekering niet goed geweest is.

Aan de **lijdelijke rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie**, waardoor de uitverkorene Christus" borggerechtigheid gelovig aanneemt en zich toeigent de rechtvaardigmaking dóór het geloof, gaat de **dadelijke rechtvaardigmaking de rechtvaardigmaking vóór het geloof vooraf**:

- a. in Gods besluit van eeuwigheid;
- b. in Christus" opwekking uit de dood;
- c. in de levendmaking van de uitverkorene.

Nu dan het Schriftbewijs. Een van de vragen van de classis was immers: "op welke plaatsen van Gods Heilig Woord deze distinctie en de beschrijving van ieder derzelve gegrond is". In hun antwoord zeggen de beide predikanten eerst, dat zij zich verwonderen, "dat men ons naar Schriftuurlijk bewijs vraagt van een distinctie (onderscheiding), die wij niet verzonnen hebben, maar die door onze vaders voor lange tijden in hun disputen, eerst met de papisten, daarna met de remonstranten en die naar de arminianerij hielden, gebruikt is, alsof het twijfelachtig was of onze vaders de Schrift wel voor zich gehad hebben, als zij die dwalingen bestreden, hoedanige bedenking de arminianen die tot dezelve zulke overhelling betonen, zeer strelen zou, dat wij niet denken dat het oogmerk van deze vraag is".

Vervolgens verwijzen zij onder meer naar Holtius" tractaat over de rechtvaardigmaking, waar de Schriftuurplaatsen die aangehaald worden, toch wel "genoegzaam" zijn. Vervolgens tot de zaak komende, gaan zij de dadelijke rechtvaardigmaking in Gods Woord aanwijzen,

waarbij zij "van achteren" beginnen, dus eerst met ***de rechtvaardigmaking in de levendmaking***.

"Zo men meer van ons eist, om alles wat wij in het bijzonder tot de dadelijke rechtvaardigmaking Gods gebracht hebben uit het Woord Gods vast te maken, zullen wij ons niet onttrekken en van achteren aan beginnende zeggen:

Vooreerst: Die dadelijke rechtvaardigmaking, door welke God bij een overgaande daad in de tijd des welbehagens Christus' gerechtigheid en genoegdoening aan de persoon van elke uitverkorene in het bijzonder schenkt en toerekent vóór zijn geloof (welk geloof door de Heilige Geest uit kracht van die toerekening in hém wordt aangestoken om te ontvangen en aan te nemen wat God hem geschonken heeft) wordt geleerd:

I. Daar waar de verzoening en vergeving der zonden niet wordt toegeschreven aan het geloof, maar aan Christus' bloed en borglijden, welke de oorzaak daarvan is, op zichzelf aangemerkt, als Matth. 26:28, Ef. 1: 7, Kol. 1:14, 20, 21, 22, Rom. 5 : 8, 9, 10. Maar God bevestigt Zijn liefde jegens ons, dat Christus voor ons gestorven is, als wij nog zondaars waren. Veel meer dan, zijnde nu gerechtvaardigd door Zijn bloed, zullen wij door Hem behouden worden van den toorn. Want indien wij vijanden zijnde met God verzoend zijn door den dood Zijns Zoons enz.

II. Daar waar de verzoening en niet-toerekening van de zonden gesteld wordt vóór de bediening van de verzoening, die geschiedt opdat de verzoenden die door het geloof aannemen, 2 Kor. 5 : 18-20.

III. Daar waar geleerd wordt dat God de goddeloze rechtvaardigt, want wie gelooft is geen goddeloze meer, Rom. 4:5. Of zal men dit begrijpen van een die tevoren een goddeloze geweest is, maar het nu niet meer is? Vader Hartman toont het tegendeel en laat erop volgen: Wie dit anders begrijpt in onze rechtvaardigmaking voor God, steekt de leer der zaligmakende genade de hartader af (Huisbijbel over de Romeinen, pag. 186). En de mens, als God hem rechtvaardigt om Zijnszelfs wil, wordt aangemerkt als die God nog arbeid maakt met zijn zonden en Hem vermoeit met zijn ongerechtigheden, Jes. 43 : 24, 25.

IV. En daar waar geleerd wordt, dat wij op dezelfde wijze Christus' gerechtigheid deelachtig worden tot onze rechtvaardigmaking, als dat wij Adams zonde deelachtig geworden zijn tot verdoemenis; hetwelk volgens de leer van onze kerk geschiedt door een onmiddellijke, regelrechte en vóór al onze eigen werkzaamheden voorafgaande toerekening. De plaatsen zijn Rom. 5 : 18, 19, 1 Kor. 15 : 21, 22.

Ten tweede. Die rechtvaardigmaking bij overgaande daad Gods, die geschied is als bij een openbare rechterlijke uitspraak over al de uitverkorenen in hun Hoofd Christus de Tweede Adam als een plaatsbekleider van Zijn gehele lichaam na het voldoen aan de goddelijke gerechtigheid en het verkrijgen van het recht ten leven voor dat lichaam, voornamelijk bij Zijn opstanding. Deze wordt niet alleen daar geleerd, waar men vindt dat Zijn bloed voor velen tot vergeving der zonden uitgestort is en dat daardoor het Nieuwe Testament bevestigt is, en dat door dit middel vergeving is, Matth. 26 : 28, vergel. Hebr. 9 : 15, Hebr. 10 : 10-18, maar nog meer bijzonder waar gezegd wordt, dat Hij om onze rechtvaardigmaking opgewekt is, Rom. 4 : 25, en dat God ons mede

levendgemaakt heeft met Christus, en mede opgewekt heeft en mede gezet heeft in de hemel in Christus Jezus, opdat Hij in de toekomstige of liever de volgende eeuwen zou betonen de uitnemende rijkdom Zijner genade door de goedertierenheid over ons in Christus Jezus, Ef. 2 : 5-7, waarbij men voegen mag 1 Kor. 15:21: want dewijl de dood door een mens is, zo is ook de opstanding der doden door een Mens. Nu denken wij niet, in de derde plaats, dat het zeer nodig is uit Gods Woord te bewijzen, dat wat bij overgaande daad van God in de tijd geschiedt, vóór die overgang bij inblijvende daad in God geweest is, tenware al onze godgeleerden de onderscheiding van Gods werken in inblijvende en overgaande, welke om al hun systemata voorkomt, nog zouden moeten bewijzen uit het Woord Gods. Dat zou nochtans gemakkelijk te doen zijn, omdat God al Zijn werken van eeuwigheid bekend zijn en Gods overgaande daden hun grondslag hebben in de inblijvende. Ook kan God, Die onveranderlijk is en een Actus Purissimus, door Zijn overgaande daden niet worden wat Hij niet was. Daarom wordt in opzicht van het genadewerk niet alleen gesproken van Zijn eeuwig voornemen dat Hij voorgenomen heeft in Zichzelf, Ef. 1 : 9, dat Hij gemaakt heeft in Jezus Christus onze Heere, Ef. 3 : 11, en wordt gezegd, dat God het eeuwige leven beloofd heeft vóór de tijden der eeuwen. Tit. 1:2, maar ook dat Zijn genade (let wel in onderscheiding van Zijn voornemen) ons in Christus Jezus gegeven is vóór de tijden der eeuwen, 2 Tim. 1 : 9.

Deze genade is geen andere dan die van het verbond der genade, dat in de volstreekte eeuwigheid met Christus als de Tweede Adam en Zijn zaad is opgericht. Van dit verbond is de rechtvaardigmaking een allervolmaakste weldaad. Zo moet die weldaad in de oprichting van dat verbond aan Christus het Verbondshoofd beloofd en dus inblijvende in God geweest zijn van alle eeuwigheid; wanneer God hen die in dat verbond begrepen waren, reeds in Christus gezegend heeft met alle geestelijke zegeningen, waartoe ongetwijfeld de rechtvaardigmaking behoort. Waarom David om de weldaad van de rechtvaardigmaking biddende, zich op de eeuwigheid der genade in God beroept, Ps. 25 : 6, 7: Gedenk Heere, Uw barmhartigheden en Uw goederheden, want die zijn van eeuwigheid; gedenk niet de zonden mijner jonkheid noch mijn overtredingen, gedenk mij naar Uw goedertierenheid, om Uwer goedheid wil, o Heere! En waarom aan God een goedertierenheid van eeuwigheid en tot eeuwigheid omtrent de Zijnen wordt toegeschreven, Ps. 103 : 17, en een vaste liefde, tot Zijn uitverkorenen van eeuwigheid af, Jer. 31:3, waaruit Hij voor hen een Koninkrijk heeft bereid van de grondlegging der wereld, Matth. 25 : 34, dat niet kon zijn zo God hen niet gerechtvaardigd had in Zichzelf op de eeuwige borgtocht van Christus, Die Hij liefgehad heeft voor de grondlegging der wereld. Joh. 17 : 24. En hiervandaan stelt Paulus ons de rechtvaardigmaking, zowel als de heerlijkmaking, voor als onafscheidelijk vast aan Gods verkiezende liefde, en reeds in God bij inblijvende daad een onveranderlijk bestaan hebbende, in de gulden keten der zaligheid, Rom. 8 : 29, 30.

Het kan ook niet anders zijn (al zijn verkiezing en rechtvaardigmaking denkbeeldig onderscheiden), omdat deze dingen onafscheidelijk verbonden gaan, als wij de verkiezing Gods beschouwen in haar einde, de zaligheid der uitverkorenen, waarvan de verkiezing naar onze bevattingswijze de personen bepaalt en de rechtvaardigmaking de weldaad waardoor die personen tot de zaligheid gebracht worden".

(Vader Hartman, hierboven genoemd, was een van de meest bekende predikanten van zijn tijd, de eerste helft van de 18e eeuw, namelijk Ds. Nicolaas Hartman van Zwolle. Hij overleed in 1748. Hij heeft veel geschreven, dat echter allemaal in vergetelheid is geraakt. Op het punt van

de rechtvaardigmaking leerde hij hetzelfde als Comrie en Holtius. Maar het is jammer, dat hij in 1742 Schortinghuis met diens "vijf nieten" nogal kwalijk heeft bestreden.

Toen nam Comrie het openlijk op voor Schortinghuis. Hartmans hierboven genoemde Huisbijbel was een verklaring over de gehele Heilige Schrift in acht delen, verschenen in 1734-1742 en nog eens herdrukt in 1771.

Met Holtius' tractaat over de rechtvaardigmaking moet bedoeld zijn diens "Verhandeling over de rechtvaardigmaking door het geloof volgens de zuivere gronden der Hervormde leer", die in 1750 het licht zag.)

Comrie en Holtius leren dus dat de rechtvaardigmaking uit en door het geloof alleen mogelijk is, doordat er een rechtvaardigmaking vóór het geloof aan is voorafgegaan. In de rechtvaardigmaking vóór het geloof zien Comrie en Holtius **drie trappen**:

a. God heeft alle uitverkorenen reeds van eeuwigheid gerechtvaardigd, in Zijn besluit van eeuwigheid;

b. God heeft Christus gerechtvaardigd in Zijn opstanding uit de dood op Paasmorgen, als het Hoofd en de Borg der Zijnen, en dus ook alle uitverkorenen in Hem;

c. God rechtvaardigt elke uitverkorene afzonderlijk, wanneer de tijd Zijns welbehagens over hem aanbreekt, in de levendmaking uit de geestelijke doodsstaat, waarin God de uitverkorene Christus' gerechtigheid en genoegdoening toerekent en hem de Heilige Geest schenkt om het oprecht geloof, waardoor men Christus wordt ingelijfd, in hem te ontsteken, hem daardoor bij trappen tot de kennis van de verlossing door Christus te brengen en hem bekwaam te maken om Christus met Zijn borggerechtigheid aan te nemen. Deze *drie trappen in de rechtvaardigmaking*, die dus allen voorafgaan aan elke inwendige verandering van de mens, noemen Comrie en Holtius de dadelijke rechtvaardigmaking, de rechtvaardigmaking namelijk, zoals die geschiedt als een daad van God Die rechtvaardigt.

De rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie noemen zij de lijdelijke rechtvaardigmaking, omdat deze gezien wordt van de zijde van de mens in het ontvangen en aannemen van Christus en Zijn weldaden. Ook bij Voetius en anderen vóór Comrie en Holtius kan men deze begrippen dadelijke en lijdelijke rechtvaardigmaking vinden, gebruikt.

Wij gaan nu verder met het laatste gedeelte van Comrie's en Holtius' beantwoording van de eerste vraag die hun door de classis was voorgelegd:

Wat nu voorts betreft de Lijdelijke Rechtvaardigmaking, die heeft haar Schriftuurlijk bewijs in zulke plaatsen, waarin wij gezegd worden uit het geloof en door het geloof gerechtvaardigd te worden, welke zo bekend zijn, dat het niet nodig zal zijn ze op te noemen.

Alleen zullen wij hier tot opheldering bijvoegen hetgeen prof. Maccovius in Colleg. Theol. pag. 155 heeft aangehaald uit William Twissius, ter beantwoording van een tweeledige tegenwerping daarop opgegeven.

Het geloof (zegt hij ter oplossing van het ene lid) en de bekering worden ons vergund door Gods krachtdadige genade, die ons door Christus" verdienen is verworven. Want God had ons met alle geestelijke zegening gezegend in Christus, derhalve ook met de zegening van het geloof en de bekering door de krachtdadige genade Gods, die ons barmhartiglijk vergund was, teweeg te brengen. Daarom is die gerechtigheid van Christus, gelijk die van Christus is voorzover zij door Hem volbracht is, zo ook de onze voorzover zij voor ons volbracht is, en zulks voor ons geloof, als verdienende de genade om het geloof zelf teweeg te brengen. De onze, zeg ik, rechtswege, omdat zij door het besluit des Vaders en in het voornemen des Zoons voor ons volbracht is, maar niet in onze bezitting, ten opzichte van het gevoel en de erkenning van zo grote weldaad aan ons vergund, want deze erkenning spruit en rijst op door het geloof.

(Ten opzichte van het andere lid zijn Twissius' bijgebrachte woorden): dat de rechtvaardigmaking in de Heilige Schriften, doch bijzonder in de brief aan de Romeinen, een rechterlijke handeling betekent, of iets dat met een rechterlijke handeling overeenkomt, gelijk daar is de vrijstelling of de uitspraak van de vrijstelling. En volgens deze betekenis geschiedt de rechtvaardigmaking door het geloof, zoals de vrijstelling van de aangeklaagde wordt uitgesproken in zijn tegenwoordigheid en voor de vierschaar van de rechter.

Want God heeft Zijn rechterstoel gesteld in onze harten: onze eigen consciëntie benevens de wet beschuldigt ons, verbaast ons, benauwt ons. Eindelijk eens, als Gods barmhartigheid dit meebrengt, richt de Heilige Geest door het woord des Evangelies ons op, troost ons, verkwikt ons en spreekt uit, dat de zonden ons om Christus' wil vergeven zijn. En dit doet de Heilige Geest door het geloof te ontsteken in onze harten, waardoor wij in de barmhartigheid van God de Vader en de voldoening van Zijn Zoon Christus vertrouwelijk berusten. Dienvolgens kunnen wij onderscheiden hetgeen tweezins gezegd wordt van de verzoening. Want beide heeft God ons met Zich verzoend in Christus: zoveel de waarheid der zaak aangaat, én Hij heeft het woord der verzoening in Zijn dienaars gelegd ten opzichte van de open-, baring van deze kostelijke waarheid. Zo worden wij gezegd, toen wij vijanden waren met God verzoend te zijn, zoveel de waarheid der zaak aangaat, het welk nochtans niet geschiedt dan door de prediking des Evangelies ten opzichte van de openbaring dezer waarheid en haar zaligmakende mededeling. (Tot zover de aanhaling van William)

II. Antwoord op tweede vraag

Wij gaan dan nu over tot de tweede vraag, ***bij welke men van ons vordert een klare en eenvoudige omschrijving van het rechtvaardigmakend geloof.***

Antwoord: Wij houden ons bij de omschrijving, zo van andere hervormde kerken en hun belijdenisgeschriften, als van de onze in het antwoord op vraag 21 van de Catechismus, die wij hebben ondertekend, en zelfs schriftelijk met approbatie dezer classis verdedigd is door Holtius, en door Comrie in zijn insgelijks geaprobeerde werken verklaard is. Zo evenwel de heren broeders dit als een uitvlucht zouden aanzien, willen wij onze nadere beschrijving wel geven, zo klaar ons doenlijk is.

Dan dienen wij evenwel vooraf iets te zeggen over de **oorzaken van dat geloof**. Dit geloof is namelijk niet uit ons, en het komt ook niet in ons door zedelijke aanrading daartoe, alsof het in onze macht was, door behoorlijke en verstandige opmerking op de beloften van het

Evangelie (zoals sommigen nu spreken) die toe te stemmen en aan te nemen. Dit verfoeien wij uit de grond van ons hart al half-pelagiaans. Wij stellen met Paulus, dat het geloof Gods gave is, die zonder ons toedoen of medewerking of voorbereiding van onze zijde uit Gods vrije genade aan ons geschonken wordt, zelfs als wij geheel en al

- De verdienende oorzaak van dat geloof is de Heere Jezus, Die door de verdienste van Zijn voldoende lijden en gehoorzaamheid niet alleen de zaligheid, maar ook al de middelen daartoe, zo verworven heeft, dat die in hun orde, betrekking en samenhang zeker en onfeilbaar geschonken moet worden. Dus is het geloof bij ons een vrucht van Christus' heilverdiensten en wij verfoeien de leer van hen, die stellen dat Christus maar de vergeving der zonden verdiend heeft om ons op en na ons dadelijk geloof geschonken te worden.
- De werkoorzaak van het geloof is de Heilige Geest, Die door Christus, als Die Zich in de bekwame tijd van Zijn zijde met de persoon van een uitverkorene dadelijk verenigd, aan hem wordt geschonken om het oprecht geloof in zijn hart te werken in zijn roeping en toebrenging tot Christus om de vereniging ook van de andere zijde te voltrekken, opdat hij in die vereniging met Christus gemeenschap hebbe aan al zijn goederen en aan Zijn zaligheid en heerlijkheid.

Daarom verfoeien wij de lering van allen die stellen, dat onze inlijving in Christus door onze geloofsdadelijkheid en het aannemen van Christus begonnen wordt en ook haar voltooiing krijgt. Want deze leer is in de grond remonstrants en schrijft aan de mens toe hetgeen eigenlijk teweeg wordt gebracht door God de Heilige Geest, Die in de krachtdadige roeping het geloof niet alleen in ons inwerkt, maar ons ook daardoor Christus inlijft en met Hem verenigd. De middelloorzaak is het Woord van de levende God, zonder hetwelk de Heilige Geest het geloof in de volwassenen niet inwerkt, Rom. 10 : 14, 17. Evenwel is het geloof niet het gewrocht van het Woord, maar van de Heilige Geest, Die door het Woord als Zijn eigen instrument of orgaan in de ziel indringt om het geloof daarin te ontvonken. Daarom verwerpen en verfoeien wij eensdeels de leer der bedorven mystieken, die het Woord geheel verwerpen en voor een dode letter houden, anderdeels de leer der pjonisten, die de onmiddellijke werking des Heiligen Geestes op het hart bij en onder de bediening van het Woord loochenen en maar alleen een middellijke werking stellen.

Nadat wij dit vooraf gezegd hebben, om te klaarder en eenvoudiger onze omschrijving op te geven van dat geloof, waardoor wij ons voor die vierschaar welke God in onze consciëntie heeft, gerechtvaardigd bevinden, zo beschrijven wij het:

"als een bovennatuurlijk vermogen of hebbelijkheid, van de Heilige Geest door het Woord in de harten der uitverkorenen onwederstandelijk ingewrocht, waaruit zij onder Zijn krachtdadige bewerking werkdadig worden, zodat zij, overtuigd van zonden en ellende en van de nietigheid en zondelijkheid van hun beste daden, ja van hun geloof zelfs, om daarin en daardoor als door hun daad of werkzaamheid niet voor God te kunnen bestaan, onder een diep gevoel daarvan en weedom des harten daarover, Jezus

Christus, Die hun door bovennatuurlijk licht in de belofte des Evangelies is ontdekt, als niet alleen anderen maar ook hun geschonken van God aannemen en zichzelf in het bijzonder toeëigenen met een zeker vertrouwen, dat de Heilige Geest mede in hun harten werkt, dat zij uit louter genade, alleen om de gerechtigheid en genoegdoening van Christus, die hun door toerekening geschonken is, bij God vergeving der zonden met het recht tot de eeuwige zaligheid verkregen hebben, waarom zij, rustend op Christus' borgwerk als hun enige gerechtigheid voor God, God de eer geven van Zijn alleszins vrije en onverdiende genade.

Als men overweegt, dat tot de rechtvaardigmaking zoals die God dadelijk wordt toegeschreven geen geloof noch geloofswerkzaamheid te pas komt, aangezien de dadelijke rechtvaardigmaking in orde voor de inwerking van het geloof gaat waardoor die weldaad van God tot ons wordt overgebracht, begrijpt men ook dat onze omschrijving van het geloof in opzicht van de rechtvaardigmaking geschikt is naar de aard van de lijdelijke rechtvaardigmaking, bij welke wij in onze consciëntiën voor God gerechtvaardigd worden.

En wij denken dat zowel het geloof als de rechtvaardigmaking in de catechismus in dit opzicht omschreven worden, gelijk elke oplettende zien kan, dat in de catechetische beschrijving van beiden de dadelijke rechtvaardigmaking ondersteld wordt en het gevoel der rechtvaardigmaking in onze consciëntiën opgegeven wordt, want zowel de vragen als de antwoorden wijzen dit uit.

III De derde vraag die men gedaan heeft, was, welke betrekking het geloof op de rechtvaardigmaking heeft.

Antwoord.

"Alleen die van een instrument. Wij kunnen daarvan niet anders zeggen, terwijl wij daarvan niet anders gevoelen dan onze kerk in de Nederlandse belijdenis, artikel 22: Wij geloven dat, om ware kennis van deze grote verborgenheid te bekomen, de Heilige Geest in onze harten ontsteekt een oprecht geloof, hetwelk Jezus Christus met al Zijn verdiensten omhelst. Hem eigen maakt, en niets anders meer buiten Hem zoekt. Want het moet noodzakelijk volgen, of dat niet al wat tot onze zaligheid van node is, in Jezus Christus is, óf zo et alles in Hem is, dat degene die Jezus Christus door het geloof bezit, zijn gehele zaligheid heeft. Nu, dat men zeggen zou dat Christus niet genoegzaam is, maar dat er nog evens Hem iets meer toe behoeft, ware een al e ongeschikte godslastering; want daaruit zou volgen dat Christus maar een halve Zaligmaker as. Daarom zeggen wij terecht met Paulus, dat wij door het geloof alleen, of door het geloof onder de werken gerechtvaardigd worden. och wij verstaan niet, dat het om eigenlijk te preken het geloof zelf is, dat ons rechtvaardigt, ant het is maar een instrument waarmee wij Christus onze Rechtvaardigheid omhelzen. aar Jezus Christus, ons toerekenende al Zijn verdiensten en zoveel heilige werken die Hij voor ons en in onze plaats heeft gedaan, is onze Rechtvaardigheid; en het geloof is een instrument dat ons met Hem in de gemeenschap van al Zijn goederen houdt, dewelke onze geworden zijnde ons meer dan genoegzaam zijn tot onze vrijspreking van onze zonden."

Dus leren wij met alle Hervormers, dat wij gerechtvaardigd worden sola fide, schoon niet solitaria; viva fide, schoon niet qua viva.

(Dit betekent: "alleen door het geloof", schoon niet door het geloof alleen, op zichzelf staand, "door een levend geloof", ofschoon niet omdat het een levend geloof is)

En wij verfoeien en verwerpen die leer en stellingen die behelzen dat wij uit en door het geloof als een daad of werkzaamheid gerechtvaardigd worden, of door het geloof als in zich behelzende de zaden van deugd en heiligheid, en zoals men dat geloof omhangt met alle sieraden en optooisels waarmee eerst het concilie van Trente, naderhand de remonstranten en na deze die een helling tot de remonstranten hebben, het hebben willen versieren als een daad, werk, voorwaarde of *conditio sine qua non* evangelische gehoorzaamheid, een geloof dat dadelijk vergezelt gaat met berouw over de zonden en een oprecht voornemen om zich te beteren, zodat God niemand de zonden vergeeft dan die zich alvorens bekeren, dat de werken aan zich heeft, schoon die niet verdienstelijk zijn, gelijk men het geloof wel als een voorvereiste houdt, maar er geen verdienstelijkheid aan toeschrijft, en al wat meer van zulk allooi is, als zijnde in de grond een verloochening van de genade Gods en van de alleen in Gods vierschaar geldende gerechtigheid van Christus en dus volstrekt paaps en ook remonstrants en sociniaans.

En dan herhalen Comrie en Holtius nog eens het citaat van Twissius door het geloof.

Het antwoord van Comrie en Holtius op de vierde vraag, die hun vanwege de classis Leiden en Neder Rhijnland voorgelegd werd, laten wij nu verder rusten.

Wat is er met de antwoorden van de beide predikanten gebeurd ? Dat is nog een hele geschiedenis geweest.

Er is een met de hand geschreven boekje in de Dr. Steenblokbibliotheek. Het is getiteld: "Brief van een vriend uit Utrecht aan een vriend te Zwolle wegens de beschuldiging van den Hoog Eerw. Joan van den Honert, proffessor theol. en predikant te Leiden tegen de Eerw. Heeren N. Holtius en A. Comrie. Met dezer antwoorden op de vragen ontworpen om aan hun Eërw. te worden voorgehouden over de leere der Regtvaardigmakinge: waarin het gevoelen der laatstgemelde heeren over deze stoffe duidelijk wordt opengelegd."

Het is in druk verschenen in 1756 en wordt als zodanig ook vermeld door Honig in zijn proefschrift over Comrie. Dit anoniem verschenen boek (het wordt in de catalogus van de bibliotheek vermeld als van N.N.) bevat een verslag van de aanklacht van Van den Honert tegen Comrie en Holtius op de classis van 30 juni 1755 en wat daaruit voortvloeide op de volgende classisvergaderingen tot en met die van 2 augustus 1756 (het verslag is gedateerd 21 augustus 1756) en vervolgens de antwoorden van de beide predikanten op de vier vragen.

Wanneer wij dit verslag leggen naast de (nogal beknopte) acta van de classis, krijgen we het volgende beeld van de gebeurtenissen:

Op de classis van 3 mei 1756 deden de Leidse predikanten Velingius, Streso en Couwenburg du Bois hun voorstel om wat zij noemden de twist tussen "wederzijdse rechtzinnige broederen in de waarheid" te kunnen beëindigen. Zij brachten hun vier vragen naar voren en stelden voor, dat Comrie en Holtius uitgenodigd zouden worden

hun mening daarover uiteen te zetten. Zij zeiden, dat zij vertrouwden, dat de rechtzinnigheid van deze broeders dan helder aan de dag zou komen en zij hoopten, dat prof. Van den Honert daar dan genoeg mee zou willen nemen en van verdere actie tegen Comrie en Holtius zou afzien.

Van den Honert verklaarde zich met deze gang van zaken akkoord, maar hij zei er tevens bij, dat Holtius en Comrie verplicht waren de classis zulke rekenschap van hun gevoelens te geven krachtens het ondertekeningsformulier voor predikanten van de Dordtse Synode.

Tegen dat laatste kwamen Comrie en Holtius met beslistheid op. Zij hadden er geen bezwaar tegen, aan de classis bekend te maken hoe zij over de rechtvaardigmaking dachten. Maar zij wensten niet op het verdachtenbankje geplaatst te worden. Dat gebeurde immers door de opmerking van Van den Honert, aangezien het ondertekeningsformulier van een dergelijke plicht spreekt ingeval er "gewichtige redenen van verdenkingen" bestaan.

Als Van den Honert het zo wil, zal hij eerst eens met de bewijzen moeten komen van zijn beschuldigingen tegen ons, zeiden zij. Wij vrezen, dat dan duidelijk zal blijken, dat hij zelf helemaal niet zuiver is.

Er ontstonden toen "hevige debatten" wie nu het eerst zijn stukken op tafel moest leggen: Comrie en Holtius hun antwoorden op de vier vragen óf Van den Honert zijn bewijzen van hun onrechtzinnigheid.

Hieraan maakte Comrie een eind door zijn voorstel, "dat zijn Eerw. een geschrift gereed had over de Rechtvaardigmaking, hetwelk hij wel wilde doen drukken en in de classis van Augustus op de tafel brengen, waaruit men van de zuiverheid zijner leer, gelijk hij vertrouwde, ten volle zou overtuigd zijn, hetwelk dan bij de classis goedgekeurd werd, en waardoor deze debatten kwamen te eindigen.

Doch de heer Comrie, de zaken dieper ingezien hebbende, schreef na twee of drie dagen aan de praeses en de oudste predikant der stad Leiden, dat hij zich met zijn aanbieding onvoorzichtig verstrikt hebbende, daarvan afzag en zich voegde met zijn medebeschuldigde Ds. Holtius, sustinerende dat de heer Van den Honert moest belast worden zijn beschuldiging te bewijzen."

Op de classis van 28 juni was Comrie wegens ziekte niet aanwezig. De twist van de vorige vergadering laaide weer op, maar Holtius verklaarde zich bereid "uit toegevendheid zijn antwoorden op die geconcipeerde vragen aan de vergadering ten vertogen van zijn rechtzinnigheid (echter niet dan in absentie van de professor van den Honert) voor te lezen".

Voor alle duidelijkheid voegde Holtius daar nog aan toe, dat hij de antwoorden NIET wenste te beschouwen als een middel om "een Vrede met den Professor" te bewerken, want zulk een vrede kon enkel maar tot nadeel van de waarheid zijn. Hij, Holtius, althans was beslist niet bereid Van den Honert, Van der Os en hun medestanders om vredes wille voor rechtzinnig te verklaren. De classis nam geen beslissing en stelde de zaak uit naar de volgende vergadering, zonder dat Holtius zijn antwoorden had kunnen voorlezen.

Op 2 augustus 1756 is Comrie weer present. "Ds. Comrie excuseert zich zijn in mei beloofde tractaat over de rechtvaardigmaking niet te hebben in het licht gebracht, omdat hij thuisgekomen zijnde nader had overdacht en gemeend dat zulks mogelijk aan het oogmerk niet zou voldoen."

Samen met Holtius dringt hij er opnieuw op aan, dat Van den Honert (die ditmaal afwezig is) "mocht verplicht worden om zijn beschuldigingen articulant en behoorlijk uit hun geschriften geadstrueerd in de classis te brengen, teneinde zij gelegenheid mochten hebben zich te zuiveren van de blaam, door de professor bij monde en geschrifte op hun personen en leer geworpen en onder welke zij reeds te lang gezocht hadden zonder oorzaak, als die niets leerden dan hetgeen in allen opzichte zuiver en rechtzinnig was, waarover zij ook het oordeel der vergadering niet schroomden, biedende daarom, nog aan hun antwoorden op de geconcipieerde vragen, welke zij bij zich hadden, aan de vergadering voor te lezen."

Weer krijgen Comrie en Holtius de gelegenheid niet. Zo groot was de invloed van hun beschuldiger, dat we in de acta lezen: "De Eerw. Vergadering, deze zaak ten serieuste in aanmerking nemende, heeft geoordeeld wegens de absentie van de Hr. Prof. Van den Honert hierin tegenwoordig niets te kunnen doen."

Ja, de beide predikanten mochten op het laatst hun antwoorden wel voorlezen, maar dan als "verklaring over hun gevoelens," in de zin zoals Van den Honert dat geëist had. Maar dat weigerden Comrie en Holtius, omdat zij dan weer" als beschuldigden beschouwd werden.

Uiteindelijk werd er een uitweg beproefd door aan de drie reeds genoemde Leidse predikanten te vragen een "minnelijke conferentie" te beleggen met Holtius en Comrie aan de ene kant en Van den Honert aan de andere, in de hoop dat de broeders elkaar hier zouden kunnen vinden. De classis hoopte nog, dat dan zou blijken dat het allemaal een kwestie was van misverstand door "enige min gewone of min voorzichtige uitdrukkingen." Zou deze bespreking niet tot een oplossing leiden, dan zou de professor in de novemberclassis zijn beschuldigingen tegen Comrie en Holtius met bewijzen dienen te staven.

Van den Honert stemde hiermee in. Als datum voor de samenspreking werd op 29 september afgesproken, maar wegens "swakheijt" van de beschuldiger vond de "minnelijke conferentie" die dag geen doorgang.

En het uitstel zou afstel worden. Want twee dagen later, op 1 oktober, verscheen dan het reeds genoemde boekje "Brief van een vriend uit Utrecht aan een vriend te Zwolle" Hoewel de naam van de schrijver niet genoemd werd, begreep ieder wel dat Comrie en Holtius er meer van wisten en de Leidse predikanten, "oordelende dat hun pogingen nu verder zonder vrucht zouden zijn", wilden nu niet meer proberen, een nieuw gesprek tussen de strijdende partijen te organiseren.

In latere classis-verslagen wordt Holtius genoemd als de schrijver van de "Brief van een vriend". De verschijning van dit boekje, juist in een tijd dat een minnelijke schikking werd beproefd, is hem nogal kwalijk genomen, vooral omdat Holtius daarmee de zaak openbaar maakte, die men liever bedekt had willen houden. De broeders van de classis hadden de vrede zo lief!

Nog een jaar later stelde een van de classispredikanten voor, alles te vergeven en te vergeten, waarbij hij het wel zeer ongebruikelijke voorstel deed: "en opdat al het onaangename hetgeen gepasseerd is, als in een vuur van liefde verteerd en onder de as van eeuwige vergetelheid bedekt blijve, men uit de acta van deze classis schrappe alles wat ervan aangetekend staat."

Maar neen, zo ging dat niet meer. Het ging om de waarheid! Professor Van den Honert had de leer de rechtvaardigmaking, zoals die

door Comrie en Holtius verkondigd werd, aangevallen als een "antinomiaanse en machinale leer". En hoe hij er zelf over dacht, was goed genoeg openbaar gekomen in de wijze waarop hij het opgenomen had voor de Zwolse predikant Van der Os met diens remonstrantse denkbeelden.

Hier konden Comrie en Holtius niet zwijgen. En gezien hun behandeling op de classis, waar hun de gelegenheid niet gegeven werd, hun antwoorden voor te lezen, valt het te verstaan, dat zij ze op deze wijze publiek hebben gemaakt.

Wij krijgen de indruk, dat **Holtius het grootste aandeel** heeft gehad in het opstellen van de antwoorden. Op de classis van 28 juni (waar Comrie wegens ziekte niet aanwezig was) werd blijkens de acta gesproken van "zijn (Holtius) antwoorden". En ook is Holtius kennelijk de opsteller van de "Brief van een vriend" geweest.

Wellicht is iemand nog benieuwd naar het "tractaat over de rechtvaardigmaking", dat Comrie naar zijn zeggen op de classisvergadering van 3 mei 1756 gereed had en dat hij toen wilde publiceren, van welk voornemen hij later toch weer afzag. Dit tractaat is niet anders geweest dan de "**Brief over de Rechtvaardigmaking**", die vijfjaar later, in 1761, toch nog in druk is verschenen. Het is vooral daarin, dat hij zijn gedachten over dit leerstuk het duidelijkst heeft uiteengezet.

Zoals wij reeds schreven, vond de twist mét Van de Honert een plotseling einde door het sterven van deze professor, 6 april 1758. Maar de strijd voor de handhaving van de zuivere waarheid hebben de beide vrienden predikanten van Woubrugge en Koudekerk aan de Rijn onverminderd voortgezet.

In het in 1976 uitgekomen boekje "Een Leids pleidooi voor verdraagzaamheid" laat de kerkhistoricus **prof. dr. J. van den Berg** zien, dat Comrie en Holtius goed hebben gevoeld, dat in Nederland een zelfde situatie dreigde, als zich reeds in Engeland, Frankrijk en Zwitserland had voorgedaan. In Frankrijk had in de vorige eeuw Amyraut gepoogd, de tegenstelling op het terrein van de verkiezingsleer tussen arminianen en Dordtse gereformeerden te overbruggen in een compromis-theologie, waaraan de naam van de academie van Saumur verbonden werd. In Engeland vond de theologie van Saumur aanhang bij de puritein Baxter, wiens theologie Comrie als het ware van huis uit een grote huiver had; in Doddridge zag hij de lijn van Baxter doorgetrokken. En in Zwitserland werd het theologisch beeld in de 18e eeuw in sterke mate bepaald door de "verlichtte" mannen Turretini, Werenfels en Ostervald.

Het is tekenend voor het geestelijk verval van die tijd, dat Comrie en Holtius zo weiningen mee hebben gekregen in hun strijd tegen de verslapping in de leer. Ook in kringen die hun in verschillende opzichten na stonden, vond hun wijze van optreden toch geen algemene waardering. Er waren er, die wel veel over de geesteloosheid van de tijd spraken, maar als het erop aan kwam, Comrie en Holtius alleen lieten staan. Die gelijk Ruben in de dagen van Debora en Barak zulke grote onderzoekingen des harten hadden, dat zij Zebulon en Naftali de strijd alleen lieten strijden. Of die zelfs, zoals Jacob Groenewegen deed, uit onkunde en onbegrip aan de kant van de Leidse professoren Van den Honert en Schultens gingen staan. (In zijn Brief over de Rechtvaardigmaking schrijft Comrie, dat Groenewegen enkele pagina's van zijn voorrede voor zijn catechismusverklaring niet goed had begrepen.)

En bij zeer velen leefde een diepe vrees voor scheuring, die gepaard ging met een grote vermoeidheid ten aanzien van de kerkelijke twisten, aldus prof. Van den Berg,

die voor het schrijven van zijn boekje de uitgebreide correspondentie van prof. Schultens over deze verwickelingen heeft kunnen raadplegen, die zorgvuldig in de Leidse Universiteitsbibliotheek wordt bewaard.

Hadden de belijders der waarheid maar eendrachtig doorgezet! Hadden ze maar gezamenlijk aangedrongen op een nationale synode, gelijk anderhalve eeuw geleden in Dordrecht! Wie kan zeggen, hoe anders dan de geschiedenis van Nederlands kerk en volk zou zijn geweest! Het heeft niet zo mogen zijn. Enkele tientallen jaren later zouden de aanhangers van de leer van Dordt nog slechts een kleine minderheid zijn onder ons volk.

Desniettemin mogen wij de nagedachtenis van deze twee getrouwe wachters op Sions muren, wier geschriften ook voor de huidige tijd nog van zulk een kostelijke waardij zijn, in ere houden.

6. ALEXANDER COMRIE ALS DOGMATICUS

Ds. W. van Gorsel

RD 12 december 1974

Eigenlijk heeft Comrie slechts een tweetal strikt dogmatische werken het licht doen zien: zijn Brief aan zijn Missive over de rechtvaardigmaking. Zijn dogmatische inzichten zijn echter ook ruimschoots te vinden in zijn praktische en polemische geschriften.

Uiteraard behoefde Comrie als reformatorisch theoloog geen eigen dogmatiek te ontwerpen. Hij kon voortbouwen op de grondslagen die kerkvaders en Reformatoren hadden gelegd. Hij citeert dan ook vaak Augustinus, Luther en Calvijn, en ook Schotse en Hollandse theologen. Comrie was echter te oorspronkelijk om klakkeloos na te praten wat anderen vóór hem hadden gezegd. Zo nodig durfde hij met geestverwanten van mening te verschillen, of ook tegenstanders op bepaalde punten gelijk geven. Daarbij had hij een afkeer van twisten over zaken van weinig belang of van verminderde actualiteit. De geschillen tussen Voetianen en Coccejanen, die de kerk hadden verontrust liet hij onaangeroerd. Hij zag andere gevaren die kerk en theologie bedreigden.

Opvallend is dat in Comrie's werken het geloof centraal staat. Daar was ook alle reden voor., Onder de gereformeerde theologen waren veel geschillen over de aard en de functie van het geloof en van de studeerkamers van de predikanten waren die geschillen overgewaaid naar de gezelschappen van de vromen. Comrie werd daarmee geconfronteerd in zijn eigen gemeente, waar na die opwekkingsbeweging "nutteloze strubbelingen gekomen waren over het beginsel van Gods zaligmakend werk in het hart van de uitverkorenen".

Zo kwam Comrie ertoe diepgaand te handelen over de aard, de eigenschappen, de werkzaamheden en de vruchten van het geloof. Een belangrijk geschilpunt was of het geloof aan de wedergeboorte voorafgaat, dan wel of het erop volgt.

Wilhelmus a Brakel had geleerd dat het geloof vóór de wedergeboorte gaat, niet in tijd, maar in volgorde. Comrie vreesde dat hierdoor de deur zou kunnen worden geopend voor de dwaling dat de mens door zijn geloof zijn wedergeboorte zou kunnen bewerken. Daarom stelde hij met nadruk dat het geloof bij de wedergeboorte wordt "ingestort".

Hij wenste daarbij onderscheid te maken tussen de "habitus" en de "actus" van het geloof. De habitus is dan het geloof als geloofsvermogen, de actus de geloofsdaad, welke twee woorden hij vertaalde met de weinig fraaie termen "hebbelijkheid" en "dadelijkheid" van het geloof. Het geloof dat in de habitus volkomen is moet in de actus beoefend worden. De habitus is dan als de smaak, de actus is het proeven, waardoor de smaak geoefend wordt!

Nieuwe twisten

Het was een goedbedoelde poging van Comrie om een einde te maken aan de geschillen over het geloof, maar de filosofische onderscheiding tussen de habitus en de actus ontmoette veel tegenstand. En zelfs wanneer deze onderscheiding aanvaard werd, dan ontstonden nieuwe twisten over de vraag of de habitus voldoende is tot

zaligheid of niet...

Behalve over het geloof heeft Comrie zich ook uitgesproken over de rechtvaardigmaking, een dogma, waarmee naar zijn mening de kerk staat of valt. Op grond van sommige uitspraken van oude theologen heeft hij weer gegrepen naar de "rechtvaardigmaking van eeuwigheid".

Hij deed dit om alle verdienstelijkheid van het geloof uit te sluiten en om de absolute soevereiniteit Gods in het zaligen van zondaren te verdedigen. Vandaar zijn stelling dat er niet alleen een rechtvaardigmaking is dóór het geloof, waarbij God de verdienste van Christus aan de zondaar schenkt en toerekent, maar dat er ook een rechtvaardigmaking is vóór het geloof, namelijk in het voornemen Gods van eeuwigheid.

Dat Comrie waakzaam was tegen Arminiaanse en Pelagiaanse gevoelens mag hem als een verdienste worden aangerekend. Helaas speelde zijn wijsgerige denktrant hem weleens parten. Het opkomende rationalisme, dat hij door de voordeur trachtte uit te drijven zag op die manier kans door de achterdeur binnen te glippen...

Comrie was een vredelievend man en zou zich waarschijnlijk nooit op het terrein van de polemieken hebben gewaagd wanneer *een meer strijdbare figuur als Nicolaus Holtius hem niet uit zijn schuilhoek had gelokt*.

In het jaar 1752 traden ze beiden in het strijdperk van de zogenaamde "Zwolse troebelen". In Zwolle was een conflict ontstaan rondom de figuur van ds. A. van der Os, die leringen verkondigde die in strijd waren met de Gereformeerde belijdenis. Zo leerde hij dat men buiten de kennis van Christus toch God wel kon vrezen, zag hij het geloof als een daad van de mens en had hij een remonstrantse opvatting van de praedestinatie. Het geval zou misschien met een sisser afgelopen zijn indien professoren van de Leidse Universiteit niet openlijk de zijde van Van der Os hadden gekozen.

Holtius wist Comrie ervan te overtuigen dat ze samen een banier moesten oprichten voor de waartied. Daar ze echter wel begrepen dat ze van de Leidse Universiteit nooit de vereiste approbatie (goedkeuring) zouden verkrijgen voor hun werk, besloten ze hun geschrift anoniem uit te geven.

Zo verscheen het "Examen van Tolerantie", waarbij de auteurs het doen voorkomen alsof er een genootschap bestaat van 20 personen die voorstanders zijn van de Formulieren van Enigheid. Dit genootschap heeft gehoord dat er een ontwerp van tolerantie (verdraagzaamheid) is opgesteld om de leer van Dordt met die van de Remonstranten te verenigen. Van tijd tot tijd komt dit genootschap bijeen om dat ontwerp te examineren (onderzoeken) en om afwijkende leerstellingen te signaleren en te bespreken.

Samenspraken

Aan die samenspraken nemen vijf personen deel. Ze treden op onder Griekse namen, waaruit met weinig moeite Holtius, Comrie en de professoren Schultens en Alberti te herkennen zijn. Het was te verwachten dat de Leidse faculteit een gelegenheid afwachtte om Comrie en Holtius tot zwijgen te brengen. De ontactische Holtius heeft zelf deze gelegenheid geschapen, toen hij voor de tiende samenspraak een voorrede schreef met een levensschets van de reeds overleden prof. Van den Honert. Dit stuk dat beledigend was voor Van den Honert, strekte Holtius niet tot eer. Hij had het geschreven buiten medeweten van Comrie. Toen dit uitlekte, verboden de Staten van Holland de verdere uitgave.

Eenvoud

Een groot aantal preken - zoals bijvoorbeeld Hellenbroek en Smytegelt - heeft Comrie niet nagelaten. Toch is het mogelijk ons aan de hand van enkele prekenbundels een beeld te vormen van zijn homiletische en pastorale werkzaamheid. Eén van de meest elementaire eisen die Comrie zelf aan de prediking stelde was dat ze eenvoudig moest zijn. Het was zijn eerste vrouw, die hem daartoe in het begin van zijn ambtelijke bediening stimuleerde. Hijzelf vertelt dat zij hem herhaaldelijk waarschuwde: "Gij weet niet half hoe onvatbaar de mensen zijn". In vergelijking met de preken van tijdgenoten is Comrie's preekwerk inderdaad eenvoudig. Geen lange inleidingen, geen toepassingen zonder verband met de tekst. Ook geen citaten uit de klassieken of verhalen uit de mythologie. Dienaar van het Woord wilde Comrie zijn en anders niets.

Gemeten naar onze maatstaven zijn Comrie's preken echter niet eenvoudig. Ze zijn zéér lang en hebben talloze verdelingen en onderverdelingen. Er zijn dan maar twee mogelijkheden: of slechts weinigen hebben deze preken kunnen volgen, of het Woubrugge van de 18de eeuw moet een modelgemeente zijn geweest. Waarbij we natuurlijk niet moeten vergeten dat men vroeger langer en beter kon luisteren dan tegenwoordig...

Wat zijn uitgegeven preken betreft - over de andere kunnen we niet oordelen - deze zijn in twee groepen te onderscheiden. Het ABC en de Eigenschappen hebben als centraal thema: het geloof en de rechtvaardiging. De Verzameling van leerredenen is gericht op de toestand van de kerk in het algemeen en van de gelovigen in het bijzonder.

Verweer en vermaning

Dat hij juist deze stoffen uitgaaf pleit voor de actualiteit van zijn prediking. Enerzijds zag hij het antinomianisme binnensluipen, anderzijds zag hij de twisten over het geloof hoog opblaaien en constateerde hij een verachtering in de genade en een verkillung in de liefde. Scherp was dan ook zijn verweer tegen de nieuwe wetsbestrijders, maar zacht en liefdevol zijn vermaan aan de ware vromen om zich weer te verenigen onder de banier van de Reformatie. Een sterk accent kregen de middelen der genade: de bediening van Woord en Sacrament, ook het gebed en de bijeenkomsten van de vromen. Tegen het misbruik van de conventikets (gezelschappen) liet hij zijn waarschuwende stem horen: Het is - zo zegt hij - "alsof eenige vrome mensen den duivel in haar binnenkamers gezien hadden; ze kunnen er niet in blijven. Het is al praten; gezelschappen houden; zoo lang bij malkanderen blijven dat er weinig tijd is om zonder bekrompenheit Godt te zoeken en gemeenschap met Hem te houden; alles geraakt in ongeregeldheit in de huisgezinnen de tijd van afzondering is verlopen, men is vadzig, leedig, uitgepraat..."

Schotse invloed

Worden er gezelschappen gehouden, dan adviseert Comrie zich op de Catechismusprek voor te bereiden of de gehoorde preek met elkaar te bespreken. De prediking van Comrie droeg in het algemeen een evangelisch karakter. Het allesbeheersende thema wordt gevormd door de beloften Gods in Christus Jezus. Hier verraadt zich de Schotse invloed, met name van de gebroeders Erskine. Toch valt niet te ontkennen dat we bij Comrie in een wat ander klimaat zijn terecht gekomen. "De kabinetten der Evangelische beloften", bij de Erskines "voor allen zéér wijd geopend", staan bij Comrie toch weleens op een kier! In plaats van onbekrompen Christus te prediken aan alle hoorders van het Evangelie, zoals de Erskines deden, vervalt hij

soms in wensen aan het adres van de onbekeerden. En in plaats van de bekommerden - zoals hij zelf nodig acht - van zichzelf af en op Christus te wijzen, schuift hij er nogal eens de kenmerken der genade tussen. Maar deze inconsequentie heft hij dan ineens zelf weer op door de prediking van "Christus alléén!"

Formaat

Deze wat fragmentarische opmerkingen doen niets af aan het feit dat Comrie een theoloog van formaat is geweest die in een eeuw van verval heeft teruggегреpen naar de Reformatie, en die in zijn tijd en ook lang daarna velen tot zegen is geweest. Een man wiens invloed groot was, ook in de eeuwen na hem, bijvoorbeeld op Abraham Kuyper, maar ook op ds. G. H. Kersten.

Het zou geen overvloedige luxe zijn wanneer er eens een afgeronde studie verscheen over Comrie's theologie en prediking en zijn invloed op de kerk van toen en nu. De dissertatie van A. G. Honig (1892) is sterk verouderd en het overigens zeer lezenswaardige boek van J. H. R. Verboom is bijna uitsluitend een levensbeschrijving.

Bij zijn tweehonderdste sterfdag moge nog eens herinnerd worden aan de vermaning van de apostel waarmee ds. Ouboter in Woubrugge herdacht: *"Gedenkt uw voorgangers die u het Woord Gods gesproken hebben en volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst van hun wandeling"*.

7. Nicolaus Holtius.

Fragmenten uit De Saambinder, 1931 door Ds. G.H. Kersten

Korte schets van zijn leven

Onder degenen die in dagen van diep verval de waarheid Gods moedig en standvastig hebben verdedigd, behoort zeer zeker de predikant van Koudekerk.

Hij werd op 14 september 1693 te Voorthuizen geboren, waar zijn vader, Gualterus Holtius, sinds 1682 predikant was. Deze vertrok in 1696 naar Koudekerk en werd 28 juni 1716 opgevolgd door zijn zoon Nicolaus, wiens zoon uit zijn eerste huwelijk Jacob Paridanus in zijn plaats de herdersstaf te Koudekerk opnam. Grootvader, vader en zoon zijn dus achtereenvolgens predikant te Koudekerk geweest. Holtius is tweemaal gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw was Margaretha van Oosterwijck, geboren op 1 mei 1692 te Amsterdam.

Ruim 25 jaren, vanaf 9 november 1720, mocht Holtius in de echt met haar verenigd zijn. Op 16 februari 1746 stierf zij. Twee jaar later op 21 januari 1748 hertrouwde Holtius met Anna Geertruida Swaen, geboren te Nijmegen op 26 augustus 1705. Deze vrouw overleefde hem. Zij stierf op 15 december 1775 te Koudekerk.

Uit het eerste huwelijk waren vijf kinderen, twee zoons en drie dochters. De jongste zoon volgde zijn vader als predikant op, terwijl twee dochters met een predikant huwden, nl. de ene met J. Boudt te Wilsveen. de andere met A. F. Matthaeus te Wognum.

Nicolaus Holtius heeft te Leiden gestudeerd. Joh. a Marck en J. Wesselius behoorden onder zijn leermeesters. Ds. Ouzeel van Leiden gaf hem bovendien les in de oosterse talen. Holtius was zeer bedreven in het Hebreeuws.

Van juni 1716 tot 13 januari 1757, dus ruim veertig jaar, heeft Nicolaus Holtius de gemeente te Koudekerk gediend. Op laatstgenoemde datum verkreeg hij eervol emeritaat. Tot 10 februari 1773 woonde hij op zijn buitenplaats Kerklust onder Koudekerk, waar hij op die datum de eeuwige rust inging, zijnde bijna tachtig jaar oud.

Holtius' strijd

Koudekerks leraar is geroepen geweest tot een zware strijd. Deze ving aan met een bestrijding van de sociniaanse neigingen van Lampe. Ook prof. Driessen bij wie Comrie te Groningen gestudeerd heeft, kwam Lampe tegen, terwijl de hoogleraar Jacobus Ode te Utrecht het voor Lampe opnam.

Ter beantwoording van een vraag van ds. W. Winterswijk over Zondag 7 (vraag 21) van de catechismus schreef Holtius zijn Godgeleerde handeling over het oprecht (1747). In 1750 volgde een Verhandeling over de rechtvaardigmaking door het geloof, volgens de gronden der Hervormde leer.

Holtius en Comrie verdedigden met grote kracht de rechtvaardigmaking des zondaars om niet, uit vrije genade door de verlossing, die in Christus Jezus is. Zij stelden een rechtvaardigmaking vóór het geloof, zowel als dóór het geloof.

De Leidse professoren Schultens en Van den Honert, die meermalen afwijkende gevoelens in bescherming namen, bestreden Holtius. De zaak kwam 30 juni 1758 zelfs op de classis, doch de behandeling werd uitgesteld. Door de dood van Van den Honert in 1758 kwam van behandeling niets meer.

Holtius verdedigde intussen zijn standpunt nader in twee predicaties over Zondag 23

en 24 van de Heidelbergse Catechismus, De zondaar gerecht vaardigt om niet, uit de genade Gods. Ook in Zeeland ontbrand over de rechtvaardigmaking des zondaars voor God. Zoals we reeds schreven werd de neef van ds. Holtius, de Vlissingse predikant J. J. Brahe, die het met Holtius eens was, aangevallen door A. van der Sloot, predikant te Middelburg, en Pieter Boddaert, griffier der Admiraliteit in Zeeland. Holtius verdedigde zijn neef.

De uitwerking was geweldig. Velen werden uit hun zoete slaap wakker geschud en zeer verstoord grepen zij naar de pen. Ypey en Dermout konden zelfs niet nalaten van Holtius te schrijven dat hij "met een zo wild en woest geschreeuw zijn stem verhief, dat de ganse Nederlandsche kerk er door ontrust werd en elk verstandige er zich over verontwaardigd toonde" (Geschiedenis van de Ned. Herv. Kerk, dl III, pag. 500).

Ja, ja, de 'verstandigen' zijn altijd verontwaardigd als Gods vrije genade verheerlijkt wordt. Die is voor de wijzen en verstandigen verborgen. Die "verstandigen" kiezen alras de zijde van hen die de scherpe lijnen van de waarheid afronden. En dat geschiedde in de dagen van Holtius. Men tolereerde, met de remonstranten. Een duidelijk bewijs daarvan ligt in de strijd die gevoerd is met de Zwolse predikant A. van der Os.

Holtius in conflict met Van den Honert

Intussen had Holtius zijn waarschuwende stem tegen het Leidse Advies doen horen. Van zijn hand verscheen Aanmerkingen over een geschrift, Advies der Hoog eerwaarde heeren Professoren te Leiden van Ds. Van der Os; vervat in een brief aan den heer B. de schrift voegde Holtius het Advies. Hij trad tegen de faculteit op omdat zij 'voor de struikelende waarheid niet naar behoren gezorgd hadden'.

Prof. Johan van den Honert die professor te Leiden was, diende van antwoord, doch verzweeg zijn naam. Holtius verzocht de schrijver zich bekend te maken, daar hij dan zou antwoorden, niettegenstaande dat het geschrift met vele kwetsende uitdrukkingen bezaaid was. Maar de Leidse professor kwam niet voor de dag. Holtius heeft toen uitgegeven *Zakelijke verdediging Waarheid en Gerechtigheid tegen de consideraties van schrijver*.

Het was onderwijl uitgekomen dat die ongenoemde schrijver Van den Honert was. Curatoren der hogeschool hadden hem verzocht te zwijgen. Toch gaf hij nog - en dat weder anoniem - na de bekendmaking van het besluit van de curatoren een schotschrift tegen Holtius uit, waarin hij laatstgenoemde leraar schimpt als één "wiens onrechtzinnigheden en zotheden twintig jaar geduldig waren over het hoofd gezien". Dit optreden tekent de jonge Van den Honert. De zakelijke verdediging van Holtius was door de Utrechtse universiteit goedgekeurd. Ja, het geschrift van Van den Honert werd in de Utrechtsche Courant van 1 november 1752 opgenomen, nadat Holtius zijn Zakelijke verdediging opnieuw had uitgegeven met een - niet geaprobeerde - na waarin hij schreef dat de Utrechtse faculteit niet nalaten kon openlijk haar verontwaardiging erover uit te spreken.

Holtius stierf 10 februari 1773 te Koudekerk

8. TEGEN COMRIE'S "EXAMEN VAN TOLERANTIE"

Oratie over verdraagzame Leidse theoloog Schultens

Door prof. dr. J. van den Berg

(REFORMATORISCH DAGBLAD, Van onze kerknieuwsredactie)

LEIDEN - Alexander Comrie in Woubrugge en Nicolaus Holtius in Koudekerke vormden een genootschap tot handhaving van de formulieren van enigheid en in 1753 verscheen een eerste deel samenspraken over een "examen van ontwerp van tolerantie", op naam van deze "Oude Calviniaanse sociëteit"

Maar al gauw bleek, dat Comrie en Holtius zich hierachter en achter de namen der samensprekers: "Orthodoxus" (de rechtzinnige) en "Philalèthès" (de waarheidminnaar) verscholen. Orthodoxus ziet op Hollands Sions muren, telt haar torens en is bekommerd om haar lot.

Zo begon vrijdagmiddag in een geheel gevuld Groot Auditorium van de Leidse Rijksuniversiteit prof. dr. J. van Den Berg zijn inaugurele rede als hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en de leerstellingen van de christelijke godsdienst. Prof. Van der Berg volgt hiermee prof. dr. C. C. de Bruin op, die als kerkhistoricus vooral naam genoot door zijn studie van de Statenvertaling en de daaraan voorafgaande Bijbeluitgaven.

Comrie's "Examen"

In Comrie's "Examen van tolerantie" nemen de bekende Schotse prediker van Woubrugge en Holtius stelling tegen o.a. ene "Euru-odius" (de man van de brede weg). Dit bleek al gauw de hoogleraar Johannes Alberti te zijn, wiens bijnaam hem niet werd gegeven wegens zijn voor theologen wel erg ruime levenswandel, maar om zijn anti-Calvinisme en zijn twijfels aan de Drieëenheid.

Over hem, maar meer over zijn leerling de latere Zwolse predikant Anthonius van der Os en over dkiens verdediger prof. Jan Jacob Schultens handelde dit officiële college van prof. Van den Berg. Orthodoxus en Philalèthès waren beiden grote tegenstanders van Alberti en Van der Os, en uiteindelijk ook van Schultens, die de bijnaam "Pananechomenus" (alles-verdrager) had.

Pelagius en Socinus

Van der Os, een zeer intelligente jongeman, was nog niet lang predikant te Zwolle toen van diverse zijden kritiek op hem losbarstte, o.a. van de freules Van Haersolte. De kern ervan was wel, dat Van der Os eenzijdig de nadruk legde op geloof en heiliging en min of meer bij de vrije wil uitkwam. Zo werd hij beschuldigd van Arminianisme, Pelagianisme, (neologie-aanhanger) en uiteindelijk ook Socinianisme. Daarnaast had men zakelijk bezwaren tegen zijn dorre, nogal rationalistische prediking.

Voornaamste bezwaar was, zo meende Van den Berg, wel dat men de vertrouwde termen als predestinatie en borggerechtigheid e.d. niet meer hoorde. Maar aan deze zaak-Van der Os was nog een andere zijde: hij meende ook dat er in zijn tijd nog weer - als in Jezus' dagen - wonderen zouden kunnen gebeuren, als er maar voldoende geloof aanwezig was. Welnu, na al die aanvallen werd Van der Os op 18 december 1750 voorlopig geschorst. Doch toen gebeurde er iets merkwaardigs: de magistraat greep in en de schorsing werd ongeldig verklaard.

Trouwens, ook de Leidse Coccejaanse hoogleraar Johannes van den Honert had de kerkelijke procedure niet correct gevonden. De Franeker hoogleraar Herman Venema (een aanhanger van de nieuwere theologie, de neologie) adviseerde toen de Leidse theologische faculteit om raad te vragen.

De senaat daar telde toen vijf hoogleraren: de weliswaar Coccejaanse, maar orthodoxe Van den Honert, die desondanks tamelijk verdraagzaam was; de Voetiaan De Moor en verder o.a. genoemde Alberti en Schultens, die zoals Venema de nieuwere richting vertegenwoordigden. Theologisch speelde de tegenstelling van Coccejanen en Voetianen geen rol meer, maar kerkpolitiek en bij de benoemingen nog wel, aldus Van den Berg.

Vredesartikelen

Nu bracht Johannes van den Honert een irenisch advies uit, maar daarmee was Schultens het niet geheel eens. Toen werden er een aantal vredesartikelen opgesteld, die door alle partijen ondertekend zouden moeten worden. Ze hadden weinig effect en o.a. Comrie en Holtius verweerden zich er scherp tegen; de Leidse universiteit o.a. verwijtend dat ze in dogmatisch opzicht tekortschoot en de Dordtse leer verzaakte. Ook de plaatselijke collegae van Van der Os weigerde te ondertekenen.

Deze predikant mengt zich nu verder in de discussie door een aantal preken uit te geven, zodat ieder een eigen oordeel kon vormen. Hij legde daarbij sterke nadruk op de vrijheid van onderzoek en stak enigszins de draak met de Dordtse vaders, hetgeen uiteraard slecht viel. Van der Os beriep zich hierbij wel op een Britse bisschop die een soortgelijke geruchtmakende controverse had. Ondertussen kon dit alles niet verhinderen, dat hij in juni 1755 door de synode werd afgezet, zonder dat de overheid er zich mee bemoeide.

Bij deze hele affaire was prof Jan Jacob Schultens (geb. 1716) zeer intens en emotioneel als hij was - ook zeer heftig - betrokken. Hij was een zoon van de beroemde -Leidse Oriëntalist prof. Albert Schultens en had zelf ook grote kennis der Oosterse talen.

Deze zaak-Van der Os zat Schultens zeer hoog. Hij bepleitte grote tolerantie, ook bij Comrie, die hem opzocht. Hij besprak ook met Comrie het vermaarde- "Het innige christendom" van Scitortinghuis waar Schultens welwillend tegenover stond, hoewel het door Van den Honert, werd bestreden, evenals door de Overijsselse predikanten.

Deze verdraagzame Schultens - die een zeer sympathieke correspondentie voerde met Van der Os - was een groot bewonderaar van Spener en het Duitse Piëtisme, wat hij ook aan Comrie vertelde. In dit Duitse Piëtisme vonden, zo meende prof. Van den Berg, de rechtzinnigen en de vernieuwers (neologen) elkaar. Schultens gebruikte de term "piëtisme" dan ook in positieve zin.

Ondertussen kan die verdraagzame Schultens naderhand toch weinig waardering opbrengen voor Comrie en Holtius: zij zijn hoogmoedige scheurmakers, die er opuit zijn de nieuwere theologie van Campegius Vitringa, Alberti, Herm. Venema e.d. te doen verwijderen van de theologische faculteiten. Comrie's aanvallen zouden vooral op Schultens' collega Alberti zijn gemunt, zo meende hij en hij schreef een zeer omvangrijk en nogal dor boek tegen Comrie (en ook tegen Holtius) die trouwens ook door hun eigen medestanders in de steek werden gelaten.

De geestverwanten van Comrie c. s. meenden dat zijn methode van kritiek niet correct was en da zijn predestinatieleer van eeuwigheid eenzijdig en extreem was.

Zelfs sommige notoire Voetianen wilden Comrie en Holtius niet meer volgen, - aldus de nieuwe hoogleraar, - die vervolgens inging op de betekenis van Schultens voor de idee der tolerantie. Voor Comrie c.s. waren de eens vastgestelde Dordtse besluiten altijd en onveranderlijk geldig. Schultens daarentegen wilde voluit Bijbels theoloog zijn, bij wie de Schrift ging boven de geschriften der vaderen.

Hij stond een open, broederlijke houding voor, ook tegenover de Remonstranten. Hij moest niets hebben van de geheime intriges en het "oproer" van Orthodoxus en Philalèthès. Dezen waren op hun beurt bezorgd voor het uitbreken van een kerkstrijd als bijv. in Zwitserland aan de gang was. Dat was niet onlogisch, want hoewel Schultens geen aanhanger mag heten van de theologie van Saumur, stonden de Hollandse ontwikkelingen in een breed internationaal verband.

Oude Waarheid

Schultens - die geen groot oorspronkelijk theoloog was, veeleer een eclecticus - mag men ook geen theoloog van de Verlichting noemen, al treft men wel elementen ervan bij hem aan: openheid, eerlijkheid en vooral redelijkheid. Zijn omvangrijke bibliotheek telde dan ook veel werken over tolerantie en hij stond de praktijk der verdraagzaamheid voor, mede uit vrees voor scheuringen.

Daarom viel hij, de dynamische theologie vertegenwoordigend, ook Comrie en Holtius fel aan - althans dat vonden zij zelf - omdat zij de statische theologie handhaven wilden: de oude of de nieuwe verworvenheden. Tussen beide groepen bestond geen echte dialoog; Van den Berg noemde dat te betreuren.

De plaats van Schultens, - zo besloot de hoogleraar zijn oratie, - is in de Nederlandse idee der tolerantie niet zeer groot geweest, maar hij heeft zich er wel volledig voor ingezet en toch een tamelijk eenzame strijd gevoerd. Maar zijn vader had hem erop voorbereid, dat ook eenlingen soms een ommekeer kunnen bewerken.